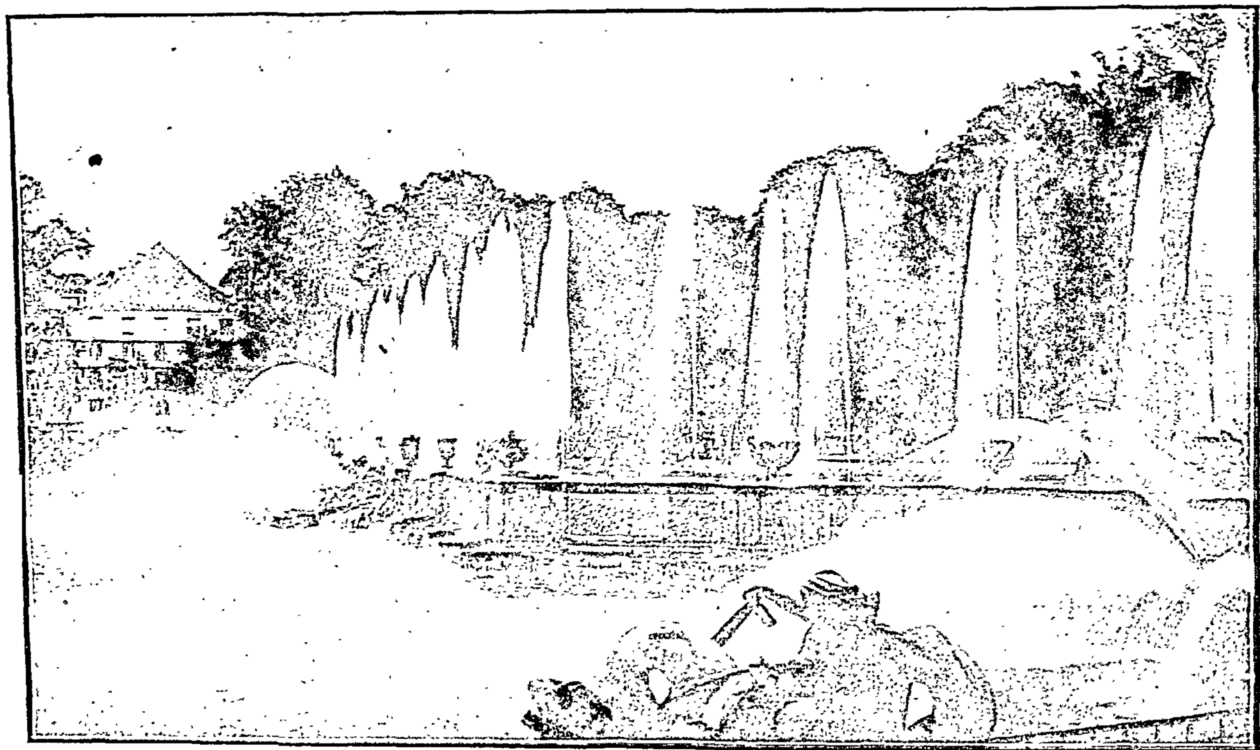

વરસાઈલનાં પુવારા. બસીન ઓવ નેપ્ચ્યુન. [પૃ. ૮૧.

યુરોપનાં

સંસ્મરણો

સ્વ. શ્રી હીરાચંદ કસ્તુરચંદ ઝવેરીના

કુટુંબ[illegible] ભેટ

લેખક અને પ્રકાશક

મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ

સોલિસિટર અને નોટરી પબ્લિક.

મુંબઈ.

પ્રથમાવૃત્તિ. પ્રત ૧૦૦૦
પ્રવાસ મે-સપ્ટેંબર ૧૯૨૬
પ્રસિદ્ધિ ઑગસ્ટ ૧૯૨૭
કિંમત રૂ. ~~૧~~

અમદાવાદ-સલાપોસ રોડ,
ધિ ડાયમંડ જ્યુબિલિ પ્રીન્ટિન્ગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

સ્નેહાર્પણ

જેઓ આ 'સંસ્મરણો'ના ઘણાખરા પ્રસંગે સાથે હતા, જેમના પ્રથમથી છેવટ સુધીના પ્રવાસસાહચર્યથી અનેક સ્થળે 'અમે' લખી શક્યો છું, તે—

શ્રીયુત સ્નેહી

નંદલાલ માધવદાસ અમરશી

ના આનંદી સ્વભાવના સ્મરણમાં.

આમુખ.

તા. ૮મી મે ૧૯૨૬ ને રોજ સ્ટીમર રજપુતાનામાં બેઠો ત્યારથી દરેક મેલમાં મારે ઘેર પત્રો લખતો. તેનો પ્રથમ ઉદ્દેશ મારા સ્નેહી સ્વજનને મારી મુસાફરીનો કાંઈક ખ્યાલ આપવાનો હતો. આ પુસ્તકમાં જે વર્ણન પ્રકટ કર્યું છે તે મારાં સદર પત્રો. મારાં સ્વજનોએ તે પત્રો જાળવી રાખ્યાં હતાં તેથી મને ઘણી સગવડ થઈ પડી.

નવું લખવાનો સમય નહોતો. તાજેતર વિચારો નોંધેલા તે વધારે ઠીક લાગ્યા. ભાષા ઘરગત્તુ છે તે પણ એક રીતે યોગ્ય ગણાય. અસલ છપાવવા માટે તૈયાર નહિ કરેલ વસ્તુમાં પ્રાકૃતતા હશે તો નૈસર્ગિકતા પણ જરૂર માલૂમ પડશે. ઉપોદ્ઘાતનો ભાગ પાછા વળતી વખત સ્ટીમરમાં લખ્યો. અહીં આવીને તો માત્ર છેવટની અનુક્રમણિકા (ઇંડેક્સ) પુસ્તક છપાઈ રહ્યા પછી કરી છે.

ગુજરાતી ભાષામાં પ્રવાસના પુસ્તકોની તંગી ઘણી છે, જનારને નકામો ખર્ચ ઘણો થાય છે અને કેટલીક વાર દૂર દેશ જવામાં કલ્પનામાં અનેક મુસીબતો ધારી લેવાય છે. એ સંબંધ-માં કાંઈક હકીકત ઉપયોગી થઇ પડશે એમ કેટલાક મિત્રોને લાગવાથી મુસાફરી દરમ્યાન મારા મન ઉપર પડેલી છાપ આમ પુસ્તકાકારે પ્રકટ કરવા વિચાર કર્યો છે. તે કાર્યની સમાલોચના ઉપરની હકીકત લક્ષમાં રાખી થવી યોગ્ય છે.

ક્વચિત્ અંગ્રેજી શબ્દોનો ઉપયોગ વધારે પડતો થઇ ગયો છે તે અસલ ઉલ્લેખ પત્રાકારે હોઇને થયેલ છે. શિષ્ટ ભાષા હોવાનો દાવો આ પુસ્તકને અંગે કરવામાં આવતો નથી.

યુરોપની મુસાફરીમાં મુશ્કેલી નથી. નિરામિષાહારી તરીકે રહેવામાં અગવડ નથી. દરેક સ્થાને ગાઈડબુકો નકશા વિગેરેની પૂરતી સગવડ છે અને સુલભ છે. ઇંગ્લિશ ભાષા પરનો કાબુ જેમ વધારે હોય તેમ મુસાફરી વધારે સગવડથી થઈ શકે છે. ફ્રેન્ચ ભાષા આવડતી હોય તો સગવડમાં ઓર વધારો થાય છે પણ તે અનિવાર્ય નથી.

મુસાફરી આંખ ઉઘાડી રાખીને કરવાની જરૂર છે, દેશમાં ત્યાંથી ઘણું લઈ આવવા જેવું છે, રીતરિવાજો સરખાવવા યોગ્ય છે, સમાજબંધારણ વિચારવાં જેવાં છે, યુરોપ દુનિયા પર પ્રભુત્વ કેમ ભોગવે છે તેનાં અંતર્ગત કારણોમાં ઉતરવા જેવું છે, વર્ષોથી ચાલી આવતી અને દેશકાળ પ્રમાણે ફરતી સંસ્થાઓ અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે, કેળવણીની પ્રગતિ જોવા યોગ્ય છે—ઘણું જોવા જાણવા સમજવા જેવું છે. તેમની વ્યવસ્થાશક્તિ, સ્ત્રીસમાજની વર્તમાન સ્થિતિ આદિ મુદ્દા પર અન્યત્ર ઉલ્લેખ કર્યા છે પણ પુસ્તકનું કદ વધી જવાથી આ ગ્રંથમાં દાખલ કર્યા નથી. મોજ-શોખ ખાતર પ્રવાસ કરવા જાય તે કરતાં જો શીખવાની નજરે જાય તો સહાનુભૂતિપૂર્વક કરેલ અવલોકન દેશને ઘણી રીતે લાભદાયી થાય તેમ છે એવો મને અનુભવ થયો છે.

મને સમય ઓછો હોવાથી હું ઘણી જોવા લાયક જગ્યાએ જઈ શક્યો નથી. યુરોપના માર્ગદર્શક તરીકે આ ગ્રંથનો ઉપયોગ થઈ શકે તેમ નથી, પણ મારા મન પર થયેલી અસરો એ બતાવે છે. 'સંસ્મરણ' નામ એજ કારણે મેં રાખ્યું છે. એમાં પ્રવાસવર્ણન કરતાં પ્રવાસ દરમ્યાન જોવાયું તેની નોંધ અને તે પર લખાયલી ટીકા અવારનવાર જોવામાં આવશે. કેવળ પ્રવાસ-

વર્ણનનાં પુસ્તક છપાવવાની બહુ જરૂર નથી, કારણકે ગાઇડબુકો અંગ્રેજીમાં તો સુલભ છે.

પ્રવાસ કરવા જનારે નોંધ તેજ વખતે કરી લેવી. એથી તાજી અસરની ચોક્કસ નોંધ રહે છે અને લાંબે વખતે સ્મરણશક્તિને તસ્દી આપવી પડતી નથી. વિલાયત-યુરોપના પ્રદેશમાં નહિ જનારને, ત્યાં પ્રથમ દર્શને શી અસર થાય છે તે અત્ર જોવામાં આવશે. અનેક સાંસારિક બાબતપર વિચારો અન્યત્ર લખ્યા છે તે પણ એક વખત જોઇ જવા ભલામણ છે. વિલાયતમાં સર્વ સારૂં છે એમ માનવાનું કારણ નથી, પણ શીખવા જેવું ઘણું છે એમ મને લાગ્યું છે. ગુણદૃષ્ટિએ ત્યાંથી સારાનું ગ્રહણ અને અનુકરણ થાય તો સમાજપ્રગતિને તેથી બહુ લાભ થાય તેમ છે.

ચિત્રો વધારે આપવા ઇચ્છા હતી, પણ મુદ્રણની અગવડે અલ્પ સંખ્યાથી સંતોષ માન્યો છે. યુરોપમાં સર્વ સ્થળોએ પોસ્ટ કાર્ડ અને આલ્બમો બહુ મળે છે અને હું પણ તેનો સારો જથો લઇ આવ્યો છું. મારાં 'સ્મરણો' એનાથી તાજાં રહે છે.

ગુર્જરજનતાની આ રીતે કાંઇ સેવા થઇ શકે તો તે પણ એક પ્રકારનું સાફલ્ય ગણવાની હોંસમાં આ નૈવેદ્ય ધર્યું છે.

નાળીએરી પૂર્ણિમા, સં. ૧૯૮૩
પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મનહર બીલ્ડીંગ.
તા. ૧૩-૮-૧૯૨૭.

મો. ગિ. કાપડીઆ.

આ પુસ્તકમાં આપેલાં ચિત્રો

ની

અનુક્રમણિકા.

વિષયોની સામાન્ય

અનુક્રમણિકા.

ઉપોદ્ઘાત

પ્રાથમિક તૈયારી વિગેરે

પાશ્ચાત્ય પરિસ્થિતિજ્ઞાન.

યુરોપની મુસાફરીને અંગે આપણામાં અનેક પ્રકારના અવ્યવસ્થિત ખ્યાલો ચાલ્યા કરે છે અને પરિણામે આપણે યુરોપ સંબંધી ઘણું ઓછું જાણીએ છીએ. ત્યાંથી મુસાફરી કરીને આવેલા માણસોએ યુરોપ સંબંધી વિચારો ફેલાવવા સંબંધમાં જોઇએ તેટલું લક્ષ્ય આપ્યું નથી અથવા પ્રવાસવર્ણનોમાં જૂદા જૂદા દેખાવો અથવા સાંચાકામની મોટી વાતો કરવાના પ્રસંગો હાથ ધરવાને કારણે આપણે યુરોપીય પ્રજા પાસેથી શું શીખવાનું છે તે બાબતમાં લગભગ તદ્દન બેનસીબ રહ્યા છીએ. મૂળમાં આપણી ભાષામાં પ્રવાસવર્ણનનાં પુસ્તકો બહુજ ઓછાં છે અને જે છે તે અમુક ઉદ્દેશથી લખાયલાં હોય છે; પણ મુસાફરી કરવામાં પ્રાથમિક તૈયારી કેવી કરવી જોઇએ, કઈ બાબતોપર લક્ષ્ય આપવું જોઈએ, મુસાફરીનો કાર્યક્રમ કેવો ગોઠવવો જોઇએ અને એવી એવી મુસાફરીની બાબતના પ્રેરક અને સહાયક લેખો ગુજરાતી ભાષામાં મારા જોવામાં આવ્યા નથી. પરિણામે ઘણાને યુરોપ જવું એ મોટું મહાભારત કામ લાગે છે અને કેટલાક તેમાં ધર્મની ક્ષતિ જુએ છે અને અનેક પ્રકારની ગેરસમજુતીમાં વધારો પાછા આવનારના અમુક પ્રકારના વર્તનપરથી થાય છે. પરિણામે જે પાશ્ચાત્ય પ્રજા સાથે આપણું હિત હાલ તુરત જોડાયલું છે, લગભગ

દોઢસો વર્ષનો જેની સાથે સંબંધ છે તેનાં ઘરબાર આપણે જોયાં નથી, તેઓનાં આદર્શો આપણે જીવ્યાં નથી, તેઓની રીતભાત આપણે અવલોકી નથી અને તેમના વ્યક્તિગત અને સમષ્ટિગત વ્યવહારમાંથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય તત્ત્વને સમજી સંગ્રહી શક્યા નથી. આટલાં વર્ષોનો જેની સાથે પરિચય હોય તેને આપણે બરાબર જાણીએ નહિ અને તેમની સંસ્થાઓ, ખાવાપીવાના વ્યવહારો, સમાજ સંગઠન, અભ્યાસસ્થાનો, આનંદસ્થાનો અને આખું સામાજિક રાજકીય અને સાંવ્યાવહારિક તેમજ ઔદ્યોગિક અને નૈતિક બંધારણ સમજીએ નહિ એ ઇચ્છવા યોગ્ય ભાગ્યેજ ગણાય. આપણા સમાન પંક્તિવાળાના કે ઉપરની કે નીચેની પંક્તિવાળાના આચારવિચાર અને રહેણીકરણીના નિયમો જાણવાની આપણી ખાસ ફરજ છે, આપણે અત્યારે તેની જરૂરીઆત છે એ આપણે કાંઇ નહિતો સામાન્ય વ્યવહારના નિયમે પણ સ્વીકારવુંજ જોઈએ. એ સર્વ બાબતોમાંથી આપણે કાંઇ આદરી શકીએ, આપણી પૌર્વાત્ય ભૂમિકામાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કારને કયું સ્થાન છે, આપણે સારાં તત્ત્વો કેવી રીતે સમજી વિચાર જાણી આપણા વ્યવહારમાં વ્યાપારમાં ઉદ્યોગહુન્નરમાં નૈતિક વર્તનમાં અને સમાજ સંગઠનમાં જોડી શકીએ, ત્યારેજ આપણે આપણા ઘરના માલેક થવાનો દાવો સિદ્ધ કરી શકીએ એમ મને લાગવાથી આ વિચારો આકારમાં મૂક્યા છે. આપણે કઇ વાતો અને કઈ સંસ્થાઓ સ્વીકારવી એ તદ્દન જૂદો વિષય છે પણ પ્રથમતો આપણે પૌર્વાત્ય સંસ્થાઓને સમજવી જોઈએ અને સમજવા માટે મુસાફરી કરવી જોઇએ, એમનાં સ્થાનમાં જઇ એમને જોવા જોઇએ, એમની સંસ્થાઓને સ્થાનપર જઈ સમજવી જોઈએ, એમના ઘરબાર રહેણીકરણી જાણવા સમજવા જોઈએ અને તે પણ સર્વ પ્રેમભાવે કરવું જોઇએ. પ્રથમથી આપણે એવા વિચારથી ચાલીએ કે યુરોપમાં સર્વત્ર નાસ્તિકતા—અજ્ઞાન અને અવ્યવસ્થા છે તો આપણે કાંઈ નવું શીખી શકીએ નહિ. સમજવા માટે પ્રેમભાવની જરૂર છે અને આદરવા પહેલા સૂક્ષ્મનિરીક્ષણ પ્રથક્કરણ અને અભ્યાસની જરૂર છે.

સમજવાની જરૂર.

કોઇ પણ સમાજને સમજવા માટે તેમના સ્થાનપર જવાની ખાસ જરૂર છે. અભ્યાસ કરવા માટે બારીક અવલોકન કરવાની જરૂર છે અને કોઇ પણ હકીકત આદરવા પહેલા આપણા સંસ્કારોનો અભ્યાસ, આપણા આદર્શોનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ અને આપણા વ્યવહારને પરિવર્તન આપવામાં રાખવી જોઇતી સંભાળની બહુ જરૂર છે. પાશ્ચાત્ય બધું નિંદનીક નથી, પૌર્વાત્ય બધું સાર્વત્રિક થઈ શકે તેવું નથી, હવે આપણે વ્યવહાર આખી દુનિયા સાથે કરવાનો છે એટલે અસલની પેઠે હિંદુસ્થાનમાં દરવાજા બંધ કરીને બેસી શકીએ તેમ નથી; એની સાથે આપણે જે કાંઈ પૂર્વસંસ્કારો રહ્યા છે તે ખોઈ નાખીએ તો અન્યને આપવાની આપણી પાસે બીજી કોઇ ચીજ નથી, એ ચીજ ખોઈ બેઠા પછી સાંપડવી લગભગ અશક્ય છે અને અત્યારે તો સ્થિતિ એવા પ્રકારની છે કે ઘણુંખરૂં સમજ્યા વગરનું અનુકરણ થાય છે, રહસ્ય પ્રાપ્ત કરવાને બદલે ઉપર ઉપરનો ભપકો આદરી દેવાય છે અને ઠેકાણા વગરનું ગાડું આમતેમ ઘસડાયા કરે છે, આપણી અત્યારની સ્થિતિ હોકાયંત્ર વગરના વહાણ જેવી છે. આપણે આ મહા પરિવર્તન કાળમાં બહુ વિચાર કરવાની જરૂર છે, ઘણું જોવા જાણવાની જરૂર છે અને ચોક્કસ પગલે અને ધારેલે હિસાબે આગળ વધવું હોય તો મુસાફરી કરવાની ખાસ જરૂર છે.

દેશાટનના લાભ.

ચતુરાઇ પ્રાપ્ત કરવા માટે અસલના જાણીતા નીતિના સંસ્કૃત વાર્તિકમાં જે અનેક સાધનો બતાવ્યાં છે તેમાં અગ્રસ્થાન 'દેશાટન'ને આપવામાં આવ્યું છે તે તદ્દન યોગ્ય લાગે છે. દેશાટન કરવાથી અનેક પ્રકારના મનુષ્ય સ્વભાવનો અભ્યાસ થાય છે, જુદા જુદા રીતરિવાજો જાણવામાં આવે છે અને ખાસ કરીને આપણી જાત ઉપર ઘણો વિશ્વાસ આવે છે. બહારગામ ગયા પછી આપણે આપણા પોતાનાં ઉપર આધાર રાખવો પડે છે, આપણામાં કઇ શક્તિઓ છુપાઇ

રહેલી છે તેનો આપણને ખ્યાલ આવે છે અને અનેક નાની મોટી અગવડોમાં આપણે કેવી રીતે બહાર નીકળી શકીએ છીએ તે પર આપણી મુસાફરીની ફતેહનો આધાર રહે છે અને આખા જીવનમાં આત્મવિશ્વાસ અથવા સ્વાવલંબન અતિ અગત્યનો સદ્ગુણ છે તેનું ભાન થાય છે.

વધારે મહત્વની હકીકત આપણા વિચારક્ષેત્રની થતી વિશાળતા છે. આપણને નિર્ણય કરવાનું સાધન આપણા વિચારોનો સરવાળો છે, આપણું ભંડોળ નાનું હોયતો નિર્ણય કાચા–અધુરા–અપરિપક્વ રહે. જેમ ભંડોળ મોટું તેમ નિર્ણય ચોક્કસ અને લાંબો વખત ચાલે તેવા હોય છે. એવા નિર્ણયો મુસાફરી પૂરી પાડે છે. દેશાટનના અનેક ગુણો છે પણ અત્ર તે પર લેખ લખવાનો નથી. હિંદુસ્થાનની નજરે મુસાફરી કેવી રીતે કરવી અને તેને માટે તૈયારી કેવી કરવી એ અત્ર પ્રસ્તુત છે. આ બાબતમાં લોકોમાં ઘણા વિચિત્ર ખ્યાલ રહેલા અનુભવ્યા છે તેથી યુરોપની મુસાફરી કરવાને અંગે પ્રસ્તુત પ્રાથમિક બાબતોનો ઉલ્લેખ પ્રથમ કર્તવ્ય ગણ્યો છે.

પ્રાથમિક તૈયારીઓ.

મુસાફરી કરવાનો નિર્ણય કેટલાક વખત પહેલાં કરવામાં આવે છે તે પર કેટલીક તૈયારીનો આધાર રહે છે અને કેટલીક તૈયારી તો કરવીજ પડે છે.

યુરોપની મુસાફરી કરવાનો સર્વથી વધારે અનુકૂળ સમય ગરમીનો છે. એપ્રીલથી સપ્ટેંબર સુધીનો સમય બહુ અનુકૂળ છે. માર્ચ માસની અધવચમાં નીકળવાનું બની આવે તો ઘણું ઠીક પડે છે.

હિંદુસ્થાનમાં સમય મળે તો નીચેની બાબતો મુસાફરી કરવા અગાઉ કરી રાખવી બહુ ઠીક થઇ પડશે.

(a) અભ્યાસ.

(૧) સ્થાપત્ય. યુરોપમાં ખરી જોવાની ચીજો કુદરતના

સૃષ્ટિસૌંદર્ય ઉપરાંત મોટાં દેવળો અને ભવ્ય મુકામો છે એની ખરી કિંમત સમજવા માટે શિલ્પ–સ્થાપત્યના પ્રકાર અને દરેકની વિવિધતા અને વિશિષ્ટતાનો અભ્યાસ કરવો. ગોથીક સ્ટાઇલ, કોરીન્થીઅન ડોરીઅન અને કોરીઅન એ ત્રણેના પ્રકાર, રોમેનસ્ક સ્ટાઈલ, ગ્રીક સ્ટાઇલ, બાઈઝેન્ટાઈન વિગેરેનો તફાવત બરાબર સમજ્યા વગર શિલ્પના ખરા નમુનાઓનો ખ્યાલ નહિ આવે. મોટાં ભવ્ય દેવળોમાં કારીગિરી–શિલ્પ કેવું છે તેનો બરાબર તો નહિ પણ ઉપરચોટીઓ અભ્યાસ કરવા માટે, કાંઈ નહિ તો આનંદ મેળવવા માટે પણ શિલ્પના પ્રાથમિક જ્ઞાનની મજા ઘણી છે. એના અભ્યાસ માટે પ્રાથમિક પુસ્તકોનું લીસ્ટ અન્યત્ર આપ્યું છે. વિશેષ અભ્યાસ કરવાની ઈચ્છાવાળાએ મોટાં પુસ્તકો શોધી લેવાં. તદ્દન સાધારણ જ્ઞાનની ખાસ જરૂર છે. વખત ન હોય તો સ્ટીમરમાં પણ એનો સહજ અભ્યાસ કરી લેવો.

(૨) ચિત્રકળા. યુરોપના પ્રવાસ દરમ્યાન દેવળો ઉપરાંત અનેક મોટી ગેલેરીઓ આવે છે. એમાં લાખો રૂપિયાની કિંમતનાં ચિત્રો હોય છે. પેઇન્ટીંગ અને મોઝેઈક કામમાં ઘણો તફાવત છે. પેઈન્ટીંગ એ કેન્વાસ અથવા શરૂઆતમાં કપડાંપર તેલ રંગથી કાઢેલ ચિત્ર હોય છે અને મોઝેઇક એટલે નાના પથરો કે આરસના ટુકડા બેસાડી તેનું ચિત્ર બનાવ્યું હોય છે. મોઝેઇકના ચિત્રમાં કુદરતના દેખાવો અને મનુષ્યની છબી આવી શકે છે. આની કળા ખાસ સમજવા જેવી છે. એનો વિકાસ પણ અભ્યાસ કરી સમજવા જેવો છે. એની જૂદી જૂદી સ્કૂલોનો ખ્યાલ કરવાનો છે. ઇટાલીમાં ચાર સ્કૂલ મોટી છે: વેનીશીયન સ્કૂલ, ફ્લોરેન્ટાઇન સ્કૂલ, મીલાન (અથવા લોંબાર્ડી) સ્કૂલ અને રોમન સ્કૂલ. એ દરેકનો ખ્યાલ અને ખાસીઅત જૂદા જૂદા છે. એમાં મનુષ્ય શરીરનો આકાર, ભાવ, અભિનય, મ્હોઢાનો ચ્હેરો, પરસ્પેકટીવ (દેખાવ) અને દૂર નજીકના ભાવોમાં બહુ વિવિધતા છે. કોઈ અભિનય પ્રાધાન્ય છે, કોઈ ચ્હેરાપર ભાવ લાવવામાં કુશળ છે, કોઇ નૈસર્ગિક ભાવો વધારે લાવે છે, કોઈ જનાવરનો અભ્યાસ કરેલ હોય છે,

કોઈ સૌંદર્યને પૂજે છે. એ સર્વ તફાવત કળાની દૃષ્ટિએ સમજવા જેવા છે. પ્રથમ કપડાંપર પેઈન્ટીંગ થતું હતું, ત્યારપછી કેટલા ફેરફાર થયા, દરેક સૈકામાં ચિત્રકળા કેવી રીતે વિકાસ પામી અને દરેક સ્કૂલ કેમ વધી તેનો ઇતિહાસ સમજવાની જરૂર છે. એ ઉપરાંત ફ્રેન્ચસ્કૂલ, જર્મનસ્કૂલ, બેલ્જીઅનસ્કૂલ, ડચસ્કૂલ, ઇંગ્લીશસ્કૂલ, નોર્વેજીઅનસ્કૂલ એ દરેકનો તફાવત, વિકાસ અને વર્તમાન શૈલી ઉપર બરાબર લક્ષ્ય આપવાની જરૂર છે. દરેક મોટા શહેરમાં ચિત્રસંગ્રહ ઘણો વિશાળ છે અને નીરખીને જોતાં ઘણો સમય લાગે તેવું છે એ વાત ખરી છે, પણ જો કળાની દૃષ્ટિએ ચિત્રકામ સમજવું હોય તો સામાન્ય જ્ઞાનની અને પ્રત્યેક સ્કૂલના ઇતિહાસના જાણપણાની ખાસ જરૂર છે. એ વગર એક એક ચિત્રના ત્રીશહજાર પાઉન્ડ કે સાઠહજાર પાઉન્ડની કિંમત કેમ હોઈ શકે તેનો ખ્યાલ આવવો અસંભવિત છે.

(૩) મનુષ્ય શરીરનો અભ્યાસ. એને 'એનેટોમી' કહે છે. એના અંગ પ્રત્યંગના અભ્યાસની ખાસ જરૂર બાવલાં-પૂતળાં જોવાને અંગે છે. દરેક પ્રજાએ બહુ જાતના બાવલાંનો સંગ્રહ કર્યો છે તેનો અભ્યાસ જો 'એનેટોમી' જાણી હોય તો આનંદ આપે છે. એક બાવલા-પૂતળાંને બરાબર સમજવા માટે આ જ્ઞાનની જરૂર છે. એથી કળાકારની કૃતિનો સાચો ખ્યાલ આવશે. એના અભ્યાસમાં પુસ્તકજ્ઞાન ઉપરાંત અવલોકનની બહુ જરૂર છે. જરા ટેવ પાડવાથી એ કળા પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવું છે. દરેક વિભાગના સામાન્ય જ્ઞાનના પુસ્તકોનું લીસ્ટ અન્યત્ર આપ્યું છે.

(૪) સંગીત. (મ્યુઝીક). આ જરા આકરો વિષય છે. આપણું સંગીત તાલસુર પર રચાયલું છે. યુરોપીય સંગીતમાં 'હારમની'ને મુખ્ય સ્થાન છે. મ્યુઝીક માટે પાછી ઇટાલીઅન, જર્મન, ફ્રેન્ચ, ઇંગ્લીશ સ્કૂલો છે. એ દરેકમાં થોડો થોડો તફાવત છે. બની શકે તો એના રસિક માણસો પાસેથી આ તફાવત સમજી લેવો. એ ઉપરાંત સ્ટીમરમાં

અને અન્યત્ર 'ડાન્સ' જોવાના પ્રસંગો બહુ આવે છે. એમાં કળા શી છે તે સમજવા માટે એના પ્રકાર જાણી લેવાની જરૂર છે. વન સ્ટેપ, વોલ્ટસ (Vaultz), ટેંગો વિગેરે એના પ્રકાર છે. ટંગો નાચ આપણા તાલોને ઘણો મળતો આવે છે. ઉપરાંત અમેરિકન લોકો એક ચાર્લ્સ્ટન નામનો નાચ કરે છે. આનું સામાન્ય જ્ઞાન હોય તો આપણી આસપાસ જે વસ્તુ ચાલતી હોય તે આપણાથી સમજી શકાય છે.

(b) મુસાફરી કરનારને ફ્રેન્ચભાષાના જ્ઞાનની જરૂર પડે છે. હાલમાં અમેરિકનો આખા યુરોપમાં બહુ મોટી સંખ્યામાં મુસાફરી કરે છે એટલે અંગરેજી ભાષા ઉપર સારો કાબુ હોય તો ખાસ વાંધો આવતો નથી પણ જરૂરી ફ્રેન્ચભાષાનું ઉપર ઉપરનું જ્ઞાન હોય તો સગવડ ઘણી આવે છે. ફ્રેન્ચભાષાનું મુસાફરી પૂરતું જ્ઞાન મેળવવું હોય તો મને એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ત્રણ ચાર માસ એક એક કલાક રોકવાથી થઈ શકે છે અને પછી પારિસમાં તેનો જાતિઅનુભવ થાય છે એટલે શીખી જવાય છે. લંચ અને જમવાની ચીજોના લીસ્ટ ને મેન્યુ (Manu) કહેવામાં આવે છે તે ફ્રેન્ચમાં જાણવાની ખાસ જરૂર છે અને સંખ્યાવાચક શબ્દો પણ ફ્રેન્ચભાષાના જરૂર જાણવા. બાકી દરેક મોટા સ્ટેશનોએ ઈન્ટરપ્રેટર (દુભાષીઆ) ઘણું ખરૂં હોય છે એટલે કામ ચાલે છે.

(c) યુરોપમાં મુસાફરી કરનાર ભૂગોળ ભણેલ હોય છે એમ આપણે માની લઈએ છીએ. છતાં યુરોપનો અને પ્રાંતવાર નકશો જોઇ જવો અને સાથે રાખવો. મોટા શહેરની ભૂગોળ ધ્યાનમાં રાખી લેવી અને રેલવે લાઇનો સીધી કેવી રીતે મળે છે તેના પણ નકશા આવે છે તે જોઈ જવા અને પાસે રાખવા. છેલ્લી મોટી લડાઇ પછી ભૂગોળમાં ખાસ કરીને સરહદોમાં અને નામોમાં ફેરફાર ઘણો થયો છે તેથી નવા નકશાનો અભ્યાસ કરી લેવો. આ એકાદ કલાકનું કામ છે પણ જરૂરી છે. ભૂગોળના અને રેલવે લાઈનના ચોક્કસ જ્ઞાન વગર ઘણા માણસો આડીઅવળી મુસાફરી કરી બેવડા ખરચમાં ઉતરે છે.

પેસેજ.

મુસાફરી કરવાનો નિર્ણય થાય એટલે પોતાનો હિસાબ ગણી પેસેજ લઈ લેવો. જો યુરોપ આખો જોવો હોય તો ઇટાલીઅન લાઇન (Loiyd Trestino) ની સ્ટીમર દર માસની પહેલી તારિખે અને પંદરમી તારિખે મુંબઈથી ઉપડે છે તેની ટીકીટ લેવી, પહેલી તારિખે સ્ટીમર ઉપડે છે તે ઇટાલીના મેડીટરેનીઅનના જીનોઆ (Genoa) બંદરે જાય છે અને પંદરમી તારિખે ઉપડે છે તે ઈટાલીના એડ્રી-આટિકના વેનીસ (Venice) બંદરે જાય છે. ઈટાલીઅન લાઈનમાં સગવડ પૂરતી છે અને વેજીટેરીઅન ખાવાનું મળી શકે છે. જીનોઆ-વાળી લાઇન લેવાનું બને તો નેપલ્સ ઉતરી જઈ વીસુવીઅસનો જવાળામુખી જોઇ આવી રોમ જવું અને ત્યાંથી પીઝા ફ્લોરેન્સ મીલાન થઇ રીવીએરાના ભાગ મોન્ટીકાર્લો અને નીસ જોઈ માર્સેલ્સને રસ્તે થઇ લીયોં જોઇ પારિસ જવું વધારે અનુકૂળ પડશે. જીનોઆ ઉતરવાનું થાય તો પાછા ફરતા વેનિસથી બેસવાની સ્ટીમર લેવી એટલે લંડનથી નોર્વે, હોલંડ, બેલ્જીઅમ થઈ જર્મની જોઈ સ્વીટ્ઝરલાંડ થઇ વીએના જવાય અને ત્યાંથી વેનિસ અવાય. સમય હોયતો વેનિ-સથી કોન્સ્ટાટીનોપલ, ગ્રીસ, કેરો, એલેકઝાંડ્રીઆ અને નાઈલનો પ્રદેશ જોઈ પોર્ટસેડથી સ્ટીમર પકડવી. પી એન્ડ ઓ કંપનીનો મેલ પણ અનુકૂળ છે. ખાવાપીવાની સર્વ સગવડ થઇ શકે છે. એમાં એટીકેટ વધારે જાળવવો પડે છે. પી એન્ડ ઓ કંપનીની સ્ટીમર માર્સેલ્સ જાય છે. ત્યાંથી રીવીએરાના વિભાગ જોઇ પારિસ જવું એ માર્ગ પણ વધારે અનુકૂળ છે. પેસેજ જેમ બને તેમ જલ્દી લઈ લેવાની જરૂર એ છે કે એપ્રીલ મે માસમાં યુરોપ જનારનો ધસારો ઘણો હોય છે અને બહુ મોડો પેસેજ મેળવવામાં અગવડ પડે છે. મહેનત કરવાથી પેસેજ મોડો પણ મળી શકે છે એ લક્ષ્યમાં રાખવું.

પેસેજ બની શકે ત્યાં સુધી ફર્સ્ટક્લાસનો લેવો કારણ કે સ્ટીમરમાં જતાં આવતાં અઠ્ઠાવીશ દિવસ ગાળવાનાં હોય છે અને

સ્ટીમરના એકજ ભાગમાં ફરવું ગમતું નથી. આખી સ્ટીમરમાં ફરવાની અનુકૂળતા વધારે છે. એટલા પૈસા ખરચવાની શક્તિ ન હોયતો સેકન્ડક્લાસ પણ ખોટો નથી. પ્રથમ ક્લાસમાં વિભાગ હોય છે જેની હકીકત આગળ આવશે.

આઉટ ફીટ.

સાથે કેટલી વસ્તુ લેવી અને કેટલી ન લેવી એ સવાલ પહેલી વખત મુસાફરી કરનારને ઘણો મુંઝવે છે. આપણા દેશમાં મુસાફરી કરવાની પદ્ધતિમાં અને યુરોપની રીતભાતમાં એટલો બધો તફાવત છે કે આ સંબંધી ઘણો ખ્યાલ કરવાની જરૂર છે. આ હકીકત ચાર માસ મુસાફરી કરવા જનારને ઉદ્દેશીને છે. ત્યાં અભ્યાસને અંગે બે ત્રણ વર્ષ રહેનારને જૂદી હકીકત લક્ષ્યમાં લેવાની છે તે આગળ જોશું. પ્રથમ શું ન લેવું તે જોઈ જઇએ.

બેડીંગ જરા પણ લેવું નહિ. દરેક હોટેલમાં અને સ્ટીમરમાં તથા રેલવેમાં ઓઢવાનાં પૂરતાં મળે છે. સખ્ત ઠંડી હોય ત્યારે પણ પૂરતું ઓઢવાનું મળે છે. ખાસ શોખ હોય તો એક સારી શાલ રાખવી જે ભાર ન કરે અને કોઈવાર પગ ઉપર નાખી શકાય. ભાતાનો ડબ્બો (ટીફીન બાસ્કેટ) લેવાની જરૂર નથી. દરેક સ્થાને ખાવા પીવાની સગવડ પૂરતી હોય છે, વેજીટેરીઅનને માટે પણ પૂરતી ચીજો મળી શકે છે. ભાતું નકામો બોજો કરે છે અને ઉપયોગમાં જરા પણ આવતું નથી. ખાસ શોખ હોયતો એકાદ બે અથાણાં (આચાર) અને છુંદો લેવા જો કે તેની પણ ખાસ જરૂર નથી. લીધા હોય તો સીલ્ડ બાટલીમાં લેવા કે બીજાં કપડાંને ખરાબ કરે નહિ.

પાણીનું કોઇ પણ ઠામ કે ટંબલર લેવાની જરૂર નથી. દરેક હોટેલમાં અને સ્ટીમરના કેબીનમાં તે માટે સગવડ હોય છે અને યુરોપની હવામાં ઘણું પાણી પીવું પડતું નથી. કોઇવાર જરૂર પડે તો લેમન સ્કવોશ કે ઓરંજાડ પી લીવા; તે તંદુરસ્તીને લાભ કરનાર છે, કોઈ જાતના કેફ વગરના છે અને સર્વત્ર લભ્ય છે.

પેસેજ.

મુસાફરી કરવાનો નિર્ણય થાય એટલે પોતાનો હિસાબ ગણી પેસેજ લઈ લેવો. જો યુરોપ આખો જોવો હોય તો ઇટાલીઅન લાઇન (Loiyd Trestino) ની સ્ટીમર દર માસની પહેલી તારિખે અને પંદરમી તારિખે મુંબઈથી ઉપડે છે તેની ટીકીટ લેવી, પહેલી તારિખે સ્ટીમર ઉપડે છે તે ઇટાલીના મેડીટરેનીઅનના જીનોઆ (Genoa) બંદરે જાય છે અને પંદરમી તારિખે ઉપડે છે તે ઈટાલીના એડ્રીઆટિકના વેનીસ (Venice) બંદરે જાય છે. ઈટાલીઅન લાઈનમાં સગવડ પૂરતી છે અને વેજીટેરીઅન ખાવાનું મળી શકે છે. જીનોઆવાળી લાઇન લેવાનું બને તો નેપલ્સ ઉતરી જઈ વીસુવીઅસનો જવાળામુખી જોઇ આવી રોમ જવું અને ત્યાંથી પીઝા ફ્લોરેન્સ મીલાન થઇ રીવીએરાના ભાગ મોન્ટીકાર્લો અને નીસ જોઈ માર્સેલ્સને રસ્તે થઇ લીયોં જોઇ પારિસ જવું વધારે અનુકૂળ પડશે. જીનોઆ ઉતરવાનું થાય તો પાછા ફરતા વેનિસથી બેસવાની સ્ટીમર લેવી એટલે લંડનથી નોર્વે, હોલંડ, બેલ્જીઅમ થઈ જર્મની જોઈ સ્વીટઝરલાંડ થઇ વીએના જવાય અને ત્યાંથી વેનિસ અવાય. સમય હોયતો વેનિસથી કોન્સ્ટાટીનોપલ, ગ્રીસ, કેરો, એલેકઝાંડ્રીઆ અને નાઈલનો પ્રદેશ જોઈ પોર્ટસેડથી સ્ટીમર પકડવી. પી એન્ડ ઓ કંપનીનો મેલ પણ અનુકૂળ છે. ખાવાપીવાની સર્વ સગવડ થઇ શકે છે. એમાં એટીકેટ વધારે જાળવવો પડે છે. પી એન્ડ ઓ કંપનીની સ્ટીમર માર્સેલ્સ જાય છે. ત્યાંથી રીવીએરાના વિભાગ જોઇ પારિસ જવું એ માર્ગ પણ વધારે અનુકૂળ છે. પેસેજ જેમ બને તેમ જલ્દી લઈ લેવાની જરૂર એ છે કે એપ્રીલ મે માસમાં યુરોપ જનારનો ધસારો ઘણો હોય છે અને બહુ મોડો પેસેજ મેળવવામાં અગવડ પડે છે. મહેનત કરવાથી પેસેજ મોડો પણ મળી શકે છે એ લક્ષ્યમાં રાખવું.

પેસેજ બની શકે ત્યાં સુધી ફસ્ટકલાસનો લેવો કારણ કે સ્ટીમરમાં જતાં આવતાં અઠ્ઠાવીશ દિવસ ગાળવાનાં હોય છે અને

સ્ટીમરના એકજ ભાગમાં ફરવું ગમતું નથી. આખી સ્ટીમરમાં ફરવાની અનુકૂળતા વધારે છે. એટલા પૈસા ખરચવાની શક્તિ ન હોયતો સેકન્ડકલાસ પણ ખોટો નથી. પ્રથમ કલાસમાં વિભાગ હોય છે જેની હકીકત આગળ આવશે.

આઉટ ફીટ.

સાથે કેટલી વસ્તુ લેવી અને કેટલી ન લેવી એ સવાલ પહેલી વખત મુસાફરી કરનારને ઘણો મુંઝવે છે. આપણા દેશમાં મુસાફરી કરવાની પદ્ધતિમાં અને યુરોપની રીતભાતમાં એટલો બધો તફાવત છે કે આ સંબંધી ઘણો ખ્યાલ કરવાની જરૂર છે. આ હકીકત ચાર માસ મુસાફરી કરવા જનારને ઉદ્દેશીને છે. ત્યાં અભ્યાસને અંગે બે ત્રણ વર્ષ રહેનારને જૂદી હકીકત લક્ષ્યમાં લેવાની છે તે આગળ જોશું. પ્રથમ શું ન લેવું તે જોઈ જઇએ.

બેડીંગ જરા પણ લેવું નહિ. દરેક હોટેલમાં અને સ્ટીમરમાં તથા રેલવેમાં ઓઢવાનાં પૂરતાં મળે છે. સખ્ત ઠંડી હોય ત્યારે પણ પૂરતું ઓઢવાનું મળે છે. ખાસ શોખ હોય તો એક સારી શાલ રાખવી જે ભાર ન કરે અને કોઈવાર પગ ઉપર નાખી શકાય. ભાતાનો ડબ્બો (ટીફીન બાસ્કેટ) લેવાની જરૂર નથી. દરેક સ્થાને ખાવા પીવાની સગવડ પૂરતી હોય છે, વેજીટેરીઅનને માટે પણ પૂરતી ચીજો મળી શકે છે. ભાતું નકામો બોજો કરે છે અને ઉપયોગમાં જરા પણ આવતું નથી. ખાસ શોખ હોયતો એકાદ બે અથાણાં (આચાર) અને જીરાળું લેવા જો કે તેની પણ ખાસ જરૂર નથી. લીધા હોય તો સીલ્ડ બાટલીમાં લેવા કે બીજાં કપડાંને ખરાબ કરે નહિ.

પાણીનું કોઇ પણ ઠામ કે ટંબલર લેવાની જરૂર નથી. દરેક હોટેલમાં અને સ્ટીમરના કેબીનમાં તે માટે સગવડ હોય છે અને યુરોપની હવામાં ઘણું પાણી પીવું પડતું નથી. કોઇવાર જરૂર પડે તો લેમન સ્કવોશ કે ઓરેંજાડ પી લીવા; તે તંદુરસ્તીને લાભ કરનાર છે, કોઈ જાતના કેફ વગરના છે અને સર્વત્ર લભ્ય છે.

યુરોપમાં મજુર (કુલી) નાના સ્ટેશને હોતા નથી, મળે છે ત્યારે ચાર્જ આકરો હોય છે એટલે જેમ બને તેમ ઓછો સામાન હોય તો મુસાફરીમાં મજા ઘણી આવે છે. એનો મુદ્દો એ છે કે જરૂર પડયે આપણે આપણો સામાન હાથે ઉચકી શકીએ તેટલો હોયતો બહુ ઠીક પડે છે. ભૂલથી અથવા ખોટા ભયથી વધારે સામાન મુંબઈથી લીધો હોય તો થોમસ કુકને ત્યાં મૂકી દેવો. તે પાછા આવતી વખત પ્રથમથી ખબર આપવાથી તમને બરાબર આપી દેશે.

મુંબઇથી ઘણાં કપડાં લેવાં નહિ. બે સુટ ચાઇનાસીલીકના સાથે રાખવા જેનો ઉપયોગ પોર્ટસેડ સુધી થઇ શકશે. સુટ એટલે પાટલુન વેસ્ટ અને જેકેટ (હાફકોટ). તે ઉપરાંત એક સુટ ગરમ કરાવી લેવો. આથી વધારે સુટ લેવા નહિ. ઇંગ્લાંડ અથવા લંડનમાં બહુ સસ્તાં અને સુંદર કટના કપડાં થાય છે ત્યાં બીજો એક સુટ કરાવવો. રેશમી બે સુટ યુરોપમાં તદ્દન નકામા છે તે માર્સેલ્સ થોમસ કુકને સોંપી દેવા અને બે ગરમ સુટથી આખી મુસાફરી થઇ શકે છે તે લક્ષ્યમાં રાખવું.

સ્ટીમરમાં તેમજ હોટેલમાં કપડા ધોવાનું ખાતું હોય છે. તમે માગો ત્યારે કપડાં મળી શકે છે. સુટને તો કરચલી પડે ત્યારે રિપાસ્ટ (ઇસ્ત્રી) કરાવવાનો હોય છે જે બે ત્રણ કલાકમાં મળી શકે છે. ચોવીશ કલાકમાં ધોવાનાં કપડાં મળે છે.

સુટ—ગરમ કપડાનાં કરાવવાં. વીન્ટર—શિયાળામાં કપડાં વધારે ગરમની જરૂર છે જે ઉન્હાળામાં ભારે પડે છે. કેટલો વખત રહેવાનું છે તેને અનુસાર કપડાં કરાવવાં. ડ્રેસીંગ ગાઉન (કપડાં બદલવાનો ઓવરકોટ) જરૂરનો છે. સ્ટીમરમાં બાથરૂમ વિગેરેમાં જતા તેની ખાસ જરૂર પડે છે. ગરમ ઓવરકોટ મુંબઇથી ન લેવામાં આવે તો ચાલશે. પેરિસ કે લંડન જઇ તુરત લઇ લેવો. ઉન્હાળાનો ઓછો ગરમ હોય છે. લાંબો વખત રહેવું હોય અને શિયાળો યુરોપમાં ગાળવાનો હોય તો બહુ ગરમ ઓવરકોટ રાખવો પડે છે. બે ઋતુના બે ઓવરકોટ હોય તો વધારે સારૂં.

ખમીસ સુતરાઉ અથવા ખોસ્કીની જાપનીઝ સીલ્કના છ લેવા. વધારેની જરૂર નથી. અંડરવેરમાં ચાર ગંજીફરાક અને બે ગરમ અને બે સુતરાઉ ટ્રાઉઝર લેવા. મોજાં નાનાં (sock) સુતરાઉ બે જોડી રાખવા. ઉપરાંત ત્રણ ટાઇ લેવી અને એક ડઝન કોલર એટલી વસ્તુ પહેરવાની રાખવી. હજામતનો સામાન અને માથું ઓળવાનો સામાન લેવો. યુરોપમાં બુટ સાફ રાખવા, કોલર ચોખ્ખો પહેરવો, હજામત દરરોજ કરવી અને ટાઇ સુંદર પહેરવી, કપડાં બ્રશથી દરરોજ પોતાને હાથે સાફ રાખવા. આટલી બાબત બહુ લક્ષ્યમાં રાખવાની જરૂર છે.

પીજામા સુટ–રાત્રે સુવાના બે જોડ રાખવા. એને અવારનવાર ધોવરાવી નાખવા.

ઉન્હાળામાં જનારે બુટ લેવાની જરૂર નથી. શુઝ એક જોડી અને કેબીનમાં પહેરવાના સાદા સ્લીપર બસ છે. જોડાં સાફ કરવાનો સામાન કાંઇ પણ સાથે લેવો નહિ. રાત્રે સુતી વખત શુઝ રૂમ અથવા કેબીન બહાર મૂકવા એટલે સ્ટુઅર્ટ અથવા વેટર સવારે ઉઠીએ તે પહેલાં શુઝ પાલીસ કરી રાખે છે. બુટની જરૂર શિયાળામાંજ પડે છે. આટલો સામાન એક સુટ કેસમાં સમાઇ શકે છે. ૨૪ ઇંચની કેસ આપણે ઉપાડી શકીએ છીએ. યુરોપમાં મોટા માણસો પણ પોતાનો સુટકેસ ઉપાડી જાય છે. પોર્ટરની રાહ જોવામાં આવતી નથી.

એ ઉપરાંત એક નાની ચામડાની હેન્ડ બેગ રાખવી. સહજ મોટી હોય તો ઠીક પડશે. એમાં જરૂરી કાગળ, વાંચવાની ચોપડી અને એવી પરચુરણ ચીજો પડી રહે છે. બીજા હાથમાં તે ઉપાડી શકાય છે. છત્રી જરૂર રાખવી. લાકડીની જરૂર નથી.

પોતાને એલચી કે સોપારીનો શોખ હોયતો સાથે રાખવા. વિલાયતમાં તે સારાં મળતાં નથી.

જેમ બને તેમ ઓછો ભાર રાખવાથી આખી મુસાફરીમાં બહુ સગવડ પડશે અને કદાચ ભૂલથી વધારે સામાન લીધો હોયતો

જ્યાં ફરીવાર આવવાનું હોય ત્યાં હોટેલમાં મૂકી દેવો. હોટેલવાળા વગર ભાડે સામાન રાખે છે.

આઉટફીટમાં વધારે ખરચ કરવાની જરૂર નથી. જ્યારે ખપ પડે ત્યારે યુરોપના કોઇ પણ શહેરમાં સર્વ મળી શકે છે, મનગમતું મળી શકે છે અને સસ્તે ભાવે મળી શકે છે. અભ્યાસ કરવા જનાર વિદ્યાર્થીએ ગરમ કપડાં વધારે લેવાં પડેછે તે યુરોપમાં લેવાં. આપણી સ્ત્રીઓને કપડાની વધારે જરૂર છે. જઇ આવેલ સ્ત્રીઓને પૂછવું. એ સંબંધમાં અનુભવની ખાસ જરૂર છે. પૂરતાં ગરમ કપડાં ન રાખનાર સ્ત્રીઓને ઘણી અગવડ પડવા સંભવ છે.

પાસપોર્ટ.

મુસાફરી શરૂ કરવા પહેલાં પાસપોર્ટ જરૂર લેવો અને તેને ખૂબ જાળવી રાખવો. દરેક સરહદ ઉપર પાસપોર્ટની ખાસ જરૂર પડે છે. બ્રીટિશ પાસપોર્ટનું માન સર્વત્ર સારૂં દેખાય છે. દરેક સરહદ પર વીરમગામ હતું તેવા થાણું હોય છે. ત્યાં સામાન બતાવવો પડે છે. એટલા માટે જો મુસાફરી દરમ્યાન નવો સામાન ખરીદ કરવામાં આવે તો બનતા સુધી એનું બંડલ કરી હિંદુસ્થાન રવાને કરો દેવો. ઘણે ભાગે ઇંડીયનને કોઇ પણ સરહદ ઉપર કનડગત થતી નથી. પૂછે ત્યારે આપણે તો તેની ભાષા પણ જાણતા ન હોઇએ. કહેવું કે જોઇ લો. સામાન ઉઘાડીને ભાગ્યેજ બતાવવો પડે છે. સીગારેટ રેશમી કપડાં અને સોનાના સીક્કા માટે દરેક સરહદપર ઘણી ચોકસી થાય છે તે લક્ષ્યમાં રાખવું.

મુસાફરીનો કાર્યક્રમ.

યુરોપમાં કેટલું રહેવાનું છે તેનો પ્રથમથી વિચાર કરીને કાર્યક્રમ ઘડવો. આખું યુરોપ બે માસમાં જોઈ શકાય છે અને એક વર્ષ

પણ તે માટે ઓછું પડે છે, એટલે પોતે પોતાનું ટાઈમટેબલ બનાવવું. વળી ટાઇમ કેટલો છે તે મુકરર હોય તો એક રસ્તે બેવડી મુસાફરી કરવી પડતી નથી અને પૈસાનો બચાવ થાય છે. આપણે જે કાંઇ જીવન અભ્યાસદૃષ્ટિએ જોઈ શકીએ છીએ તે ઇંગ્લાંડ સ્કોટલાંડમાં છે. આપણે જે લોકોની ભાષા સમજતા હોઇએ તેના સંબંધમાં આવીએ તો કાંઈ ઊંડા ઉતરી શકીએ. ઇંગ્લીશ પ્રજા બહુ ઓછું બોલનારી છે એ ખરૂં છે, પણ એની સંસ્થાઓ બહુ અભ્યાસ કરવા લાયક છે. આપણે એમનાં સારાં તત્ત્વોને આપણા પૌર્વાત્ય સંસ્કારો સાથે યોગ્ય રીતે આમેજ કરવા હોય તો અંગરેજ જીવન, એમની સંસ્થાઓ, એમનાં નાટ્યગૃહો, એમનો વિવેક, એમની વ્યાપાર પદ્ધતિ, એમની મોટાં કાર્યો હાથ ધરવાની રીત, એમનો અંદર અંદરનો વ્યવહાર, એમની લગ્નની સંસ્થા, એમની મોટી માઇનો-ખાણો, એમની સાંચાકામ પદ્ધતિ, એમની રેલવે, અંડરગ્રાઉન્ડ, પોલિસ, લશ્કર, પાર્લામેન્ટ, દેવળ વિગેરે વિગેરે અનેક બાબતો જોવાની છે, લાખો માણસોનો સરળતાથી વ્યવહાર અવરજવર કેમ ચાલે છે તે સમજવાનું છે અને અનેક ઐતિહાસિક અને દૃશ્ય સ્થાનો સરોવરો પુલો દેવળો જોવાના છે, કોઇ પણ લાઇનમાં સારાને એ કેટલું માન આપે છે તેનો અભ્યાસ કરવાનો છે-વિગેરે; અને આ સર્વ જૂદા જૂદા આકારમાં અન્ય પ્રજામાં પણ છે પણ જેની ભાષા ન આવડતી હોય ત્યાં આપણે લગભગ બહેરા અને મુંગાની કોટિમાં આવી જઇએ છીએ એટલે લગભગ દોઢમાસ ઈંગ્લાંડ સ્કોટલાંડમાં જરૂર ગાળવો, પારિસ માટે પંદર દિવસ બહુ થઇ જશે. બાકી બર્લીન અને રોમ માટે પાંચ પાંચ દિવસ ફ્લોરેન્સ વેનીસ મીલાન જેવા શહેર માટે બે બે દિવસ, પીઝા માટે ચાર કલાક-આવી ગણતરી પ્રથમથી કરીને આખો કાર્યક્રમ ગોઠવવો. કોઈ સમાન પસંદગીવાળો જઈ આવેલ હોય તેનાથી માહીતગારી મેળવવી. સામાન્ય રીતે નીચે પ્રમાણે દિવસો રાખ્યા હોય તો સ્ટીમરની મુસાફરીના દિવસોનો પણ જેમાં સમાવેશ થઇ જશે અને આખા યુરોપનો ઉપર ઉપરનો સારો ખ્યાલ આવશે.

ઈંગ્લાંડ-સ્કોટલાંડ	દોઢમાસ.	નોર્વે-સ્વીડન.	દશ દિવસ.
હોલાંડ-બેલજીઅમ.	આઠ દિવસ	જર્મની.	બાર દિવસ.
સ્વીટઝરલાંડ	પંદર દિવસ	ફ્રાન્સ	પંદર દિવસ.
ઈટાલી	બાર દિવસ	ઓસ્ટ્રીઆ	ચાર દિવસ.
બલ્ગેરીઆ	ચાર દિવસ	તુર્કસ્તાન	સાત દિવસ.
ઈજીપ્ટ	આઠ દિવસ		

આ રીતે લગભગ સાડા ચાર માસનો કાર્યક્રમ થાય અને સ્ટીમરનો એક માસ વધારે સમજવો. દિવસ ઓછા હોય તો ફેરફાર કરવો, પણ સર્વત્ર જોવાનો વિચાર રાખવો. મોટા ખરચ કરીને વારંવાર નીકળી શકાતું નથી. દશ પંદર દિવસ અણધારી અગવડ કે નરમ તબીઅતના પણ રાખવા, જોકે યુરોપની રહેવાની પદ્ધતિ એવી છે કે સારા હવાપાણીને લઇને માણસ રીતસર રહે તો તબીઅત બગડવાના પ્રસંગો બહુ જુજ આવે છે.

એકસચેન્જ અને નાણું.

કાર્યક્રમ મુકરર કરવા જેટલોજ મહત્વનો પ્રશ્ન નાણાનો છે અથવા બીજી રીતે કહીએ તો મુસાફરીનો કાર્યક્રમ પોતાને કેટલો ખરચ કરવાનો છે તેને અનુસારેજ ગોઠવી શકાય છે. જેઓ ગમે તેટલો ખર્ચ કરી શકતા હોય તેને માટે આ સવાલ નથી પણ અમુક રકમમાં પૂરૂં કરવું હોય તેણે આ પ્રશ્ન બહુ વિચારવાનો છે. ખરચની લગભગ પરિસિમા (હદ) બાંધી શકાય તેવું છે. મુસાફરી સેકન્ડ કલાસમાં થઇ શકે છે. કોન્ટીનન્ટ ઉપર ત્રણ કલાસ છે. સેકન્ડ સારો છે. ફર્સ્ટમાં માણસો ઓછા બેસે એટલીજ વધારે સગવડ છે. ઇંગ્લાંડમાં ફર્સ્ટ અને થર્ડ કલાસ છે. ટીકીટ રીઝર્વ કરાવવાથી સગવડ ઘણી થાય છે.

દરેક પ્રજાના એકસચેન્જના ભાવ ફર્યા કરે છે પણ સાધારણ રીતે હાલ નીચેના ભાવો છે તે ધ્યાનમાં રાખવા. એક રૂપીઆના ૧ શી. ૬ પેન્સનો ભાવ છે એટલે મુસાફરી કરવા જનારને લગભગ રૂ. ૧૩-૫-૦ માં એક પાઉન્ડ મળે છે. પાઉન્ડને અંગે ભાવો બોલાય છે.

એક પાઉન્ડના

ફ્રેન્ચ ફ્રાન્ક	૧૬૦	(ફેરફાર ઘણો)
જર્મન માર્ક	૨૦।।	(સ્ટેડી)
બેલ્જીઅન ફ્રાન્ક	૧૬૦	(ફરતા જાય છે)
સ્વીસ ફ્રાન્ક	૨૫	(સ્ટેડી)
ઇટાલીઅન લીરા	૧૪૦	(ઘટતા જાય છે)

આ સર્વ ભાવો લક્ષ્યમાં રાખવા. વીએનાના પીએસ્ટા, ઈજીપ્તના ચલણના ભાવ પણ સમજવા અને તે અનુસાર પોતાનો હિસાબ ગણી કાર્યક્રમ ગોઠવવો. એક્સચેન્જના ભાવો બરાબર સમજવાની જરૂર છે. વળી કોઇ પણ દેશમાં પ્રવેશ કરતી વખત એકાદ પાઉન્ડના ચીલ્લર સીક્કા તે દેશના અગાઉથી લઇ લેવા એટલે ટેક્સી મજુરી વિગેરેમાં અગવડ પડે નહિ કે માર પડે નહિ. બાકી પાઉન્ડ બધે તુરત વટાવી શકાય છે.

કેશ-ક્રેડીટ.

પાઉન્ડ પાસે રાખવાની ઘણી પદ્ધતિ છે. થોમસ કુક પાંચ અથવા દશ પાઉન્ડના ચેક આપે છે તે તેના કોઈ પણ ઓફિસમાં વટાવી શકાય છે. વળી ઘણીખરી હોટેલો તથા બેન્કો તે ચેકો સ્વીકારે છે. એમાં ગડબડ થવાનો ભય નથી કારણ તમારી નમુનાની સહીવાળી બુક તમને આપવામાં આવે છે અને તે બતાવીને ચેકપર પછવાડે સહી કરી નાણું લેવાનું હોય છે. જેટલો ખર્ચ કરવાનો હોય તેના પાઉન્ડના ચેક આ રીતે લઇ લેવા.

ચેકનું જોખમ લાગતું હોય 'લેટર ઓફ ક્રેડીટ' કુકવાળા આપે છે તે તેની કોઈ પણ ઓફીસમાં બતાવવાથી તેમાંથી જોઇએ તેટલા પાઉન્ડ ઉપાડી શકાય છે. લેટર ઓફ ક્રેડિટ લેવામાં અગવડ એ છે કે એ માત્ર કુકની કોઈ પણ ઓફિસમાંજ વટાવી શકાય છે, બીજી કોઇ બેન્ક કે હોટેલમાં તેનું નાણું મળતું નથી. જ્યારે કુકના ચેક લગભગ દરેક હોટેલ અને બેન્કવાળા સ્વીકારે છે.

જે અભ્યાસ કરવા લંડન કે અન્યત્ર જતા હોય અને એકજ ઠેકાણે ઘણો વખત રહેવાના હોય તેણે મુંબઈ કુકની ઓફિસમાં કરંટ એકાઉન્ટ ખોલવો. વધારે જોખમ પાસે રાખવું નહિ. જોઇએ તેમ ચેક લખી નાણું લઇ આવવું.

સ્ટીમર-વાંચન ઇ.

સ્ટીમરમાં બેઠા પછી તુરત ડેક સ્ટુઅર્ટને મળી તેની પાસેથી એક ડેકચેર લેવી. ડેકચેર પોતાની લઇ જવાની જરૂર નથી. ડેકસ્ટુઅર્ટ આપે છે અને તેને 'ટીપ' આપવાની તો હોયજ છે, એટલે ડેકચેર સંભાળવાની જરૂર નહિ રહે. ડેકચેરની ખાસ જરૂર છે. સ્ટીમરમાં તેર ચઉદ દિવસ ગાળવાના છે તેથી ઘટતા ફેરફાર માટે દરરોજ થોડા કલાક ડેકચેર માટે પણ રાખવાજ પડે છે અને દરિયા સામે તે પર બેસવામાં એક જાતનો આનંદ આવે છે. ડેકચેર પોતે લીધી હોય તો માર્સેલ્સ ઉતરતી વખત પી. ઓ. કંપનીને કે થોમસ કુકને નામની સ્લીપ લગાવી આપી દેવી. પાછા આવતા પ્રથમથી લખવાથી સ્ટીમર-પર તમારી ચેર બરાબર હાજર રહેશે.

સ્ટીમરમાં વધારે વખત ડેક ઉપર કાઢવો. સ્મોકીંગરૂમ, મ્યુઝિક હોલ અને ડેક ઉપર જ વધારે બેસવું. બહુ વખત કેબીનમાં કાઢવો નહિ, નહિતો એકલવાયું લાગશે અને સફરના દિવસો કાઢવા આકરા લાગશે.

વાંચવાની ચોપડી સાથે હેન્ડબેગમાં લઇ લેવી. દરેક સ્ટીમરમાં નાની લાઇબ્રેરી હોય છે અને તેમાંથી બુકો વાંચવા મળે છે પણ પોતાની પસંદગીનીજ બુકો વાંચવી હોયતો પોતે સાથે રાખવી અને માર્સેલ્સ મૂકી દેવી.

" ઉપરાંત મુંબઇથી સ્ટીમરમાં બેસતી વખતે એક સુંદર 'ગાઈડ બુક' જરૂર લઈ લેવી. સેશલ ગાઇડ (Satchel Guide to Europe by Rolfe & Crockett દર વર્ષે નવી આવૃત્તિ

છપાય છે અને તેમાં છેલ્લામાં છેલ્લા ફેરફારો દાખલ કરેલા હોય છે. તેની નવી આવૃત્તિ જરૂર લેવી અને મુસાફરીમાં તે જોઈ જવી.

મી. બેડેકરની દરેક પ્રાંતની ગાઈડ આવે છે તે બહુ વિસ્તારવાળી છે. દરેક પ્રાંતમાં જવા પહેલાં તે લઈ લેવી અને તેના પ્રત્યેક શહેરમાં જવા પહેલાં તે વાંચી લેવી એટલે ખાસ જોવા જેવું શું છે તેનો ખ્યાલ આવે અને નકામો વખતનો વ્યય થાય નહિ. સ્ટીમરમાં તો સેચલ ગાઇડ અને યુરોપનો નકશો બસ થશે.

ડ્રેસ સુટ.

ડ્રેસ સુટનો સવાલ જરા ઘુંચવાળો છે. સ્ટીમરમાં સાંજના ૭ વાગે જમવાનો ટાઈમ થાય છે. ડીનર પહેલાં ડ્રેસ કરવાનો રિવાજ હતો અને હજુ પણ છે. દિવસનાં કપડાં કાઢી હાથ મોં બાલ સાફ કરી કાળો પાટલુન, ઉઘાડું જેકેટ, કાળો હાફકોટ અને બો કોલર પહેરવાના રિવાજને આ વાત લાગુ પડે છે. લડાઈ પહેલાં તો ઈંગ્લાંડમાં આ રિવાજ બહુ પ્રચલિત હતો. લડાઇ પછી ઘરમાં તો કોઈ કપડાં બદલતું નથી, માત્ર મોટા મેળાવડામાં જવાનું હોય ત્યારેજ હવે ડ્રેસ કરવામાં આવે છે. પણ સ્ટીમર ઉપર અને ખાસ કરીને ફર્સ્ટક્લાસમાં ડ્રેસ કરવાનો રિવાજ છે. જ્યાં જવું ત્યાંના રિતરિવાજને, ખાસ બાધ ન આવતો હોયતો, માન આપવું. તેને અંગે ડ્રેસ કરવાની જરૂર છે. એ સુટ મુંબઇમાં તૈયાર કરાવતાં લગભગ રૂ. ૧૫૦–૧૭૫ નો ખર્ચ થાય છે. કોન્ટીનન્ટ ઉપર તેની બીલકુલ જરૂર નથી. ઇંગ્લન્ડમાં પણ બહુ તો એક બે વખત ઉપયોગ થાય છે. આ બાબતમાં યોગ્ય લાગે તેમ નિર્ણય કરવો.

રમત-ગમત.

બ્રીજ કે બીઝીક રમતાં આવડે તેને સ્ટીમરપર વધારે અનુકૂળતા પડે છે. અંગરેજો દા (stake) મૂક્યા વગર રમતા નથી. તેઓ કલ્પનાથી આપણી જેટલા વગેર દાએ રમતમાં રસ લઈ શકતા નથી.

અને દ્યૂતનો ચસ્સ ખોટો છે એટલે વગર દાએ રમવું. નહિતો ડેક-ટેનીસ, બકેટ કવોઈટ્સ (Bucket–Quoits), બુલ બોર્ડ (Bull board), ડેક કવોઇટ્સ (Deck quoits) વિગેરે સ્ટીમરપર રમવાની ખાસ રમતો રમવી. એ રમતો સહેલી છે અને થોડા પ્રયાસથી તેના નિયમો જાણી શકાય છે. દરેક સ્ટીમરપર રમતનાં સાધનો સ્ટીમર તરફથી પૂરાં પાડવામાં આવે છે.

આ સિવાય પોતાને પસંદ આવે તેવી ડ્રાફ્ટ, ચેસ (શેતરંજ) વિગેરે ઇન્ડોર ગેમ સાથે લઇ લેવી. જગા બહુ ઓછી રોકે તેવીજ વસ્તુઓ લેવી.

સ્ટીમરમાં ખોરાક.

સ્ટીમરમાં અંગરેજો લગભગ સાત વખત ખાય છે.

૧. સવારે ઉઠતાં ચા, ખારા બીસ્કીટ, ફ્રુટ. એને બેડ–ટી (Bed-tea) કહેવામાં આવે છે.

૨. સાડા આઠ વાગ્યે છોટાહાજરી–(Breakfast) એમાં પોરીજ વિગેરે ઘણી ચીજો હોય છે.

૩. અગીઆર વાગે બીફ–ટી લે છે.

૪. એક વાગે લંચ. બહુ મોટા પાયા ઉપર. એને ડીનરજ કહી શકાય.

૫. ચાર વાગે ટી. એની સાથે પેસ્ટ્રી તથા કેક–જામ વિગેરે લે છે. કેટલાક બ્રેડ પણ લે છે.

૬. સાંજે સાત વાગે ડીનર લે છે.

૭. નાચ્યા પછી ૧૦–૧૧ વાગે રાત્રે કેટલાક સુપે–સપર લે છે. એમાં ઠંડું ખાવાનું હોય છે.

"સ્ટીમરમાં સીસીકનેસ–વોમીટ થવાનો ભય ઘણો લાગે છે તેનું એક કારણ અપચો હોય છે. દરિયાની હવાથી ભૂખ વધારે લાગે છે પણ જઠરાગ્નિ સાધારણ હોય છે." જેને દરિયાની હવાથી શરીર-

સુધારવું હોય તેણે ખોરાક સાદો અને પૌષ્ટિક લેવો. ઓછું ખાવાથી શરીર બગડતું નથી. નિયમિત ખાવાનું તો સ્ટીમરના નિયમોથીજ બની આવે છે અને તે બહુ લાભ કરનાર છે. ના. ૧-૩ અને ૭ તો છોડી દેવા યોગ્ય છે. એની જરા પણ જરૂર નથી. અને બાકીના ચાર રહે છે તેમાં જોઇતો ખોરાક જરૂર મળે છે. મિતાહારી થવું ખાસ જરૂરી છે.

સી સીકનેસ ઘણુંખરૂં અપચાથી થાય છે. ઋતુ સારી હોયતો થતી નથી. થાયતો તેની સામા થવું. કેબીનમાં પડયા ન રહેવું. ડેક ઉપર ફરવું અને મ્યુઝીકહોલમાં બેસવું અથવા રમવું. કદાચ સી-સીકનેસ થાય તો જરા પણ ગભરાવું નહિ. એ વ્યાધિ જીવલેણ કદિ થતો નથી. એકાદ દિવસ એ જરા મુંઝવે છે પણ બીજે દિવસ સારો આવવાનો છે એમ મનમાં ચોક્કસ માન્યા કરવું. સ્ટીમરમાં લેમન સ્કવોશ—લીંબુમાં બરફ લીધા કરવો. એ પી શકાય તેવી ચીજ છે અને તંદુરસ્તીને ફાયદો કરનાર છે.

સમય કેમ પસાર કરવો.

સ્ટીમરમાં અનેક અજાણ્યા માણસોનો પરિચય થાય છે. બધાની સાથે હળવું મળવું. અંગરેજો પણ એડન છોડયા પછી પરિચય કરવા હોંસ રાખે છે અને હિંદુસ્થાનની નવાબી ભૂલતા જાય છે. એમની સાથે પરિચય કરવામાં વધારે જાણવા શીખવાનું મળે છે. દરેકના અનુભવ સમજવા અને વાતોમાં રસ લેવો. હિંદુસ્થાનમાં જોવા જેવી જગ્યાની વાતો સર્વને બહુ ગમે છે. બાકી પોતાને સર્વ સામાન્ય વિષયનું જ્ઞાન હોય તેની વાતો કરવી. અમુક ધંધાની વાતો રસ ઉપજાવતી નથી એ લક્ષમાં રાખવું. જેમ સામાન્ય જ્ઞાન અને વ્યવહારૂ બુદ્ધિ વધારે હોય છે તેમ વધારે આનંદ આપી લઇ શકાય છે. જે અતડા રહેવા આતુર હોય તેને કદિ પણ વળગતા જવું નહિ. બાકી મ્યુઝીકહોલ અને ડેકચેર, રમતગમત અને જોવાનું વારંવાર બન્યા કરે છે એટલે તેર દિવસ પસાર થતાં વખત ભારે લાગતો નથી.

મુસાફરી.

સ્ટીમરમાંથી ઉતર્યાં પછી પાસપોર્ટ અને સામાન બતાવવો પડે છે તેમાં જરા પણ ગભરાવાનું કારણ નથી. યુરોપમાં ૨૬ જગ્યાએ સરહદો આવે છે પણ થોડા સામાનવાળાને કોઈ જગ્યાએ અડચણ પડતી નથી. પાસપોર્ટ બહુ સંભાળીને રાખવો. તેના વગર મુસાફરી કરવાનું બની શકે તેમ નથી. કદિ ગુમ થઈ જાય તો દરેક જગ્યાપર બ્રીટિશ કોન્સલ હોય છે તેને મળી પાસપોર્ટનો નંબર આપવો. તે તાર કરી (તમારે ખરચે) જવાબ મુંબઇથી મંગાવી ડુપ્લીકેટ પાસપોર્ટ આપશે. આમાં બે ત્રણ દિવસની નકામી ઢીલ અને પૈસાનો ખર્ચ થશે. બેદરકાર માણસ મુસાફરીને યોગ્ય ન ગણાય તે પણ ધ્યાનમાં રાખવું.

ટુર.

મુસાફરીની ટુર **થોમસકુક** અને **અમેરિકન એકસ્પ્રેસ** કરી આપે છે. તમારે જ્યાં જ્યાં જવું હોય ત્યાંનું લીસ્ટ આપો, દિવસો કેટલાં કરવાં છે તે કહો, એટલે તે તમને ખર્ચનો અંદાજ આપે. પછી કઇ તારિખે કેટલે વાગ્યે ક્યાંથી બેસવું અને ક્યાં જવું, કઈ હોટેલમાં ઉતરવું વિગેરે સર્વની વિગતવાર ડાયરી અને ટીકીટો આપશે. તમારે કોઇ હોટેલમાં કાંઇ આપવું પડેજ નહિ. બધી સગવડ થઈ રહે. માત્ર નાની બક્ષીસ કે મજુરી આપવી પડે. આખી મુસાફરીની ટીકીટો પણ કુકવાળા આપે છે. તમારે કોઈ સ્ટેશને ટીકીટ ખરીદવા પણ જવું પડતું નથી. ભાષાના અજ્ઞાનને કારણે અને હોટેલ ઉન્હાળામાં બધે ભરચક રહે છે તેથી અગવડ ઘણી થાય છે તે દૂર કરવા આવી ટુર કરવી વધારે સારી છે. તેમાં નીચેની સંભાળ રાખવી.

ટુર બે ત્રણ માસની એક સાથે ન લેવી. અરધી અથવા એક તૃતીયાંશ પ્રથમ લેવી અને આગળ મોટા શહેરમાં પૂરી કરવી. ત્યાં સુધીનો કાર્યક્રમ ફાવ્યો હોય તો આગળ વધારવી. ખાસ કારણ વગર આપેલા ટાઈમમાં જરા પણ ફેરફાર કરવો નહિ. કરવો પડે તો તારથી

અગાડી ખબર આપી દેવી. કોઈ ભાગ તબીઅતના કારણે છોડી દેવા પડે તો તેટલા પૈસા રીફંડ મંગાવી લેવા.

સહચાર–સોબત.

યુરોપના કોંટીનન્ટ ઉપરની ટુરમાં બે જણાએ સાથે જવું. એકલા મુસાફરીમાં ઘણી અગવડ આવે. કુદરતી હાજતે જતાં સામાન કોણ સંભાળે એવો વિચાર આવે અને નરમગરમ તબીઅતે બન્ને અજાણ્યા પણ સ્નેહી માણસો બહુ ઉપયોગમાં આવે છે. ઉપરાંત આપણે કોઈ નવી ચીજ કે નવું સૌંદર્ય કે શિલ્પનો નમુનો જોઇએ તેની બીજા સાથે વાત કરીએ ત્યારે આપણા મનમાં પણ વાત ચોક્કસ થાય છે. બીજાને ચોખી ભાષામાં સમજાવવા જતાં આપણા વિચારોની પણ સ્પષ્ટતા થાય છે અને આપણો ભારતવર્ષીય સ્વભાવ એવો છે કે તદ્દન એકલા આપણે આનંદનો અનુભવ કરી શકતા નથી. સોબતમાં કુલ બે કે ત્રણ હોય તોજ મજા આવે છે. સંખ્યામાં તેનાથી વધારો થાય તો બધા તૈયાર હોય પણ એક તૈયાર ન હોય તો નકામો કાળક્ષેપ થાય છે અને ઠરાવેલો સમય કે ટ્રેન ચૂકી જવાય છે.

કાર્યક્રમ નક્કી હોવો જોઇએ અને તેને ચોક્કસ વળગી રહેવાની ચીવટ હોવી જોઇએ. મોટી ગાઇડબુકો ઉપરાંત દરેક મુસાફરીનાં સ્થળોમાં નાની નાની ગાઇડબુકો અને નકશા મળે છે. સ્વીટઝરલાંડ અને ઇટાલીના લગભગ જાણવાલાયક સ્થળોના સ્થાનિક નકશા અને ડુંગરોના પોઇંટોના નકશા મળે છે. કુકની ઓફિસમાં How to see Rome. How to see Milan &c. આવી બુક દરેક શાહેરમાં મળે છે. એવી બુકો અને નકશાઓ જરૂર લેવા. હોટેલોમાં પણ તે મળે છે. એથી ક્યાં જવું અને ક્યાં છીએ તેનો ખ્યાલ આવે છે. શાહેરની પ્રત્યેક સ્ટ્રીટ તે નકશામાં બતાવેલી હોય છે.

હોટેલો.

હોટેલના પાંચ વિભાગ પાડવામાં આવે છે:—

(a) Hotel de Lux વિશિષ્ટ હોટેલ.
(b) Superior first-class પહેલા દરજ્જાની ઊંચી હોટેલ.
(c) Ordinary first-class પહેલા દરજ્જાની સાદી હોટેલ.
(d) Superior Second-class બીજા દરજ્જાની સુંદર હોટેલ.
(e) Ordinary Second-class બીજા દરજ્જાની સાદી હોટેલ.

સગવડમાં દરજ્જા પ્રમાણે ફેરફાર સમજવો. "એ" કલાસ અમેરિકન કરોડાધિપતિઓ અને રાજામહારાજાઓ પસંદ કરે છે.

સાધારણ રીતે આપણા સંયોગો અને ખરચવાના બજેટનો વિચાર કરી હોટેલની પસંદગી કરવી. બહુ ચાપચીપ ન હોય અને આપણે ઠીકઠીક મુસાફરી કરી શકતા હોઈએ તો c વિભાગવાળી પ્રથમ દરજ્જાની સાદી હોટેલ લેવાથી સુંદર સ્થાન મળશે અને ખાવાની સગવડ જળવાશે.

તદ્દન ઓછા ખરચે મુસાફરી કરવી હોય તો સેકન્ડકલાસ હોટેલ પણ ખોટી નથી. એક મોટા શહેરમાં સાત દિવસથી વધારે રહેવાનું હોય તો Pensione (પેન્સીઓની) ઘણી જગ્યાઓ હોય છે. તેમાં ખાવાનો રહેવાનો ચાર્જ સાદો પણ અઠવાડિયાનો ભાવ ઠરાવે છે. એમાં પણ સગવડ જળવાય છે.

આ સર્વ બાબતો નાની લાગશે પણ આવી આવી નાની બાબતોનો સરવાળો મોટો થાય છે અને અંગત અગવડ ભોગવ્યા સિવાય પૈસાની રીતસર કરકસર કરવાની જરૂર સર્વ કોઇ સ્વીકારે છે એટલે એમાં જરા પણ શરમાવાની જરૂર નથી. દરેક જગ્યાએ વિગતવાર પૂછવું, હોટેલવાળાએ બીલમાં ખોટો ચાર્જ ભૂલથી કર્યો હોય, આપણે બીજે રેસ્ટોરાંમાં જમ્યા હોઇએ ને તેનો ચાર્જ કર્યો હોય તો તેનું ધ્યાન ખેંચવું, તુરત સુધારી આપશે અને એવી બાબતમાં શરમાવાની જરા પણ જરૂર નથી.

ટીપ.

બક્ષીસ. આ રિવાજ યુરોપમાં ચાલુ થઇ ગયો છે અને દરેક 'સરવીસ' કરનાર તમે વિદાય થાઓ તે પહેલાં બક્ષીસની આશા રાખે છે.

સ્ટીમરમાં કેબીન સ્ટુઅર્ટ અને ટેબલસ્ટુઅર્ટને બક્ષીસ આપવાની હોય છે. ખાસ સરવીસ લીધી હોય તો જૂદી વાત, નહિ તો દરેકને દશ દશ શીલીંગ આપવા યોગ્ય ગણાય. એ ઉપરાંત નાવાના રૂમવાળો (Bath-Topaz) પણ પાંચ શીલીંગની આશા રાખે અને ડેકસ્ટુઅર્ટને પણ એટલી રકમ આપવી જોઇએ.

હોટેલમાં પણ તમારા વેટરને કાંઇ આપવું જોઇએ. હવે દરેક હોટેલમાં લીફ્ટ હોય છે. લીફ્ટમેન તથા બેગેજ ઉપાડનાર કાંઈ આશા રાખે.

દરેક હોટેલમાં એક Portier હોય છે. એ બહુ ઉપયોગી વ્યક્તિ છે. એને આખા શહેરની ખબર હોય છે. તમારી દરેક જરૂરીઆત તે પૂરી પાડે છે, માગો તે જાતની હકીકત પૂરી પાડે છે, ટેક્સી વિગેરેનો ઓરડર કરે છે અને વિદાય થાઓ ત્યારે તેને 'ટીપ' આપો તો ખુશીથી લે છે.

લડાઇ પછી 'ટીપ'ની બાબતમાં બેવડું નુકશાન થાય છે. દરેક હોટેલવાળા બીલ ઉપર દશ ટકા 'સ્પેશીઅલ સરવીસ'ના બીલમાં ચાર્જ કરે છે. આ રકમ તે 'ટીપ'ની આપવી પડતી હતી તેજ છે; અને છતાં 'ટીપ' આપવાનું ઘણું ખરૂં તો ઊભુંજ રહે છે. દેશકાળને અનુસરીને આપણું ગાડું ગબડાવવું આ બાબતમાં યોગ્ય છે. આપણી ઉપર ધ્યાન, કરેલી સરવીસ વિગેરે જોઇને યોગ્ય લાગે તેમ કરવું. એમાં એક સરખો નિયમ હોઇ શકતો નથી.

સગવડ–અગવડ.

યુરોપમાં મુસાફરી કરવામાં કોઇ પ્રકારની અગવડ આવે તેમ નથી. જરા હકીકત સમજીને કામ લીધું હોય તો બધી સગવડ થાય છે અને જરા અગવડ પડે તો સહન કરી લેવાની ટેવ પાડવી. તદ્દન ચેનચમન મુસાફરીમાં થાય નહિ એ ધ્યાનમાં રાખવું. ખાવાને વખતે ખાવાનું મળે છે અને રેલવે, સ્ટીમર, હોટેલ, રેસ્ટોરાં બધાં અનુકૂળતાથી વર્તે છે. માત્ર ખીસામાં પૈસા હોય તો જરા પણ અગવડ આવતી નથી, ખાસ અગવડ લાગતી હોય તો કુકની ટુર લેવી એટલે તમારૂં બધું કામ તેઓ કરી આપશે.

સ્થાનિક ગાઇડો અને ટુરો.

કુક અને બીજી કંપનીઓની (એજન્સીઓની) દરેક સ્થળે સ્થાનિક ઇટીનરરી (ટુર–મુસાફરી) હોય છે અને તેઓ ખાનગી ગાઈડ માર્ગદર્શકો પણ આપણે ખરચે પૂરા પાડે છે. સ્થાનિક ઇટીનરરીમાં લાભ અને ગેરલાભ સમાયલા છે. લાભ એ છે કે અજાણ્યા શહેરમાં ક્યાં જવું અને ઇતિહાસ વિગેરે શું છે તેનું આપણને જ્ઞાન ન હોય ત્યારે બહુ થોડા વખતમાં આ ટુરથી આપણે ઘણું જોઈ શકીએ છીએ અને ખર્ચ ઓછો થાય છે. ગેરલાભ એ છે કે જે ચીજ બતાવવામાં આવે તેજ આપણે જોવી પડે છે અને એક ચિત્ર કે બાવલું આપણને ખાસ ગમે તો તેની પાસે ઊભા પણ રહી શકતા નથી. એકંદરે ટુંકા વખતમાં જેને મોટો કાર્યક્રમ પૂરો કરવો હોય તેણે એવી ટુરોમાં દાખલ થવું વધારે ઠીક છે. ખાનગી ગાઈડ અને ખાનગી ગાડી (મોટર) વધારે અનુકૂળ પડે પણ એવો ખરચ બહુ ધનવાન હોય તેને જ પાલવે.

તોલ માપ.

યુરોપમાં તોલ માપ કેવાં ચાલે છે તે બરાબર લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે. ઇંગ્લાંડમાં અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા)માં આઉંસ પાઉન્ડ ચાલે છે તે આપણે બરાબર જાણતા હોઈએ છીએ.

૨ા તોલાનો આઉંસ, ચાળીશ તોલાનો પાઉન્ડ (રતલ), ૧૧૨ પાઉન્ડનો હંડ્રવેટ અને ૨૦ હન્ડ્રવેટ (૨૨૪૦ રતલ) નો ટન. આ તો જાણીતી વાત છે.

ફ્રેન્ચ લોકોએ મેટ્રીક સીસ્ટમ દાખલ કરેલી છે. એમાં હિસાબ બહુ સહેલા થાય છે, દશાંશ પર આધાર રાખવાનો છે અને સગવડ વધારે છે. આખા કૉન્ટીનન્ટ પર આ તોલ ઘણો ખરો ચાલે છે. ગ્રામ (Gramme) એ એનો પાયો છે, એનો તોલ ૧૫·૪૩ ગ્રેન થાય છે.

દશ મીલીગ્રામ=૧ સેન્ટીગ્રામ	૧૦ ગ્રામ=૧ ડેકાગ્રામ
દશ સેંટીગ્રામ=૧ ડેસીગ્રામ	૧૦ ડેકાગ્રામ=૧ હેક્ટોગ્રામ
દશ ડેસીગ્રામ=૧ ગ્રામ	૧૦ હેક્ટોગ્રામ=૧ કીલોગ્રામ

એક કીલોગ્રામ એટલે ૧૦૦૦ ગ્રામ થયા. એની બરાબર સામે ૨·૨૧ રતલ પાઉન્ડ થાય. સો કીલોનો એક ક્વીન્ટાલ એટલે ૨૨૧ પાઉન્ડ થાય. માપમાં મીટર (Meter) પાયો છે. એક મીટર એટલે ૩૯·૩૭ ઇંચ આપણો ત્રણ ફીટનો વાર થાય છે તે ઉપરાંત લગભગ ૩$\frac{૧}{૩}$ ઇંચ થાય તે મીટર થયો.

મીટરનો દશમો ભાગ તે ડેસીમીટર.
મીટરનો સોમો ભાગ તે સેન્ટીમીટર.
મીટરનો હજારમો ભાગ તે મીલીમીટર.
દશ મીટરનો એક ડેકામીટર.
સો મીટરનો એક હેક્ટોમીટર.
હજાર મીટરનો એક કીલોમીટર.

એક કીલોમીટર એટલે લગભગ ૩૨૮૦ ફીટ ૧૦ ઇંચ. એટલે લગભગ $\frac{૫}{૮}$ માઈલ થયો. લગભગ આખા યુરોપીઅન ટાઇમટેબલ કે ટેક્સીમાં કીલો પર ભાવ હોય છે. એને પાંચે ગુણી આઠે ભાંગવાથી માઈલ થાય છે.

આ બન્ને તોલ માપનો વારંવાર ખપ પડે છે અને આપણે રતલ તથા વાર કે માઇલનો ખ્યાલ કરી શકીએ છીએ તેથી કીલોનાં

વાર કેટલા થાય અને કીલોના રતલ કેટલા થાય તે એક વાર યાદ રાખી લેવું, પછી જરા પણ ઘુંચવણ નહિ થાય.

દરિયાઇ માઇલને નોટ (Knot) કહે છે. ૬૦૮૦.૨૭ ફીટનો એક નોટ થાય છે. ૫૨૮૦ ફીટનો માઈલ થાય છે એટલે જમીનપરના માઈલ કરતાં દરિયાઈ માઈલ લગભગ સવાગણો છે.

ટેંપરેચર.

હવા પાણી યુરોપમાં વારંવાર ફર્યાં કરે છે તેથી બેરોમીટર અને થરમોમીટર વાંચતાં શીખી જવું. બેરોમીટરથી હવા વરસાદ તોફાનનો ચોવીશ કલાકનો ખ્યાલ આવશે. બેરોમીટર તુરત વાંચતા આવડી જશે.

થરમોમીટર સેન્ટીગ્રેડ અને ફેહ્રનાઇટ (Fehrenheit) છે. સેંટીગ્રેડ આખા યુરોપમાં (જર્મની સિવાય) છે. અને ફેહ્રનાઈટ માત્ર ગ્રેટ બ્રીટનમાં છે.

ફેહ્રનાઈટમાં ફ્રીઝીંગ પોઇંટ ૩૨ ડીગ્રીએ આવે છે અને ૨૧૨ બોઇલીંગ પોઇન્ટ આવે છે એટલે ૧૮૦ ડીગ્રી એમાં હોય છે.

સેન્ટ્રીગ્રેડમાં ૦ થી ૧૦૦ ડીગ્રી છે. ૦ ફ્રીઝીંગ પોઇન્ટ છે, ૧૦૦ એ એનું બોઇલીંગ પોઇન્ટ છે. સેન્ટીગ્રેડના થરમોમીટર આખા યુરોપમાં હોય છે તેની જે ડીગ્રી હોય તેને ૯ નવે ગુણી પાંચે ભાગી તેમાં ૩૬ ઉમેરવા એટલે ફેહ્રનાઈટ ડીગ્રી આવશે. દાખલા તરીકે ૨૦ સેન્ટીગ્રેડ હોય તો (૨૦×૯)÷૫=૩૬ તેમાં ૩૨ વધારતાં ૬૮ ડીગ્રી ફેહ્રનાઇટની થઇ. આપણને બધો અનુભવ ફે૦ નો હોય છે તેથી આ હિસાબ ધ્યાનમાં રાખવો.

જર્મની વિગેરે કેટલીક જગ્યાએ Reamur's થરમોમીટર હોય છે. R અક્ષર તે પર લખેલો હોય છે. તેણે ૮૦ ભાગ પાડયા છે. ૦ થી ૮૦ બાકી બધી રીતે સેન્ટીગ્રેડ જેવું. R ની એક ડીગ્રી એટલે સેન્ટીની ૧¼ સમજવી. બાકી હિસાબ ઉપર પ્રમાણે.

ટાઇમ.

યુરોપમાં ટાઈમ સંબંધી ખ્યાલ કરવાની ખાસ જરૂર છે. એડન સુધીમાં ઘડિયાળને અઢી કલાક પાછી ફેરવે છે, એડનથી પોર્ટ-સેડ સુધીમાં એક કલાક અને પોર્ટ સેડથી માર્સેલ્સ સુધીમાં એક કલાક એમ સાડાચાર કલાક પછવાડે ટાઈમ કરવામાં આવે છે. ઉન્હાળામાં મુંબઇના સ્ટાંડર્ડ ટાઇમ દશ વાગ્યા હોય ત્યારે સાડાચાર કલાક પછવાડે, લંડન કે પારિસમાં સવારના સાડાપાંચ વાગ્યા હોય એમ સમજવું. સપ્ટેંબરથી માર્ચમાં આ તફાવત સાડાચારને બદલે સાડાપાંચ કલાકનો સમજવો. એક રાત્રે ઓક્ટોબરમાં ઘડિયાળને એક કલાક પાછી મૂકવામાં આવે છે અને માર્ચની આખરે તેને એક કલાક વધારવામાં આવે છે. આ ગ્રીનીચ (Greenwich) ટાઇમ સમજવો. એની સરખામણી હિંદુસ્થાનના સ્ટાંડર્ડ અથવા રેલવેના ટાઇમ સાથે જ કરવાની છે.

સ્પેન અને પોર્ચુગાલમાં ઈસ્ટર્ન આટલાંટીક ટાઇમ ચાલે છે તે આપણા ટાઇમથી ચાર કલાક પછવાડે છે.

હોલંડમાં લોકલ ટાઈમ ચાલે છે તે ગ્રીનીચ ટાઇમથી વીશ મીનિટ પછવાડે હોય છે. નોરવે, સ્વીડન, ડેનમાર્ક, લીથુઆનીઆ, જર્મનિ, ઝેકો સ્લોવાકીઆ, ઓસ્ટ્રીઆ, હંગરી, સ્વીટઝરલાંડ, ઈટાલી, જુગોસ્લાવીઆ અને આલ્બાનીઆમાં મીડ યુરોપીઅન ટાઇમ ચાલે છે, જે ગ્રીનીચ ટાઇમથી એક કલાક પછવાડે છે. ઉન્હાળામાં મીડ યુરોપીઅન ટાઈમ અને ગ્રીનીચ ટાઇમ વચ્ચે જરા પણ તફાવત પડતો નથી.

મોટર. એર. ટેક્સી.

દરેક શહેરમાં સ્થાનિક હરવા ફરવા માટે ટેકસીઓ હોય છે. ભાડું મીટર પ્રમાણે હોય છે. ઇંગ્લાંડમાં માઇલ અને બાકી સર્વત્ર કીલો (લગભગ $\frac{5}{8}$ માઇલ) પર ભાડું વધે છે. અત્યારે તો એકસ ચેન્જનો ફાયદો એટલો પડે છે. કે મુંબઇ કરતાં પણ ટેકસી ફ્રાન્સમાં

ઘણી સસ્તી પડે છે, માઇલે બે આનાથી વધારે ભાવ આવતો નથી. કાયદાસરના ભાડા ઉપરાંત ટેક્સીવાળો લગભગ દશ ટકાની ટીપની આશા રાખે છે. ટ્રામ અને બસની સરવીસ ઘણી હોય છે અને બહુ સસ્તી હોય છે. લંડનમાં અંડરગ્રાઉન્ડ અને બસ સાથે વધારે વ્યવહાર રાખવો, ઉતાવળનું કામ હોય તોજ ટેક્સી વાપરવી. બસના અને અંડરગ્રાઉન્ડના નકશા મફત મળે છે, તે લઇ રસ્તાથી વાકેફ થઈ જવું. ટેક્સી ઉપર વધારે આધાર રાખવાથી ખરચ ઘણો વધી જાય તેમ છે. વળી લંડનમાં ગમે તે પોઝીશનનો માણસ અંડરગ્રાઉન્ડ કે બસમાં બેસી શકે છે. મુંબઇમાં છે તેવો મોટા નાનાનો ખ્યાલ લંડન પારિસમાં જોવામાં આવ્યો નથી.

હવાઈ વિમાનની સરવીસ મોટાં શહેરો વચ્ચે છે. હજુ તેના ઉપર વધારે અંકુશ આવતો જાય છે.

ખોરાક.

હોટેલમાં લંચ લેવાનું રાખવાથી કાં તો બે વાગ્યા સુધી કાંઈ કામ થતું નથી અથવા માઇલો દૂર ગયા હોઈએ ત્યાંથી હોટેલે આવવું પડે છે એટલે લંચ ગમે ત્યાં કરવાનું રાખવું. સર્વથા બહુ સારાં રેસ્ટોરાં લંડન તથા પારિસમાં છે.

વેજીટેરીઅન રીતે રહેતાં જરા પણ અગવડ આવતી નથી. લંડનમાં તો આપણે ઓરડર આપી શકીએ છીએ. કોન્ટીનન્ટ ઉપર આપણે જરૂરી ચીજોનાં નામો ફ્રેન્ચમાં લખી લેવાં એટલે કામ ચાલી શકશે. કોઇ પણ પ્રકારની અગવડ આવતીજ નથી અને કદાચ કોઈ વખત થોડું સહન કરવું પડે તો પણ તેમાં ગભરાવાનું કારણ નથી. જેઓનો ધર્મ વેજીટેરીઅન રહેવાનું ફરમાવતો હોય તેણે તેમ રહેવું હોય તો બરાબર રહી શકાય છે.

લંડનમાં મેં ફરિયાદ સાંભળી હતી કે ઉન્હાળામાં ચાલી શકે છે પણ શિયાળામાં માંસ દારૂ વગર ચાલે નહિ અને ચલાવે તો ક્ષય

રોગ થાય. મેં બારિકીથી ઊંડા ઉતરી તપાસ કરી તો આ વાતમાં ભ્રાંતિ લાગી. નબળો માણસ આવા બ્હાના તળે નીચો ઉતરી જાય છે. મેં વિલાયતમાં સોળ સોળ વર્ષથી રહેનાર મનુષ્યો જોયાં છે. તેઓ મક્કમપણે પાકા વેજીટેરીઅન રહી શકે છે. યુરોપીઅનોમાં પણ વેજીટેરીઅન ઘણા છે. મતલબ, બધો આધાર પોતાના મક્કમ વિચાર અને નિર્ણય ઉપર છે.

જેવું ખોરાક તેવું દારૂના સંબંધમાં સમજવું. નિયમિત ખોરાક લેનારને દારૂ લેવાની જરૂર પડતી નથી. દારૂનું એક ટીપું લીધા વગર ચલાવી શકાય છે. શિયાળામાં પણ જરાપણ વાંધો આવતો નથી. બાકી જેને હદ છોડવી છે તે તો હિંદમાં પણ અત્યાચાર સેવી શકે છે અને કોઇ કોઈ તેમ કરતા હોય એવું અવારનવાર સંભળાયા પણ કરે છે.

'વેજીટેરીઅન છું' એટલું કહેવાથી સરતું નથી. પોતે માંસ, મચ્છી, ઇંડા કે ચીકન ખાતા નથી એમ સ્પષ્ટ કરવું. આ ચારે વસ્તુનાં નામ બોલવાં. યુરોપમાં ઇંડાને વેજીટેબલમાં ગણવામાં આવે છે, મચ્છી કેટલાક વેજીટેરીઅનો ખાય છે અને ચીકનને (કુકડાના માંસને) કેટલીકવાર માંસમાં ગણવામાં આવતું નથી.

દરેક રેસ્ટોરાંમાં બ્રેડ બટર ટોસ્ટ બે કે ત્રણ વેજીટેબલ ફ્રુટ અને કોફી તો જરૂર મળે છે અને લંચ માટે તે પૂરતું ગણી શકાય. દશ મીનિટ બેસીએ તો ચોખા (ભાત) તૈયાર કરી આપે છે. યુરોપમાં દહીં (Youghart અથવા Savre Milk) બહુ સારૂં લગભગ બધે મળે છે અને ભાત સાથે જરા મીઠું લઈ ખાવામાં અનુકૂળ રહે છે. આ સિવાય બીજી અનેક વાનીઓ અનુભવીને પૂછી તૈયાર કરાવી શકાય છે.

મનોબળ.

બાકી મુસાફરીમાં જરા સહન કરતાં શીખી જવું. સહજ મોડું વહેલું થઈ જાય તો ગભરાવું કે અકળાવું નહિ. પૈસા પૂરતા રાખવા અને જરા ઉદારતા રાખવી એટલે મુસાફરીમાં કાંઈ વાંધો નહિ આવે.

નવું જોવા જાણવાનું એટલું હોય છે કે જરા અગવડ પડે તો પણ રસ વધારે પડે છે અને હંમેશાં એ ખ્યાલમાં રાખવું કે આપણા ઘરમાં જેવી સગવડ હોય તેવી તો સર્વત્ર મળી શકતી નથી; છતાં સરખામણીમાં ખરચ કરવાથી યુરોપમાં ઘણી સગવડ થઈ શકે છે એ વાત લક્ષમાં રાખવી અને કાંઇક ચલાવી લેતાં શીખી જવું. આટલી નાની વાત ધ્યાનમાં રહેશે તો મુસાફરીનો રસ લઈ શકાશે અને થાક નામ પણ લાગશે નહિ. બાકી સર્વ વાતનો આધાર પોતાની શક્તિ, આગળ વધવાની હિમત, અને માર્ગ ન હોય ત્યાં પણ માર્ગ કરવાની છૂપી શક્તિ પર રહેલો છે. લીલા ઝાડ નીચે ભૂખે મરે તેવા માણસો મુસાફરી કરી શકે છે પણ એને ગણગણાટ ઘણો કરવો પડે છે. જ્યારે રાતદિવસ નહિ ગણનારા, સર્વ સંયોગોમાં મજા માણનાર અને વિષમ સ્થિતિમાં માર્ગ કરનાર બહુ રસ જમાવી શકે છે, અને અન્યને પ્રેરણારૂપ બને છે.

એક વાત ખાસ લક્ષમાં રાખવાની છે, અને તેનું પુસ્તકમાં પણ પુનરાવર્તન થવા સંભવ છે, અને તે એ છે કે સહાનુભુતિ અને પ્રેમથી પાશ્ચાત્ય સંસ્થાઓ અને આદર્શો નીહાળતાં તેમાંથી આપણને જોવા શીખવાનું ઘણું મળે તેમ છે. એમાંનું આદરણીય તત્ત્વ કેટલું છે તે પર પછી વિચાર કરવાનો અવકાશ લેવો પણ બારિક અવલોકન કરવાની તક મળે તો તેમાં ઐતિહાસિક અને વ્યાવહારિક નજરે જરૂર ઉતરવા જેવું છે. આ વાત દરેક વાંચનારા લક્ષમાં રાખશે એવી આશા છે.

મો. ગિ. કા.

યુરોપનાં કેટલાંક સંસ્મરણો

સ્ટીમર "રાજપુતાના"

સફરની શરૂઆત. (તા. ૮-૫-૧૯૨૬)

ભાવનગરમાં, મુંબઇમાં અને સાંટાક્રુઝમાં અનેક પાર્ટીઓનો લાભ લઇ, અનેક પ્રેમાળ મિત્રો તરફથી સફળ સફર ઇચ્છા બતાવનાર હારતુરા લઇ, આજે બાર વાગે સ્ટીમર પર ચઢયો. સ્નેહીને છોડતાં જે ગ્લાનિ થાય તે બહુ થોડો વખત રહી. નવું જોવા જાણવાના ઉત્સાહમાં, અને જીવનનું કોઇ નવીન પૃષ્ટ જરૂર ઉઘડશે એવી આશામાં એ ગ્લાનિ દૂર થઈ.

સ્ટીમર ઉપર ૧૨ાા વાગે ચઢયો. ત્યાં અનેક સંબંધીઓ ઉપર આવવા શક્તિમાન્ થયા હતા. તેઓને કેબીન બતાવ્યા પછી સર્વે ઘંટ વાગતાં ઉપરના ડેક પર આવ્યા.

બીજો ઘંટ અને સીસોટિ વાગ્યા. સર્વે ઉતરવા લાગ્યા. તેમના અનેક પ્રેમોદ્‌ગાર સાંભળ્યા, સંબોધ્યા. અનેક માયાળુ પરિજન સ્વજનના શુભ આશીર્વાદ વચ્ચે સ્ટીમર ચાલી, ત્યાં તો પ્રેમોદ્‌ગારનો પાર રહ્યો નહિ. ૭ સાત મીનિટ સુધી દૃષ્ટિપ્રથમાં સર્વ રહ્યા ત્યાં સુધી આ ક્રિયા ચાલી. આખરે સ્ટીમર ઉપડી અને અમે સર્વથી છૂટા પડયા. માત્ર પ્રેમ અને સ્નેહના ઉદ્‌ગારોના

રણકાર કાનમાં થતા હતા તેના એકલા ટેકાથી હવે સ્ટીમરમાં માર્ગ કરવો રહ્યો. નજર પહોંચી ત્યાં સુધી સ્વજનોને જોયા, નજર પહોંચી ત્યાં સુધી મુંબઈ નગરીના આલીશાન મકાનોને જોયાં, કોલાબાની દિવાદાંડી ઘણા વખત સુધી દેખાઈ. અંતે એ સર્વ પૃથ્વીની સપાટિમાં એકાકાર થયું અને ચારે તરફ જળના તરંગો અને ઊંચે આકાશ દેખાવા માંડયા.

સ્ટીમર રાજપુતાના.

કુદરત ઉપર વિજ્ઞાન કેટલો વિજય મેળવી શકે છે અને તેમાં તે કેટલે સુધી પહોંચે છે તેનો ખ્યાલ આ સ્ટીમર જોતાં આવ્યો. એ સ્ટીમરનું નામ ' રાજપુતાના ' છે. મને એ સ્ટીમરમાં જગ્યા (પેસેજ) મળી હતી. એમાં પ્રથમ અને બીજા દરજ્જાનું ભાડું આપનાર પાંચસો ઉતારૂઓ જઈ શકે છે. એની સગવડનો વિચાર કરીએ તો જાણે એક નાનું ગામ વિશાળ દરિયામાં ચાલ્યું જતું હોય એમ લાગે છે. નાની શેરીઓ અને ગલીઓનાં કેબીનના નંબરો એવી રીતે લખેલા હોય છે કે કોઈ પણ કેબીન શોધવામાં મુશ્કેલી પડતી નથી. સ્ટીમરના આગળના ભાગમાં ફર્સ્ટક્લાસ-પ્રથમ દરજ્જાનું ભાડું આપનારની કેબીનો હોય છે. એના ત્રણ વિભાગ હોય છે તેને અનુક્રમે 'એ' 'બી' અને 'સી' કહેવામાં આવે છે. કેટલાક એથી પણ ઊંચા વિભાગમાં જનારા ડેકની બાજુમાં ઉપર કેબીન તૈયાર કરાવે છે તેને ' કેબીન ડ લકસ ' કહેવામાં આવે છે. એવાં કેબીનો તૈયાર પણ હોય છે.

કેબીનમાં સગવડો.

દરેક કેબીનમાં સુવા માટે એક સુંદર પલંગ (આપણી

ઇસ્પીતાળોમાં હોય છે તેવો પણ સુંદર) તેના ઉપર તળાઇ, બે ઓશિકા અને ઋતુની જરૂરીઆત પ્રમાણે ગરમ સુતરાઉ ઓઢવાનાં આપવામાં આવે છે. એ ઉપરાંત એક કપાટ મોટો હોય છે તેમાં કપડાં લટકાવી શકાય છે અને એક બીજા ખાનાવાળા ટેબલમાં આપણી નાની મોટી ચીજો રાખી શકાય છે. બે મોટા આયના અને મોઢું ધોવાની ચાઈના વેરની કુંડી, તે ઉપર સાબુ, બે નેપકીન અને એક ટુવાલ અને એક ખુરશી–આટલી ચીજો કેબીનમાં હોય છે. બે ઉતારૂને વાપરવાની કેબીન જરા વિશાળ હોય છે.

કેબીનમાં હવા માટે ખાસ બંદોબસ્ત હોય છે. ઉપરથી સંચા મારફતે નળીમાં હવા મોકલે છે અને તે હવા આપણી અનુકૂળતા પ્રમાણે અમુક દિશાએ અથવા શરીરના અમુક ભાગપર લઈ શકાય છે. સમુદ્ર સાથે કામ હોવાથી જરા હવા સંબંધી વિચાર સહજ આવે તેવું છે, પણ તે સ્થાને પણ વિચાર કરી યોગ્ય ઘટના કરી છે. શિયાળાની ઠંડી ઋતુમાં કેબીન ગરમ રહે તે માટે પણ ગોઠવણ હોય છે પણ હજી અમે એડનની આ બાજુ હોવાથી એ યંત્રનો ઉપયોગ જોઈ શકયા નથી.

સમયનો લાભ.

સ્ટીમરમાં લોકો તેર દિવસ કેમ ગાળતા હશે, વખત કેટલો ભારે લાગતો હશે એવો સહજ ખ્યાલ આવે તેવું છે, પણ અહીં તો વસ્તુસ્થિતિ તદ્દન જૂદાજ પ્રકારની જોવામાં આવે છે. દરેક મુસાફર ચોખ્ખો આનંદ કરવાનો જ ખ્યાલ કરતો હોય છે અને તે લોકો સ્ટીમરનો તેર દિવસનો વખત જાણે ઉજાણીએ નીકળ્યા હોય તેવી રીતે પસાર કરતાં ઘણાખરા જોવામાં આવે છે.

સ્ટીમર ઉપર સર્વથી ઉપરને માળે ખુલ્લી ફરવાની જગ્યા હોય છે તેને 'ડેક' કહેવામાં આવે છે. એ ડેકપર દરેક મુસાફર પોતાની ખુરશી નાખી મૂકે છે. ઘણો વખત ફરે છે અને વળી ફરતા ફરતા ખુરશી ઉપર બેસે છે. એ ખુરશીઓ જૂદા જૂદા પ્રકારની હોય છે પણ લગભગ સર્વે લાંબા પડીને બેસવાને લાયક હોય છે.

સ્ટીમરમાં 'એ' ડેકની બાજુમાં એક ઘણો સુંદર ડ્રોઈંગ રૂમ અને લાઇબ્રેરી હોલ હોય છે, જેમાં બેસી ઉદ્યોગી માણસો વાંચે છે. કોઈ ઉંઘતા પણ જોવામાં આવે છે. એ રૂમમાં વાતો મોટે અવાજે કોઇ કરતા નથી. ત્યાર પછી નજીકમાં એક સ્મોકીંગ રૂમ હોય છે, જ્યાં સીગારેટ–ચીરૂટ પીએ છે અને કેટલાક ગંજીપાની રમતો રમે છે.

રાત્રે લગભગ દોઢ કલાક ડાન્સ ચાલે છે. પહેલા અને બીજા કલાસના ડેકની વચ્ચેના ભાગમાં રબર પાથરી જમીનને લસરતી કરવામાં આવે છે. મ્યુઝીક (પડઘમ) શરૂ થાય છે અને જેને ફાવે તે નાચે છે, બીજા જોવા ઉભા રહે છે. આ નાચવાનું કામ રાત્રે 'ડીનર' લીધા પછી થાય છે.

જમણ-જમણસ્થાન.

સ્ટીમરનો ડીનર હોલ–ડાઇનીંગ સલૂન મોટા રાજવંશીના મહેલને ભૂલાવે તેવો હોય છે. એમાં કોણે કઇ જગાએ બેસવું તે પહેલે દિવસે મુકરર કરે છે. એનો 'સલૂન સ્ટુઅર્ડ' હોય છે તે એ કાર્ય પ્રથમ દિવસે ૩–૩૦ થી ૪–૩૦ સુધીમાં કરે છે. ત્યાર પછી બપોરનું જમણ (લંચ) અને રાતનું જમણ (ડીનર) એ મુકરર કરેલી જગ્યા પર સર્વે લે છે.

અહીં ખાવાની પદ્ધતિ તદ્દન અંગ્રેજી ઢબ પર હોય છે. છરી કાંટાથી ખાતાં ન આવડતું હોય તેને જરા અગવડ જણાય છે, પણ બીજાને ખાતાં જોવાથી થોડા વખતમાં આવડી જાય છે. સર્વથી જોવા લાયક બાબત એ હોલની સ્વચ્છતા છે: છરી કાંટા તદ્દન સાફ હોય છે, ટેબલ સાફ હોય છે અને ખાનારા જરા પણ ગંદવાડ કરતા નથી. પાશ્ચાત્ય લોકોની ખાવાની રીતભાતમાંથી સ્વચ્છતાનો ગુણ જરૂર ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. પીરસવા આવનાર સ્ટુઅર્ડ ઘણો ચોખ્ખો હોય છે અને વસ્તુઓ બહુ સુંદર રીતે ડાબી બાજુએ ધરે છે. લેનાર ચીજને ઓળખતો હોય છે તેથી જોઇએ તેટલી તેમાંથી લઈ લે છે અને તેથી બગાડ બીલકુલ થતો નથી. કોઈ વસ્તુ છાંડતું નથી એમ મારા કહેવાનો આશય નથી પણ ઘણે ભાગે બગાડ બહુ ઓછો થાય છે.

વેજીટેરીઅનોને ખાવામાં જરા પણ અડચણ આવતી નથી. ખાવાની વસ્તુઓ પુષ્કળ મળે છે. બ્રેડ, ટોસ્ટ, બટર, ફ્રુટસ વિગેરે ઘણી ચીજો હોય છે. સ્પર્શાસ્પર્શનો વાંધો ન હોય તો તદ્દન અન્ન ફળ શાકનો ખોરાક મળી શકે છે અને સલૂન સ્ટુઅર્ટ અને શેફ સંભાળપૂર્વક તે માટેની ગોઠવણ કરી આપે છે. અંગ્રેજો રાત્રે ડીનર લે છે તે પહેલા 'ડ્રેસ' કરે છે. ડીનર માટે ખાસ કાળા રંગનાં કપડાં હોય છે, અંદર ખમીસ પણ જૂદાજ પ્રકારનું હોય છે અને તેના પર જેકેટ પણ ઓછા બટનવાળું હોય છે. એના ઉપર કોલર સાથે કાળા રંગની 'બો' બાંધે છે, અને મુખ સાફ કરી માથું ઓળી તૈયાર થઈ જમવા બેસે છે. મોટી હોટલોની પેઠે અહીં બેન્ડ કે ગાયન હોતા નથી, છતાં આખા જમવાના વિભાગનો શણગાર એટલો સુંદર હોય છે, કે નવીન આવનાર જરૂર એના

મોહમાં પડી જાય તેવું છે. એમ લાગે છે કે આ જમવાના પ્રસંગપર આગળ ઘણી જાણવા જેવી વાતો લખવાનો પ્રસંગ આવશે.

પરચુરણ પ્રસંગો, સ્ટીમરમાં નિત્યક્રિયા.

સવારમાં ૭ વાગ્યામાં કેબીનનો સ્ટુઅર્ટ તમે માગો તેટલી જલ્દી ચા લઈ આવે છે. ચા સાથે બે બીસ્કીટ અને બે કેળાં હોય છે. આપણી અનુકૂળતા પ્રમાણે આપણે દિશાફરાક જઈ આવી ચા લઈ શકીએ છીએ. આ ગરમ હવામાં તો ઘણાખરા સવારમાં ન્હાય છે.

ન્હાવાનો રિવાજ જૂદા પ્રકારનો છે. એક મોટા ટબમાં પાણી ભરી રાખે છે અને બુચથી ટબ બંધ હોય છે તેમાં ન્હાવાનું હોય છે. પાણી દરીઆનું ખારૂં હોય છે. ત્યાર પછી ઉપર દોઢેક બાલદી જેટલું સારૂં મીઠું પાણી હોય છે તેનાથી શરીર સાફ કરવાનું હોય છે. શરીર બરાબર સાફ થાય તે સારૂં સર્વ કપડાં કાઢી ન્હાય છે.

કેબીનની બહાર નીકળવું હોય તો ઉપર ડ્રેસીંગ ગાઉન પહેરવો જોઇએ. એ વગર નીકળવું તે શિષ્ટાચારથી વિરૂદ્ધ ગણાય છે. આપણે આપણા કેબીનમાં હોઇએ અને રાત્રીનાં કપડાં પહેર્યાં હોય અને કોઈ મળવા આવે તો ડ્રેસીંગ ગાઉન પહેરી લેવો જોઇએ. એ લોકો ઘણુંખરૂં પ્રથમથી સંકેત કરીને ખબર આપીને મળવા આવે છે.

સવારે ૮–૩૦ બ્રેકફાસ્ટનો વખત થાય છે ત્યારે બ્યુગલ વગાડવામાં આવે છે. બ્રેકફાસ્ટ લેવા સર્વ જમવાના રૂમમાં જાય છે. સવારે પણ તેઓ ખોરાક ઠીક લે છે.

આજના અનુભવ ઉપરથી જોવામાં આવ્યું કે પાશ્ચાત્ય લોકો એકંદરે ઘણું ખાય છે. પાંચવાર તો દરરોજ નિયમિત રીતે ખાય છેઃ સવારે ઉઠતાં ચા, પછી બ્રેકફાસ્ટ સાડા આઠ વાગે, બપોરે એક વાગે લંચ, ચાર વાગે ફરીવાર ચા અને રાત્રે જમણ. આમાં ચા પણ એકલી લેવાનો રિવાજ નથી. મારા શરૂઆતના અનુભવ ઉપરથી કહું તો તેઓ સરેરાશ આપણા કરતાં ત્રણગણું જરૂર ખાતા હશે.

રવિવારનો દિવસ હતો. સવારે એ લોકો ૧૧ વાગે ડાઈનીંગ સલૂનમાં પ્રાર્થના કરવા એકઠા થાય છે. રવિવારે ધર્મસન્મુખ વૃત્તિવાળા લોકો રમતા કે નાચ કરતા નથી એમ એક અંગ્રેજ મિત્ર કહેતા હતા.

પ્રથમ દિવસે નોટિસ હતી કે ૩–૪૫ મીનિટે ઘડિઆળ અરધો કલાક પાછી કરવી. બીજે દીવસે નોટિસ હતી કે ઘડિઆળ ૧૧–૧૫ મીનિટે અરધો કલાક પાછળ કરવી. ભૂગોળ સમજનારને આમાં નવીનતા નહિ લાગે. પશ્ચિમ તરફ જઈએ તેમ સૂર્ય મોડો ઉગતો જાય છે એટલે ઘડિઆળ ફેરવવી પડે છે. પ્રથમ દિવસે ૨૨ કલાકમાં મુંબઈથી અમે ૩૭૭ નોટ (દરિયાઈ માઇલ) આવ્યા. આવી ઝડપે પ્રવાસ આગળ વધતો જાય છે. ઘણી આનંદદાયક વાતો અનેક સહપ્રવાસી પાસેથી સમજાય છે અને અનુભવમાં વધારો કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે.

દરિયો પ્રથમ દિવસે શાંત રહ્યો. આકાશમાં કોઈ કોઈ વાદળાં દેખાય પણ હજુ જરા પણ દરિયાની અસર જણાતી નથી. સ્ટીમર આગળ વધે છે અને હાલ તો સ્ટીમરમાં મોટી રાજધાની અને ડેક પરથી જોઈએ તો ચારે તરફ પાણી અને

મોહમાં પડી જાય તેવું છે. એમ લાગે છે કે આ જમવાના પ્રસંગપર આગળ ઘણી જાણવા જેવી વાતો લખવાનો પ્રસંગ આવશે.

પરચુરણ પ્રસંગો, સ્ટીમરમાં નિત્યક્રિયા.

સવારમાં છ વાગ્યામાં કેબીનનો સ્ટુઅર્ટ તમે માગો તેટલી જલ્દી ચા લઈ આવે છે. ચા સાથે બે બીસ્કીટ અને બે કેળાં હોય છે. આપણી અનુકૂળતા પ્રમાણે આપણે દિશાફરાક જઈ આવી ચા લઈ શકીએ છીએ. આ ગરમ હવામાં તો ઘણાખરા સવારમાં ન્હાય છે.

ન્હાવાનો રિવાજ જૂદા પ્રકારનો છે. એક મોટા ટબમાં પાણી ભરી રાખે છે અને ખુચથી ટબ બંધ હોય છે તેમાં ન્હાવાનું હોય છે. પાણી દરીઆનું ખારૂં હોય છે. ત્યાર પછી ઉપર દોઢેક બાલદી જેટલું સારૂં મીઠું પાણી હોય છે તેનાથી શરીર સાફ કરવાનું હોય છે. શરીર બરાબર સાફ થાય તે સારૂં સર્વ કપડાં કાઢી ન્હાય છે.

કેબીનની બહાર નીકળવું હોય તો ઉપર ડ્રેસીંગ ગાઉન પહેરવો જોઇએ. એ વગર નીકળવું તે શિષ્ટાચારથી વિરૂદ્ધ ગણાય છે. આપણે આપણા કેબીનમાં હોઇએ અને રાત્રીનાં કપડાં પહેર્યાં હોય અને કોઈ મળવા આવે તો ડ્રેસીંગ ગાઉન પહેરી લેવો જોઇએ. એ લોકો ઘણુંખરૂં પ્રથમથી સંકેત કરીને ખબર આપીને મળવા આવે છે.

સવારે ૮–૩૦ બ્રેકફાસ્ટનો વખત થાય છે ત્યારે બ્યુગલ વગાડવામાં આવે છે. બ્રેકફાસ્ટ લેવા સર્વ જમવાના રૂમમાં જાય છે. સવારે પણ તેઓ ખોરાક ઠીક લે છે.

છૂટવાની બાબતમાં પણ તેમને ઘણી સુગ હોય છે પણ ખોરાકમાં હીંગનો ઉપયોગ થતો નથી તેથી એ બાબત ઘણી ચિંતા રાખવા જેવું નથી.

ખાતી વખત મુખમાં વસ્તુ નાખતી વખતે મ્હોઢું ઉઘાડવું, ચાવતી વખત મુખ બંધ રાખવું. ટેવ પાડવાથી આ બાબત આવડી જાય તેવી છે.

જ્યારે ખોરાક ખાઈ રહ્યા હોઇએ ત્યારે જ કાંટાને આપણી સામે (પેરેલલ) મૂકવો. એનો અર્થ આપણે ખાઈ રહ્યા છીએ એમ સમજાય છે. જો ખાતાં ખાતાં એમ કાંટાને મૂકવામાં આવશે તો સ્ટુઅર્ટ આખી રકાબી લઈ જશે. આ બાબત ચીવટ રાખવા જેવી જણાય છે.

સુપ વિગેરે પ્રવાહી ચીજ મોટા ચમચાથી ખવાય છે. આઇસક્રીમ નાના ચમચાથી ખવાય છે.

ચા પીવામાં રકાબીમાં ચા ન લેવી. કપમાંથી જ પીતાં શીખવું. ચા પીતાં કે કોફી પીતાં અવાજ ન કરવો.

સ્ટુઅર્ટ પીરસવા આવે ત્યારે આપણી તે વસ્તુની રૂચિ ન હોય તો 'નો, થેન્કસ' કહેવું.

નોકર કામ કરે ત્યારે પણ સભ્યતાના નિયમ પ્રમાણે આભાર માનવો. ખાવાની ચીજો કેટલી અનુકૂળ છે તે જોઈ, જોઇએ તેટલી પોતાને હાથે લેવી. બનતા સુધી કોઈ વસ્તુ છાંડવી નહિ. જો કે છાંડવાનો ખાસ વાંધો નથી પણ એ ઠીક દેખાતું નથી.

ખાતી વખત વાતો કર્યા કરવાનો રિવાજ છે. રસવતી પીરસવાના સામાનની, ટેબલની અને વસ્તુઓની સ્વચ્છતા ખાસ

ઊંચે આકાશ સિવાય કાંઇ દેખાતું નથી. સ્ટીમરમાં ઉતારૂ સંખ્યા મોટી, તેમાં પીછાનવાળા ઘણા, એટલે દરિયા તરફ જોઇએ ત્યારે જ વિશ્વની વિશાળતા અને આપણી પામરતા દેખાય છે. અને કોઈ કોઈ વાર સ્ટીમરનો વિચાર આવતાં વિજ્ઞાનના વિજયનો ખ્યાલ આવે છે ત્યારે નાના માનવીની શક્તિનો પણ સહજ ખ્યાલ આવે છે.

ખાવાની પદ્ધતિ-નિયમન.

બે દિવસ ગયા પછી સ્ટીમરમાં જીવન કેવી રીતે ગાળી શકાય છે તેનો અનુભવ થઈ જવાથી સહેલાઈ ઘણી લાગે છે. ઇંગ્લીશ પદ્ધતિએ ખાવામાં તેમના શિષ્ટાચાર પ્રમાણે કેટલી સંભાળ રાખવા યોગ્ય ગણાય છે તે જરા જોઈ લઇએ. છરીકાંટાથી ખાતાં શીખવાની ખાસ જરૂર છે.

કાંટો જમણા હાથમાં રાખવો જોઈએ. જ્યારે છરીનો ઉપયોગ કરવાનો હોય ત્યારે છરી જમણા હાથમાં રાખવી અને કાંટો ડાબા હાથમાં રાખવો.

ફ્રુટ વખતે છરી અને કાંટા બન્નેનો ઉપયોગ કરી શકાય. પાંઉ અથવા બ્રેડ પોતાને હાથે કાપીને ખાવામાં વાંધો નથી. ટોસ્ટપર છરીથી માખણ લગાડી હાથે ખવાય. એને હાથ લગાવવામાં વાંધો નથી.

ખાતાં કોઈ વસ્તુ નીચે નાખવી નહિ. કાંઇ ઠળીઓ કે છાલ હોય તો ધીમેથી રકાબીમાં બાજુપર મૂકી દેવી.

ખાતાં હોઠનો અવાજ ન કરવો. બચકારા બોલાવવા નહિ. શિષ્ટાચાર પ્રમાણે ઓડકાર અવાજ કરીને ખાવો નહિ. પવન

હતો અને જાણે મોટા સરોવરમાં સ્ટીમર ચાલી જતી હોય તેવું લાગતું હતું. ચોતરફ આનંદ દેખાતો હતો અને માત્ર દરિયાનો અવાજ અને ઉતારૂઓનું સારા પોશાકમાં સજ્જ થઇને ડેક ઉપર ફરવાનું બાદ કરીએ તો આખી દુનિયા શાંત દેખાતી હતી. દૂરના પ્રદેશમાં 'ગલ' નામના પક્ષીઓ ઉડતા હતા તે પણ સારા દેખાતા હતા.

ડેક ઉપર ફરવામાં ઘણી મોજ આવે તેવું છે. ચારે બાજુ સારા પોશાકમાં સજ્જ થયેલ સાહેબો, મડમો, રાજાઓ, ઈન્ડીયનો અને સર્વ ફરતા હોય છે અને કેટલાક ડેકચેર પર પડયા હોય છે, કોઈ વાંચતા હોય છે, કોઈ ઉંઘતા હોય છે, કોઈ નકામી અથવા કામની વાતો કરી રહ્યા હોય છે અને દરિયાની વિશાળતા પર નજર માંડી બેઠા હોય છે. બાજુમાં રમતો ચાલ્યા કરે છે, મ્યુઝીક હોલમાં કેટલાક કાગળો લખે છે અને બાજુમાં પીયાનો વાયોલીન ચાલે છે.

પુરો ઓફીસમાં નોટિસ હતી કે આવતી કાલે લગભગ ૪ વાગ્યે બપોરે એડન પહોંચવાનું થશે.

ભય વખતનાં સાધનો.

આગ થાય ત્યારે કેમ વર્તવું તે સંબંધી સઘળા પેસેંજરોની બપોરે પેરેડ હતી. દરેક પેસેંજર, સ્ટુઅર્ડ અને માલમ માટે લાઈફ-જેકેટ રાખેલા હોય છે. દરેકના રૂમમાં તે તૈયાર જ પડેલા હોય છે. તે કેમ પહેરવા તેની સૂચના આપેલી હોય છે. એ લાઈફજેકેટમાં આગળ પાછળ બે બે બોયા હોય છે અને ઉપરથી ગળામાં પહેરી નખાય છે. પહેરીને દરિયામાં પડે તે કદિ ડુબી શકતો નથી, માત્ર ઠંડી કે માછલીથી મરી જાય તે જૂદી વાત છે.

અનુકરણ કરવા જેવી છે. ખોરાક સારી રીતે લેવાય તેવી ચારે તરફ અનુકૂળતા હોય છે. માથે વીજળીના પંખા, ટેબલ પર ફ્લાવર વાઝ અથવા કાંઈ લીલોતરીના કુંડા, તદ્દન ચોખ્ખું ટેબલ ક્લોથ અને રકાબી તથા છરીકાંટા વિગેરે તદ્દન સાફ હોય છે. પીરસનાર સ્વચ્છ હોય છે.

દરરોજ સ્ટીમર કેટલી ચાલી છે તેનો રિપોર્ટ થાય છે. અને કેટલાક તે પર જુગાર રમે છે. એની ટીકીટની ફી બે શીલીંગ હોય છે.

આખી દુનિયામાં શું બને છે તેના દરરોજ મોટા વિગતવાર તારો વાયરલેસથી આવે છે તે બોર્ડપર ચોંટાડવામાં આવે છે.

સ્ટીમરમાંથી વાયરલેસ તાર મૂકવાનો પ્રથમ દિવસનો ચાર્જ દર એક એક શબ્દની ૯ પેની. આજે ૨ શીલીંગ છે. જેમ આંતરો વધતો જાય છે તેમ શબ્દની કિંમત વધતી જાય છે.

સ્ટીમરમાં કપડાં ધોવાનું ખાતું પણ હોય છે. ધોવરામણની કિંમત આકરી હોય છે, પણ સાધન હોય છે. ગરમીના પ્રદેશમાં હોઇએ ત્યાંસુધી કપડાં વધારે મેલાં થાય છે. ઠંડી હવા પોર્ટસેડ પછી આવશે ત્યારે કપડાં ધોવરાવવાની બહુ જરૂર નહિ પડે એમ કહે છે.

રમત ગમતનાં સાધનો બહુ ઊભા કરે છે. ડેક ટેનીસ, બકેટ ટેનીસ, રીંગ્સ વિગેરે અનેક રમતો સવારે ચાલે છે અને રવિવાર સિવાય દરરોજ રાત્રે ડાન્સ ચાલે છે.

ચોથો દિવસ.

આજે સવારે ડેક ઉપર ફરતાં ઉડતી માછલીઓ જોવામાં આવી. 'માછલી પાણીમાંથી બહાર નીકળે, ઉડે અને વળી પાણીમાં પેસી જાય. આ દેખાવ મજાનો લાગ્યો. આજે પણ દરિયો શાંત

મજાનો હોય છે. તેમાંની થોડી જગ્યા સેકન્ડ ક્લાસ પેસેંજરને રમવા માટે રાખેલી હોય છે, અને બાકીની જગ્યા હરવા ફરવા માટે હોય છે.

અજવાળીઆમાં રાત્રે ત્યાં ભારે આનંદ આવતો હશે પણ અત્યારે અંધારીઆ પક્ષ હોવાથી અમને તેનો લાભ મળ્યો નહિ.

સ્ટીમરમાં 'એ' ડેકની આગળના ભાગમાં ટારપોલીન પાથરી બાજુએ ઊંચી કરી નાનો બાથ તૈયાર કરે છે તેમાં ઘણા માણસો ન્હાય છે, તરે છે અને રમતો કરે છે. એક મસકનો ઘોડો બનાવી તેના ઉપર ચઢવા પ્રયત્ન કરે છે અને પડે છે અને કોઈ ચપળ તરનાર તેના પર ચઢી તેને ચલાવી શકે છે. આ પણ સ્ટીમર પર એક આનંદનું સાધન છે. અમેરિકાની મોટી લાઇનરોમાં તો ઘણા જબરા બાથ હોય છે અને ટેનીસનો કોર્ટ પણ હોય છે.

આજે નોટિસ હતી કે કાલે બપોરે ૪ વાગે એડન પહોંચશું એટલે ઘણા લોકો પત્ર લખવામાં મશગુલ થઇ ગયા હતા. રાત્રે ડાન્સ દરરોજ થાય છે. આવડે તે નાચે છે અને જોવાની ઇચ્છા હોય તે જોઇ તાળીઓ પાડી આનંદ મેળવે છે.

એડનની નજીક.

આજે મુસાફરીનો પાંચમો દિવસ છે. સવાર પડતાં જ જમીનની નજીક હોઇએ તેમ દેખાય છે. દરિયો શાંત છે. આકાશમાં વાદળાં દેખાય છે. બાજુમાંથી બે સ્ટીમર પસાર થાય તેણે કઇ બાજુ લેવી અને ઓછામાં ઓછું અંતર કેટલું રાખવું તેના કાયદા હોય છે.

જમીન નજીક આવે ત્યારે સર્વને વધારે આનંદ થાય છે અને કેટલાક આતુરતાથી જમીનપર ઉતરવાની રાહ જુએ છે.

૪॥ વાગે એકદમ ભયના ઘંટો વાગવા માંડયા. સર્વ પેસેંજરો પોતપોતાના લાઇફજેકેટ લઈ ડેક પર હાજર થઈ ગયા. બધી બચવાની બોટો જે ઉપર રહે છે તેને તુરત ઉતારી શકાય તેવી રીતે સ્ટીમરની બહાર લટકાવી દેવામાં આવી.

આવી કવાયત કે બીજી કોઈ બાબત હોય છે ત્યારે કોઈ પણ ઉતારૂ ડેક ઉપર આવ્યા વગર રહેતું નથી. એમાં રાજા હોય કે સ્ત્રી હોય–સર્વ આવે છે અને જરૂર પડે ત્યારે બચાવ કેમ થઈ શકે તે શીખી લે છે.

આ લાઇફજેકેટના ઉપયોગના પ્રસંગો ઘણા હોય છેઃ આગ વખતે અથવા સ્ટીમરની અથડાઅથડી પ્રસંગે, અથવા સ્ટીમર તોફાનમાં સજ્જડ રીતે આવી હોય ત્યારે અથવા સ્ટીમર ડૂબતી હોય ત્યારે. એ ઉપરાંત સ્ટીમર ઉપર તરાપા બોયાના ઘણા રાખેલા હોય છે. તેની દરેકની ઉપર ૧૨ માણસો બેસી શકે છે અને તુરત ઉતારી શકાય તે રીતે તેને ગોઠવેલા હોય છે.

આવી રીતે બચાવની પેરેડ થાય છે તે જોઈ અને અનુભવી. લાઇફજેકેટ પહેરે ત્યારે બધાનો દેખાવ જોવા જેવો થાય છે. એમાં છાતી ઉપર બે પેડ અને પછવાડે વાંસા ઉપર બે પેડ આવે છે અને આગળના ભાગમાં સડકણી ગાંઠ બાંધવાની હોય છે. એ પહેરીએ ત્યારે જાણે લશ્કરી માણસ કાંધ ઉપર ખાવાનું લઈ કૂચ કરતો હોય તેવા લાગીએ છીએ. સ્ત્રીઓને પણ એજ જેકેટ પહેરવાના હોય છે.

બચવાની બોટને નંબર આપેલા હોય છે. આખી ગોઠવણ એવી છે કે ભય વખતે સાડી ત્રણ મિનિટમાં આખી બોટ ખાલી કરી શકાય. સ્ટીમરનો 'એ' ડેકની ઉપરનો ભાગ પણ બહુ

પડતો નથી અને એની વાર્ષિક આવરેજ વરસાદની એક ઈંચ છે. અમે એડન ઉતરીએ તે પહેલાં આટલો વરસાદ પડી ગયેલો હોવાથી શાંતિ ઘણી હતી અને ત્યાં ગરમી હશે એમ ધારતા હતા તેને બદલે કાંઈક ઠંડક મળી.

એડનનું બાર સાધારણ રીતે સારૂં છે. બારામાં ઘણી સ્ટીમરો પડી હતી. ઇટલીનો મેલ અમે ઉતર્યા ત્યાં બાજુમાંજ હતો. ડક્ક ઉપર લશ્કરી મુકામ સુંદર બાંધ્યાં છે અને સ્ટીમરમાં બેઠા બેઠા બંદરનો દેખાવ સારો રજુ કરે છે. સ્ટીમર દૂર રહે છે તેથી મોટર લોંચમાં બેસીને કાંઠે જવું પડે છે. લોંચવાળા આઠ આના લે છે. એડનમાં મુંબઇનું નાણું ચાલે છે. બંદર ઉપર નાણું બદલી આપનાર (મની ચેંજર) હાજર હોય છે. બંદર ઉપરથી તાર કરી શકાય છે. બંદર ઉપરજ તાર ઓફિસ છે.

બંદરથી એડન શહેર પાંચ માઇલ છે. ટેકસીમાં જઇ શકાય છે. આવા વચગાળેના સ્ટેશને ઉતરવા પહેલાં બોટને ઉપડવાનો ટાઇમ જરૂર પૂછવો. એમાં ગફલતી થાય તો મેલ કોઈ માટે ખોટી થતી નથી. અમારી બોટ રાત્રે સાત વાગે ઉપડશે એમ નોટિસ હતી.

એડનમાં જોવા લાયક એક સરોવર–ટાંકુ છે. એને પર્વતની તળેટીમાંથી ઉપરથી બાંધ્યું છે, દેખાવ સાધારણ છે. આજે જ વરસાદ આવેલો હોવાથી એ અમને જોવા લાયક લાગ્યું. ચીકાર પાણીથી ભરાયલું હતું. બાકી એ જોવા ખાતર એડનમાં જવા જેવું હોય એમ અમને લાગ્યું નહિ. ઉપરથી ટાંકું બાંધી દેખાવ ઠીક કર્યો છે પણ બધી બાબત તદ્દન સાધારણ છે.

શનિવારે એક વાગે સ્ટીમર મુંબઈથી ઉપડી તેણે નીચે પ્રમાણે દરિયાઇ માઇલો કાપ્યા. બપોરના બાર વાગ્યા સુધીની ગણતરી છે.

રવિવારે બાર વાગે.	૩૭૭
સોમવારે ,,	૪૧૦
મંગળવારે ,,	૪૦૩
બુધવારે ,,	૪૧૦
	૧૬૦૦
,, બાર પછી	૫૯
	૧૬૫૯

દરરોજ અરધો કલાક ઘડિયાળ પાછી મૂકવામાં આવતી હતી તેથી બુધવારે ચાર વાગ્યે એડન પહોંચ્યા ત્યાં સુધીમાં ઘડિયાળ અઢી કલાક પાછી કરવામાં આવી. બરાબર ચાર દિવસ ઉપર બે કલાક જતાં સારી સ્ટીમર એડન પહોંચે છે. પાછા વળતાં પાંચ કલાક વધારે થાય છે, કારણ ઘડિયાળ રા કલાક વધે છે અને જતી વખતના રા કલાક પાછા હઠતાં નથી તે પણ ગણવાં જોઇએ.

એડન.

એડન દૂરથી દેખાવા માંડયું. સવારથી નોટિસ હતી કે એડન બુધવારે સાંજે ચાર વાગે ઉતરવાનું થશે.

એડન જમીનના છેડા પર છે. શરૂઆતમાં મોટા ખડક જેવા ડુંગરો દેખાય છે. ચાર દિવસે જમીન દેખાતાં સર્વને બહુ આનંદ થયો. ઘણાખરા ઉતારૂઓ એડનનો દેખાવ જોઈ રહ્યા હતા; તેમાં આજે એક ઇંચ વરસાદ આવ્યો. એડનમાં વરસાદ

અમને ખબર હતી. રહી જનારની દશા ભારે બૂરી થાય છે. એનો સર્વ સામાન અને પૈસા સ્ટીમરમાં હોય છે અને તેથી એટલી ગડબડ થાય છે કે એની કલ્પના પણ ધ્રૂજાવી નાખે તેવી છે. દરેક એડન આવનારે ઉતરવું હોય તો આ બાબતમાં ગફલતી કરવા જેવું નથી.

કેટલીક વખતે સ્ટીમર અહીં ઘણો વખત ખોટી થાય છે તે પણ ધ્યાનમાં રાખવું.

અમારી સ્ટીમર ૭–૨૦ રાત્રે ઉપડી અને અમે રાતા સમુદ્રમાં દાખલ થયા. થોડા વખતમાં બંદર પરની બત્તીઓ અને પડખેની સ્ટીમરની બત્તીઓ દેખાતી બંધ થઈ.

રાતો સમુદ્ર (રેડ સી).

રાતા સમુદ્રમાં અમે એમ ધારતા હતા કે પાણી લાલ હશે પણ તેવું કાંઇ નથી. પાણી અરબી સમુદ્ર જેવુંજ છે. કહે છે કે એને તળીએ લાલરંગના પરવાળા હોય છે તેથી એનું નામ 'રાતો' સમુદ્ર કહેવાય છે. એમાં લાલ રંગની માછલીઓ ઘણી ઉડતી જોવામાં આવે છે તેથી પણ કદાચ એનું નામ 'રાતો' સમુદ્ર પડયું હોય. બે ફુટ લંબાઇનાં આવાં ઘણાં માછલાં મેં જોયાં. રાતા સમુદ્રમાં બાજુએથી પસાર થતી સ્ટીમરો અવાર નવાર દેખાયા કરે છે. થોડે દૂર સ્ટીમર હોય ત્યારે જોવાની મજા આવે છે. સ્ટીમર સામેથી આવે ત્યારે કઈ સ્ટીમરે કઇ બાજુ ચાલવું અને બન્ને વચ્ચે કેટલો આંતરો ઓછામાં ઓછો રાખવો વિગેરે બાબતોના કાયદા હોય છે.

દરિયો તદ્દન શાંત હતો. સ્ટીમર આગળ વધતી હતી. આજે નોટિસ હતી કે શનિવારે સાંજે ૭ વાગે 'પૉર્ટ સેદ' પહોંચશું.

એડનમાં ગુજરાતી વેપારીઓની દુકાનો ઘણી છે. ગુજરાતી એટલે મોટે ભાગે કાઠિયાવાડી બંદરના શહેરોવાળા. કાઠિયાવાડી અને કચ્છી લોકો અહીં સારી સંખ્યામાં વ્યાપાર કરે છે. વાણીઆ અને મુસલમાનો પણ સારી સંખ્યામાં છે. અરસ્પરસ સંબંધ સારો છે.

એડનમાં નાના પાયા ઉપર ઉપાશ્રય અને જૈન દેરાસર છે. ધાતુના બિંબ છે અને સિદ્ધચક્ર છે. ત્યાં દર્શન કર્યાં. જતા આવતા દરેક જૈને આ મંદિરે જરૂર જવું જોઇએ, કારણ કે એ જંગલમાં મંગળ જેવું છે.

એડનમાં પીવાના મીઠા પાણીનો ઘણો ત્રાસ છે. બહુ દૂરથી આવે છે. અને એક ગ્યાસલેટના ડબા જેટલા પીવાના પાણીના (ચાર ગેલનના) બે આના બેસે છે. એડનનો વ્યાપાર મુખ્યત્વે કરીને માલ પરદેશ ચઢાવવાનો છે એમ જણાયું. ત્યાંના કાઠિયાવાડી વ્યાપારીઓ બહુ માયાળુ છે અને આદરાતિથ્ય બહુ સારૂં કરે છે. મારી સાથે સાતેક જણા હતા તે સર્વને સારી રીતે જમાડયા અને દેશના રિવાજ પ્રમાણે અને પદ્ધતિ પ્રમાણે આજે પાંચમે દિવસે ખાવાનું મળ્યું તેથી સર્વને ઘણો આનંદ થયો.

સ્ટીમર પર વખતસર પહોંચવું હતું જેથી પાછા ટેકસીમાં બેસી ટેંક જોઇ બંદર પર ચાલ્યા. એક હોટેલમાં દૂર મર મેડસ (એક જાતની અર્ધ માછલીના અને અર્ધ મનુષ્યના શરીર વાળી માછલી) જોવા યોગ્ય છે એમ ગાઈડમાં હતું પણ તે દૂર હતી અને અમને વખત ઓછો હતો તેથી તે જોઇ શક્યા નહિ.

અમે બરાબર વખતસર સ્ટીમરમાં પહોંચ્યા. આ બાબતમાં ગફલતી કરવાથી અગાઉ કેટલાક ઉતારૂઓ રહી ગયા હતા તેવી

કરતી હતી. સ્ટીમરોનો દેખાવ રાત્રે બહુ મજાનો લાગે છે. કોઇ વાર સ્ટીમર એક બીજા સાથે રેસ (શરત) કરતી હોય એમ પણ લાગે છે. રાત્રે સ્ટીમર એક બીજાને દીવાની નિશાનીઓ (signals) કરીને વાતો કરે છે અને ખબરોની આપ લે કરે છે.

અમે કેપ્ટનની રજા મેળવી અમારી સ્ટીમરનો એન્જીન રૂમ અને સાંચાકામ જોવા ગયા. યંત્ર કળા કેટલી હદ સુધી જઈ શકે તેનો આ નમુનો હતો. ઉપરથી છ માળ નીચે સુધી બધી યંત્ર-સામગ્રીઓ ગોઠવી છે. અમારી સ્ટીમર તેલની હતી એટલે એમાં તેલ (Crude oil) બાળવાનું હતું, તેથી કોલસાની ચીણગારી પણ ઉડતી નહિ. એના બાઈલરો, પેડલો અને શેફ્ટ તથા બરફ કરવાના સંચા, વીજળી કામ વિગેરે એવું યુક્તિથી ગોઠવ્યું હતું કે જોયા વગર એનો ખ્યાલ આવે નહિ.

અમારી સ્ટીમર ૧૬૬૦૦ ટનની હતી એટલે એ જ્યારે પૂરી ભરેલી હોય અને ચાલે ત્યારે એનાથી એટલા ટન પાણી હાલે. એને અંગ્રેજીમાં (displacemant) કહે છે. અમે તદ્દન નીચેને માળે ગયા ત્યારે અમને કહ્યું, " આપણે અત્યારે પાણીમાં ૧૬ ફીટ ઊંડા છીએ," મતલબ બહારના ભાગમાં અમારી આસ-પાસ ઉપર ૧૬ ફીટ પાણી હતું. આ સ્ટીમરનું સાંચાકામ જોવા લાયક હતું. પશ્ચિમના દેશો યંત્રકળામાં કેટલા આગળ વધ્યા છે તેનો ખ્યાલ આપે તેવું અમને લાગ્યું.

રાતા સમુદ્રમાં એક દિવસ સહેજ તોફાન હતું, પણ તે માત્ર ચારેક કલાક ચાલ્યું. સ્ટીમર ચાલતી હતી અને સહેજ રોલ થતી હતી પણ બારકસ જબરૂં એટલે કાંઇ અસર કોઇને થઇ જણાઈ નહિ.

સ્ટીમરમાં નિયમિતપણું ઘણું જળવાય છે. ખાવાના સર્વે સમયો બરાબર જળવાય છે. સ્ટીમર તરફથી બ્યુગલ વગાડી ત્રણ મુખ્ય જમણના વખતની રીતસર ખબર કરવામાં આવે છે અને આ ટાઇમમાં જરા પણ ફેરફાર થતો નથી. દરેક ઉતારૂ ખાવાના હોલમાં પોત પોતાની નંબરવાળી જગ્યાએ વખતસર બેસી જાય છે.

રમત ગમત માટે ઉતારૂઓમાંથી એક કમિટી નીમે છે. એની રમતો હાલ ચાલે છે. એની રેસો (શરતો) ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં થશે એમ જાહેરાતથી બતાવ્યું છે. કમિટી ઉતારૂઓની જ બનેલી હોય છે. ઇનામ આપવાની રકમ ઉતારૂઓમાંથી લીસ્ટ કરીને લેવામાં આવે છે. રાતા સમુદ્રમાં પ્રથમ બાર ટેકરીઓ આવે છે તેને 'ટવેલ્વ એપોસલ્સ'ની ટેકરીઓ કહે છે. ક્રાઇસ્ટના એ મુખ્ય ચેલાઓ હતા, એને ટેકરીઓનાં નામ આપ્યાં છે. બાર ટેકરી હતી અને વિનોદ માટે એ નામ આપ્યું જણાય છે. એને 'એપોસલ' સાથે બીજો કોઇ સીધો સંબંધ હોય એમ જણાતું નથી. લાઇબ્રેરીની ચોપડીઓ માટે જે ટાઇમ નોટિસમાં લખ્યો હોય તે મિનિટે લાઇબ્રેરીવાળો બરાબર હાજર થાય છે. નિયમિતતા શી ચીજ છે તે પાશ્ચાત્ય લોકો સારી રીતે સમજે છે, અને સમજીને તેનો અમલ કરે છે એમ સ્ટીમરમાં વારંવાર અનુભવ થાય છે.

એડનથી સુએઝ.

એડનથી સુએઝ સુધીમાં ખાસ નવીન કાંઈ આવ્યું નહિ. એક બાજુએ અવાર નવાર ડુંગરો દેખાયા કરતા હતા. આમાં જગ્યા નાની એટલે અવાર નવાર જતી આવતી સ્ટીમરો દેખાયા

થયા. પછી સ્ટીમર ઉપડી. સુએઝ કેનાલમાં સ્ટીમર રજા મળે તેમ વારાફરતી દાખલ થાય છે.

એડનથી સુએઝ ૧૩૧૦ દરીઆઈ માઇલ થાય છે. બપોરના બાર સુધી નીચે પ્રમાણે ચાલ્યા.

પાંચમે દિવસે	૨૭૯
છઠ્ઠે ,,	૪૦૩
સાતમે ,,	૩૯૭
આઠમે ,,	૨૩૧
	૧૩૧૦

દરિયાઇ નોટ એટલે ૬૦૮૦ ફીટ=લગભગ સવા માઇલ જમીન પરના (જુઓ ઉપોદ્ઘાત પૃ. ૨૬)

હવે અમે સુએઝને નાકે આવ્યા. મનુષ્યકૃતિમાં આ એક અદ્ભુત કાર્ય ગણાય છે. એ સુએઝની કેનાલ રાતા સમુદ્રને અને ભૂમધ્ય સમુદ્રને જોડે છે. એની લંબાઇ ૮૭ માઇલની છે. એની સાધારણ પહોળાઈ ૧૦૦ ફીટ જેટલી દેખાય છે. એમાં સ્ટીમર ચાલી જાય છે પણ ચાલ ઘણી ધીમી હોય છે અને બહુ સંભાળ રાખીને સ્ટીમરને ચલાવવામાં આવે છે. વચ્ચે વચ્ચે કચરો સાફ કરનારી ડ્રેજરો જોવામાં આવે છે. જતાં ડાબી બાજુ ઇજીપ્ટની હદ છે ત્યાં બંગલાઓ જોવામાં આવે છે તે ચોકી માટે હોય છે. જમણી બાજુએ લશ્કરી ખાઇઓ અને કાંટા વાળા તારો (barbed wires) દેખાય છે તે છેલ્લા મહાવિગ્રહનાં અવશેષો છે અને આપણા દેશી લશ્કરને લાંબો વખત

હવે ચંદ્રનો ઉદય સાંજે થવા માંડ્યો છે તેથી ઉપરના ડેક પર રાત્રે બેસવાની વધારે મજા આવે છે.

સુએજ (Suez)

રવિવારે (તા. ૧૬-૫-૨૬) સવારે ઉઠયા ત્યાં સુએઝ દેખાયું. ત્યાં સ્ટીમર અટકી. આજે ૭-૪૫ (સવારે) બંદર ઉપર આપણા મુંબઇને રીક્લેમેશનની બક્ષીસ કરી જનાર સર જ્યોર્જ લોઇડ સાહેબ 'વોર મેમોરીયલ' ખુલ્લું મૂકવાના હતા. તે માટે અલવરના મહારાજા જે અમારી સાથે સ્ટીમરમાં હતા તે અને બીજા રજવાડાઓ બંદર પર જવાના હતા. તેઓ દેશી રાજવંશી પોશાકમાં લોંચમાં બેસીને ગયા.

બંદર દૂરથી બહુ મજાનું લાગે છે. રસ્તાઓ અને મુકામો સુંદર દેખાય છે. બંદર અને શહેર વચ્ચે રેલવે ચાલતી દેખાય છે. બન્ને દૂર હોવાથી છૂટા દેખાય છે પણ સ્ટીમરમાંથી એના વિસ્તારનો પૂરતો ખ્યાલ આવે છે.

કોઇ પણ ઉતારૂનો મત પૂછ્યા વગર અલવરના મહારાજા સર્વ પેસંજરોના વતી ભાષણ કરવાના હતા. બંદર ઉપર એક મોટો ૪૦ ફીટ જેટલો ઊંચો કોલમ તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો તે સ્ટીમરમાંથી જોઇ શકાતો હતો. બંદર ઉપર બેન્ડ લશ્કર અને મોટું ટોળું જામ્યું હતું. અમે સ્ટીમરમાંથી ઉતર્યા નહિ, પણ અમારી સ્ટીમર બંદરની એટલી નજીક ચાલી કે આખો દેખાવ સ્ટીમરમાં બેઠા બેઠા જોઈ શકયા.

' સુએઝના બંદરમાં ઘણી સ્ટીમર પડી હતી પણ અમારી તો મેલ સ્ટીમર હતી એટલે અમે ત્યાં માત્ર અરધો કલાક ખોટી

રાખી સોંપેલ અધરા પણ માન વગરના કાર્યની સાક્ષી પૂરતાં હજુ પડયાં રહ્યાં છે. અમારી સ્ટીમર ધીમે ધીમે આગળ ચાલે છે.

સુએઝને પ્રવેશને નાકે ઉતરી જઇ ટ્રેનમાં આવવું હોય તો તેમ પણ બની શકે તેવું છે. ચાર કલાકે ટ્રેન કૈરો (ઇજીપ્ટની રાજધાની) પહોંચે છે. ત્યાં જોવાનું જોઇ ખાઇ પી ચાર કલાકે પોર્ટસેડ આવી શકાય છે અને સ્ટીમરને વખતસર પકડી શકાય છે. અમારી તો આ પહેલી મુસાફરી હતી અને સુએઝની નહેર જોવાની અતિ જિજ્ઞાસા મને અને સાથીઓને હતી તેથી એ રીતે મુસાફરી કરવાનો અમે વિચાર રાખ્યો નહોતો.

સુએઝ કેનાલ કોઇક જગ્યાએ વધારે પહોળી થાય છે. એને દિવસે જોવામાં મજા છે. રાત્રે સર્ચ લાઇટ મૂકવી પડે છે અને તે લાઇટ બરાબર કેનાલની પહોળાઇની હોઇ માર્ગદર્શક બને છે. વચ્ચે ફ્રાનસની લાઇટો સ્ટીમરે કયાં ચાલવું તે બતાવે છે. સુએઝ કેનાલ રાત્રે પણ પસાર કરી જોવા જેવી છે. ઇજનેરી કળા અને સ્ટીમર ચલાવવાની નાવીક કળા કેટલી હદે પહોંચ્યા છે તેનો એ જીવતો પુરાવો છે.

સુએઝ કેનાલમાં દિવસે સ્ટીમર પસાર થાય ત્યારે જમણી બાજુ મજાનો દેખાવ લાગે છે અને ડાબી બાજુ રણ લાગે છે. એ કેનાલની પડખે રેલવે પણ ચાલતી જોવામાં આવે છે. રાત્રે તદ્દન જૂદાજ પ્રકારનું દૃશ્ય નજરે પડે છે. દરેક સ્ટીમરને આગળના ભાગમાં સર્ચ લાઇટ ચાલુ નાખવી પડે છે અને તેનો દેખાવ જોવા જેવો થાય છે. વચ્ચે વચ્ચે પાણીના વોકળા ન આવતા હોય તો સ્ટીમરોને સામસામા ચાલવાનો રસ્તો છેજ નહિ. આ આખી કેનાલ અનેક નજરે જોવા જેવી છે. બુદ્ધિ, ચાતુર્ય, ખંત, ધીરજ,

ચીવટ, કળા અને ધનસંપત્તિ શું કરી શકે છે, વિજ્ઞાન કેટલું આગળ વધ્યું છે તેનો એ ખ્યાલ આપે તેવી ચીજ છે અને ફ્રેન્ચ ઇજનેરે એની યોજના કરી છતાં હાલ આખી અંગરેજના હાથમાં છે, તે રાજકારણની બાજીઓ કેવી ખેલાય છે તે સમજાવે છે.

પોર્ટસેડ.

પોર્ટસેડની કેનાલ બહુ સુંદર છે. એનો દેખાવ ઘણો આકર્ષક અને રમણીય છે. એના નાકા ઉપર આખી સુએઝ કેનાલ બાંધવાની કલ્પના કરનાર મોંસ્યર લેપોઝ (?) નું બાવલું મૂકયું છે. સેંકડો મોટી સ્ટીમરો ત્યાં બંદરમાં પડી હતી.

અમે રવિવારે રાત્રે આઠ વાગે પહોંચ્યા. આખા બદરમાં લાઈટ પુષ્કળ અને મજાની હતી. અમારી સ્ટીમરે લંગર નાંખ્યું ત્યાં તો કેટલાએ મછવા ઉતરી આવ્યા. પોર્ટસેડ શહેર ઘણું લુચ્ચાઇથી ભરેલું છે, ત્યાં પૂર્વ અને પશ્ચિમની લુચ્ચાઇ પૂરતા પ્રમાણમાં છે, એમ અમે પ્રથમથી જાણતા હતા તેથી ઉતરતા પ્રથમ તો ખંચાયા, પણ અમારામાંના લગભગ ત્રણસો ઉતારૂઓ ઉતરતા હતા તે જોઇ અમે પણ ઉતરવા લલચાયા. અમે પાંચ મિત્રો સાથે હતા એટલે અમને કાંઈ ખાસ ચિંતા નહોતી. ડાબી બાજુના દાદરેથી નીચે ઉતર્યા. દર પેસેંજરના દશ પેન્સ ફેરી (મછવા)ના આપવાના અને ફેરી ચલાવનારને ટીપ આપવાની જૂદી.

છેટું તો માત્ર ૫૦૦ વાર જેટલું હશે. પ્રમાણમાં મછવાનો સદર ભાવ વધારે લાગ્યો, પણ ટીકીટ છાપેલી મળતી હતી એટલે છેતરાયા એમ લાગ્યું નહિ. બોટમાંથી ઉતરતાં ખીસા તપાસી અમને બંદર ઉપર છોડયા. શહેર ઘણું રળીઆમણું છે. રસ્તાઓ

એકદમ સુંદર અને દુકાનો હારબંધ છે. પ્રત્યેક વ્હાઇટવે લેડલોને ભુલાવે તેવી છે. ઝવેરીઓ, કાપડના વેપારીઓ, કાર્ડના વેપારીઓ અને રેસ્ટોરાં બહુ છે અને દરેક પોતાનો સામાન સુંદર રીતે ગોઠવી વેચે છે.

અહીં ગાઇડ અને હોકર (છુટક સામાન વેચનાર)ની પીડા ઘણી છે. તમારી આસપાસ ફરી વળી તમને હેરાન કર્યા કરે અને ભાવ પાંચ શીલીંગ કહી એક શીલીંગે વેચે. ખાસ તપાસ કર્યા વગર આવા ફેરીઆઓ પાસેથી કાંઇ લેવું નહિ. ગાઇડની કશી જરૂર નથી. અમે કોઇ ગાઇડ લીધો નહોતો.

સારાં રેસ્ટોરાંમાં જઈ અમે ચા પીધી અને તે માટે એક એક શીલીંગ આપી. ભાવ ઘણો વધારે પણ બીજા સર્વ તે ભાવ આપતા હતા એ અમે જોયું.

અમે બીજી ઘણી દુકાનોમાં માલ જોયો. ચીજો ઉડીને આંખે લાગે તેવી પણ અમે કાંઇ ખરીદી કરી નહિ. કારણ કે ભાવ ઘણા આકરા લાગ્યા.

પોર્ટસેડમાં બીજું કાંઇ જોવાનું હશે પણ રાતના વખતે શહેરમાં વધારે ઉંડા જવું નહિ એટલે બે કલાક ફરી અમે સ્ટીમર ઉપર પાછા ફર્યા.

સ્ટીમરે ત્યાંથી ઘણો માલ, ખોરાક અને ઉતારૂઓ લીધા અને સ્ટીમર રાત્રે એક વાગે ઉપડી એટલે એશીઆ ખંડ છોડી અમે યુરોપમાં દાખલ થયા.

ભૂમધ્ય સમુદ્ર (મેડીટરેનીઅન સી).

ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં આગળ વૃધતા જઇએ છીએ. ચારે તરફ પાણી દેખાય છે.

તા. ૧૭ મીએ સવારે એકદમ ઠંડી પડવા લાગી. તપાસ કરતાં તાર વાંચ્યો કે ફ્રાન્સમાં બરફ ઘણો પડયો છે અને અમે કલ્પના કરી કે આ ઠંડી તે બરફના તોફાનનું પરિણામ હોવું જોઇએ. અમે ગરમ કપડાં પહેરવાં શરૂ કરી દીધાં હતાં. રેડ-સીમાં ગરમી ઘણી લાગે છે જ્યારે પોર્ટસેડ આવે એટલે ગરમ કપડાં પહેરવાં પડે છે. ત્યાર પછી હિંદુસ્તાનના ઉનાળાની ઋતુનાં કપડાં નકામાં થાય છે.

સ્ટીમર તદ્દન શાંતિથી ચાલી જાય છે. બનાવનારની કળાના કારણે કે ગમે તેમ પણ અમારી આખી સ્ટીમરમાં કોઇને દરિયો લાગ્યો નથી અને દરેક અનુભવી ઉતારૂ કહે છે કે આવી રીતે સુખે સમાધે મુસાફરી ભાગ્યેજ થાય છે. આ આર (R) ટાઇપની નવી સ્ટીમર છે અને આ તેની બીજી જ વખતની સફર છે. એનું સાંચાકામ સારૂં છે અને એને એવી રીતે બનાવી છે કે અંદર બેઠા હોઇએ તો દરિયામાં છીએ એવું લાગેજ નહિ. સ્વચ્છતા નમુનેદાર છે, ખોરાક સારો આપે છે અને ગમે તેને પૂછીએ તો તુરત વિવેકસર જવાબ મળે છે.

તા. ૧૮ મીની રાત્રે ફેન્સી ડ્રેસ બોલ થયો. કોઇ સેલર બનીને આવ્યા, કોઇ આરબ, કોઇ પઠાણ, કોઈ નાયકા, કોઇ સારંગ, કોઇ તુર્કી, કોઇ અરેબી, કોઇ આંધળો ભીખ માગનારો, કોઈ આરબી સ્ત્રી, વિગેરે અનેક વેશો ધારણ કરી આવ્યા અને પછી ખૂબ નાચ્યા. એમાં પોતાની વિચારશક્તિથી ડ્રેસને અંગે મૌલિક નવીનતા કરનાર કળાકારને એક ઇનામ આપવાનું હતું, એક ઘરેથી સારો વેશ તૈયાર કરી લાવનાર વેશ કરનારને ઈનામ હતું અને એક સ્ટીમર પર તૈયાર કરનારને હતું. આ ત્રણે પાછા

સ્ત્રીઓ માટે અને પુરૂષો માટે જૂદા જૂદા હતા. સ્ત્રીઓ આવા ખેલમાં પુરૂષોના જેટલો જ રસ લે છે અને આખો વખત આનંદ કરે છે. બધા પેસેંજરોના વોટો લેખીત લેવાયા અને હવે પછી તેનું પરિણામ જાહેર કરવામાં આવશે એમ કહેવામાં આવ્યું.

સ્ટીમરમાં બપોરે દરરોજ ક્રીકેટ રમવામાં આવે છે. બે પાર્ટી થાય છે અને એના કાયદામાં જગ્યાને લઇને કેટલાક ફેરફાર હોય છે. એ જોવા માટે મોટી સંખ્યામાં પેસેંજરો એકઠા થાય છે. એ સિવાય ડેકટેનીસ, રીંગ્ઝ, બોર્ડસ વિગેરે નાની મોટી રમતો તો ચાલ્યાજ કરે છે અને સ્મોકીંગ રૂમમાં કેટલાક બ્રીજ, લ્યુડો, ડ્રાફ્ટ, ચેસ રમે છે. આખો વખત આનંદ કરવો એ સર્વનો ઉદ્દેશ હોય છે અને જેને જેમાં મજા આવે તે તે કરે છે. કેટલાક આખો વખત વાંચ્યા પણ કરે છે. દરેક સશક્ત માણસ ઘણું-ખરૂં ફરવાનું ચૂકતો નથી અને દરરોજ સવારે સાંજે દશ વીશ રાઉન્ડ ડેક ઉપર જરૂર મારે છે. સાધારણ રીતે અંગ્રેજો ઘણો વધારે ખોરાક ખાય છે એમ જે મને લાગ્યું હતું તેમ તેઓ તે પચાવી પણ શકે છે અને તેનાં સાધનમાં આ અનેક પ્રકારની કસરતો અને મોજશોખ આનંદના પ્રસંગો જણાય છે. કોઇના મુખ પર ગ્લાનિ, થાક, ચિંતા કે ગડબડાટ તો જોવામાંજ આવતાં નથી અને સ્ટીમરની મક્કમ પણ ઊંચી નીચી થયા વગરની ગતિ અને દરિયાની શાંતિ આ બાબતને સવિશેષ સહાય આપે છે.

અત્યાર સુધી દરરોજ છ છ પાનાના તારસમાચાર મળે છે. હડતાલ તો પૂરી થઇ ગઇ છે. હવે ફ્રાન્સમાં બરફનું તોફાન થાય છે તેની જરા ચિંતા કોઈ કોઇને રહે છે તેનું આગળ જોવાશે.

તા. ૧૯ મી સવારે સીસિલીનો કિનારો દેખાયો. સીસિલી

ડાબી બાજુએ રહે છે. જમણી બાજુએ ઇટાલી રહે છે. સુંદર ઘરો અને ડુંગર પરની ખેતીનાં દૃશ્યો દેખાય છે. સ્ટીમર આગળ વધતી જાય છે અને માર્સેલ્સ નજીક આવતું જાય છે.

પોર્ટસેડ પછી દરરોજ ઘડિયાળ ૨૦ મિનિટ પાછી કરવાની છે. મુંબઇથી એડન સુધીમાં ૨॥ કલાક, એડનથી પોર્ટસેઇડ ૬૦ મીનિટ અને પોર્ટસેડથી માર્સેલ્સ ૮૦ મિનિટ પાછા હઠશું અને હઠ્યા. આવી રીતે ઘડિયાળ દરરોજ પાછી થાય છે. આવતી વખત ઘડિયાળ આગળ કરવાની હશે ત્યારે વધારે આનંદ આવશે એમ લાગે છે. કારણ કે એ રીતે ઘર નજીક જલ્દી આવતું જશે એમ અત્યારે કલ્પના થાય છે.

પોર્ટસેડ અને માર્સેલ્સ વચ્ચેનો આંતરો ૧૫૦૦ નોટ છે. સ્ટીમર ધીમે ધીમે આગળ વધે છે. તા. ૧૯ મીની બપોરે ઇટાલીનો કિનારો આવ્યો. એક બાજુ ઇટાલી, બીજી બાજુ સીસિલીનો ટાપુ અને વચ્ચે સ્ટ્રેટ ઓફ્ મસીના. એ ઘણી નાની છે. એમાં થઇને સ્ટીમર આડે અવળે રસ્તે ચાલવા લાગી અને આગળ વધી.

ઇટાલીનો બન્ને બાજુનો કિનારો ઘણો સુંદર છે. એમાં નાનાં નાનાં ગામો દેખાય છે. બંગલાઓ બાઇનોક્યુલરમાંથી જોયા હોય તો બહુજ સુંદર લાગે. આ બંગલામાં ઘણા માણસો હવા ખાવા આવે છે. કેટલાક વ્યાધિઓ—જેવા કે ગાઉટ (સંધીવા) મટી જાય એવા ઝરા પણ જ્વાળામુખીની નીચે છે. બંગલાનો ઘાટ સુંદર દેખાય છે. ડુંગરા લીલા કુંજાર જેવા દેખાય છે અને ઉપર દ્રાક્ષની ખેતી મોટા પાયા ઉપર થાય છે. તેના ચાસો સ્ટીમરમાંથી દેખી શકાય છે. ઇટાલીનો આખો કિનારો પસાર થતાં બે કલાક થાય છે પણ આખું દૃશ્ય જોવું ગમે તેવું છે. કેટલાક

ઇટાલીઅન લાઇનમાં જાય તે પાછા અહીં આવી જોવા આવે છે. દરિયા કિનારે રેલવે છે. તે આખા કિનારા પર ફરવે છે. સ્ટીમરમાં બેઠા બેઠા રેલવે પણ દેખાતી હતી. આવી જગ્યા પર પણ કોઇ વાર આવવાનું થાય તે ઇચ્છવા જોગ છે એમ સાથેવાળા ઘણાખરાને થતું હતું.

આગળ ચાલતાં એટના–જ્વાળામુખી દેખાયો. એ તદ્દન નાનો છે. એમાંથી સહેજ ધુમાડા દેખાતા હતા. રાત્રે એનો દેખાવ જોવા જેવો થાય છે એમ જુના મુસાફરો કહેતા હતા.

આજે સવારે કોર્સીકા અને સારડીનીઆ વચ્ચેથી પસાર થયા. ખાસ જોવા જેવું હતું નહિ. ડુંગરો દેખાતા હતા.

આવતી કાલે સવારે માર્સેલ્સ પહોંચવાનું–ઉતરવાનું હોવાથી આજે સર્વે પોતપોતાનો સામાન પેક કરવામાં રોકાઇ ગયા હતા.

સ્ટીમર ઘણી જાતની સગવડ કરી આપે છે. માર્સેલ્સ ઉતર્યા વગર જેને સ્ટીમરમાં લંડન જવું હોય તે લંડન જઇ શકે છે. તેનું ભાડું ઓછું હોય છે પણ સાત દિવસ લંડન પહોંચતાં થાય છે. જેને સ્પેશીયલમાં જવું હોય તેને સ્ટીમર તરફથી સગવડ મળે છે પણ સ્પેશીયલનું ભાડું આકરૂં પડે છે. લંડન સુધીના ફર્સ્ટ કલાસના સ્પેશીયલ ટ્રેનના ૮ પાઉન્ડ ભાડાના હોય છે. એ સિવાય જેને પોતાની સગવડે જવું હોય તે માર્સેલ્સ સુધીની ટીકીટ લે છે. પણ તેની પાસે જે સામાન હોય તે તેણે સ્ટીમરમાં લંડન મોકલવો હોય તો સ્ટીમરવાળા મફત લઇ જાય છે અને લંડનમાં તેની ડીલિવરી મળે છે.

ફ્રાન્સમાં રેલવેવાળા સામાનનું નોર વધારે લે છે તેથી બીન જરૂરી સામાન સ્ટીમરવાળાને આપી દેવો વધારે અનુકૂળ થઈ

પડે છે. માત્ર તેના ફોર્મ ભરવાના અને કસ્ટમ્સ માટે સામાનની ચાવી આપી દેવી પડે છે.

આપણી સાથે જરૂરી સામાન રાખી લેવો.

સ્ટીમરમાં કેરીઓ લાવવી નહિ. સ્ટીમરવાળા કેરી ડઝન એકે રૂપીઆ પાંચ નોરના લે છે. મેં પોતા માટે તથા ભાવનગરના મહારાજા માટે ઘણી કેરીઓ લીધી તેથી બહુ અગવડ પડી, પણ છેવટે પર્સર સાથે સગવડ કરી કે જેટલી કેરી વાપરીએ તેનું કાંઈ નહિ, બગડે તેનું પણ કાંઇ નહિ, માત્ર સ્ટીમરમાંથી નીચે ઉતારીએ તેના પૈસા ઉપરના દરે આપવા.

સ્ટીમરમાં ફર્સ્ટકલાસવાળા ૪॥ હંડ્રવેટ–એટલે મુંબઇના ૧૮ મણ ભાર રાખી શકે છે અને સાધારણ રીતે તેથી વધારે ભાર ભાગ્યેજ કોઇ ઉતારૂ પાસે હોય છે. વધારે હોય તો નોર આપવું પડે છે. હવે માર્સેલ્સ ઉતરવાની ધમાલ વિગેરે કાલે થશે અને એક સરખી જીંદગી બાર દિવસથી ચાલતી હતી તેનો છેડો આવશે.

અમને તો સ્ટીમરમાં કોઇ પ્રકારની અગવડ પડી નહિ. દરિયો શાંત રહ્યો અને સ્ટીમર તદ્દન નવી અને ચાલમાં શાંત તેથી બહુજ આનંદ આવ્યો અને ઉલટું આવતી કાલે આવી રીતે સગવડથી તૈયાર થયેલું ઘર છોડવું પડશે એ વિચારથી સહજ ગ્લાનિ પણ કેટલાકને થતી હતી પણ વળી હવે ઘણું નવું જોવા જાણવાનું મળશે એ વિચારથી આનંદ પણ થતો હતો.

આજે માર્સેલ્સની નજીક આવી ગયા હોવાથી સ્ટીમર મંદ-ગતિએ ચાલે છે, અને બધા અરસપરસ હળે મળે છે, ઠેકાણાંઓ નોંધી લે છે અને આવી ટુંકી ઓળખાણ લંબાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

ફ્રાન્સ.

સ્ટીમરમાંથી યુરોપની ધરતી પર.

તા. ૨૧ મીએ સવારે ઉઠયા ત્યાંતો માર્સેલ્સના કિનારાઓ દેખાવા લાગ્યા. બંદર ઘણું જબરૂં અને સેંકડો સ્ટીમરો પડી હતી. કેટલીક નવી ગોદીઓ પણ બંધાતી હતી.

યુરોપીય પ્રજા પાસેથી ખાસ શીખવાનું તે તેઓની વ્યાપાર પદ્ધતિ છે. યુરોપીય પ્રજા વેપાર મોટા પાયા ઉપર કરી શકે છે તેનું કારણ તેઓ વેપાર ઉપર ઘણો વિચાર કરે છે અને જે જે ઘુંચવણ ઊભી થાય તેનો નીકાલ કરે છે. તેઓ અગવડ આવે ત્યારે ઘુંચવણમાં પડી જતા નથી અને ગભરાઇ જતા નથી પણ ઘુંચવણમાંથી રસ્તો ન નીકળે ત્યાં સુધી તેની પાછળ મંડયા રહે છે. એમાં ગમે તેટલો ભોગ આપવો પડે તેની પણ દરકાર નથી કરતા. વ્યાપાર હાથ કરવાનું મુખ્ય સાધન સ્ટીમરનો વ્યવહાર પોતાના હાથમાં રાખવાનું છે. જાપાનીઝ, ફ્રેન્ચ, જર્મન, અંગ્રેજ અને અમેરિકન પ્રજા વચ્ચે સ્ટીમર વ્યવહાર સંબંધમાં મોટી હરીફાઇ ચાલે છે અને તેઓ સ્ટીમરને વ્યાપારનું અગત્યનું અંગ વ્યાજબી રીતે ગણે છે.

સ્ટીમરમાંથી ઉતરવાની ધમાલ શરૂ થઈ. રાત્રે નોટિસ મૂકી હતી 'કે જેમને ઉતરી જવું હોય તેમને નાસ્તો (બ્રેકફાસ્ટ) સવારે ૭ વાગેથી આપવામાં આવશે.

યુરોપમાં કામ કરનારને 'ટીપ' આપવાનો રિવાજ વિચારવા -સમજવા જેવો છે. (જુઓ ઉપો. પૃ. ૨૩) દરેક કામ કરનાર કાંઇ કાંઇ ટીપ મળશે એ હિસાબ ગણીને જ નોકરી લે છે. સ્ટીમરમાંથી ઉતરતી વખત પણ આપણા કામ કરનારને ટીપ આપવાની હોય છે. કેબીન સ્ટુઅર્ટને ફર્સ્ટક્લાસવાળા સાધારણ રીતે એક પાઉન્ડ આપે છે, ડાઇનીંગ હોલના ટેબલ સ્ટુઅર્ટને દશ શીલીંગ, ટોપાઝ (Topaz-બાથરૂમ-સ્ટુઅર્ટને) ને પાંચ શીલીંગ, ડેક સ્ટુઅર્ટને પાંચ શીલીંગ અને હેડ સ્ટુઅર્ટને બે શીલીંગ અપાય છે. સહેજ ઓછી આપે તો પણ ચાલે. આ સિવાય પરચુરણ 'ટીપ' આપવી પડે છે.

સેકન્ડ કલાસના ઉતારૂઓ ઓછી 'ટીપ' આપે છે.

સ્ટીમર ઉપર 'ન્યુમેરો' પી. ઓ કંપનીની નિશાન (બેજ) સાથે આવે છે. એકનો નંબર જોઇ લેવો અને તેને સામાન આપી દેવો. આપણો સામાન બેગેજ રૂમમાં હોય તો તે લેઇ આવે.

પી. ઓ કંપનીની મેલ સ્ટીમર સવારે માર્સેલ્સ પહોંચે છે અને પારીસની રેલવે રાતે ઘણી ખરી મળે છે તેથી આખા દિવસનો માર્સેલ્સ જોવામાં ઉપયોગ કરાય છે. એને માટે સગવડ ઘણી છે. આપણો સામાન થોમસ કુકના અથવા ગ્રીનલેના એજન્ટને સોંપી દેવો. તેની રસીદ લેવાની જરૂર નથી. પણ કેટલા દાગીના છે તે તેને નોંધાવી દેવું. આપણી સાથે સામાન રાખવાનો હોય તે તેને બતાવી દેવો અને લગેજ કરવાનો સામાન હોય તે જૂદો પાડી આપવો.

સ્ટીમર આવે છે ત્યારે ધમાધમ ઘણી હોય છે; પણ આપણે શાંતિ રાખવી. કોઇની કોઇ ચીજ ખોવાતી નથી, પોતાના

દાગીના કેટલા છે તે બરાબર લક્ષમાં રાખવું, સાવધ રહેવું, ગફલતીમાં પડવું નહિ.

અહીં કસ્ટમ્સની મોટી અગવડ છે. દરેક સામાન ફ્રાન્સના કસ્ટમ્સવાળા જુએ છે, તમાકુ સીગાર વિગેરે પર મોટી જગાત લેવાય છે અને આપણી ભાષા તે સમજતા નથી તેથી ઘણી અગવડ ઊભી થાય છે. થોમસ કુક કે કોઇ એજન્ટ હોય તો માલ બહાર કાઢવાનું કામ તેને સોંપવામાં સગવડ ઠીક પડે છે અને બાકી તો આખી દુનિયા પેટ લઇને બેઠી છે તેનું કામ વ્યવહારની રીતે ચાલે છે અને પ્રીન્સીપલ વાળા માણસોને પણ વખતની અગવડ અને માથાકુટ દૂર કરવા વ્યવહારૂ પગલાં ભરવાં પડે છે.

સામાનની ગોઠવણ એજન્ટને સોંપી કસ્ટમ્સ પસાર કરી ગાડી ભાડે કરવી ઠીક પડે છે. માર્સેલ્સમાં મોટર અને ઘોડાગાડી ઘણી મળે છે. ભાડું પરઠી શકાય છે અને પરઠવું વધારે ઠીક છે.

માર્સેલ્સ.

અહીં સારી જગ્યા બતાવનારા **ગાઇડો** (ભોમીઆઓ) ઘણા મળે છે. આખા દિવસના ૩૦ ફ્રાંક લે છે. પારીસમાં રહેનારા જાણીતા મિત્રો સાથે હતા એટલે ગાઇડની અમને જરૂર પડી નહિ.

અમે પ્રથમ બેન્કમાં જઇ પાઉન્ડના ફ્રાન્ક લીધા. બંદર પર વધારે ફ્રાન્ક લેવા નહિ, કારણ ત્યાં ભાવ ઓછો આવે છે. બેન્કમાંથી અમને પાઉન્ડના ૧૫૭ ફ્રાન્ક મળ્યા.

અહીં મોટરનો ભાવ કીલો (૧૧૦૦ વાર) ના એક ફ્રાન્ક એટલે આપણો સવા આનો ભાવ થાય છે. ટેક્સીઓ બહુ સસ્તી પડે છે. સસ્તો ભાવ ચલણના અનુકૂળ ભાવને લઇને છે.

નોટ્રેડામ.

માર્સેલ્સમાં સર્વથી અગત્યનું સ્થળ નોટ્રેડામનું ચર્ચ છે. એ ટેકરી ઉપર આવેલું છે. અને ડબલ હાઇડ્રોલીક લીફ્ટથી ઉપર ચઢાય છે. લીફ્ટ એ યંત્રકળાનો નમુનો છે. સીધા ચઢાવી દે છે અને બહુ સુંદર દેખાવ આપે છે. પ્રથમ દૂરથી જોતાં તો ચિંતા થાય તેવી લીફ્ટ છે પણ બેઠા પછી મજા આવે છે. એને ફ્રેનીક્યુલર રેલવે કહી શકાય. ટીકીટ લઈ અંદર ગયા, અરધી મીનિટ ચઢ્યા ત્યાં પાણીના ખળખળાટ વચ્ચે લીફ્ટ ઉપડી અને અમે ઉપર સીધા ચાલ્યા. ચઢવાનું લગભગ ૩૦૦ ફીટ હશે પણ લીફ્ટ તૂટી હોય તો બાર વાગી જાય. એના ફોટાઓ જોવા લાયક છે.

નોટ્રેડામનું દેવળ ભવ્ય છે. ત્યાંથી આખા શહેરનો અને બંદરનો દેખાવ જોવા લાયક છે. ફ્રાન્સનું આ માર્સેલ્સનું બંદર ઘણું મોટું છે અને આખા શહેરનું દૃશ્ય ભવ્ય છે. એ દેવળમાં ચાર ટનનો મોટો ઘંટ છે. અંદર બે હજાર માણસ બેસે તેવડો સભામંડપ છે. અને ઉપર ચઢવાના ૧૫૪ પગથીઆ છે. એના શિખરે ચઢી જોતાં ચારે તરફનો દેખાવ અનુપમ લાગ્યો. માર્સેલ્સ આવનારે આ દેવળની જરૂર મુલાકાત લેવી.

માર્સેલ્સમાં લુવ્ર જેવી ગેલેરી છે પણ અમે ગયા ત્યારે તે બંધ હતી. તેનો બગિચો અને ફુવારો જોવા લાયક છે તે અમે જોયા.

પાશ્ચાત્ય દેશનું અમે જોયેલું આ પ્રથમ શહેર બહુ સુંદર રીતે બાંધેલું છે. એના રસ્તા ઘણા મજાના છે. તેમાં ઠેકાણે ઠેકાણે કાફે અને રેસ્ટોરાં છે. એના બંદરનો રસ્તો 'પ્રોમાનાડ' ના નામથી ઓળખાય છે. એના પર બે કલાક ગાડી કે ટેક્સીમાં ફરવાની મોજ ઘણી આવે છે.

સ્ટેશન ઉપર હોટેલ છે. હોટેલોમાં અને કાફેમાં પેશાબ કરવાની અને મ્હોઢું ધોવાની જગ્યા જરૂર હોય છે. જાહેર જગ્યાઓમાં આ સાર્વત્રિક છે.

હોટેલમાં એક કાફીનો પ્યાલો પી પછી બે કલાક સુધી ત્યાં બેસી રહીએ તો વાંધો નહિ. તમને કોઈ ચાલ્યા જવાનું કહે નહિ.

માર્સેલ્સમાં હરવા ફરવાની તથા જોવાની ઘણી જગ્યા છે. કુકની ટુર પણ થાય છે. માર્સેલ્સથી મોન્ટીકાર્લો અને નીસ પણ જઈ શકાય છે. બે દિવસની ફુરસદ હોય તો જવા જેવું છે, રમવા જેવું નથી. સાંભળ્યું છે કે ત્યાં જુગાર મોટા પાયા પર રમાય છે.

માર્સેલ્સમાં 36 Rue St. Ferrol માં A L' Elephant નામની હોટેલ છે. ત્યાં સર્વ દેશી રીતનો ખોરાક મળી શકે છે અને ફી રીતસરની છે.

'ફ્રાન્સની રેલવે'. રેલવેમાં ત્રણ વર્ગ છે. રાતની મુસાફરી માટે રગ ભાડે મળે છે. ઇન્ટર નેશનલ કે વાગોલી કાર મોંઘી પડે છે, ફર્સ્ટ કલાસમાં બીજી કુરસેત જાતની ગાડીઓ આવે છે તેમાં આપણા સેકન્ડ કલાસ જેવો આખો બર્થ ઉપરનો અથવા નીચેનો મળે છે, તેના પૈસા જૂદા આપવા પડે છે, પણ વાગોલી કરતાં ઓછાં. આવો ખર્ચ ન કર્યો હોય તો આખી રાત બેસી રહેવું પડે છે.

માર્સેલ્સથી પેરિસ જતાં રસ્તે એક સ્ટેશન સવારે આવ્યું. ત્યાં પાલઘરના સ્ટેશને આપણે ઉતરી સેંકડો માણસ એક સાથે ઊભાં ઊભા ચા પીએ છે તેમ લોકો 'કોકો' પીએ છે. ફ્રાન્સમાં ચા કરતાં કાફી અને કોકો તથા ચોકલેટનો ઉપયોગ વધારે થાય છે.

ટ્રેનમાં નાનો સામાનજ સાથે રખાય છે. મોટો સામાન લગેજમાં મૂકવાનો હોય છે, જેની રસીદ તમને આપવામાં આવે છે. થોમસ કુક કે બીજા એજન્ટો, આ બધું કાર્ય તમને ૧૫ ફ્રાન્કમાં કરી આપે છે. આ ઉપરાંત કામ કરી આપનારને 'ટીપ' આપવાની તો જૂદીજ છે, એ દરેક વખતે ધ્યાનમાં રાખવું.

સવારે રસ્તો લીલોછમ દેખાય છે. ખેતરો તથા નદીઓનો પાર નથી. ઉન્હાળાને લઇને વનસ્પતિ ખીલી રહી છે. કેટલાએ માઇલ સુધી સીન નદીની બાજુમાં રેલવે ચાલે છે. દેખાવ મજાનો છે.

જેમ જેમ પેરિસ પાસે આવતું જાય છે તેમ તેમ સૌંદર્ય વધારે દેખાય છે. યુરોપીય પદ્ધતિના ઘરો વચ્ચે વચ્ચે દેખાય છે. રેલવે પૂર સપાટામાં આગળ વધતી જાય છે.

પેરિસ.

બીજે દિવસે સવારે સાડાનવ વાગે પેરિસ ઉતર્યા. ફ્રેન્ચમાં એનો સાચો ઉચ્ચાર 'પરિ' કે 'પારી' છે. કોઇ પેરિસ બોલતું નથી. દુનિયાનું આનંદસ્થાન અને ત્યાં ન ગયેલાને સ્વર્ગનાં સ્વપ્નાં સાંપડાવનાર આ વિશ્વવિખ્યાત શહેરની વિભૂતિ વિચારીએ.

પેરિસમાં હોટેલોનો પાર નથી. મોટી હોટેલ ક્લેરીજ અને રેજાઇનાના નામથી જાણીતી છે જેનો ભાવ આકરો છે. નાની હોટેલમાં રહેવાની સગવડ ઘણી છે.

પેરિસમાં રેસ્ટોરાં અને કાફે ઘણાં છે. જેવી જોઇએ તેવી ચીજો મળે છે. વેજીટેરીઅન ખોરાક લેવો હોય તેને ફ્રેન્ચ નામો જાણવાની જરૂર પડે છે, બાકી સમજ પડયા પછી કાંઇ વાંધો આવતો નથી. અત્યારે એક પાઉન્ડના લગભગ ૧૫૦-૬૦ ફ્રાન્ક

મળે છે, તેથી મુંબઈ કરતાં પેરિસ બધી રીતે સોઘું છે. ટેક્સીમાં લગભગ એક માઇલ ફરીએ ત્યારે દોઢ આનો થાય છે અને તે ઉપરાંત ઓટો બસ ઘણી અને જમીનની અંદરની રેલવેના ભાવ તો તદ્દન નામના છે.

પેરિસ શહેર આખા યુરોપનું આનંદસ્થાન છે. અહીં આનંદનાં સાધનો બહુ છે અને લોકો તેનો યથેચ્છ ઉપયોગ કરે છે.

'રસ્તા.' પેરિસ શહેરની બાંધણી અજબ છે. એ બાંધવામાં પ્લાનો એવા વાપર્યા છે કે એને એકવાર જોયા વગર એનો ખ્યાલ આવી શકે નહિ. આખું શહેર ઘણી સુંદર રીતે બંધાયું છે અને પ્લાન અને આર્ટ (કળા) એના દરેક રસ્તામાં, દરેક દીવામાં, દરેક મકાનમાં દેખાઈ આવે છે.

'ટ્રાફીક'. રસ્તાઓ ઘણા સુંદર, ઘણા લાંબા અને બહુ ચોખ્ખા છે. મોટરનો વ્યવહાર તો એટલો બધો છે કે એક રસ્તેથી સામે જવું હોયતો બહુ ધુંચવણ પડે અને પૂરતું ધ્યાન રાખ્યા વગર ચાલી શકાયજ નહિ. અહીં મોટરો પૂરપાટ ચાલે છે પણ હાંકનારા એટલા કુશળ હોય છે કે ભાગ્યેજ અકસ્માત થાય છે. એના હાંકનારની કુશળતા એટલી છે કે નજરે જોનારને તો દરેક પળે અકસ્માતનો ભય રહે છે પણ એ બહુ બાહોશીથી હાથમાંનું ચાક ફેરવી શકે છે.

હજારો ટેક્સીઓ, મોટરો દોડે છે અને બસો પણ ઘણી મોટી હોય છે. પેરિસમાં બસને માથે બેસવાનું નથી.

'ટાઇમ.' અહીં ઓફીસ ટાઇમ સવારના નવથી બાર અને બપોરે બેથી સાડા છ હોય છે. બારથી બે વાગે ત્યાં સુધી

બધું બંધ થઈ જાય છે માત્ર ખાવાની જગ્યા ખુલ્લી હોય છે અને પાછું ધમધોકાર કામ શરૂ થાય છે.

'બોઇડી બુલોં'. શહેરને નાકે બુલોં નામનો બહુ મોટો રસ્તો છે. બુવાં (જંગલ) જોવા લાયક છે. એમાં ૨૦૦૦ એકર જમીન છે. ઘણા રસ્તાઓની બન્ને બાજુએ ઝાડોની એવી ઘટા ખીલી રહી છે કે બહુ આનંદ થાય. એવા બુવાંના રસ્તાઓ માઇલો સુધી છે. એવી વૃક્ષઘટામાં વચ્ચે વચ્ચે ખાવાપીવાની જગ્યાઓ આવે છે તેનાં નામો હોય છે. 'આરમો નવી' 'અરમીટાજ' વિગેરે. આ બુલોં જંગલમાં મંગળ જેવાં છે, પેરિસના લોકોનું રમવાનું અને રવિવારના આનંદનું સ્થાન છે. ખાવાની જગ્યા બહુ સુંદર હોય છે. કુદરતનું સૌંદર્ય કેમ વધારવું, દીવાઓ કેમ ગોઠવવા, ટેબલ ખુરશી ક્યાં મૂકવા, નાના પાણીના નાળા કે સરોવરનો લાભ કેવી રીતે લેવો એ દરેકમાં પેરિસવાળાની કળા જરૂર દેખાય છે. કુદરતને અનુકૂળ કૃત્રિમતા કરી બન્નેનું જબરૂં મિલન તેઓ કરે છે અને તે જોતાં ઘણી મજા આવે છે.

રસ્તાઓમાં વચ્ચે વચ્ચે 'આઇલેન્ડો' આવે છે અને તે દ્વારાજ સામે જવું ફાવી શકે છે. આઇલેન્ડ અથવા 'આઇલ' એટલે રસ્તા વચ્ચે કરેલ એંટ–પથ્થરની જગ્યા. તેના ઉપર ઊભા રહી શકાય છે. સામે જવામાં આ ટાપુઓ બહુ ઉપયોગી છે.

અહીંના ઘરની નીચે 'કોન્સીઅર'–(Conscierge) ગૃહરક્ષપાળ હોય છે. તે ઘરનું રક્ષણ કરે છે. દિવસે પણ તે ધ્યાન રાખે છે કે કોણ આવજાવ કરે છે અને રાત્રે બહારથી ઘંટડી વગાડતાં પોતાની રૂમમાં બેઠા બેઠાજ વીજળીના યંત્રથી

ગૃહદ્વાર ઉઘાડી શકે છે. એને નામ તુરત આપવું જોઇએ. અજાણ્યા માણસને રાત્રે એ ઘરમાં આવવા દેતો નથી અને અંદરના માણસને બહાર જવું હોયતો 'પારડોં' કહી સાથે પોતાનું નામ આપવું પડે છે. સદર શબ્દનો ઉપયોગ ન આવડે અથવા તેનું જ્ઞાન ન હોયતો મી. મરઝબાનના હાલ હોટેલમાં થયા હતા તેવાજ થાય તેમાં નવાઇ નથી. (મોદીખાનાથી માર્સેલમાં એનું બહુ મજાકભરી ભાષામાં વર્ણન આપ્યું છે.)

'ઘરો'. સાધારણ રીતે ચારથી પાંચ માળનાં હોય છે અને તે બહુ સગવડવાળાં હોય છે. દરેકની અંદર બાથરૂમો, ડ્રોઇંગરૂમો અને સુવાના રૂમો હોય છે. મોટાં ઘરોમાં ફરનીચર બહુ મજાનું હોય છે. અહીં ઠંડી ઘણી એટલે બારણાં ઘણુંખરૂં બેવડાં હોય છે. બારણું ઉઘાડું મૂકી હવા ખાઇ શકાતીજ નથી. ઉઘાડાં બારણાંનો ડ્રાફ્ટ તો લેવાયજ નહિ અને લે તો શરદી કે ન્યુમોનીઆ થતાં વાર લાગે નહિ. દરેક સુવાના અને બેસવાના રૂમમાં ગરમી માટે ગોખ (fireplace) હોય છે તેનો ઉપયોગ શિયાળામાં થાય છે.

'ઋતુ'. વરસાદ તો ઉન્હાળામાં અવારનવાર થયાજ કરે છે એટલે બહાર નીકળતી વખતે ઓવરકોટની જરૂર ખરી. છતરી ઓછી વપરાય છે કારણકે અહીં મારમારનો વરસાદ આવતો નથી.

'પેરિસનાં કાફે'. પેરિસમાં છૂટા છવાયા બાગો ઘણા છે. નાના છોકરાઓ માટે કેટલાક બાગ ખાસ અલગ કાઢેલા છે. ઘરમાં ખુલ્લી હવા લઈ શકાય નહિ એટલે અવાર નવાર દરેકને બહાર નીકળવું જ પડે છે. અહીં એક નવીન રિવાજ જોવામાં આવ્યો. ઉન્હાળામાં 'કાફેની બહાર પગથી ઉપર

બધા ખુરશી નાંખી બેસે છે અને ચા કાફી પીએ છે. ચા કાફી લઈ બે કલાક બેસી રહે તો કાફેવાળો ના કહે નહિ. કાફી ઘણી સસ્તી હોય છે. આપણા ગામડામાં ચોરે બેસે છે તેના જેવો એ દેખાવ લાગે છે. લંડનમાં એમ રાહદારીના રસ્તાપર બેસવાનો રિવાજ નથી. કોન્ટીનન્ટ ઉપર એવો રિવાજ અન્યત્ર પણ છે. પેરિસના મોજીલા લોકોને નકામી ધુંચો બહુ રહેતી નથી. એ તો સ્વતંત્રતાપ્રિય દેશ છે અને બીજાના હક્કને વાંધો ન આવે તે રીતે તમે તમારી સ્વતંત્રતાનો પૂરતો ઉપયોગ કરો તેમાં કોઈ વાંધો લેતું નથી. સુંદર કાફેની બહાર ખુરશી મૂકી બેઠેલા હારબંધ લોકોનો દેખાવ બહુ નૂતન લાગે છે.

સાધારણ રીતે કાફેમાં કાફી પીવાનો ભાવ દોઢ ફ્રાન્ક હોય છે. અત્યારને હિસાબે ફ્રાન્કનો ભાવ સવા આનો થવા જાય એટલે બહુ સસ્તું પડે છે અને મોંઝીનીને ત્યાં આઠ આના પડે તેટલી વસ્તુ બે આનાથી ઓછી કિંમતમાં અને બહુ સ્વચ્છતાથી અહીં લેવાય છે. કેટલાક કાફેમાં અરધા ફ્રાન્કે પણ કાફી ચા મળે છે. ઊભા ઊભા કાફી પીનારને ઓછું આપવું પડે છે. મોટા રસ્તાઓ ઉપર આવેલા ભવ્ય કાફેવાળા ચાર ફ્રાન્ક સુધી કાફીનો ચાર્જ લે છે.

રેસ્ટોરાંમાં તૈયાર ખાવાનું મળે છે અને ભાવ તો અત્યારે એટલા ઓછા છે કે મુંબઈથી અરધી કિંમતે અહીં રહી શકાય છે.

'ગેલેરી લાફાયેત'. આલાંફાન્સે નામના ભવ્ય મહેલો છે. એમાં નાનીથી મોટી સર્વ ચીજો મળે છે. છ છ માળના ચાર મોટા મકાનો છે. દરેકમાં ૩૨–૩૨ લીફ્ટો છે. જે વસ્તુ જોઈએ તે ખાતામાં જવું. વસ્તુપર કિંમત લખેલી હોય છે. છેતરવાની વૃત્તિ નથી અને છેતરાવાનો ભય નથી. અહીંના

લોકોમાં અપ્રમાણિકપણું બહુ નથી. બલ્કે કોઇ અપ્રમાણિક થઈ શકતું નથી એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ ન ગણાય. વ્યવહાર બહુ ચોકખો રાખે છે અને પ્રકૃતિમાં ઘણા મીલનસાર છે. ગેલેરી લાફાયેતમાં વેચનાર સ્ત્રીઓ છે. તેઓની સંખ્યા છ હજારની છે. તેમના છોકરાંઓને અડચણ ન પડે તેટલા સારૂ ત્યાં નર્સરી પણ સાથેજ હોય છે. ત્યાં આયાઓ દેખરેખ રાખે છે અને તેમની મા અવારનવાર ખબર કાઢી જાય છે. પાણી પેશાબની સગવડ કરવામાં પણ શિથિલ આપણા મીલમાલેકો જેઓ કામ કરનારની દશાનો જરા પણ વિચાર કરતા નથી, તેમણે આ ખાસ ધડો લેવા લાયક બાબત છે. આવું ગંજાવર ખાતું છતાં કોઈ પણ વસ્તુ જોઇએ તો તેનો તુરત પત્તો મળે અને ચોરી જરા પણ ન થાય એ સ્થિતિ આ દેશની વ્યવસ્થાશક્તિ કેટલી ઉત્તમ હશે તેનો સારો ખ્યાલ આપે છે. આવડું મોટું ખાતું છતાં જ્યાં છ વાગ્યા કે બધા બંધ કરવાની તૈયારી કરે છે અને સાડા છ વાગે ત્યાં તો કુલ ખાતું હિસાબ નક્કી કરી બંધ થઇ જાય છે.

આવા મોટા ખાતાની બહાર વળી કેટલાક તેવાજ માણસો Occasion ઓકાંસીઓ નામના વેચાણ કરે છે જે કેટલીક વસ્તુને અરધે ભાવે વેચે છે. આવી વસ્તુઓ બહુ સસ્તી મળે છે. અનેક ગંજીફરાક કોલર પેન્સીલ ટાઇ—એવી એવી ચીજો ઘણી સસ્તી બહાર મળે છે. એ વેચાણ માલનો નીકાસ કરવા માટે ઊભું કરેલ હોય છે.

આ સ્ટોર કાઢનાર માણસ ગરીબ હતો. ચાર ફ્રાન્કથી દુકાન માંડી તેને આ સ્થિતિએ લઈ આવ્યો. અત્યારે એનું બીલ્ડીંગ કરોડોનું ગણાય છે અને માલ પણ કરોડોનો રાખે છે. એના ખરીદ કર-

નાર ખાતાવાળા, માલ બને છે ત્યાં જઈ ખરીદે છે અને દરેક માલ પર પોતાનીજ છાપ મરાવે છે. આથી વચ્ચે એજન્ટોનો કે કોઇનો ખરચ કે કોઈનું કમીશન ચઢતું નથી. મોટા પાયાપર વેપાર કેમ થઇ શકે તેનો અજબ ખ્યાલ આપે તેવું આ ખાતું છે.

'વ્યાપાર પદ્ધતિ'. દરેક દુકાનદાર પોતાનો માલ કાચની બારીઓમાં બહુ સારી રીતે ગોઠવીને બતાવે છે. દુકાનમાં શું મળે છે તે બહારથી જ જાણી શકાય છે. માલ ગોઠવવામાં પણ 'કળા'નો ઉપયોગ દેખાય છે. પેરિસની બધી બાબતમાં 'આર્ટ'ને સ્થાન છે અને આર્ટનો ઉપયોગ વેપારમાં કેવી સારી રીતે થઈ શકે છે તે ખાસ શીખવા જેવું છે.

'સભ્યતા અને વ્યવસ્થા'. વેચનારાઓની નમ્રતાનું તો પૂછવું જ શું? અરધો કલાક માલ જોઇ કાંઇ ખરીદી ન કરીએ તો જરા પણ મ્હોં બગાડે નહિ અને 'મેરસી' થેંક્યુ તો દરેક નાની મોટી બાબતમાં આનંદ ઉપજાવે છે. જરા ભૂલ થાય કે પગ અડી જાય તો 'પારડો'–માફી માગવાનું કામ પણ એવું જ જબરૂં છે. લોકોની નમ્રતા ઘણી દેખાય છે અને ઉદ્યોગ પણ એટલોજ વિશાળ છે. આખું પેરિસ દોડતું દેખાય છે અને ગાડીની ધમાલ વચ્ચે થઇને નીકળતા નવા આવનારને તો ઘણી મુશ્કેલી લાગે છે. પણ અહીંના લોકો તો ભારે ટેવાયલા હોય છે. તેઓનાં પ્રત્યેક કાર્યમાં નિયંત્રણ (discipline) ખૂબ દેખાય છે. ટ્રામમાં બેસવાનું હોય તો ધમાધમ નહિ, નંબરનો કાગળ લખેલો હોય છે તે પ્રત્યેક એક એક લઈ લે અને ટ્રામ આવે ત્યારે નંબર વાર ચઢી જાય. ટ્રામની રાહ જોવાની હોય તો હારબંધ નંબર વાર ઊભા રહે. રેસકોર્સ ઉપર પૈસા ભરવા હોય તો પોતાની

મેળે નંબરવાર ઊભા રહે અને પૈસા આપી ટીકીટ લઇ ચાલતા થાય. પૈસા બેંકમાંથી લેવા હોય તો પણ હારબંધ ઊભા રહે. ઉતાવળ દરેકને હોય પણ અગાઉ આવનારને કોણી ભરાવી આગળ જવાની વાતજ નહિ. રેલવે સ્ટેશને ટીકીટ લેવામાં પણ એમ જ અને નાટક કે જોવાની જાહેર જગ્યાએ પણ એમજ. ત્યાં પોલીસને ઊભો રાખવોજ પડતો નથી કારણ કે પ્રત્યેક માણસ પોતાની ફરજ અને બીજાના હક્ક સમજે છે. આ જાતનું શિક્ષણ પેરિસના રહેવાશીઓને નાનપણથી જ મળે છે એમ મને કહેવામાં આવ્યું છે.

'જોવાનાં સ્થાનો.' પેરિસમાં જોવાની વસ્તુઓનાં તો નામ લખવાં પણ મુશ્કેલ છે. પેરિસ શહેરની ગાઇડો ઘણી આવે છે, નકશા પણ તેટલા જ. આપણે માટે 'ડેલીમેલ'ની ગાઇડબુક સારી છે. 'થોમસકુક' વાળાની નાની ગાઇડબુક આવે છે તે મફત મળે છે.

'કુકની જોવાની ગોઠવણ.' જોવા જવા માટે થોમસ કુકવાળા Itinerary ગોઠવે છે. દર સવારે નવ વાગે તેમની ઓફીસે જવું. ત્યાંથી એક મોટી બસ ગાડી ચાલે છે. એને 'સારાબેન્ક' કહે છે. તેમાં એક ગાઇડ (દર્શક-ભોમીઓ) હોય છે. એ બધું અંગરેજીમાં સમજાવે છે અને જોવાનું હોય તે બતાવે છે. એક દિવસમાં અગત્યનુંજ જોવું હોય તો તેમ જોવાય છે. બીજી ત્રણ દિવસની ફરવાની 'રખડપટ્ટી' ગોઠવેલ છે. એ ઉપરાંત વરસાંઈ અને ફોન્ટનબ્લો એક એક દિવસ જવાનું છે. લડાઇના ક્ષેત્રમાં જવાનું હોય તો ત્રણ દિવસ બીજા થાય છે. થોમસકુકના ગાઈડ ઘણા હુશિયાર હોય છે. ઇતિહાસ અને ભૂગોળનું તેમનું જ્ઞાન ઘણું ઊંડું હોય છે અને તે ભાષણ કરતો જાય છે અને મકાનો તેમજ

વસ્તુઓ વિગતવાર બતાવતો જાય છે. ગાડીમાં ૨૪ માણસ બેસે
...એ લાવે છે
મેથી સાંજના
...છો થાય છે

પેરિસમાં આ
ખાસ ટેક્સી
...છે અને પૂરતી

...ો સગવડ છે.
...છે. વેજીટેરી-
આવડે તેની
વેજીટેરીઅન
...ક્રોંસા' નામની
...ા અને ફ્રુટસ
...કારી, ચોકલેટ
સાથે મળે
પીવાનો
...eral
...હુ ઓછે

...ો જાય છે.
છે, નહિ તો
શરદી સામે ટકી ન શકાય અને ક્ષયરોગ લાગુ પડી જાય છે. બટર,

ક્રીમ અને દાળ તથા કઠોળ વધારે પ્રમાણમાં દરેક વેજીટેરીઅને લેવાની અહીં જરૂર પડે છે.

'એફીલ ટાવર'

આખી દુનિયામાંની એક અજાયબી છે. એની ઊંચાઈ ૯૮૪ ફીટ છે. એ અઢી એકર જમીન રોકે છે. સીન નદીને કાંઠે છે. એના ઉપર સ્ટીમ વોટર પ્રેશરથી ચાલતી લીફ્ટથી અને દાદરેથી ચઢી શકાય છે. બે માળ ગયા પછી ફરવામાં ભારે મજા આવે છે, આખું પેરિસ દેખાય છે અને પેરિસની રચના કેટલી મનોહર છે તેને ખ્યાલ આવે છે. આખું શહેર પ્રથમથી ગોઠવીને (પ્લાન કરીને) ઘડયું હોય તેવું દેખાય છે. એના ઉપરથી મોટરો રમકડા જેવી દેખાય છે અને માણસો ગુલીવરની મુસાફરીમાં વર્ણવેલા લીલીપુટીઅન્સ જેવા નાના લાગે છે. ૮૦ માઇલ સુધી દૂર જોઈ શકાય છે. ત્યાં ઉપર ફોટોગ્રાફ પાડે છે અને દશ મીનિટમાં તૈયાર કરી આપે છે. આતો રમતના ફોટા, તુરત તૈયાર થાય. અમે અહીં તથા માર્સેલ્સના નોટ્રેડામમાં ફોટા પડાવ્યા.

ત્રીજે ચોથે માળે ફરીવાર લીફ્ટમાં બેસવાનું અને ચઢવાનું છે. લીફ્ટમાં એક સાથે ૬૦ માણસો બેસે, પણ જલ્દી વારો આવતો નથી. ત્યાં પણ લોકો નંબરવાર ગોઠવાઇ જાય છે, અથડાઅથડી કે ધક્કાધક્કી થતી નથી. ચોથા માળવાળી લીફ્ટ નીચે આવે ત્યારે બીજા માળવાળી ઉપર જાય. એક બીજાના ભારે સામસામી લીફ્ટ ચાલે છે. આ લીફ્ટ અને ઊંચાણ જોયું એટલે આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. બાજુમાં સીન નદી ચાલી જાય, સુરમ્ય બાંધણી-વાળું શહેર, દૂર નોટ્રેડામનું દેવળ, પછી ખેતરો, આ સર્વ રચના જોવા યોગ્ય છે.

ઉપર ચાર માળ ચઢી આખું પેરિસ જોતાં મનુષ્યની કૃતિની અદ્‌ભૂતતા આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરે છે. આખો ટાવર લોઢાની પાટલી અને ખીલા ઉપર છે. એના ઇજનેરે પ્રથમથી ખીલા પણ ગણેલા તેટલાજ ઉપયોગમાં આવ્યા. ઇજનેરી કુશળતાનો આ નમુનો છે. એનો પ્લાન કરનાર ઇજનેર હમણા થોડા વર્ષ પરજ ગુજરી ગયો. ચોથા માળેથી પેરિસ તરફ નજર કરતાં મનુષ્યનું બુદ્ધિગૌરવ, એની કલ્પનાની ભવ્યતા, એના આશયોની મહત્તા, એનું નાનાપણું વિગેરે અનેક ભાવો સ્ફુરે છે અને પેરિસની સુંદર રચના અને દૂરનો હરિયાળો પ્રદેશ આંખને ઠંડક આપે છે. ઉપર જવા માટે છ ફ્રાંક ફીના આપવા પડે છે. એના બાંધનારનું નામ ગુસ્ટાવ ઇફીલ (Eiffel) છે અને તેના નામથીજ તે હાલ ઓળખાય છે. એને બાંધવામાં પચાસ લાખ ફ્રાંકનો ખર્ચ થયો હતો.

એફીલ ટાવર જોતાં ત્રણ કલાક જાય છે. પેરિસ જાય તેણે એ જરૂર જોવા જેવો છે. આટલો મોટો ટાવર બીજો કોઇ જાણવામાં નથી.

લુવ્ર—પેરિસમાં સર્વથી વિશેષ અગત્યની ચીજ લુવ્ર (Louvre) છે. એમાં ઘણાં સુંદર પેઇન્ટીંગો એકઠાં કર્યાં છે. સારામાં સારા ચિતારાની એ આનંદભૂમિ છે. એના લગભગ પ્રત્યેક ચિત્રમાં રસ છે, ભાવ છે, કવિતા છે. એ ચિત્રમાં સંગીત છે, એ જડમાં ચેતન રેખાઓ છે. એ કલ્પનામાં કલ્પનાતીત છે. એ લુવ્રમાં ચિત્રો એટલાં છે કે એ જોવા માટે છ માસનો સમય પણ પૂરતો ન ગણાય. એ પ્રત્યેક ચિત્રને નંબર આપેલ છે અને વિગતવાર ગાઇડ બુકોમાં એ પ્રત્યેક ચિત્રની પછવાડેનો જીવતો ઇતિહાસ આપેલો છે. માલેટ, એંગેલાસ જેવા જગવિખ્યાત ચિતારાની પ્રખર

કલમથી ચિતરાયલા અને દુનિયામાં પ્રસિદ્ધિ પામેલા એ ચિત્રની ગેલેરીને જોતાં કોઇ પણ સહૃદયને દ્રાવ થયા વગર રહે તેમ નથી. એ દરેક ચિત્રને સુંદર રીતે ભીંતમાં ગોઠવેલ છે અને દરરોજ હજારો લોકો ફી આપી એ લુવ્રની ભેટ લે છે. લુવ્રની ગેલેરીમાં ચિત્રો ઉપરાંત ઘણી જાતનો સંગ્રહ છે. એમાં પુરાણી ચીજોનું મુઝીઅમ–સંગ્રહસ્થાન છે. એમાં જગવિખ્યાત શિલ્પીઓના ચિત્રો છે. એમાં ચીની કામના ચિત્રોનો સંગ્રહ (મોઝેઇક પીકચર્સ) છે. એ આખા પારિસનું નાક છે અને એનું બહુ જાળવણીથી રક્ષણ કરવામાં આવે છે. પરદેશથી આવનાર કોઇ પણ મુસાફર એ જોયા વગર રહેતો નથી, જુએ છે ત્યારે એને પ્રેમ થયા વગર રહેતો નથી અને જોવાનું પૂરૂં થઇ શકે તેમ નથી એવી અસંતુષ્ટ લાગણી વગર એ પાછો ફરી શકતો નથી. મેં ત્રણ કલાક ફરી 1/7 થી ઓછો ભાગ જોયો. બાકીનો ભાગ જોવાની ઇચ્છા છે તે પાછા ફરતી વખત બર આવશે એવી ધારણા છે. મેં લુવ્રનું કાંઈ નથી જોયું એમ કહું તો ચાલે. એ જોવામાં સાત દિવસથી ઓછો વખત તો ચાલેજ નહિ એટલી એની વિશાળતા, અગાધતા છે.

એ લુવ્ર ત્રણ દિશાએ છે. સામે–વચ્ચે 'ટુલીએરી ગાર્ડન' (Tueleries) છે. એ પણ બગિચાનો એક નમુનો છે. એમાં ફરતાં આનંદ આવે તેમ છે. લુવ્રમાં ૪૮ એકર જમીન રોકાય છે. એના ૭ વિભાગ છે: (૧) ગ્રીક અને રોમની પુરાણી ચીજો, (૨) ચિત્ર કામ, પેન્ટીંગ્સ, (૩) પૂર્વ દેશની પુરાણી ચીજો, (૪) મધ્યકાળના અને ઉત્તર કાળનાં શિલ્પો, (૫) મધ્ય અને ઉત્તર કાળના કળાના નમુના અને (૬) ઇજીપ્તની પુરાણી ચીજો.

દરેક જોવાની ચીજ સાથે અથવા સામે, ખાવાની જગ્યા તો હોય જ છે અને મ્હોં ધોવાનાં તથા હાજતનાં સાધનો પણ હોયજ.

સાથે બાજુમાં મ્હોં ધોવાની બેસીન હોય અને ટુવાલ હોય. ત્યાંથી પાછા ફરતાં સાફ રાખનારને એકાદ ફ્રાન્ક આપવો પડે. વિલાયતમાં કોઈ મફત કામ કરતું નથી અને કોઇ મફત કરાવતું નથી. કામ કરનાર સમજે છે કે એની મહેનતનો બદલો વગર માંગ્યે જરૂર મળશે અને કામ કરાવનાર મફતમાં કામ કરાવી લેવામાં પાપ માને છે. કોઈ ટેક્સી બોલાવી લાવે તો તેને પણ આપવું પડે અને કોઈ ગમે તે પ્રકારે તમારી સેવા કરે તો તેનો બદલો આપવાનો હોય છે.

ફ્રાન્સમાં સરકારની રજાથી આજારી અથવા બહુ વૃદ્ધ ભીક્ષા માંગી શકે છે, પણ તે કોઇ મોટા દેવળને નાકે ઉભા રહી માગે છે.

પારિસથી લગભગ ૪૦ માઈલ દૂર '**ફ્રૅન્ટન બ્લો**' નામનો મોટો શહેનશાહી મહેલ અને બગિચો છે. બગિચો ૫૨૦૦૦ એકરમાં છે, તેમાં વચ્ચે અસલના શહેનશાહોનો મહેલ છે. એ ૪૦ માઈલ મોટરમાં ફરવું એ પારિસની ખરી મોજ છે. બન્ને બાજુએ હરિયાળાં ખેતરો અને લીલાં ઝાડો, સુંદર રસ્તો, ધુળ કે કાંકરાનું નામ નહિ અને સપાટાબંધ મોટર ચાલી જાય. સાથે ગાઇડ હોય તે તમે સમજો તેવી ભાષામાં દરેક ગામ કે બીજી વસ્તુનું વર્ણન કરતો જાય.

વીરપૂજા—ફ્રાન્સ દેશ વીરપૂજક છે. એના મોટા કવિ, ચિતારા કે શીલ્પી જ્યાં જન્મ્યાં હોય, જ્યાં એ ઉછર્યા કે ફાલ્યા ફુલ્યા હોય તેની યાદ રાખે છે; ત્યાં તખ્તી મૂકે છે અને એ

સ્થાનને તીર્થભૂમિ જેવું પવિત્ર ગણે છે. અમે એક નાનું ગામ રસ્તે જોયું. તે ચિત્રકાર મિલેટ (millette)નું સ્થાન હતું. એક નાનું ઝુંપડું અને બાજુમાં સ્ટુડીઓ, સામે સુંદર બગિચો, તેમાં આ પ્રખ્યાત ચિતારાએ જગજાહેર Angelis ચિતર્યો. અહીં બતાવે છે કે આ રૂમમાં તે સુતો, અહીં બેસતો, અહીં ગત થયો વિગેરે. આ સર્વ બાબત એક પ્રજાનો પોતાના આગેવાન કળાકાર તરફ કેવો ભાવ છે તે બતાવે છે.

ફ્રોન્ટન બ્લોના જંગલમાંથી જે રસ્તા કાઢયા છે તેમાં હદ કરી છે. મોટા ઝાડોની અંદર સુંદર રસ્તો અને તેમાં મોટર ચાલી જાય ત્યારે અજબ અસર થાય છે. રાજમહેલ આવે તે પહેલાં ઘરો અને રેસ્ટોરાં તથા હોટેલો આવે છે. સગવડ સારી છે. વનસ્પતિ આહાર મળી શકે છે.

ખૂદ રાજમહેલમાં ૬૦૦૦ ઓરડાઓ છે. મુખ્ય ઓરડાઓ કોણે અને ક્યારે બંધાવ્યા તેની યાદિઓ છે. ફરનીચર અતિ સુંદર છે. એમાં નેપોલીઅન પહેરતો હતો તે ટોપી, તેની તરવાર વિગેરે જાળવી રાખ્યા છે. દરેક રૂમની વિગત ગાઈડ આપી શકે છે. મહેલ બહુ જોવા લાયક છે, કેટલોક વિભાગ છસો વર્ષનો જૂનો છે.

આ ચાલીશ માઈલ જવા આવવાની મુસાફરીમાં અને જોવામાં એક આખો દિવસ જાય છે પણ તે જરૂર પસાર કરવા જેવો છે.

'આર્ક ડી ટ્રાયંફ.'(Are de Triomphe). શિલ્પશાસ્ત્રનો આ એક ઘણોજ નાદર નમુનો છે. નેપોલીઅનના હુકમથી એને બાંધવાનું કામ ઈ.સ. ૧૮૦૬માં શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું અને તે વખતે ઓસ્ટરલીટ્સમાં જે મહાન ફતેહ ફ્રાન્સને મળી હતી તેની યાદગીરી રાખવા માટે તેને બાંધવાની શરૂઆત કરી હતી. વિજ-

યની કમાન તરીકે એ દુનિયામાં મોટામાં મોટી છે. (ઊંચાઇ ૧૪૮ ફીટ, પહોળાઇ ૧૪૭ અને ઉંડાણ ૭૨ ફીટ) એની બાજુઓમાં મહાન નેપોલીઅનની લડાઇઓનાં દૃશ્યો છે. આ મોટી વિજયકમાન નીચે ઇ.સ. ૧૮૭૧માં જર્મનો આવેલા અને ઇ.સ. ૧૯૧૪માં કઇ મીનિટે ત્યાં વિજયમાળા પહેરવી તેની બધી તૈયારી કૈસરે કરી રાખી હતી અને લીજ અને નામુરમાં ગણતરી ખોટી ન પડી હોત તો જરૂર તેમ કરત. એ ૧૮૭૧ ની નામોશી ૧૯૧૯ના જુલાઇમાં મોટી કવાયદ (પેરેડ) કરાવી દૂર કરવામાં આવી. ફ્રાન્સના 'અજાણ્યા સિપાઇ'ને ત્યાં ૧૯૨૦ નવેંબરમાં લાવી દાટ્યો અને એ મોટી કમાન નીચે ચોવીશે કલાક ચાલે તેવી બળતી લાઇટ રહે છે. એ eternal flame or flame of remembrance ફ્રાન્સની વીરપૂજા છે. એની ઉપર દરરોજ સેંકડો તુરાઓ અને પુષ્પો ચઢે છે અને પરદેશથી આવનાર દરેક જણ ફ્રાન્સની પ્રજાનો દેશ તરફ પ્રેમ–સ્વદેશાભિમાન કેવો છે તેનો અનુભવ કરે છે. લડાઇમાં ભોગ આપનાર સર્વને એ દ્વારા માન અપાય છે અને ભવિષ્યની પ્રજાને એ લાક્ષણિક દૃષ્ટાન્ત પૂરું પાડનાર ભવ્ય સ્મારક બની રહ્યું છે.

'બુર્સ' (Bourse) વ્યાપારનું સ્થાન. સ્ટોક એક્સચેન્જ. સુંદર મકાન છે. બપોરે બે કલાક ત્યાં ગડબડ મુંબઇના સ્ટોક એક્સચેન્જ જેવીજ થાય છે. વેપાર પગથીઆ ઉપર થાય છે.

જોવા યોગ્ય અન્ય સ્થળો.

'મેડલીન ચર્ચ.' બહુ વિશાળ અને ખાસ જોવા લાયક છે. એ દેવળમાં શાંતિ ઘણી દેખાય છે અને બેસવાની જગ્યાઓ અને આખી બાંધણી ખાસ જોવા લાયક છે, આખું દેવળ પથ્થરનું

બાંધેલું છે અને માથે કાચનુ છાપરૂં છે તેમાંથી પ્રકાશ સારો આવે છે. એની સ્ટાઇલ ગ્રીકો રોમન છે. પેરિસનું સર્વથી વધારે મોહક દેવળ આ ગણાય છે.

'નોટ્રેડામ કેથીડ્રલ.' ગોથીક સ્ટાઇલિથી બાંધેલ આ ઘણું મોટું દેવળ છે અને બહુ દૂરથી દેખી શકાય તેટલું ઊંચું છે. મોટા લેટીન ક્રોસના આકારનું છે. લંબાઈ ૩૯૦ ફીટ, પહોળાઈ ૧૦૨ ફીટ. એ દેવળમાં ઓરગન ઘણું મોટું છે અને કોઇ વખત ત્યાં પ્રાર્થના ચાલતી હોય ત્યારે ખાસ સાંભળવા લાયક છે. એમાં પણ શાંતિ ઘણી રહે છે. એક વાત યાદ રાખવાની છે કે કોઇ પણ દેવળમાં દાખલ થતી વખત હેટ–ટોપી ઉતારવી પડે છે, તેને હાથમાં રાખી અંદર ફરાય છે. એમાં લાસ્ટ જજમેન્ટનું ચિત્ર ખાસ જોવા લાયક છે. એના ડોમ (ઘુમટ) પાસે ઘણો મોટો ઘંટ છે.

'પ્લેસ ડી લા કોનકોર્ડ'. આ આખો ચતુષ્કોણ (ચોક) જોવા લાયક છે. એની અંદર દરેક દીવો પણ હિસાબગણીને કર્યો છે, કળાની દૃષ્ટિએ આના જેવો 'સ્કવેર' આખી દુનિયામાં નથી. ૧૭૬૩ માં ત્યાં પંદરમા લુઇરાજાનું બાવલું વચ્ચે મૂકવામાં આવ્યું હતું તે ખસેડીને તેના સ્થાનપર દેવી 'સ્વતંત્રતા' (Liberty) નું પૂતળું મૂકવામાં આવ્યું છે. સ્વતંત્રતાનું દૃશ્ય ખરેખર જોવા લાયક છે. છેલ્લા રાજા સોળમા લુઇને અહીં ફાંસીએ ચઢાવવામાં આવ્યો હતો. એની આઠ બાજુએ ફ્રાંસના આઠ મુખ્ય શહેરને રજુ કરતાં અજાયબી ઉત્પન્ન કરે તેવાં આઠ પુતળાં છે.

'મ્યુઝીયમ' ક્લની મ્યુઝીયમમાં ઝવેરાત જોવા જેવું છે, કેટલાંક ચિત્રો પણ સુંદર છે. ગેલેરીઆ મ્યુઝીઅમમાં કળાનું કામ

અને ખાસ કરીને ગાલીચાનું કામ ખાસ જોવા લાયક છે. નેશનલ લાઇબ્રેરીમાં છત્રીશ લાખ પુસ્તકો છે અને આખી દુનિયામાં તે સર્વથી મોટી લાઇબ્રેરી કહેવાય છે.

'ઓપેરાહાઉસ' સરકાર તરફથી ચાલે છે. એક વખત જરૂર જોવા લાયક છે. શહેરની વચ્ચે આવેલું છે. એ ત્રણ એકર જગ્યા રોકે છે. એને બાંધવામાં ૫૦ લાખ ફ્રાંક ખરચાયા છે અને દુનિયાની મોટી નાટકશાળા ગણાય છે.

'પેલે ડી જસ્ટીસ અને કોન્સ્યર્જયેરી'. ન્યાયમંદિર. પશ્ચિમે આવેલ છે. બહુ વિશાળ જગ્યા છે. સમય હોય તો એકવાર જોવા લાયક છે. તેની નીચે કોન્સ્યર્જયેરી છે, તેમાં કેદખાનું છે. એમાં ઘણા મોટા માણસોને અગાઉ કેદ કરવામાં આવેલા તેથી એ બહુ સુવિખ્યાત સ્થાન છે.

'પેન્થીઅન' (Pantheon). અગાઉ એ સેંટ જેનીવીવનું દેવળ હતું. અત્યારે અહીં મોટા માણસોને દાટવામાં આવે છે. એ બુલવાર્ડ સેંટ માઇકલની નજીક લક્ષેમબર્ગ ગાર્ડન્સ પાસે છે. ત્યાં હયુગો, વોલટેઇર વિગેરેને દાટેલા છે.

પેરિસથી પચીસ માઇલ દૂર 'વરસાઈલ'નો મહેલ છે. એ શહેનશાહોનું સ્થાન છે. ત્યાં છેલ્લા મહાવિગ્રહની સંધિના કોલકરારપર સહીઓ થઈ. ફ્રાન્સની પાર્લામેન્ટ ત્યાં બેસે છે. તેમાં ૧૫૦ એકર જમીનમાં જે બાગ છે અને તેમાં જે ફુવારાઓ છે તેની જોડ આખી દુનિયામાં જોવામાં આવે એમ નથી. સેંકડો ફુવારા જૂદી જૂદી રીતે ઉડે છે અને તેમની કારિગિરી જોઈને આશ્ચર્ય થાય તેવું છે. બગિચો પણ ઘણો મજાનો છે અને આખો દેખાવ આંખને ઠંડક આપે તેવો છે. રાત્રીએ અંદરના ભાગના ફુવારામાંથી રંગીત

પાણી ઉડે છે જેનો દેખાવ ઘણો જોવા લાયક છે. વરસાઇલ જવા પહેલાં તે દિવસે ફુવારા ઉડવાના છે તેની ખાતરી કરવી. દરરોજ ફુવારા ઉડતા નથી. બાજુમાં ચિત્રકામ પણ જોવાલાયક છે.

'ઇનવાલીડીસ અને નેપોલીઅન ટુંબ'. ઘવાયલા અને ઘરડા લડવૈયાઓ માટે આ ગૃહની સ્થાપના ૧૪ મા લુઇરાજાએ કરી હતી. હાલતો તે શસ્ત્રાગાર તરીકે વપરાય છે. અનેક જાતના શસ્ત્રોનો સંગ્રહ સારો છે. ઉપરાંત દુશ્મનોના પડાવેલા વાવટાઓ કપડાં વિગેરેનો પણ ત્યાં જમાવ છે અને છેલ્લી મહાન લડાઇના એવાં સ્મરણો પણ ત્યાં રાખ્યાં છે. એની સાથેજ બાજુમાં નેપોલીઅન બોનાપાર્ટની કબર જરૂર જોવા લાયક છે. મરણ પછી ઓગણીશ વર્ષે એનાં કફનને ફ્રાન્સમાં પાછું લાવી અહીં સ્થાપન કર્યું છે.

આ તો બહુજ મહત્ત્વની ચીજોનાં અને ખાસ આકર્ષક સ્થાનોનાં નામનો નિર્દેશ માત્ર કર્યો. એ સિવાય અનેક સ્થાનો જોવા લાયક છે. આખું પેરિસ આંખો ઉઘાડી રાખી નીહાળવા લાયક છે. પેરિસમાં જોવા લાયક અનેક દેવળો છે, અનેક બગિચા છે, બહુ મજાના સંગ્રહસ્થાનો છે અને દરેક સ્થાનને સારી રીતે રાખવામાં આવે છે. પેરિસનો મુખ્ય રેસકોર્સ શાં એલીસીની ઉપર લોંગશાંપના નામથી જાણીતો છે, બહુ વિશાળ છે અને બુલોંમાં થઇને ત્યાં જવાય છે. તે પણ એક વાર જોવા લાયક છે, રમવા લાયક નથી.

પેરિસમાં જતાં પેરિસનો એક સારો નકશો જરૂર લઇ લેવો અને પોતાનું ઠેકાણું બરાબર જાણી લેવું. ભાષાની અગવડને અંગે ગોટાળો ન થઇ જાય તે માટે આ ખાસ જરૂરી છે.

'નાટક સીનેમા.'

ફ્રાન્સનાં નાટકોમાં ગીડદીનો પાર નથી. ખેલોમાં લગભગ તદ્દન નાગા થઇ નાચે છે. ત્યાંના લોકોની માન્યતા એવી છે કે એમાં કાંઇ વાંધો નથી. કળાની પણ એમાં નજર છે એમ તેઓ માને છે, એથી માણસ મજબૂત વિચારનો થાય છે અને જેને ખરાબ થવું હોય તેને માટે તો ત્યાં રસ્તા ખુલ્લાજ છે. ફ્રાન્સના રહેવાશીઓ વર્તનમાં ઘણા સારા છે. કોઇ ખરાબ પણ હોય. નાટકો ઘણા થાય છે. સીનેમા સાથે પણ કંઈ રમતગમત અથવા જાદુના ખેલો, નાચરંગ હોય છે. પેરિસમાં એકાદ નાટક જોવું.

પેરિસ સંબંધી અજીર્ણ.

પેરિસના લોકો અને ખાસ કરીને પેરિસની સ્ત્રીઓ વર્તનમાં ખરાબ નથી. પેરિસની કેટલીક ખરાબ વાતો સંભળાય છે તે પરદેશથી રળવા આવેલી સ્ત્રીઓને અંગે હોય છે. એ રસ્તે ઉતરી જાય તે બહુ હેરાન થાય છે. એ સ્વતંત્રતા પ્રિય દેશ સર્વ પ્રકારની રજા આપે છે. કહે છે કે આવા આકર્ષણથી બહુ પરદેશીઓ પેરિસ આવે છે અને તેથી રાજ્યને અને પ્રજાને મોટી આવક થાય છે. પરદેશ ફરવા કે અભ્યાસ કરવા જનારને આ સંબંધમાં ખાસ ચેતવણી આપવાની જરૂર છે.

પેરિસમાં ડો. બોસનું ભાષણ સાંભળ્યું. એમણે પોતે કરેલી શોધખોળોનો ચિત્રો સાથે પ્રયોગ બતાવ્યો. એમના અંગરેજી ભાષણને એક ફ્રેન્ચ પ્રોફેસર ફ્રેન્ચ ભાષામાં સમજાવતા જાય. એમણે વનસ્પતિના જીવનની વાત બહુ સારી રીતે રજુ કરી.

પેરિસમાં થોડે દૂર વેલોન નામના ગામડામાં ડો. ગેરીનોટ રહે છે. એ ગામ લગભગ બાર માઇલ દૂર છે. ત્યાં સુંદર લાઇ-

બેરીની વચ્ચે તે બેસે છે. એને પૈસાનો લોભ નથી. એ પચીશ વર્ષથી સત્ય શોધવાની દૃષ્ટિએ જૈન ધર્મનો અભ્યાસ કરે છે. ફ્રેન્ચ ભાષામાં જૈનનું કાંઇ પુસ્તક નથી તે હાલ એક મોટું પુસ્તક છપાવે છે. એ પુસ્તકમાં શું લખ્યું છે તે તેમણે સમજાવ્યું. તેમની સાથે બે કલાક વાત કરી. બહુ આનંદ થયો. પરદેશમાં પરભાષામાં પણ આવા વિદ્વાનો અથાગ પરિશ્રમ કરી રહ્યા છે એ વિચારથી ઘણો આનંદ આવ્યો. પેરિસમાં ડો. સીલ્વન લેવી બહુ વિદ્વાન છે. મારે તેમનો પરિચય થયો.

ગાયકવાડ સરકાર સર શયાજીરાવ બહુ વિદ્વાન અને સમયજ્ઞ છે. તેમની સાથે એક કલાક બહુ સારી વાતો થઈ. જૈન ધર્મ પર તેમનો ખાસ અનુરાગ જોવામાં આવ્યો. આવતી મુલાકાત વખતે તેમને જરૂર ચાર કલાક મળવાનું તેમણે મારી પાસે વચન લીધું.

પેરિસમાં હલકા પ્રકારનાં નાચવાનાં ગૃહો ઘણાં છે. મદ્યપાન અને વ્યભિચારનાં તે ધામ છે. એ ખાસ કરીને 'મોબેજ' ના રસ્તા પર આવ્યા છે. ત્યાં લોકો લહેર કરવાજ આવે છે. એવા આવનારા ઘણા ખરા પરદેશી હોય છે.

'સ્ત્રીઓ' પેરિસમાં ઘણી આગળ વધી છે. લડાઇના વખત પછી સ્ત્રીઓની સ્થિતિ તદ્દન બદલાઇ ગઈ છે. તેઓ પોતાનું સ્થાન હવે છોડે તેમ નથી. બે વર્ષ પહેલાં ચોટલા કાઢી નાખ્યા. અત્યારે દરેક ખાતામાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન છે. વેચનાર અને ક્લાર્ક તરીકે તેઓનું કાર્ય સારૂં ગણાય છે. તે નિયમસર કામ કરનારી અને ગૃહસંસાર ચલાવનારી છે. પેરિસની સ્ત્રીઓનું વર્તન ઘણું વખણાય છે. 'ગેલેરી લાફાયત' જેમાં છ હજાર સ્ત્રીઓ કામ કરે

છે અને જ્યાં દરેક વસ્તુ મળે છે ત્યાં સ્ત્રીઓ માટે એક નર્સરી પણ છે, તેનું વર્ણન અગાઉ આવી ગયું છે.

પેરિસમાં મેટ્રો રેલવે છે જે જમીન નીચે ચાલે છે. આ રેલવે ટ્યુબ જેવી છે પણ કહે છે કે લંડનની ટ્યુબ આના કરતાં વધારે સારી છે.

પેરિસમાં જોવાની ચીજો ઘણી છે. જેટલી ફુરસદ હોય તેટલું જોઇ શકાય. મારે કેટલુંક જોવાનું બાકી રહ્યું છે, તે આવતી વખત જોવાશે.

હિંદુસ્થાનના આપણા ભાઇઓનો વ્યાપાર સારો છે. જૈનોની સંખ્યા અહીં સારી જોવામાં આવી. ઘણા ખરા સુખી છે, પરિચય કરવા લાયક છે અને આતિથ્યપ્રેમવાળા છે. સર્વ પોતપોતાની સગવડ પ્રમાણે રહે છે તેથી હોટેલમાં ઉતરવું અને આમંત્રણ થાય તેને ત્યાં જમવા જવું એજ પેરિસમાં યોગ્ય છે. આપણા દેશની માફક ગમે તે આવે તો તેને તળાઈ નાખી દઇએ તેમ એ દેશમાં હવા પાણીને લઇને બની શકતું નથી. રૂમો પ્રમાણુસર હોય છે તેથી બહારના માણસની સગવડ બની શકતી નથી અને તેવા પ્રકારનો ત્યાં રિવાજ પણ નથી.

પેરિસની વસ્તી અત્યારે ઓગણત્રીશ લાખની ગણાય છે. તેનો કિલ્લો તોડી નાખી તેનો વિસ્તાર વધારતાં વસ્તી સાઠ લાખની ગણાશે એમ લાગે છે. પેરિસની હવા સરેરાશ ૫૧ ડીગ્રીની ગણાય. શિયાળામાં ૩૯ (ફેરન) થાય છે, ઉન્હાળામાં ૬૫ ડીગ્રી થાય છે. પેરિસમાં ૨૭૧૬ શેરીઓ છે, ૮૮ બુલવાર્ડો છે અને થીએટરો તથા સીનેમાઓનો પાર નથી.

હોટેલો સેંકડો છે. ઊંચી જાતના (ડી લક્સ) હોટેલોમાં બહુ સગવડો હોય છે. એવી હોટેલના દરેક રૂમમાં ટેલીફોન, બાથરૂમ, ગરમ ઠંડું પાણી વિગેરે સગવડ હોય છે. મોસમમાં આટલી હોટેલ હોય છતાં પણ સગવડ મેળવવામાં મુશ્કેલી પડે છે, તેથી પ્રથમથી સગવડ કરી રાખવી-રખાવવી એ ડહાપણની વાત છે.

પેરિસમાં સંદેશો મોકલવાની એક બહુ સારી રીત જોઈ. લખેલો કાગળ આપણે માથે ન્યુમેટિક (Pneumatiques) એટલો શબ્દ લખી એક ફ્રાંક વધારે આપીએ તો તેને એક જાતની પાઈપ-નળીમાં તુરત મોકલી આપે એટલે તારથી પણ જલદી જાય, પણ તેનો વિસ્તાર પેરિસ અને આસપાસ પચીશેક માઇલ સુધીમાં છે. નળીમાં પત્ર નાખી અહીંથી પંપ કરે એટલે કાગળ આખો અંદર ચાલ્યો જાય છે અને જવાબના પૈસા ભર્યા હોય તો અરધા કલાકમાં જવાબ પણ લખાઇને હાથમાં આવી જાય છે.

પેરિસની મોસમ મે, જુન, જુલાઇ માસની ગણાય છે. તે વખતે પેરિસ એના પુર બહારમાં હોય છે. એ વખતે દૂર દેશના લોકો પણ મોટી સંખ્યામાં ત્યાં ઉતરી પડે છે અને એના સર્વથી વધારે આકર્ષક હોલો તથા રેસ્ટોરાંઓ ચાલુ થઈ જાય છે. એના અનેક સાંસારિક અને સામાજિક આનંદપ્રસંગો એ અરસામાં થાય છે અને સર્વને માથે લોંગચેંપ ઉપર ગ્રાં પ્રી (Grand Prix) નો બનાવ આવે છે. તે મોટામાં મોટો પેરિસનો ઉત્સવ છે. એ પૂરો થતાં લોકો દરિયાની બાજુએ અને પર્વતના શિખરે ચાલ્યા જાય છે.

પેરિસમાં બહુ દબદબાથી રહેનારને દરરોજનો ખર્ચ ૨૫૦

ફ્રાંક આવે પણ અનુભવી મુસાફર ૮૫ ફ્રાંક દરરોજના ખરચે તો ઘણુંખરૂં જોઈ શકે અને આનંદથી રહી શકે. એથી ઓછા ખર્ચે પણ આવડત હોય તો રહી શકાય છે.

જવા આવવાનાં સાધનોમાં ટેકસી, મોટરબસ, અંડરગ્રાઉન્ડ (મેટ્રો) અને ટ્રામકાર્સ છે. ટેકસીવાળા દશ ટકા ટીપની આશા રાખે. ટ્રામ પ્રથમ અને બીજા દરજ્જાની એમ બે પ્રકારની છે. બસમાં કે ટ્રામમાં બેસવા માટે ઊભા રહેવાના સ્ટેશન પર નંબરની ટીકીટ લટકાવેલી હોય છે તેમાંની એક લઈ લેવી એટલે નંબર આવે ત્યારે બસ કે ટ્રામમાં બેસી શકાય. ટેકસીના ભાવ છાપેલા હોય છે. પ્રથમ ૪૦૦ મીટરના (લગભગ ૪૫૦ વાર) નો ૦।।। ફ્રાંક હોય છે, પછીના દર ૨૦૦ મીટરે ૨૦ સેન્ટીમ (⅕ ફ્રાંક) વધે. મેટ્રોના ભાવ ઘણા નામના હોય છેઃ ૪૫ સેંટીમ સેકન્ડ કલાસ અને ૭૫ સેન્ટીમ ફર્સ્ટ કલાસ. ગમે તેટલે દૂર જઈએ તો ભાવ એજ છે.

પેરિસથી લંડન.

તા. ૧લી જુને સવારે ૧૦ વાગે પેરિસ છોડયું. પેરિસથી લંડન આવવા માટે ટ્રેનમાં ફર્સ્ટ અને સેકન્ડ કલાસ હોય છે. મેં ફર્સ્ટ કલાસની ટીકીટ રિઝર્વ કરાવી હતી. રિઝર્વનું કાંઇ બેસતું નથી. જગ્યા હોય તો મળે. સામાન રજીસ્ટર કરાવવો સારો, કારણકે વચ્ચે બેવાર બદલવું પડે છે ત્યાં મજુરી ઘણી બેસે અથવા સામાન હાથે ઉચકવો પડે. વળી માલ બે વખત બતાવવાની અગવડ પણ ઓછી થાય.

'**રસ્તો**'. પેરિસથી લંડનનો રસ્તો ઘણો રળીઆમણો છે. બન્ને બાજુએ ખેતરો લીલાકુંજાર છે. કોઈ પણ જગ્યા

ખાલી નથી અને કોઈ પણ સ્થળ પછી તે ઊંચુનીચું હોય તોપણ વાવણી વગર રહેવા દીધું નથી. ચારે તરફ આંખ ઠરે તેવો દેખાવ છે. વરસાદ અવારનવાર અહીં થાય છે પણ આપણા દેશ જેવો ધોધમાર વરસાદ નહિ. પુના જેવો સાધારણ વરસાદ પડયા કરે છે. માત્ર શરદી લાગે તેની સંભાળ રાખી હરવા ફરવામાં વાંધો નથી. અહીં વરસાદને કારણે કામધંધો જરા પણ અટકતો નથી. સર્વ કામ ચાલ્યા કરે છે. અહીંના લોકો કુદરતની અવકૃપા હોવા છતાં એટલા ઉદ્યોગી છે કે વરસાદમાં કે ઠંડીમાં તેઓ કામ કરતાંજ માલૂમ પડે.

'કેલે'. (Calais) દરીઆ કાંઠે છે. ઠેઠ સ્ટીમર સુધી રેલવે જાય છે. અહીં પાસપોર્ટ તપાસવાની મોટી ધમાલ છે. દરેકને ઉતાવળ અને દરેકને પાસપોર્ટ બતાવવાના. પણ અહીંના લોકો પોતાની ઉતાવળ સાથે બીજાના હક્ક ઉપર આક્રમણ કરતા નથી. નિયમસર નંબરવાર ચાલ્યા જાય છે, ઘણાખરા પોતાનો સામાન હાથે ઉચકી લે છે.

સ્ટીમર. 'કેલે' ૧ા વાગે પહોંચ્યા અને સ્ટીમરમાં બેઠા પછી સ્ટીમર ૨ા વાગે ઉપડી. સ્ટીમરમાં બહુ પેસેંજરો હતા. સ્ટીમરમાં બારેક કેબીન હોય છે અને ડેકપર ખુરશીઓ હોય છે. જે બેસી જાય તેની તે ખુરશી. બાકીના ફર્યા કરે. સ્ટીમર નાની પણ માળ ચાર. ઉપર અને તેની નીચે બેવડા ડેક. તેની નીચે ખાવાપીવાનું સલૂન અને તેની નીચે મ્હોં ધોવાની જગ્યા. સ્ટીમર નાની પણ સગવડ સારી. માત્ર પોણો કલાક બેસવાનું એટલે લોકો ફર્યા કરે, પણ આ સ્ટીમરમાં વિચારીને ફરવાનું એટલે ફરતાં ટેકો દેવો પડે. દરિયો આજે તોફાની નહોતો તોપણ

સ્ટીમર 'રોલ' તો થયાજ કરે, એટલે વગર વિચાર્યે ચાલતાં અથડાઇ જવાય, કોઈને અથડાઇએ તો અંગ્રેજી રિવાજ પ્રમાણે માફી માગી લેવાની. સ્ટીમરમાં લોકો ખાય, ફરે, બીડી પીએ અને મોજ કરે, પણ ઉતરવાનો વખત થાય એટલે બધા જલ્દી ઉતરવાની ઉતાવળમાં.

આ વખતે તો દરિયો શાંત હતો. ઘણીવાર બહુ તોફાની હોય છે ત્યારે લોકોને આ ૧૭ માઇલની મુસાફરી આકરી પડી જાય છે.

'**ડોવર**'. દરિયા કાંઠે છે. ઇંગ્લીશ ચાનલ ત્યાં પૂરી થાય છે. ત્યાં ઉતરી સામાન બતાવવો પડે છે. સામાન બતાવી નંબર કરે તે લઇ પાસપોર્ટ બતાવવો પડે. પછી રેલવેમાં બેસવાનું. એ બધી જગ્યાએ સામાન ઉપાડી ફરવું પડે તેથી સામાન 'રજીસ્ટર' કર્યો હોયતો સગવડ ઠીક પડે છે. આપણે જેને 'લગેજ' કરવાનું કહીએ છીએ તેને અહીંના લોકો 'રજીસ્ટર' કહે છે. ટ્રેન લાંબી પણ સગવડવાળી. પુલમેનકાર લીધી હોય તો કાંઇ ખાસ વધારે સગવડ નહિ. ફર્સ્ટક્લાસ બહુ સારા.

રસ્તો આખો સારો છે, પણ ફ્રાન્સ જેવો લીલો નહિ. ફ્રેન્ચ લોકો ખેડુત કહેવાય છે, અંગરેજો વેપારી છે. ઇંગ્લાંડમાં લોઢું અને કોલસા થાય છે તેથી અહીંના લોકો પણ લોઢા જેવા મજબૂત હોય છે. આપણા તો એ રાજા રહ્યા એટલે આપણે એને બરાબર સમજવા જોઇએ. અંગરેજ ટ્રેનમાં સાથે બેઠો હોય તો તે વાત નહિ કરે, વાંચ્યા કરશે કે ઉંઘશે, પણ નકામા ટાયલામાં વખત કદિ કાઢશે નહિ. એ લોકોની ખાસીઅત અનુભવતો અને રસ્તો જોતો આગળ ચાલ્યો.

ઈંગ્લાંડનાં ઘરો પ્રથમ દર્શને તદ્દન જૂદાંજ પ્રકારનાં દેખાય છે. દરેક ઘરમાંથી ચીમની (ધૂમાડિઆં) બહાર નીકળે છે અને ઘરો દૂરથી ઝાંખા દેખાય છે. બરફને લઇને કાળાં પડી જાય છે. ચાલતી ટ્રેને દેખાતાં ગામો સ્વચ્છ દેખાય છે અને બાકીના રસ્તા પર લીલોતરી આછી દેખાય છે. ડોવરથી ઉપડેલી ટ્રેન વચ્ચે કોઇ સ્ટેશને ઉભી રહેતી નથી એટલે કોઇ સ્ટેશન જોઇ શકાતું નથી. ડોવરથી લંડન પહોંચતાં ૨ા કલાક લગભગ થાય છે.

સાંજે પાા વાગે લંડનના '**વીક્ટોરીઆ સ્ટેશને**' પહોંચ્યો. સ્ટેશન વિશાળ છે. રજીસ્ટર કરેલા સામાનને નંબરવાર ગોઠવે છે અને પછી ડીલીવરી આપે છે. મુંબઈ જેવી જરા પણ ગડબડ થતી નથી, પણ સામાન લેવા માટે પોણો કલાક ઊભું રહેવું પડે છે. વળી કસ્ટમ્સવાળાને રજીસ્ટર કરેલો સામાન બતાવવો પડે છે. કેટલીકવાર ઉઘાડીને પેટીઓ જુએ છે. રેશમ, સીગાર અને એવી વસ્તુઓપર જગાત લે છે.

ટેકસી કરી મારી ઉતરવાની જગ્યાપર આવ્યો ત્યારે સાંજના સાત વાગ્યા. લંડનમાં ઘણું જોવાનું છે પણ આજે તો મુસાફરીનો થાક લાગ્યો હતો તેથી ઇંડીઅન હોટેલ (ક્વીન્સબરી ટેરેસમાં) ગુજરાતી ઢબનું ખાણું અંગરેજી રીતે ખાઇ સુઇ ગયો. રાતના નવ વાગ્યા પછી સૂર્ય અસ્ત થયો.

લંડન.

'ઉતારો.' લંડનમાં હોટેલોનો પાર નથી. પ્રથમથી કરેલી સગવડ મુજબ મીસીસ નાઇટના હાઇડ પાર્કની બાજુમાં આવેલા (૨૪ ક્વીન્સબરો ટેરેસમાં) 'ઇન્ડીઅન હોટેલ'માં ઉતર્યો. આ હોટેલ સાધારણ છે પણ ત્યાં લગભગ બધા ગુજરાતીઓ રહે છે એટલે નવા આવનારને સગવડ ઘણી પડે છે અને ખોરાક લગભગ ગુજરાતી ઢબનો રાંધવામાં આવે છે અને પોતે વેજીટેરીઅન છે એટલે આપણને સગવડ સારી છે. એનું વર્તન પણ રીતસરનું છે.

તપાસ કરતાં જણાયું કે 'હાઇજીઆ હાઉસ' (વીન્ડસર સ્ટ્રીટમાં) છે ત્યાં પણ વેજીટેરીઅન ખોરાક મળે છે તે સંબંધી આગળ લખવાનું થશે. આ સિવાય ચોખું વેજીટેરીઅન હાઉસ લંડનમાં મળવું મુશ્કેલ પડે છે. હું તો જરા અગવડ ભોગવીને પણ એ હોટેલમાં રહ્યો. લંડનમાં આવીને મારે પ્રથમ તો મારા સોલિસીટરને મળવું હતું તેને મળ્યો. અચોક્કસ દિવસ સુધી લંડનમાં રહેવું પડશે એટલું નક્કી થયું. બાકી ધંધાની ઘણી વાત થઈ તે સર્વને ઉપયોગી નહિ લાગે.

'થોમસકુક.' બાર્કલી સ્ટ્રીટમાં થોમસકુકની ઓફીસમાં ગયો. તેમણે લંડનમાં એ નવી ઓફીસ બંધાવી છે. પોતાનું મકાન છે. ગંજાવર ઓફીસ છે. ત્યાં તેમની હેડઓફિસ હાલ છે. યુરોપ, એશીઆ તેમજ અમેરિકાના પ્રવાસની બધી ખબર એ લોકો ત્યાં આપે છે અને ટીકિટો પણ આપે છે, ટાઇમટેબલ કરી આપી

મુસાફરી ગોઠવી આપે છે અને હોટેલો પણ ગોઠવી આપે છે. અજાણ્યા મુસાફરને મોટી સગવડ છે. મારે તો ત્યાં ખાતું ખોલવાનું હતું તે કામ પ્રથમ દિવસે (તા. ૨-૬-૨૬) કર્યું.

'ડરબી.' આજે ડરબીનો જાણીતો દિવસ હતો. ડરબીની શરત જુન માસના પહેલા બુધવારે રમાય છે. ત્રણ વર્ષની વયના ઘોડા તેમાં દોડે છે. તેની ઉપર કરોડોનો જુગાર રમાય છે અને કયો ઘોડો પહેલો આવશે તેની ચર્ચા છાપાઓમાં અને લોકોમાં પંદર દિવસથી ચાલે છે. એમાં એક ઘોડો બેવાર રમી શકતો નથી. ૧૯૨૪ ના કોઇ પણ દિવસે જન્મેલા ઘોડા ત્રણ વર્ષના આ વર્ષની રમત માટે ગણાય છે અને તેથી એકજવાર દરેક ઘોડાને આ શરતમાં ઉતરવાનો સંભવ છે. તે દિવસે લગભગ ૨૦ લાખ માણસ ડાઉન્સ–એપ્સમમાં જાય છે; કઇક ધૂતારા પણ ત્યાં આવે છે. આ વર્ષે સવારથી વરસાદ સખત હતો અને ઊભા રહેવાની જગ્યા મળે તેમ નહોતું.

આખો દિવસ ખૂબ વર્ષાદ પડયો. ઠંડી ઘણી, હું કેટલીક જગ્યાએ બપોરે ફરી આવ્યો. પણ અજાણ્યો હોવાથી આજે તો ટેકસીની મદદ લેવી પડી. પેરિસની સોંઘી ટેકસી પાસે લંડનની ટેકસી બહુ મોંઘી લાગી.

'વ્યવહાર.' લંડનના રસ્તા પેરિસના જેવા સુંદર ન લાગ્યા. અહીં જૂના મકાનો પણ ઘણાં છે. બાંધણી સારી તો ખરી પણ સામાન્ય રીતે પારિસ આગળ ટકી શકે નહિ.

લંડન શહેરમાં ટેકસી ઘણી છે, ટ્રામ મધ્ય શહેરમાં બીલકુલ નહિ. લંડનની વસ્તી ૭૨ લાખની એટલે ટ્રામ રસ્તો રોકે તે બોજો નહિ, તેથી ત્યાં બસ ઘણી છે. ઘણી સગવડવાળી

અને વારંવાર મળે, તેનાથી વ્યવહાર ચાલે છે. તેના રસ્તાના નંબરો અને નકશા આવે છે. ટ્રામ લંડનની બહાર પરામાં માઇલો સુધી જાય છે. તે પણ વીજળીથી ચાલે છે.

ટેક્સી અને બસ ઉપરાંત વ્યવહારનું ત્રીજું સાધન જમીનની નીચેની રેલવે છે. એમાં કેટલીક મેટ્રો રેલવે છે તે બહુ ઊંડી નથી હોતી પણ જમીન નીચે તો ખરી. ટ્યુબ ૮૦ થી ૧૫૦ ફીટ ઊંડી હોય છે. એમાં નીચે ઉતરવા માટે લીફ્ટ હોય છે તે લગભગ ૭૫ માણસોને લઈ નીચે ઉતરે છે. હાલમાં ઘણી જગ્યાએ Escalators એસ્કેલેટર્સ કર્યાં છે તે ખરેખર અજબ ચીજ છે. આખા ચાલતા દાદરા. એના ઉપર ઊભા રહીએ એટલે જરા આગળ ચાલી પગથીઆં બની જાય અને આપણે ઊભા ઊભા ઠેઠ નીચે ઉતરી જઇએ. બાજુમાં ચઢવાનો દાદરો હોય છે. આ એસ્કેલટર અને ટ્યુબ રેલવે એ લંડનની ઘણી નવાઇની ચીજોમાંની એક ગણાય છે. ઘોડાગાડી નથી, પણ બસ ટેક્સી અને અંડરગ્રાઉન્ડથી ઘણો વ્યવહાર ચાલે છે. કોઈ પણ અંડરગ્રાઉન્ડ સ્ટેશને ગયા પછી ૧૦૦ સેકન્ડથી વધારે ખોટી થવું પડતું નથી એટલે બે મીનિટની અંદર બીજી ગાડી જરૂર મળે જ. એ ગાડીઓ પણ ઘણી સુંદર હોય છે. તેની ફી ૧ થી ૩ પેન્સ હોય છે. બેઠકો એવી રીતે ગોઠવેલી હોય છે કે એક બેઠક પર એકજ બેસે. વધારે ભીડ થાય તો ઊભા રહેવાના ચામડા ટાંગેલા હોય છે તે ઝાલી ઊભા રહેવું. સ્ટેશનપર લોકો તૈયાર ઊભેલા હોય છે. ગાડી ઊભી રહે ત્યારે જ બારણું ઉઘડે છે. ઉતરનારા ઉતરી જાય અને બેસનારા બેસી જાય તે કામ ૧૫-૨૦ સેકન્ડમાં પતી જાય છે અને ગાડી ચાલે છે. આવડા વ્યવહારને ગોઠવવા માટે સ્ટેશનપર એક પણ રેલવેનો માણસ

હોતો નથી, માત્ર ડબા વચ્ચે બારણું ઉઘાડનાર હોય છે. ટીકિટો તો ઉપરના ભાગમાં વેચાય છે.

અંડરગ્રાઉન્ડની પાંચ લાઇનો છેઃ મેટ્રોપોલીટન, સેન્ટ્રલ લંડન રેલવે, ડીસ્ટ્રીકટ રેલવે અને ગ્રેટ નોરધર્ન અને સીટિ સેકશન. જંકશન સ્ટેશનોપર ઉતરી ગાડી બદલી શકાય છે. કયાં જવું અને કયાંથી બહાર નીકળવું તેના માર્ગદર્શક બોર્ડ હોય છે અને લોકો તે સમજી તેનો ઉપયોગ કરે છે. મેટ્રોમાંથી ટયુબમાં જવાનું હોય તો એસ્કેલેટરમાં ઉતરવું પડે છે. આ રેલવે ખરેખર જોવા લાયક છે. એનો વહીવટ એટલો લાંબો પણ ચોક્કસ છે કે એનું વર્ણન લખવું મુશ્કેલ છે. સ્ટેશનો ઉપર તોળવાના સંચા, ચોકલેટ સીગારેટ વિગેરેના સંચા (સ્લોટ), પણ કાંઇ મફત નહિ અને કોઇ હાજર પણ નહિ. અંદર અરધી પેની કે પેની નાખો એટલે માલ મળે અથવા તોલ થઈ જાય અને માલ ખલાસ થઇ ગયો હોય તો નાખેલ સીકો પાછો આવે. દરેક સ્ટેશને સ્ટેશનના નામના બોર્ડ હોય છે. અંડર ગ્રાઉન્ડ તથા બસના નકશા મફત મળે છે તે પાસે રાખવાથી આવી ગાડીમાં મુસાફરી સોંઘી અને જલ્દી થઈ શકે છે.

બપોરે પીકાડીલી સરકસ જોયું. એ લંડનનો મધ્યભાગ છે અને વ્યાપારનું મોટું સ્થળ છે. ત્યાં ચાર મોટા રસ્તા એકઠા થાય છે અને ધમાલ આખો દિવસ ઘણી હોય છે.

'રેસ્ટોરાં'–લંડનમાં લાયન અને એ. બી. સી. ના રેસ્ટોરાં સેંકડો છે, ત્યાં લોકો બપોરે લંચ અને ચા લે છે. અહીં કામ ધંધો ૯ અને ૯–૩૦ સવારે શરૂ થાય છે. બપોરે ૧ થી ૨ લંચનો ટાઇમ સર્વત્ર હોય છે. આવા મોટા રેસ્ટોરાંમાં હજારો

માણસ એક સાથે ખાય છે. આપણે વેજીટેરીઅન ખોરાક જોઇએ તો બરાબર મળી શકે છે. આટલા દિવસમાં વસ્તુનાં નામોથી અમે વાકેફગાર થઇ ગયા હતા એટલે જરા પણ અગવડ વગર લાયન કોરનર હાઉસમાં લંચ લીધું. ત્યાં સેંકડો ખાનારા હતા. ત્યાં વાજું (બેન્ડ) વાગતું હોય છે. કોઇપણ ખાનાર પૈસા આપ્યા વગર જતો નથી. ત્યાં 'ટીપ' આપવી નહિ એવો ઉલ્લેખ છે અને તે સારૂં તેઓ દશ ટકા વધારે ચાર્જ કરે છે.

'ઈન્સ' (Inns)

પછી હું લીન્કનઇન જોવા ગયો. અહીં બેરિસ્ટર થવા માટે ચાર ઇન છેઃ લીન્કન્સ ઇન, ગ્રેઝ ઇન, ઇનર ટેમ્પલ અને મીડલ ટેંપલ. ચારે લંડનમાં જ છે અને બાજુ બાજુમાં છે. ભાષણો વિગેરે એકજ જગ્યાએ અપાય છે અને તેની તથા પરીક્ષાની ગોઠવણ એક સેન્ટ્રલ બોર્ડ કરે છે. બાકી ચારે ઇનમાં ડીનર થાય છે તેમાંથી દરેક ટર્મમાં છમાં જરૂર હાજરી આપવી જોઇએ. ડીનરની ફી સાથેજ લઇ લેવામાં આવે છે. બેરિસ્ટર થવા આવનાર એલ એલ બી ન હોય તો બાર ટર્મ રાખવા પડે છે. એલ એલ. બી. ને ચાર અથવા ૭ ટર્મ મળે છે. પણ સર્વેએ એક બેરિસ્ટરના ચેંબરમાં ૭ માસ વાંચ્યું છે એવું સર્ટીફીકેટ લેવું પડે છે. બારિસ્ટરની તે માટેની ફી ૫૦–૧૦૦ પાઉન્ડ છે. ઇનની ફી કુલ ૧૧૦ પાઉન્ડ થાય છે. રહેવાનો ખર્ચ હોટેલને હિસાબે અને પોકેટ ખર્ચ થઈ દર માસે ૨૦ પાઉન્ડ ઘણા થયા. આ હિસાબ ખાસ ઉપયોગી છે. ભવિષ્યમાં કોઇને મોકલતી વખત ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે.

મીડલટેંપલ ચાન્સરી લેનને છેડે છે. એની લાઇબ્રેરી ઘણી

ગંજાવર છે. લૉ લાઇબ્રેરીમાં સર્વથી એ મોટામાં મોટી છે. એમાં વચ્ચે અરકીનનું બાવલું છે. બહારના ભાગમાં બારિસ્ટરના ચેંબરો છે. તે ઘણાજ નાના હોય છે.

વરસાદ આજે ઘણો હતો તેથી મારે છત્રી ખરીદવી પડી અને હિંદુસ્થાનમાં કહેવામાં આવ્યું હતું કે વિલાયતમાં કોઇ છત્રીજ રાખતું નથી અને અહીં તો દરેકને રાખતા જોયા એટલે હું વિચારમાં પડી ગયો. તપાસ કરતાં ખબર પડી કે ગઈ સાલમાં પ્રીન્સ ઑફ વેલ્સ જે ઇંગ્લાંડના ડારલીંગ કહેવાય છે તેમને કોઇએ છત્રી ભેટ આપી તે તેમણે રાખી એટલે એકદમ આખી પ્રજા-સ્ત્રી અને પુરૂષો છત્રી રાખવા મંડી ગયા. એક રિવાજ કેવો નીકળે છે અને કેવો ફરી જાય છે તે ખરેખર જાણવા જેવું છે. છત્રી લેવા એક Selfridge & Co. નામના મોટા સ્ટોરમાં ગયો. એ સ્ટોરમાં દરેક વસ્તુ મળે. દરેક પર કિંમત લખેલી હોય છે. ત્યાંથી છત્રી લીધી અને એવા સ્ટોરને હવે પછી વધારે વિગતથી જોવાનું મનમાં નક્કી કર્યું.

ડરબીનો દિવસ national day વરસાદથી તદ્દન બગડયો અને રાત્રે પણ બહાર નીકળાય તેવું સદર કારણે હતુંજ નહિ. પુરી, દૂધ, વટાણા, દાળભાત, શાક ખાઇ સુઇ રહ્યા. હું ઉતર્યો હતો ત્યાં આવી ચીજો બનતી હતી.

'**મેલ.**' બુધવારની રાત્રી અને ગુરૂવારની સવાર હિંદવાસી માટે અહીં 'મેલ ડે' છે. ગુરૂવારે બપોરે પાંચ વાગે ટપાલ નીકળી જાય છે એટલે બુધવારની રાત અને ગુરૂવારની સવાર કાગળ લખવામાં જાય છે. દેશમાં પત્રો લખવાં એ ખાસ જરૂરી બાબત છે. એ એક લ્હાવો ગણવામાં આવે છે. પરદેશમાં પત્રો

આવેલાં વાંચવામાં શો આનંદ થાય છે અને લખતાં કેવી મજા આવે છે તે અનુભવ વગર સમજાય નહિ.

એક મિત્રના નિમંત્રણથી બપોરે હાઇજીઆ હાઉસમાં લંચ લેવા ગયો. (37. 9 Warrington Crescent. Maida Hill. w. 9). ત્યાં એકલા વેજીટેરીઅનોજ રહે છે. ઇંગ્લીશમેનોને જ્યારે કોઈ વ્યાધિ થાય ત્યારે ડાક્ટર માંસ ખાવા ના પાડે છે તે વખતે તેઓ પણ ત્યાં આવે છે. ત્યાં દરેકને રહેવા માટે જૂદો રૂમ અને ખાવાપીવાની પૂરતી સગવડ મળે છે. આપણા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ પણ ત્યાં રહે છે.

ત્યારબાદ વ્હીટનીનો મોટો સ્ટોર જોયો. એ સેલ્ફ્રીજ જેવોજ મોટો સ્ટોર છે.

આવતી કાલ સવારથી Itinerary No. 1 કુકને ત્યાં ગોઠવી અને તેમાં એક અમદાવાદના વકીલ સાથે થયા. એટલે હવે લંડનમાં જોવાજેવી ચીજોની હકીકત શરૂ થશે.

‘ કુકની મુસાફરી ’ (Itinerary).

બીજે દિવસે સવારે વહેલા ઉઠી, નાસ્તો કરી, કુકની ઓફીસે (બર્કેલી સ્ટ્રીટમાં) મિત્ર સાથે ગયો. કુકવાળા આગલે દિવસે ૨૧ શીલીંગ લઈ ટીકિટો આપે છે અને તેમને ત્યાં ૯–૪૫ પહોંચવાનું હોય છે. જેમને આખો દિવસ સાથે રહેવું હોય તેને કુકવાળા પોતાને ખર્ચે લંચ આપે છે, જેને અરધો દિવસ રહેવું હોય તેને ૧૦॥ શીલીંગ આપવા પડે છે પણ લંચ મળતું નથી. કુકની ગાડી લાંબી, મોટી, ઉઘાડી પુલમેનકાર હોય છે તેમાં ૩૦ પેસેંજર બેસે છે. કુકનો એક ઘણો હુશિયાર માણસ

(ગાઇડ) આખો વખત સાથે રહે છે. રસ્તે ગાડી ઊભી રાખી ભાષણ કરે છે અને જોવાની જગ્યામાં પોતાની પાર્ટીને બધું સમજાવતો જાય છે. તેનું ઇતિહાસ અને કળાનું જ્ઞાન ઘણું સારૂં હોય છે.

અમારી પાર્ટી કુકની ઓફિસેથી સવારે ૯-૪૫ ચાલી. આ સહેલગાહ Itinerary No. 1 હતી. મોટે રસ્તે જે જે જાણીતાં સ્મરણસ્તંભો આવે તે વિષે હકીકત ગાઇડ સમજાવતો જાય, ઇતિહાસ કહેતો જાય અને ગાડી આગળ ચાલે. તે ગાડીમાં ઊભો થઇ ભાષણ કરે. મુંબઇમાં પણ તે તેમ કરે છે પણ તેમાં કેટલી સગવડ છે તેનો અત્યારસુધી ખ્યાલ નહિ. આવી ટુરમાં અજાણ્યા માણસને ઘણી સગવડ પડે છે અને તે સોંઘી છે. (જુઓ ઉપોદ્ઘાત પૃ. ૨૪)

'ગીલ્ડહોલ.' પ્રથમ અમે ગીલ્ડહોલમાં ગયા. આ ઘણી જૂની જગ્યા છે. લોર્ડ મેયર ઓફ લંડનની ચુંટણી થયા પછી તેને અહીં તા. ૯મી નવેંબરે ખાણું આપવામાં આવે છે. એ મેયર એક વર્ષ માટે લંડનનો શેરીફ ગણાય છે. એ રાજ્યદ્વારી બાબતમાં કશો ભાગ લેતો નથી. લંડન શહેરની બાબતમાં એ કાઉન્ટી કાઉન્સીલો જે સંખ્યામાં ૨૧ છે તેનો ઉપરી ગણાય છે.

આ 'ગીલ્ડહોલ'માં અસલ લંડન સિટિના શહેરીઓ એકઠા મળતા હતા એવી દંતકથા છે. અસલ બાંધકામ આગમાં તારાજ થયા પછી તેનો કોઈ કોઇ ભાગ રહ્યો છે. કોઇ મોટો માણસ આવે તો તેને અહીં મેયર તરફથી ખાણું આપવામાં આવે છે. લંડન શહેરનું સ્વતંત્રપણું (Freedom of the City of London) અહીં આપવામાં આવે છે. પુરાણી ચીજોના પૂજક

અંગરેજોને આ હોલ જોતાં અનેક ઐતિહાસિક બાબતોનું સ્મરણ થાય છે. એની બાંધણી જૂની પદ્ધતિની છે અને દેખાવ પણ જૂનો લાગે છે. મને એમાં કાંઇ ખાસ આકર્ષક લાગ્યું નહિ. એમાં ગોગ અને મેગોગના બે મોટાં પુતળાં છે પણ ખાસ જોવા જેવાં નથી. ગેલેરીમાં ચિત્રો છે તે પણ સાધારણ પ્રકારનાં છે. સાથે નાનું સંગ્રહસ્થાન (મ્યુઝીયમ) રાખ્યું છે તેમાં પુરાણી વસ્તુઓ એકઠી કરી છે. સેકસન અને નોરમન શહેરનાં કેટલાંક અવશેષો જાળવી રાખ્યાં છે. 'મેન્શન હાઉસ' નામનું વિશાળ ગૃહ આજુમાં છે જે એક વર્ષ પર્યંત લંડનના મેયરનું નિવાસસ્થાન બને છે. તેમાં મોટો હોલ છે. બહારનો દેખાવ તદ્દન અનાકર્ષક (dull) છે. મેન્શન હાઉસમાં મોટાં મોટાં ફંડો થયાની હકીકત વાંચેલી અને ગીલ્ડહોલનાં ભાષણો વાંચેલાં; પણ અહીં કાંઇ અસાધારણ ન દેખાવાથી જરા નાસીપાસી થઈ.

'બેંક ઓફ ઇંગ્લાંડ' 'રોયલ એકસચેંજ'. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં બેંક ઓફ ઇંગ્લાંડ અને રોયલ એકસચેંજ દૂરથી જોયા. મકાનની ભવ્યતા બહુ ન લાગી. તેમાં સોનું ઘણું છે એ વાતથી ઘણાને મોહ થયો. સાધારણ રીતે ત્યાં પાંચ કરોડ પાઉન્ડનું સોનું રહે છે. લંડનમાં સને ૧૬૬૬ માં આગ લાગી તે વાતનું સ્મરણ હજી લોકોને બહુ હોય એમ જણાય છે. એ આગમાં ૮૮ ચર્ચ અને લગભગ આખું લંડન તારાજ થઈ ગયેલું. તે વખતે રહી ગયેલાં કોઈ કોઈ મકાનો હજુ દેખાય છે. લંડનનો દેખાવ તેથી એક સરખી રીતે પેરિસના જેવો મોહક લાગતો નથી. એ આગનું એક સ્મારક ઊભું કર્યું છે તે રસ્તે જોવામાં આવ્યું. બાર્થોલોમ્યુ હોસ્પીટલ પણ બહારથી જોઈ.

(ગાઇડ) આખો વખત સાથે રહે છે. રસ્તે ગાડી ઊભી રાખી ભાષણ કરે છે અને જોવાની જગ્યામાં પોતાની પાર્ટીને બધું સમજાવતો જાય છે. તેનું ઇતિહાસ અને કળાનું જ્ઞાન ઘણું સારૂં હોય છે.

અમારી પાર્ટી કુકની ઓફિસેથી સવારે ૯–૪૫ ચાલી. આ સહેલગાહ Itinerary No. 1 હતી. મોટે રસ્તે જે જે જાણીતાં સ્મરણસ્તંભો આવે તે વિષે હકીકત ગાઇડ સમજાવતો જાય, ઇતિહાસ કહેતો જાય અને ગાડી આગળ ચાલે. તે ગાડીમાં ઊભો થઇ ભાષણ કરે. મુંબઇમાં પણ તે તેમ કરે છે પણ તેમાં કેટલી સગવડ છે તેનો અત્યારસુધી ખ્યાલ નહિ. આવી ટુરમાં અજાણ્યા માણસને ઘણી સગવડ પડે છે અને તે સોંઘી છે. (જુઓ ઉપોદ્ઘાત પૃ. ૨૪)

'ગીલ્ડહોલ.' પ્રથમ અમે ગીલ્ડહોલમાં ગયા. આ ઘણી જૂની જગ્યા છે. લોર્ડ મેયર ઓફ લંડનની ચુંટણી થયા પછી તેને અહીં તા. ૯મી નવેંબરે ખાણું આપવામાં આવે છે. એ મેયર એક વર્ષ માટે લંડનનો શેરીફ ગણાય છે. એ રાજ્યદ્વારી બાબતમાં કશો ભાગ લેતો નથી. લંડન શહેરની બાબતમાં એ કાઉન્ટી કાઉન્સીલો જે સંખ્યામાં ૨૧ છે તેનો ઉપરી ગણાય છે.

આ 'ગીલ્ડહોલ'માં અસલ લંડન સિટિના શહેરીઓ એકઠા મળતા હતા એવી દંતકથા છે. અસલ બાંધકામ આગમાં તારાજ થયા પછી તેનો કોઈ કોઇ ભાગ રહ્યો છે. કોઇ મોટો માણસ આવે તો તેને અહીં મેયર તરફથી ખાણું આપવામાં આવે છે. લંડન શહેરનું સ્વતંત્રપણું (Freedom of the City of London) અહીં આપવામાં આવે છે. પુરાણી ચીજોના પૂજક

અંગરેજોને આ હોલ જોતાં અનેક ઐતિહાસિક બાબતોનું સ્મરણ થાય છે. એની બાંધણી જૂની પદ્ધતિની છે અને દેખાવ પણ જૂનો લાગે છે. મને એમાં કાંઇ ખાસ આકર્ષક લાગ્યું નહિ. એમાં ગોગ અને મેગોગના બે મોટાં પુતળાં છે પણ ખાસ જોવા જેવાં નથી. ગેલેરીમાં ચિત્રો છે તે પણ સાધારણ પ્રકારનાં છે. સાથે નાનું સંગ્રહસ્થાન (મ્યુઝીયમ) રાખ્યું છે તેમાં પુરાણી વસ્તુઓ એકઠી કરી છે. સેક્સન અને નોરમન શહેરનાં કેટલાંક અવશેષો જાળવી રાખ્યાં છે. 'મેન્શન હાઉસ' નામનું વિશાળ ગૃહ બાજુમાં છે જે એક વર્ષ પર્યંત લંડનના મેયરનું નિવાસસ્થાન બને છે. તેમાં મોટો હોલ છે. બહારનો દેખાવ તદ્દન અનાકર્ષક (ugly) છે. મેન્શન હાઉસમાં મોટાં મોટાં ફંડો થયાની હકીકત વાંચેલી અને ગીલ્ડહોલનાં ભાષણો વાંચેલાં; પણ અહીં કાંઇ અસાધારણ ન દેખાવાથી જરા નાસીપાસી થઈ.

'બેંક ઓફ ઇંગ્લાંડ' 'રોયલ એક્સચેંજ'. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં બેંક ઓફ ઈંગ્લાંડ અને રોયલ એક્સચેંજ દૂરથી જોયા. મકાનની ભવ્યતા બહુ ન લાગી. તેમાં સોનું ઘણું છે એ વાતથી ઘણાને મોહ થયો. સાધારણ રીતે ત્યાં પાંચ કરોડ પાઉન્ડનું સોનું રહે છે. લંડનમાં સને ૧૬૬૬ માં આગ લાગી તે વાતનું સ્મરણ હજી લોકોને બહુ હોય એમ જણાય છે. એ આગમાં ૮૮ ચર્ચ અને લગભગ આખું લંડન તારાજ થઈ ગયેલું. તે વખતે રહી ગયેલાં કોઈ કોઈ મકાનો હજુ દેખાય છે. લંડનનો દેખાવ તેથી એક સરખી રીતે પેરિસના જેવો મોહક લાગતો નથી. એ આગનું એક સ્મારક ઊભું કર્યું છે તે રસ્તે જોવામાં આવ્યું. બાર્થોલોમ્યુ હોસ્પીટલ પણ બહારથી જોઈ.

'લંડન ટાવર.' ત્યાંથી અમે લંડન ટાવર જોવા ગયા. ટેમ્સ નદીના કાંઠા ઉપર અનેક ભયંકર અત્યાચાર, મનુષ્ય દ્રોહ અને ખૂનના સાક્ષી આ ટાવર ઓફ લંડનને જોતાં ત્રાસ થાય તેમ છે. બ્રીટિશ લોકો એને લોકોનો લડાયક જુસ્સો જાળવી રાખનાર તરીકે ઓળખે છે. ઇશવીસનના દશમા સૈકાથી એનો ચાલુ ઇતિહાસ છે. અહીં કેટલાયને મારી નાખ્યા, ઘણાને કેદ રાખ્યા અને કઇકના જીવ લીધા છે. એની બાંધણી એવા પ્રકારની છે કે એમાં કેદ પડેલો કોઇ પણ માણસ બહાર નીકળી શકે નહિ, છતાં કાવાદાવાથી કેટલાએ બહાર નીકળી ગયા છે તેનો ઇતિહાસ ગાઇડ આપણને કહે છે. અહીં મહારાણી એલીઝા-બેથને કેદ રાખવામાં આવી હતી. અગાઉ આ રાજ્યમહેલ હતો અને રાજા ગાદી ઉપર બેસે ત્યારે આ ટાવરમાંથી નીકળી વેસ્ટ-મીનીસ્ટર એબીમાં જતા હતા, જ્યાં રાજ્યારોહણની ક્રિયા થતી હતી. અંદર નાના નાના ઓરડાઓ છે તેમાં કોને કોને કેદ રાખવામાં આવ્યા હતા તે બહુ હોંસથી બતાવવામાં આવે છે. એક Bloody Tower કહેવાય છે તેમાં ડ્યુક ઓફ નોરધંબરલાંડ પોતાને હાથે મરી ગયેલ છે. એને બે માળ છે. ચારે તરફ હથિયારો, બખતરો અને નાનાં મોટાં ભાલાં તરવાર વિગેરે આવી રહેલાં છે. અંદર એક નાનું ચેપલ (chapel) છે. એવા નાનાં દેવળો દરેક મોટા મહેલમાં હોય છે. તે ઘરદેરાસર જેવું ખાનગી મિલકતનું ગણાય છે અને તેનો ઉપયોગ મહેલમાં રહેનાર કરે છે અને ખાસ કરીને તે રાજાની પ્રાર્થના માટે ગણાય છે. વ્હાઇટ ટાવર મોટો છે. ચાર્લ્સ બીજા-એ ગાદી કઇ જગ્યાએ બેસી છોડી દીધી તે અહીં બતાવવામાં આવે છે. ઉપર ચઢવાનો દાદરો ગોળ છે. પગથીયાં નાનાં નાનાં છે. બહાર ફાંસી દેવાની અથવા મારી નાખવાની જગ્યા છે. લેડી

જેન ગ્રેનો અહીં શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો હતો. ટાવરમાં નવસો વર્ષના જૂનાં હથિયારો અને બખતરો જાળવી રાખ્યાં છે. એક મોટો જમવાનો ખંડ છે. સાથે 'વેકફીલ્ડ ટાવર'માં રાજ્યનું ઝવેરાત ખાસ જોવા જેવું છે. અહીં રાજા રાણીનો મુગટ અને ખાસ કરીને Kohinoor કોહિનૂર જોવા જેવો છે. અત્યારે આફ્રિકાનો મોટો હીરો કુલીનન ડાયમન્ડ (Cullinan) લભ્ય થવાથી કોહિનૂરને શહેનશાહબાનુના મુગટમાં મૂકયો છે પણ કિંમત તો કોહિનૂરનીજ વધારે થાય છે. એ સિવાય રાજદંડ વિગેરે અનેક હીરામાણેકની ચીજો સર્વને દૂરથી બતાવવામાં આવે છે. દરેક જગ્યાએ દાખલ થવાની ફી હોય છે. કુકની સહેલગાહમાં જઇએ ત્યારે બધી ફી તે લોકો આપે છે. આ બાદશાહી ઝવેરાત બહુ સારી રીતે જાળવી રાખવામાં આવ્યું છે અને ચોકીપેરો પણ ઘણો છે.

ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ કરફયુ બેલ (Curfeu bell) અહીં છે. તે રાત્રે વગાડવામાં આવે છે.

અહીંના ફુટગાર્ડના અને વારડરના પહેરવેશો જોવાલાયક હોય છે. તેઓ ઘણા જૂના વખતનો પોશાક પહેરે છે, અને તે ઘણા વિચિત્ર–જૂદી જાતના લાગે છે. તે બન્નેમાંથી ફુટગાર્ડ તો પથ્થરની જેમ સીધા અને લગભગ હાલ્યા ચાલ્યા વગર ઊભા રહે છે. તેઓ બીફ્ઇટર્સ કહેવાય છે. છઠ્ઠા એડવર્ડે એને 'યોમન ઓફ ગાર્ડ એક્સ્ટ્રાઑર્ડીનરી'નું નામ આપ્યું. આ સિપાઇઓ અને વારડરોને જોતાં પૂર્વ કાળમાં અંગરેજોમાં કેટલી ભયંકરતા અને સહનશીલતા હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે. એ હાલ્યા ચાલ્યા વગર કેટલાએ વખત સુધી સ્થિર ઊભા રહી શકે છે.

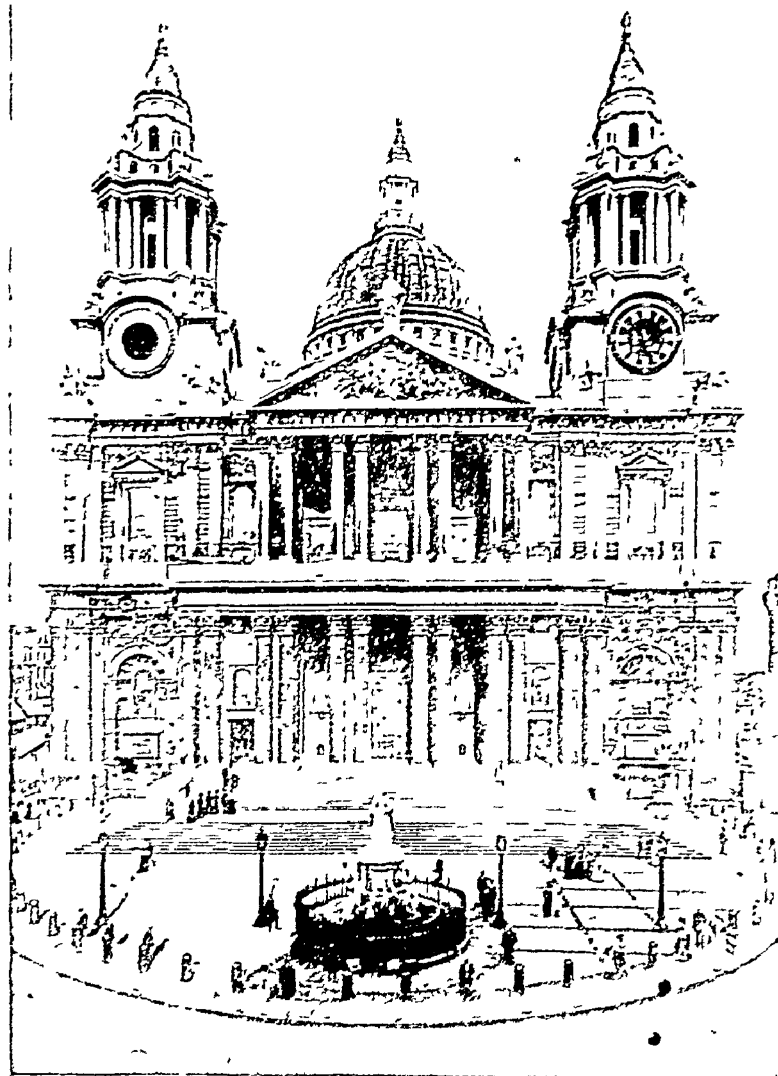
ટાવર ઓફ લંડન જોતાં મનમાં ખેદ થાય તેવું છે. અહીં અનેક નિર્દોષ પ્રાણીઓનો ઘાત થયો છે. આ ભૂમિએ કઇકને જમીનસરસા કરી દીધા છે, કઇકને ફાંસીએ ચઢતાં જોયા છે, પાપનો અને મનુષ્યના રક્તનો અહીં બેસુમાર ઉપયોગ અને નાશ થયો છે. અંગરેજોનો લડાયક જુસ્સો (martial spirit) વધારવા આ ઐતિહાસિક ભૂમિને બરાબર જાળવી રાખી છે. આ વાતની દરેક વિગત યાદ રાખી તે પર વિવેચન થાય છે તેથી લડાયક જુસ્સો વધે છે એવી તે લોકોની માન્યતા છે. ક્રૂરતાને પણ અમુક અંશે જાળવી રાખે તોજ દેશ બીજા સામે ટક્કર લઈ શકે એમ લોર્ડ કીચનર તેમને શીખવી ગયો છે અને લડાઇની તૈયારી તે સુલેહનું રણશીંગડું છે એમ મી. સ્ટેડ જેવો વિદ્વાન તેમને સમજાવી ગયો છે. આખું કૌટિલ્યશાસ્ત્ર અને વાત્સાયનના કામસૂત્રો અહીં અમલમાં મૂકાયાં છે. આપણે તે વાંચીને આનંદ પામીએ છીએ, અહીં તે અમલમાં મૂકાય છે. આપણે સારૂં વાંચીએ તો વખાણ કરી બેસી રહીએ છીએ પણ આ લોકો વાંચવાથી કદિ સંતોષ માનતા નથી. લડાયક પ્રજાએ જુસ્સો મેળવવો યોગ્ય ગણાય કે નહિ તે નિર્માલ્ય પ્રજાને ન માલૂમ પડે, પણ સોલંકીનો સમય યાદ કરીએ ત્યારે ઘરમાં પણ હથિયારો રખાતાં અને તાલીમ દરેક વાણીઆને લેવી પડતી તે વાત વિચારતાં આ હકીકતનું સાર્થપણું સમજાય છે. હિંદુમહાસભા આ દિશાએ જે પ્રયત્ન કરે છે તેમાં રહસ્ય શું છે તે ખરેખર વિચારવા જેવું છે. આ સંબંધમાં બન્નેમાંથી કોઈ પણ બાજુએ નિર્ણય કરતાં પહેલાં ઘણો વિચાર કરવો પડે તેમ છે.

સેંટપોલ કેથીડ્રલ.

ત્યાંથી સેંટપોલનું કેથીડ્રલ (મંદીર) જોવા ગયા. મંદે

આ મંદિર જોતાં બે કારણે બહુ આનંદ થયો. એક તો અંગ્રેજો પોતાના જૂનાં મંદિરો માટે બહુ માન ધરાવે છે તે કારણે અને બીજું તેઓએ તેમાં દેશના આગેવાનોને આપેલાં સ્થાનને કારણે. ઇંગ્લાંડનું આ મોટામાં મોટું દેવળ છે. એનો ઇતિહાસ તો ઘણો જૂનો છે પણ ૧૬૬૬ની મોટી આગમાં બળી ગયા પછી કરોડો રૂપીઆ ખરચી અત્યારે નવું મંદિર બનાવ્યું છે. એની નવી રચનાની આકૃતિ કરનાર રેન (Wren) નામનો પ્રસિદ્ધ શિલ્પી હતો અને તેના દિકરાએ એ કામ પૂરૂં કર્યું. એમાં ૭ એકર જમીન રોકાયલી છે. પ્રજાના પૈસાથીજ એ બંધાયલું છે. સને ૧૫૯૭ માં કામ પૂરૂં થયું ત્યારે તેના પર લગભગ ૭ાા લાખ પાઉન્ડનો ખરચ થયેલો. એના શિલ્પી રેનને ત્યાંજ દાટ-વામાં આવ્યો છે. એમાં જે સ્મરણચિહ્નો–સ્મરણસ્તંભો છે તેમાં વેલીંગટન (ડયુક)નું સર્વથી સુંદર ગણાય છે. લોર્ડ રોબ-ર્ટ્સને પણ ત્યાં સ્થાન મળ્યું છે. એમાં લડાઈમાં નામ કાઢનારનેજ સ્થાન મળ્યાં હોય એમ લાગે છે. વાટ્સના બે ચિત્રો ભીંતપર બહુ મજાનાં લાગે છે. એકમાં ‘ સમય મરણ અને ચુકાદો ’ છે અને બીજામાં ‘ સુલેહ અને ભલાઈ ’ છે. સમજી વિચારીને જોવાલાયક આ ચિત્રો છે.

ગેલેરી પર જવાની ફી ૬ પેની છે. ઉપર જઈ જરૂર જોવાલાયક છે. એ ‘ વીસ્પરીંગ ગેલરી ’ અવાજના સિદ્ધાન્તનો ખ્યાલ આપે તેવી છે. એ કેથીડ્રલની લંબાઈ ૫૧૯ ફીટ છે. એનો મોટો ઘુમટ (dome) ૨૨૫ ફીટ બહારથી છે અને અંદરનું ડાયામીટર ૧૧૨ ફીટ છે. આ દેવળ ઘણું ભવ્ય છે. અહીં ઘણા મોટા પુરૂષોને દાટવામાં આવ્યા છે પણ તે બે સૈકાના જ છે. અહીં અફઘાન વૉરનું મેમોરીયલ છે.

સેંટ પોલ્સ કેથીડ્રલ. (લંડન.) [પૃ. ૧૦૪.

લંડન મ્યુઝીઅમ.

પ્રથમ લંડન મ્યુઝીયમમાં ગયા. બ્રીટિશ મ્યુઝીઅમ તદ્દન જૂદું છે. તેની બાબત આગળ ઉપર આવશે. લંડન મ્યુઝીઅમમાં ખૂદ લંડનની વસ્તુઓનો સંગ્રહ છે. એમાં લંડનના પહેરવેશો પહેલા સૈકાથી અત્યારસુધીના મૂકયા છે. ચિત્રકામો ઘણાં છે. વિકટોરીઆ રાણી તથા અત્યારના શહેનશાહ તથા શહેનશાહબાનુના રોબો મૂકયા છે. રાણીએ નાનપણમાં રમવા માટે વાપરેલી ચીજોનો સંગ્રહ છે અને પછવાડે એક જગ્યાએ અસલ રોમના સમયની એક હોડી હાથમાં આવેલી તેને ગોઠવી છે. આ સંગ્રહ સારો છે. કેટલાંક ચિત્રો—પેન્ટીંગો જોવાલાયક છે. એમાં ૧૯ ઓરડા છે. જોતાં બહુ વખત લાગે તેમ નથી. જૂની વસ્તુનો સંગ્રહ કરવાનો શોખ કેવો હોય છે અને તેને કેમ ગોઠવવી તેનો અભ્યાસ કરવા જેવો છે. પુરાણાકાળથી વેશમાં કેવો કેવો ફેરફાર થયો તેનું દૃશ્ય છે. લંડનના અનેક રીતે લીધેલાં જૂદા જૂદા સમયનાં ચિત્રો બહુ મોટી સંખ્યામાં છે અને દરેક ઓરડો સૈકાવાર ગોઠવ્યો છે.

નેશનલ ગેલેરી.

ત્યાંથી નેશનલ ગેલેરી જોવા ગયા. અહીં ચિત્રોનો પાર નથી. ઘણાં સારાં સેંકડો પેઇન્ટીંગો અહીં ગોઠવ્યાં છે. બહુ જોવાલાયક આ સંગ્રહ છે. એમાં રેનોલ્ડ, ગેન્સબરો, રોમની અને હોગાર્થનો સંગ્રહ જોવાલાયક છે. દરેક સંગ્રહ સૈકાવાર ગોઠવેલ છે. આવા સંગ્રહમાં ખૂબિ એ છે કે દરેક પીકચરની નીચે તે કોનું છે, કઇ સાલમાં થયેલું છે અને તેનો ચિતરનાર કોણ છે તેનાં નામો આપ્યાં છે. કેટલાંક ચિત્રો તો એવાં સુંદર છે કે

તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ પડે. લગભગ દરેક ચિત્ર જોવાલાયક છે પણ અમે તો સારાં સારાં ચિત્રો વખતના પ્રમાણમાં જોયાં. ગાઇડ સારાં ચિત્રોપર ધ્યાન ખેંચે, બાકી બધાં ઉપર ઉપરથી જોઇને ચાલ્યા જઈએ.

બધા મળીને ૨૯ ઓરડા આ નેશનલ ગેલેરીમાં છે. એ શહેરની વચ્ચે ટ્રફાલગર સ્કવેરમાં આવેલ છે. એમાં ઇટાલીઅન સ્કૂલ, બ્રીટિશ સ્કૂલ, ફ્રેન્ચ સ્કૂલ, સ્પેનીશ સ્કૂલ, નેધરલેન્ડ સ્કૂલ, જર્મન સ્કૂલ—એમ દરેકના જૂદા જૂદા ઓરડા છે અને સંપૂર્ણ વિગત કેટલોગમાં મળી આવે છે. ચાર હજાર ઉપરાંત ચિત્રો છે. નીચેનાં ચિત્રો ખાસ જોવાલાયક મને લાગ્યાં:—

નં. ૨૭૫ મેડોના અને પુત્ર (ચિત્રકાર—બોટીસેલ્લી).
નં. ૭૯૦ આપણા લોર્ડની કબર (,, માઇકલ એન્જેલો)
નં. ૨૦૦ પ્રાર્થના કરતી મેડાના (,, સેસોફેરેટો).
નં. ૧૨ જમીનનો દેખાવ (,, ટરનર).
નં. ૬૯૪૩ ક્રાઇસ્ટનું ક્રોસપર ચઢવું (,, રાફેલ).
નં. ૧૧૭૨ ઘોડાપર પહેલો ચાર્લ્સ (,, વાનડીક).
નં. ૩૧૧૧ મેડોના પુત્ર અને એંજલ(,, ખોકોશીઓ).

ક્રાઇસ્ટની માતાનાં—મેડોનાનાં ચિત્રો દરેક ચિત્રકારે ચીતર્યાં છે. બનતા સુધી કુદરતી દેખાવ અને બાઇબિલના પ્રસંગોપર ચિત્રો ચીતરવાનું કામ વધારે જોવામાં આવે છે. અંગરેજોએ કોઇ પણ સ્કૂલ છોડી નથી, સર્વ દેશીપરદેશી સ્કૂલનાં ચિત્રોનો સંગ્રહ કર્યો છે. આ સંગ્રહ ૧૦૦ વર્ષની અંદર થયો છે. એમાં પેસતાંજ લખ્યું છે કે "જે મહાન પુરૂષોનાં કામો જમાનાની કસોટિમાં ઉતરી આવ્યાં છે તેના તરફ એવાં માન અને

ભક્તિ ધટે કે જેવાં આધુનિક કોઈ માગી શકે નહિ." આ ધોરણે પ્રાચીનને અત્ર સ્થાન મળ્યું છે. આખી ગેલેરી જોતાં તો દિવસો થાય અને કળાકારને તો એક ચિત્ર જોતાં પણ કલાકો થાય તેવો સઘન આ વિશ્વસંગ્રહ છે.

હાઈડપાર્ક.

ત્યાંથી હાઇડપાર્ક અને કેન્સીંગ્ટન ગાર્ડનમાં ફર્યા. આ હાઇડપાર્ક એ લંડનનું લંગ (ફેફસું) ગણાય છે. એ ઘણી મોટી જગ્યા રોકે છે. એમાં વચ્ચે નાનું તળાવ જેવું છે. બન્ને ગાર્ડનની વચ્ચે એક આડોઅવળો ઝરો છે, તે 'સરપન્ટાઇન'ના નામથી ઓળખાય છે. તેને એક નાકે પ્રીન્સ કોન્સોર્ટ આલ્બર્ટનું ભવ્ય બાવલું છે. અમારી ગાડી એ રસ્તેથી લીધી. અમે આ બાગની નજીકજ ઉતરેલા છીએ એટલે ત્યાં અવારનવાર આવવાનું થશે ત્યારે એની વધારે વિગત મેળવાશે.

સવાપાંચ વાગે અમારી આ નં. ૧ની સહેલગાહ પૂરી થઇ. આજે ઘણું નવું ઉપર ટપકે જોયું. અમે આવતી કાલની નં. ૨ની સહેલગાહની પણ ટીકિટ લીધી હતી તેથી ત્યાં જવાના ઉત્સાહમાં આજે રાત્રે આરામ લીધો.

બીજો દિવસ (તા. ૫-૬-૨૬). થોમસ કુકની 'ઇટીનરરી' માં ફરવાનો આ બીજો દિવસ હતો. ૯-૪૫ સવારે શરૂ થાય છે. હું અને મારા મિત્ર વખતસર બાર્કલીસ્ટ્રીટની કુકની હેડ ઓફિસમાં ગયા. ત્યાં મોટી બસ તૈયાર હતી. અમારી સાથે બીજા ૨૫ જોનારા હતા. આજે ઘણી અમેરીકન લેડીઝ હતી અને ગાઇડ તરીકે કામ કરનાર ગઇ કાલવાળોજ અંગરેજ ગૃહસ્થ હતો. ગાઇડો બહુ ચતુર હોય છે અને ઇતિહાસ ભૂગોળના તો

ઘણાજ જાણીતા હોય છે. બધા સમજે તેવી રીતે અંગરેજીમાં બોલે છે.

પીકાડેલી વિગેરે મોટા રસ્તાઓ ઓળંગી અમે ટેમ્સ નદીપર આવ્યા. તેનાપર મોટા પુલો છે. એક પૂલપર પસાર થઈ સામી બાજુએ ગયા. ટેમ્સ નદીનો પ્રભાતનો દેખાવ સુંદર લાગે છે અને આજે જરા વરસાદ થયો હતો એટલે વધારે રળિયામણો લાગતો હતો.

"નેશનલ ગેલેરી ઓફ આર્ટ્સ" જે **Tate Gallery** ટેટ ગેલેરીના નામથી ઓળખાય છે ત્યાં પ્રથમ ગયા. એક ખાંડના દલાલ મી. ટેટ અથવા ટાટે નામના ગૃહસ્થે એ ગેલેરી બક્ષીસ કરી છે અને એની માલેકી પ્રજાકીય છે. એમાં જૂદા જૂદા ૨૬ ઓરડામાં આર્ટ્સના નમુનાનાં સેંકડો ચિત્રો છે. એમાં વોટ અને રેનોલ્ડ્સ અને મીલેનાં અદ્ભુત ચીત્રો છે અને દરેકની નીચે તે ચિત્રમાં શાનો દેખાવ કે પેઇન્ટીંગ છે તે બતાવવા સાથે તેના ચિતરનારનું નામ અને સંવત કેટલીક વાર ચોક્કસ અને કેટલીક વાર આશરે લખ્યા હોય છે. આ અર્વાચીન ચિત્રસંગ્રહ છે. ત્યાંની જૂદી ગાઇડ બુક મળે છે પણ મારી પાસે તો કુકની લંડનની ગાઈડમાં તેનું વર્ણન હતું અને તે મેં વાંચી લીધું હતું તેનાથી જ ચલાવ્યું. આખી ગેલેરી જોવા લાયક છે. લંડનનો ચિત્રસંગ્રહ પણ ઘણો સારો છે એમ જણાયું. પેરિસમાં લુવ્ર જોયા પછી એટલાં ચિત્રો અહીં નહિ હોય એમ લાગતું હતું પણ ચિત્રો ઘણા સ્થાનપર વહેંચાયલાં છે તેથીજ એમ લાગે છે. ચિત્રો અહીં British Museum, ટેટગેલેરી, વોલેસ કલેકશન વિગેરે ઘણી જગ્યાએ છે. દરેક ચિત્ર જોવા લાયક છે. અમે તો

અંગરેજીમાં જેને 'ફ્લાઇંગ વીઝીટ' ઉડતી મુલાકાત કહે છે તેમ કર્યું. આ ચિત્રસંગ્રહને નાકે Mallais નામના મોટા પેઇન્ટરનું સુંદર બાવલું છે અને બહાર ચોગાનમાં Reynolds નું બ્રોંઝ બાવલું છે. આ ચિત્રસંગ્રહ ઘણો સારો છે. ધનીક વર્ગ ઉપર દેશનો હક્ક છે એ વાત અંગરેજો બહુ સારી રીતે સ્વીકારે છે અને એનો આ પુરાવો છે અને એ ખાસ ધડો લેવા લાયક છે.

લશ્કરી પાયદસ્ત.

લડાઇના વખતમાં લશ્કરમાં સારૂં કામ કરનાર એક ડોક્ટર બાજુની હોસ્પીટલમાં ગુજરી ગયો હતો તેને લશ્કરી માન આપવા બાજુમાં લશ્કર અને બેન્ડ ગોઠવાયાં હતાં. મરણ પછીની ક્રિયા કેટલી ગંભીરતાથી કરવામાં આવે છે તે જોવા લાયક હતું. ફુટ ગાર્ડોનો ભવ્ય પહેરવેશ અને બેન્ડના ગંભીર અવાજોની વચ્ચે ધીમી ચાલે કોફીન ચાલે ત્યારે તેની સાથે આપણી અંત્યેષ્ટીની દોડાદોડ જરા ખેદ કરાવે તેવી લાગે છે. બહુ ગંભીરતા–શાંતિ મરણ વખતે અને મરણ પછી અહીં જોવામાં આવી. મરેલાની કબર પર ફૂલ ચઢાવવાં, ત્યાં જઇ પ્રાર્થના કરવી, તેને યાદ કરવા અને તેના ગુણગાન કરવા એ બહુ અનુકરણ કરવા યોગ્ય પ્રથા છે. આપણી બાળવાની રીત તંદુરસ્તીને હિસાબે વખાણવા યોગ્ય છે પણ ચિતામાં વાંસડા ખોસવા એ નિષ્ઠુરતાનો ભાસ કરાવે છે. એમાં હૃદયની કોમળતાનો નાશ થાય છે. સુવિખ્યાત મૃતનાં સંસ્મરણો કેવી રીતે રહે છે તે આજેજ આગળ અનુભવ્યું છે ત્યાં એ ઉપર વધારે અવલોકન થશે.

હાઉસીસ ઓફ પાર્લામેન્ટ.

દર શનિવારે હાઉસીસ ઓફ પાર્લામેન્ટ ખુલ્લાં રહે છે અને

જોનારા અંદર જઇ શકે છે. ડ્યુકવાળાએ એવી ગોઠવણ કરી છે કે શનિવારે બન્ને સભાગૃહો બતાવવાં, બીજા દિવસે કાયદાના ટેમ્પલ્સ (Inns of Court) જ્યાં રહી બારિસ્ટર થવાય છે તે બતાવવાં. અમે તેથી આજે પાર્લામેન્ટનાં મકાનો જોવા ગયા.

પાર્લામેન્ટનું મકાન ગંજાવર છે. બન્ને સભાગૃહો એક બીજાની પાસે છે. પ્રથમ ઘણો મોટો ટાવર આવે છે. એની ઉંચાઈ ૩૧૬ ફીટ છે. એનું ડાયલ ૨૩ ફીટ છે, મીનિટ કાંટો ૧૪ ફીટ લાંબો છે અને એનો ઘંટ ૧૩॥ ટનનો છે. નીચેથી તો એ રાજાબાઈ ટાવર જેટલોજ ઊંચો દેખાય છે. એ ટાવરની બાજુમાં હાઉસ ઑફ લૉર્ડ–દીવાને ખાસ છે. એમાં જતાં જમણી બાજુએ રાજાનો દરવાજો આવે છે ત્યાંથી મોટા પ્રસંગે રાજા અંદર આવે છે. તેને કપડાં પ્હેરવાની જગ્યા સામે છે ત્યાંથી તે મોટો ઝભો પહેરે છે. લૉર્ડ્સની જગ્યા બહુ નાની છે. વચ્ચે રાજા રાણીને બેસવાની જગ્યા છે અને તેની અગાડી ઈતિહાસપ્રસિદ્ધ ઉનની કોથળી (wool sack) ઉપર Lord High Chancellor ને બેસવાની ખુરશી છે. ઉમરાવોનો હોલ ૯૦ ફીટ અને ૪૫ ફીટ છે એટલે આપણા મુંબાઈના ટાઉન હોલથી પણ ઘણો નાનો છે. બેસવાની ગેલેરી છે અને પાટલીઓ ઉપર ચામડું મઢેલું છે. સામે આમવર્ગને ઊભા રેહેવાની જગ્યા છે. તેમાં પચીસેક સભાસદ ઊભા રહી શકે. બાકીના બહારના એન્ટી ચેંબરમાં ઊભા રહે છે. પાર્લામેન્ટ ખુલ્લી મૂકે ત્યારે રાજા ભાષણ કરે તે વખતે કૉમન્સ અહીં ઊભા ઊભા સાંભળે છે. આખો હોલ ઘણો સાંકડો લાગે છે.

સભાગૃહની બાજુમાં પીયર્સ કોરીડર છે ત્યાં નાના નાના ઓરડાઓ છે. રોબ મૂકવા માટે એક સ્ટેન્ડ છે તેમાં પણ જગ્યાનો

સંકોચ ઘણો છે. કોરીડરમાં કેટલાંક frescos ચિત્રો છે. કુલ આઠ ચિત્રો છેઃ પહેલાં ચાર્લ્સનું funeral વિગેરે. ત્યાંથી સીધા આમની સભામાં જવાય છે. વચ્ચે બીજા ચાર ફ્રેસ્કો આવે છે. કોમન્સનો રૂમ તો ઘણો નાનો છે. એમાં કુલ ૪૭૦ મેંબરો દબાઇને બેસી શકે. કુલ ૬૭૦ મેંબરો છે તે હાજર હોય તો સર્વને બેસવાની જગ્યા નથી. બહાર કોરીડરમાં ઊભા રહે. ભાષણ બહારથી થાય નહિ. ૭ ગેલેરી ઉપર નીચે કરીને ૪૭૦ની ઘણા સંકોચથી જગ્યા કરી છે. આવા આખી દુનિયાની કુલ પાર્લામેન્ટોની માતા માટે આવો નાનો રૂમ જોઇ ઘણી નવાઇ લાગી, કાંઇક નાસીપાસી પણ થઈ. હાઉસમાં બીજા નાના નાના રૂમો તો ઘણા છે, પણ ખુદ હાઉસ ઘણુંજ નાનું દેખાય છે. પ્રમુખને બેસવાની સામી જગ્યાએ 'સ્પીકર' બેસે છે. તેની જમણી બાજુએ જે પાર્ટી સત્તામાં હોય તે બેસે છે અને ડાબી બાજુએ વિરૂદ્ધ પક્ષ બેસે છે. આ હોલનો ઇતિહાસ ૧૩૦૦ વર્ષનો છે અને અંગરેજો સ્થિતિચુસ્ત હોવાથી એ હોલને છોડતા નથી અને બીજો બંધાવતા નથી. જ્યાં આખી દુનિયાનું રાજકારણ ચર્ચાય ત્યાં હાલવા ચાલવાની પૂરતી જગ્યા ન હોય તે આપણી પરદેશી નજરે તો બહુ નવાઇ જેવું લાગે.

સર્વની ઉપર લોર્ડ્સની નાની ગેલેરી છે. સુવિખ્યાત વીઝીટરોની ગેલેરી છે. અહીં કામ ચાલતું હોય ત્યારે આવવાનો પાસ મેળવવો પડે છે પણ વિઝીટરો માટે જગ્યા ઘણી જ થોડી છે તેથી ચીઠ્ઠી નાખી હક્ક પાર્લામેન્ટના અમુક મેંબરને અપાય છે અને તેની ભલામણ વાળો વિઝીટર આવી શકે એમ ગોઠવણ છે. આવી ચીઠ્ઠીથી આવનારને દાખલ કરે ત્યારે તેની સહી લે છે. બેસવાની જગ્યા ચઢતી ઉતરતી છે. એક સાથે બસો વિઝટરો

બેસી શકે. વિઝીટરોને અવાજ કરવાની કે ચાળા કરવાની મનાઇ છે. જ્યારે અગત્યનો સવાલ ચર્ચાતો હોય ત્યારે અહીં ઘણી ગીચ હાજરી થાય છે.

બહારના ભાગમાં Westminster Hall છે. ત્યાં અગાઉ બધી કોરટો બેસતી. હાલ તે હોલ ખાલી છે. તે જવા આવવાના રસ્તા તરીકે વપરાય છે. અગાઉ ચાર્લ્સ પહેલાની, વોરન હેસ્ટીંગસની અને બીજી અનેક તપાસો આ હોલમાં થયેલી એમ કહે છે.

જ્યારે મત લેવાના હોય છે ત્યારે 'ડીવીઝન લોબી' (Lobby) માં મેંબરો જાય છે. તે ભાગ કોઇને બતાવતા નથી. તે વખતે જેમને જગ્યા અંદર ન મળી હોય તે પણ મત આપી શકે છે. રસ્તા ઉપર આવેલા મોટા હોલમાં જ્યાં trials તપાસો અગાઉ થતી ત્યાં તદ્દન ખાલી વિભાગ છે પણ તે નીચેના ભાગમાં છે. ગ્લેડસ્ટન મરી ગયા પછી તેના શબને લોકો માન આપે તે સારૂ અહીં બતાવવામાં આવ્યું હતું. આનું નામ Westminster hall છે. આ મોટા હોલમાં વિશાળ છાપરૂં છે છતાં એક પણ થાંભલો નથી. હાઉસ ઓફ લોર્ડસમાં અપીલકોરટ બેસે છે ત્યારે બારિસ્ટરો હાજર થાય છે. અહીં પ્રિવિ કાઉન્સીલને સ્થાન નથી. તેનું સ્થાન નજીકમાંજ છે જે હવે પછી જોવાનું છે.

અંગરેજો આ પાર્લામેન્ટ ઉપર બહુ મોહ રાખે છે, પોતાના છૂટાપણાનું એને સ્થાન ગણે છે અને એના કુલ કામકાજમાં ઘણો રસ લે છે. પાર્લામેન્ટ ઘણું ખરૂં બપોરે બે વાગે મળે છે અને અરધી રાત સુધી એનું કામકાજ ચાલે છે. બીજે દિવસે સવારે તેનો કુલ રિપોર્ટ છપાય છે અને અંડરગ્રાઉન્ડ રેલવેમાં બસમાં અને પોતાને ઘેર હજારો લોકો તે વાંચે છે.

હાઉસનું કામ ચાલતું હોય ત્યારે ફરીવાર જોવા આવવા વિચાર રાખ્યો છે, પણ તે તો સગવડ મળી શકવા ઉપર—પાસ મળવા ઉપર આધાર છે.

વેસ્ટમીન્સ્ટર એબી.

ત્યાંથી અમે વેસ્ટમીન્સ્ટર એબી જોવા ગયા. અંગરેજી ઇતિહાસ વાંચનારને આ પ્રસિદ્ધ જગ્યાનું નામ અપરિચિત ન જ હોય. આ જગ્યા ઘણી વિશાળ અને અનેક પ્રકારના ઇતિહાસના બનાવોથી ભરપૂર છે. ઇંગ્લાંડ અથવા ગ્રેટબ્રીટનના સર્વ રાજાઓની જીંદગીના મહત્વના બે પ્રસંગો અહીં બને છેઃ એને ગાદી અહીં અપાય છે, રાજ્યારોહણની ક્રિયા અહીં થાય છે અને એના મરણની ક્રિયા અહીં થાય છે. એમાં કબરો, પુતળાંઓ અને સ્મરણસ્તંભોનો પાર નથી. એનો ઇતિહાસ ૧૦૦૦ વર્ષનો જૂનો છે. કેટલીક વાતો તો તેથી પણ જૂની છે. આખા દેશના ઇતિહાસની સાક્ષીભૂત આ એબી હૃદયને અસર કરે તેવી છે અને અંગરેજોનાં હૃદયો તેને જોઇ દ્રવે તો તેમાં નવાઇ જેવું નથી. સને ૧૦૬૬ થી એક સિવાય સર્વ રાજાઓનો રાજ્યાભિષેક અહીં થયો છે. તેને માટે એક મોટા પથ્થરવાળી તદ્દન જૂની ખુરશી છે. એ પથ્થરને Stone of Destiny કહેવામાં આવે છે અને તેની ઉપર ખુરશી છે. એ જ પથ્થરવાળી ખુરશી ઉપર સર્વ રાજાઓ બેસે છે. ખુરસી તદ્દન બેડોળ અને જૂની ઢબની છે અને તે બતાવે છે કે અંગરેજો કેટલા સ્થિતિચુસ્ત છે. આ એબીમાં આર્ચબીશપ ઓફ્ કેન્ટરબરીને હાથે રાજ્યારોહણની દબદબાવાળી ક્રિયા થાય છે.

એક ખુણામાં બધા મુત્સદીઓ (Statesmen)નાં સ્મરણો મૂક્યાં છે. તેમાં ડીઝરાયલી, ગ્લેડસ્ટન, સોલ્સબરી. બન્ને પીટો, મેન્સફીલ્ડ વિગેરેનાં મોટાં પુતળાંઓ છે. ઘણા મુત્સદીઓને અહીં દાટવામાં આવ્યા છે અને કોઇ અન્યત્ર દટાયા હશે તો તેનું સ્મરણ અત્ર રાખ્યું છે. પુતળાંઓ ઘણાં મોટાં અને દેખાવડાં છે. એક બાજુ ખુણામાં સંગીતકારો Musiciansને મૂક્યા છે. એક ખુણામાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી Scientistsને મૂક્યા છે. કોઈ કોઇ ઓછી અગત્યવાળા પુરૂષોને પણ દાખલ કરી દીધા જણાય છે. સારો વાયોલીન વગાડનાર પણ અહીં છે. ડીકન્સ, બેન જોન્સન, શેક્સપીયર, મીલ્ટન, બાયરન વિગેરે લેખકો અને કવિઓ અહીં ઘણા છે. મેથ્યુઆરનોલ્ડ, વર્ડસવર્થ અહીં દટાયા છે. સારા નાટક લખનારા પણ છે. ડો. જોન્સન પણ અહીં દટાયા છે. ગોલ્ડસ્મીથ, ટેનીસન, શેરીડન અહીં છે. સારો શિલ્પી, સારો લેખક, સારા અધિકારી–સર્વને અહીં સ્થાન છે. વૈજ્ઞાનિક, સંગીતકાર, કવિ વિગેરેને પણ અહીં સ્થાન છે. છેલ્લી લડાઇમાં ઘણા માણસો મરી ગયા તેનું સ્મરણ રાખવા એક અજાણ્યા સિપાઇ unknown soldierને અહીં દાટવામાં આવ્યો છે. તેનાપર દરરોજ સેંકડો પુષ્પમાળાઓ અને તુરાઓ ચઢે છે. જેના સગાં લડાઇમાં મરી ગયા હોય તે તેને માન આ અજાણ્યા સિપાઇ મારફત આપે છે. એના ઉપર આરસની તખ્તી કરી મોટો લેખ લખ્યો છે. રાજા મહારાજાઓનાં સ્મરણોનો તો પાર નથી. અહીં જગ્યા બરાઇ જવાથી હવે રાજા અને રાજકુટુંબના માણસોને વીન્ડસર કેસલમાં દાટવામાં આવે છે પણ તેની અંત્યેષ્ટી ક્રિયા તો અહીં જ થાય છે. અંદર નાનાં નાનાં ચેપલો પણ છે અને તેમાં નામો છે.

જે પ્રજા પોતાનાં મરણ પામેલા મોટા માણસો તરફ આવો

પૂજ્યભાવ રાખે અને તેની પૂજા કરે તે પ્રજાનો આદર્શ કેટલો ઊંચો રહે! અહીં ભાવવાહી ઉચ્ચ આદર્શશાળી વેસ્ટમીન્સ્ટર એબીમાં દટાવાની ભાવના બહુ બાલ્યકાળથી સેવે છે અને ત્યાં સ્થાન મેળવવા યોગ્ય કાર્ય કરવા તે પોતાના કાર્યપ્રદેશમાં મથ્યા કરે છે. એથી પ્રજા સામર્થ્ય અને ઓજસવાળી થાય છે. આપણે મરી ગયેલાનું સ્મારક કરવામાં ઘણા પછાત છીએ અને તેથી આપણાં આદર્શો લુપ્ત થતાં જાય છે એ બહુ શોકજનક વાત છે. પ્રજાની ઉન્નતિમાં આવાં આદર્શો મુખ્ય ભાગ ભજવે છે.

વોલેસ કલેકશન.

બપોરે વોલેસ કલેકશન Wallace Collection જોયું. થેકરીની વેનિટિ ફેર વાંચી હશે તે આ સંગ્રહની ખૂબિ સમજશે. મારકવીસ ઓફ હર્ટફોર્ડ અને તેના પછીના તેના બે વારસોએ આ અદ્ભુત સંગ્રહ એકઠો કર્યો છે. એમાં અનેક હથિયારો, સુંદર પેઇન્ટીંગો અને વસ્તુઓ પ્રજાને અર્પણ કરી છે. એની એકઠા કરવાની તે વખતની કિંમત ૪૦ થી ૭૦ લાખ પાઉન્ડ અંકાય છે. આખો સંગ્રહ જરૂર જોવા લાયક છે. એમાં રેનોલ્ડ જેવા મોટા ચિતારાનાં અનેક ચિત્રો છે. કુલ સાતસોથી આઠસો પેઇન્ટીંગો છે. લશ્કરી બખતરો, ઘોડાનાં બખતરો, તેમજ હથિયારોનો પાર નથી. જવાહીર, દાબડીઓ વિગેરે અનેક ચીજો નંબરવાર ગોઠવી છે અને તેની સામે તેનું વર્ણન છે.

આવા કરોડો રૂપીઆના સંગ્રહ રાષ્ટ્રને વારસામાં મળે અને તે સંગ્રહ નવીન પ્રજા જુએ ત્યારે દેશપ્રત્યેની ભક્તિ અને પોતાનું જ્ઞાન વધે. આવા દેશને આગળ વધવાનો કેટલો અવકાશ છે તે બહુ

સમજવા યોગ્ય છે. આખું લાખો રૂપીઆનું ભવ્ય મકાન પણ ભેટમાં જ આપ્યું છે. ધન્ય છે આવી ઉદારતાને!

બ્રિટિશ મ્યુઝીયમ.

વિજ્ઞાનનો સંગ્રહ અને ગ્રેટબ્રિટનની પ્રભુતાનું કારણ અને તેની બરાબર ગવાહી આપનાર આ જબરજસ્ત સંસ્થા પ્રાચીન શોધખોળના રસિકને અને ઇતિહાસના જિજ્ઞાસુને અદ્‌ભુત ખોરાક પૂરો પાડે તેવી છે. એનો બહારનો દેખાવ સારો છે પણ તેની અંદર ઠાંસી ઠાંસીને આટલું જ્ઞાન ભર્યું હશે એવો ખ્યાલ ભાગ્યેજ આવે છે. દિવસો સુધી જોતાં ન ધરાઇએ એટલા એના ઓરડાઓ છે અને દરેક ઓરડામાં ચીજોનો પાર નથી. નેચરલ હીસ્ટરી અને ઇન્ડીઅન મ્યુઝીઅમ જૂદાં છે. અહીં મુખ્યત્વે કરીને જૂની પુરાણી ચીજો અને દેશ દેશના રિવાજદર્શક ચીજો, ઘરેણાં અને સમીઝ વિગેરેનો સંગ્રહ છે. સર્વ ચીજોને ઘણી વ્યવસ્થાપૂર્વક ગોઠવી છે અને દરેક ચીજ ક્યાંથી અને ક્યારે આવી તે બતાવવા માટે વિગતવાર કેટલગો મળી શકે છે. કેટલીક સુંદર ચીજોની હકીકત નીચે લખી છે તે ઉપરથી તેની વિશાળતાનો કાંઇક ખ્યાલ આવશે.

'રોમન ગેલેરી'માં સર્વથી વધારે ધ્યાન ખેંચે તેવાં બાવલાં રોમન શહેનશાહો ઓરેલીયસ અને એન્ટોનીયસનાં છે. હેડ્રીઅનનું બાવલું અને જુલીયસ સીઝરનું અર્ધ બાવલું સારૂં છે. સરદાર હેડ્રીઅન પણ જોવાલાયક છે.

'ગ્રીક અને રોમન'ના એકંદર ત્રણ રૂમો છે. તેમાં ગ્રીસની કળાકૌશલ્યના નમુના ગ્રીસની બહારથી મળી આવ્યા હોય તેનો

બહુ ઉપયોગી સંગ્રહ છે. એમાં એપોલોનું પુતળું ખાસ જોવાલાયક છે. એ ઉપરાંત પરચુરણ પુતળાં ત્રણે રૂમમાં સારાં છે. 'પુરાણા ગ્રીક બાવલાં' વાળો ઓરડો ત્યાર પછી આવે છે. 'એલ્જીનરૂમ'માં સુંદર રોમન કારીગરીના નમુના છે. એમાં મીનરવાનું મંદિર બહુ બારીકાઈથી જોવા યોગ્ય છે. આ આખો સંગ્રહ ગ્રીકના પાર્થીનોનનો છે અને બહુ પ્રયાસે એને ઈંગ્લાંડમાં સ્થીર કર્યો છે.

જુના વિષયમાં રસ લેનારને ફીગાલીઅન રૂમમાં એપોલોનું મંદિર જોવા લાયક છે (ઇ. સ. પૂર્વે ૪૩૦ ની કારીગરી).

' મુઝોલીઅમ રૂમ 'માં દુનિયાની સાત આશ્ચર્યકારક ચીજમાં જે એક ગણાતી હતી તેવા હાલીકારનેસસનું મ્યુઝોલીયમ હતું, તેનાં જે અવશેષો મળી આવ્યાં તેનો સંગ્રહ છે. (ઇ. સ. પૂ. ૩૫૩). જેટલો ભાગ મળી આવ્યો છે તેટલો મજાનો છે અને અસલની કુશળતાનો ખ્યાલ આપે છે.

ત્યારપછી ' એસીરીઅન સલૂન ' આવે છે. આગળ જતાં ' ઇજીપ્શીઅન ગેલેરી ' આવે છે તે ખાસ જોવા જેવી છે. નેપોલીઅનની સાથે જે વિદ્વાનો ઇજીપ્તમાં ગયા હતા તેમણે કરેલો એ સંગ્રહ છે અને ત્યારપછી તેમાં વધારો થયો છે. શરૂઆતમાં 'રોઝેટા સ્ટોન ' (Rosetta Stone) આવે છે. એ શહેનશાહ પાંચમા ટોલેમી તરફ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૯૫ માં બતાવેલા આભારનો ઉલ્લેખ છે. અશોકના સ્મરણસ્તંભો અને શાસનપત્રો જેવા હિંદમાં મશહૂર છે તેવાજ આ રોઝેટા પથ્થર યુરોપમાં મુલ્કમશહૂર છે. સદર શહેનશાહે મંદિરોને બહુ દ્રવ્ય આપ્યું તેથી મઠાધિકારીઓએ દરેક મંદિરમાં એવા પથ્થર મૂકવાનું ફરમાન કર્યું હતું. આ ગેલેરીમાં પુરાણા અનેક બાવલાં આદિ છે જેના ઉપર એકવાર નજર

ફેરવી જવા લાયક છે. ખાસ કરીને બીજા રામેસીસનું નમન કરતું પૂતળું (નં. ૫૮૪), અને સાધુ અને તેની પત્નીનું પુતળું (નં. ૫૬૫) સુંદર છે.

ઉપરને માળે ચાર ઇજીપ્શીઅન રૂમો છે. એમાં રાજા અને ઉમરાવનાં શબોને (mummies) ખુશબોદાર પદાર્થ ભરીને બહુ સારી રીતે જાળવી રાખ્યા છે. સૈકાવાર એ કળા ધીમે ધીમે કેટલી ઓછી થતી ગઈ તે તેમાં માલૂમ પડી આવે છે. કેટલીક બિલાડીઓનાં મમીઓ પણ ત્યાં દેખાય છે. કોઇ કોઇ તો ઇ. સ. પૂર્વે છ હજાર વર્ષનાં જૂનાં છે. બાજુમાં ઇજીપ્તના બીજા બે ખંડો છે તેમાં ઈંટ ઉપર રાજાઓનાં નામો લખેલાં છે. ઉત્તર ગેલેરીમાં સીપ્રીઅન અને ફીનીશીઅન પુરાણી ચીજોનો સંગ્રહ છે.

વાઝ રૂમો (Vase rooms). ગ્રીક લોકો માટીનું વાસણ કામ બહુ ઊંચા પ્રકારનું કરતા હતા તેના ઘણા ઓરડા છે. તેમાં માટીનાં વાસણોને સંવતવાર ગોઠવ્યા છે, તે બહુ જોવાલાયક છે. એ ઘણાખરાં કબરોમાંથી મળી આવેલાં છે અને કળાનો બહુ સારી રીતે ખ્યાલ આપે છે. એમાં રકાબી, ચલાણા વિગેરે અનેક ચીજો મૂકવામાં આવે છે. પછી પીતળકામનો રૂમ આવે છે એમાં બ્રોન્ઝના ઐતિહાસિક વાસણો અને ચીજોનો સંગ્રહ છે. એમાં પૂતળાં પણ છે.

રોમન અને ગ્રીકજીવનના પ્રત્યેક પ્રસંગમાં વપરાતી ચીજોનો સંગ્રહ ત્યારપછી આવે છે અને પછીના રૂમમાં સોના તથા હીરામાણેકના દાગીનાનો સંગ્રહ છે. કેટલીક ઝીણવટથી દરેક પ્રજાનાં ઘરેણાં દરેક સૈકાના અહીં ગોઠવ્યાં છે તે આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવું છે અને દરેકની પાસે નાની ચીઠ્ઠીમાં તેનું વર્ણન, પ્રજાનું

નામ, લગભગનો સંવત વિગેરે વિગત આપ્યા છે. એમાં ગ્રીકોના, ઇટ્રસ્કન પ્રજાનાં, ઇજિપ્તની પ્રજાના અને બીજી એશીઆની પ્રજાના ઉપયોગનાં ઘરેણાં મૂકયાં છે. આખો સંગ્રહ મનન કરીને દિવસો સુધી જોવાલાયક છે.

'સીક્કાનું ખાતું' પછી આવે છે. ઘણા સીક્કા અને ચાંદો જોવાલાયક છે. 'એશીઆટીક રૂમ'માં જાપાન ચીન વિગેરેને સારૂં સ્થાન મળ્યું છે. બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણ સમય પણ અહીં છે અને જૈનોની પ્રતિમાનો સંગ્રહ પણ સારો છે.

આવી રીતે પુરાણી ચીજોનો સંગ્રહ જોવાલાયક છે. એ ઉપરાંત મ્યુઝીઅમમાં મોટામાં મોટી લાઇબ્રેરી છે. સેંકડો પુસ્તકો છે, લાખો પુસ્તકો છે, પણ સર્વથી વધારે ખેંચાણકારક તો અનેક પુસ્તકોની પ્રથમ આવૃત્તિ અહીં જાળવી રાખી છે તે છે. 'રોબીનસન ક્રુઝો' અને 'બનીઅન્સ પીલ્ગ્રીમ્સ પ્રોગ્રેસ'ની પ્રથમ આવૃત્તિ અહીં છે; કેકસટને પુસ્તક છાપવાનું શરૂ કર્યું ત્યારથી ઉત્તરોત્તર છાપાકળામાં દર દશ વર્ષે કેટલો સુધારો વધારો થયો તે બતાવવા ગ્રંથ છાપણી-મુદ્રણનો અહીં શાલવાર સંગ્રહ બતાવ્યો છે. પુસ્તક ઉપરની બાંધણી (બાઈન્ડીંગ)ની કળામાં કેટલો સુધારો થતો જાય છે તે બતાવે તેવું ઊંચામાં ઊંચું બાઇન્ડીંગ પણ અહીં ક્રમવાર-શાલવાર બતાવ્યું છે અને ઊંચામાં ઊંચું રોયલ બાઇન્ડીંગ કેવું થાય તેના નમુના પણ બતાવ્યા છે. એ ઉપરાંત શેકસપીયર, મીલ્ટન, બેકન, થેકરી વિગેરે મોટા કવિયો તથા લેખકોના હસ્તાક્ષરમાં અસલ પાનાં અહીં સેંકડો હજારોની સંખ્યામાં કાચના કપાટો અને કેસોમાં મૂકયાં છે અને બાજુમાં તેનું વર્ણન આપ્યું છે. જુના વખતનાં વેલમ ઉપર લખેલાં પુસ્તકોનો પણ સંગ્રહ

કર્યો છે. બાઇબલને તો એવા સારા ચીતરેલા છે અને લખેલા છે કે એનો સોનેરી ઝળકાટ એનું કદ અને એનો વિસ્તાર જોતાં આનંદ થાય. ઇટાલીઅન મુદ્રણ, જર્મન મુદ્રણ, સ્પેનીશ મુદ્રણના નમુનાઓ અહીં મૂકયા છે. અભ્યાસીઓને માટે વાંચવાનો રૂમ પણ અલગ રાખ્યો છે. રજા મેળવી ત્યાં વાંચવા આવી શકાય છે. આતો બ્રીટીશ મ્યુઝીઅમની બહુ ઉપર ટપકેની વાત થઇ. બાકી આખો સંગ્રહ જોતાં કે તેની હકીકત વાંચતાં દિવસો જાય તેમ છે. બ્રીટિશ પ્રજા દુનિયાપર કેમ સામ્રાજ્ય મેળવી શકી છે, તેઓની ચીવટ અને ધીરજ કેટલી છે, તેઓ આપણાપર રાજ્ય કરવા કેમ યોગ્ય છે એનો ખ્યાલ અહીં જરૂર આવે તેમ છે. વ્યવસ્થા અને ચીવટપૂર્વક કરેલો અને જાળવેલો સંગ્રહ જોવા અનેક લોકો આવે છે.

ડીકન્સે પ્રખ્યાત બનાવેલી ઓલ્ડ કયુરીઓસિટિ શોપ.

Old Curiosity Shop. લીંકન્સ ઇન્સ ફીલ્ડસની બાજુમાં અમને એક દુકાન બતાવવામાં આવી. ડીકન્સના નોવેલ વાંચનારને આ નામ ઘણું પરિચિત છે. તદ્દન જૂની દુકાન છે. કોઈ પણ દિવસ પાડી નાખશે એવી એની બાંધણી છે પણ સ્થિતિચુસ્ત ઇતિહાસરસિક અંગરેજોએ ડીકન્સની આ યાદગીરી બરાબર જાળવી રાખી છે. અત્યારે ત્યાં કાંઇ પુરાણી આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે તેવી ચીજ વેચાતી નથી પણ એજ સ્થાનને ડીકન્સે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે એમ કહેવામાં આવે છે.

બપોરના ટાઇમે વોલેસ કલેકશન જોયાં પછી મોટર હેમ્પ-સ્ટેડ હીથ Hampstead heath તરફ લીધી. એ લંડનનો ઉત્તર ભાગ છે. એની ઉંચાઈ ૩૨૫ ફીટ છે. માથે બનાવટી

નાનું સરોવર છે. તેમાં છોકરાંઓ વહાણ તરાવે છે. બાજુના રસ્તાપર સેંકડો બંગલા villas or parishes છે. આ ઘણો સારો અને તંદુરસ્ત ભાગ ગણાય છે. પ્રત્યેક બંગલા સુંદર અને ઘણીઆતા હોય છે અને આખી હીથનો દેખાવ મજાનો છે. અહીંથી આખું લંડન જો ધુમસ ન હોય તો જોઈ શકાય છે. આ રસ્તે ચાલ્યા પછી બ્રીટિશ મ્યુઝીઅમમાં ગયા હતા.

કુકની બીજા નંબરની "સહેલગાહ" પૂરી કરી હોટેલપર આવી ખાઈ પી સુઈ ગયા. આ બન્ને દિવસમાં ઘણું જોવા-જાણવાનું મળ્યું.

ગાવર સ્ટ્રીટમાં હીંદી નાટક.

તેજ રાત્રે લંડનમાં વસતા હિંદી વિદ્યાર્થીઓનું યુનીઅન ગાવર સ્ટ્રીટમાં છે ત્યાં ગયો. ત્યાં રાત્રે તે દિવસે વિદ્યાર્થીઓ 'ખુબસુરત બલા' નો હિંદુસ્થાનીમાં ખેલ કરવાના હતા. અહીં અભ્યાસ કરવા આવતા વિદ્યાર્થીઓ અત્ર કેમ રહે છે તે જાણવાની મને ખાસ અભિલાષા હતી તેથી ત્યાં ગયો. ખેલ તો તદ્દન જાણીતો હતો. ત્યાં લગભગ ૫૦–૬૦ વિદ્યાર્થીઓ સાથે રહે છે. મોટે ભાગે બંગાળી અને મદરાસી છે. જેને વેજીટેરીઅન રહેવું હોય તેને યોગ્ય ખોરાક મળી શકે છે. જાડા રોટલા જેવી રોટલી જેને 'ચપાટી' કહે છે તે પણ મળે છે.

વિદ્યાર્થીઓનો અંદર અંદર પ્રેમ સાધારણ હોય છે. અભ્યાસ કરવા આવનાર સૌ પોતપોતાના કામમાં મશગુલ રહે છે. દરેકને એક એક રૂમ મળે છે. આ હાઉસ સીસોનીઝ કંપની ચલાવે છે. આ સગવડ સારી ગણાય.

વિદ્યાર્થીઓમાંના કેટલાક અંગરેજ છોકરીઓ સાથે ખાતા હતા. નાટક જોવા સાથે બેઠા હતા. આ છોકરીઓ તેઓની સહાધ્યાયિની હશે એમ લાગે છે. સર્વના મુખપર આનંદ દેખાતો હતો. નાટક ૮ાા રાત્રે શરૂ થઈ ૧૧ાા સુધી ચાલ્યું. ઘણાખરા એકટરોએ સારૂં કામ કરી બતાવ્યું. એને માટે વખતનો ભોગ પણ ઘણો આપ્યો હશે એમ લાગ્યું. સંગીત અને પહેરવેશ હિંદુસ્થાની હતો. સ્ત્રી-પાર્ટ પણ વિદ્યાર્થીઓ કરતા હતા. જોવા આવનાર ઘણા ખરા હિંદુસ્થાનનાજ વતની હતા. વિદ્યાર્થીઓ અવકાશે આવો આનંદ કરે તેમાં વાંધો ન લઈ શકાય પણ કેટલાકો ખાવાપીવામાં મર્યાદા મૂકે તે જોઇ મને ખેદ થયો. બંગાળી મદ્રાસીને તો અભક્ષ્ય ખોરાકનો હિંદુસ્થાનમાં પણ વાંધો નથી પણ ગુજરાતી એમાં ભળે તે મને ઠીક ન લાગ્યું. અહીં ભણતા હિંદી વિદ્યાર્થીઓ માટે બહુ વિચાર કરવાની અને તેમને માટે રીતસરની વ્યવસ્થાની બહુ જરૂર છે. જો કે આ સ્વતંત્રતાપ્રિય જમાનામાં અને ખાસ કરીને આ દેશમાં કાંઈ બનવું શક્ય નથી અને કદાચ કોઇ એ વાત શક્ય કરે તો તેને તાબે થાય તેવી અત્રેના વિદ્યાર્થીઓની માન-સિક પરિસ્થિતિ પણ જણાતી નથી. આ વાત માત્ર ખોરાકને અંગેજ નથી. એની સાથે અહીં હિંદુસ્થાનના વિદ્યાર્થીઓએ જે નામના (?) મેળવી છે તે ખરેખર ખેદ કરાવે તેવી છે. અત્યારે સારો અંગરેજ હિંદુસ્થાનના વતનીને પોતાના ઘરમાં રાખતો નથી, તે હિંદુસ્થાનના કાળા લોકોની સુગને લઇને નહિ પણ ચારિત્રહીનતાને લઇને છે. આ હકીકત સત્ય છે એમ અહીંના લોકો કહે છે અને તે સાંભળતાં આપણને ખેદ થાય છે. આ બાબતમાં પંજાબી અને બંગાળી વિદ્યાર્થીઓ વધારે જવાબદાર છે એમ મને કહેવામાં આવ્યું. ગુજરાતી વિદ્યાર્થીની સંખ્યા ઘણી

ઓછી છે અને તેમણે ખાસ નામના મેળવી હોય તેમ, છૂટાં છવાયા કેસો બાદ કરીએ તો, જણાતું નથી. વિદ્યાર્થીઓની પરિસ્થિતિ પર હજુ ઘણું જાણવાનું હોવાથી હું કોઈ પણ પ્રકારના છેવટના મત ઉપર આવી શક્યો નથી.

લંચમાં શિષ્ટાચાર.

બીજે દિવસે રવિવાર હતો. મી. વીલ્સન સોલિસિટરને ત્યાં બપોરે મારે લંચ લેવા જવાનું આમંત્રણ હતું. તેઓ ડો. જોન વીલ્સન જેણે પહેલી સંસ્કૃત ડીકશનેરી બનાવી અને જેણે કવિ કાળીદાસને જગજાહેર કર્યા તેના પૌત્ર થાય છે. તેમને ત્યાં સંસ્કૃત ગ્રંથોનો સંગ્રહ ઠીક દેખાયો. પોતાને સંસ્કૃત જ્ઞાન નથી પણ શોખ ખરો. તેમણે મને પૂછીને એક સિવિલિયન વાનપ્રસ્થ ગૃહસ્થ અને તેમની સ્ત્રીને લંચ માટે આમંત્રણ આપ્યું હતું. વિલાયતમાં એવો શિષ્ટાચાર છે કે કોઇને પારટી સિવાય ઘરે આમંત્રણ આપવું હોય તો તેની સાથે બીજા કોને આમંત્રણ કરવું છે તે તેને જણાવવું જોઇએ. જેમને મેળ ન ખાય તેવાને એકઠા કરવાથી બધાની મજામાં ભંગ પડે છે. આપણે અરસપરસ વિરૂદ્ધ વિચાર વાળાને જમવા માટે સાથે બોલાવીએ તેવો વ્યવહાર અહીં નથી.

લંચમાં મારે માટે ખાસ વેજીટેબલો તૈયાર કર્યાં હતાં. સિવિલિયન ગૃહસ્થ બહુ વૃદ્ધ હતા. તેમણે મદરાસ બાજુનો સારો અનુભવ લીધો હતો. તેમની સાથે હિંદુસ્થાન સંબંધી બહુ આનંદદાયક વાતો થઈ. તેમના વૃદ્ધ પત્ની પણ બહુ આનંદી હતા. તેઓને પેન્શન મળે છે. આયરલાંડમાં એસ્ટેટ લઈ મજા કરે છે અને આનંદમાં જીવન વ્યતીત કરે છે. તેમને વૃદ્ધ તરીકે

ખરૂં જીવતાં આવડે છે અને તે બાબત પણ આપણા દેશમાં બહુ વિચારવા યોગ્ય છે. ઘડપણ નકામું નથી, તેમ ફેંકી દેવા યોગ્ય નથી. યોગ્ય રીતે એની તૈયારી કરી હોય તો જીવનના ઉત્તમ લ્હાવા અનુભવ સાથે સારી રીતે લઈ શકાય છે અને આ દેશમાં તેના ઘણા દાખલા બને છે. અહીં કોઇને 'ઘરડો' કહીએ તો અપમાન લાગે છે. દરેક યુવાન રહેવા પ્રયત્ન કરે છે અને રહી શકે છે. અહીંની હવા વિષયવાસનાને બહુ ઓછી જાગૃત કરનાર હોઈ અનેક પ્રકારની સગવડ કરી આપે છે જેનો ખ્યાલ અહીં આવ્યાથી બરાબર આવે છે. એ બન્ને વૃદ્ધ સિવિલિયન દંપતિને જોતાં મને ઘણો આનંદ થયો. તેમણે જે વાતચીત કરી તે પણ બહુ આનંદદાયક હતી.

કેન્સીંગ્ટન ગાર્ડન્સ. રવિવાર.

રવિવારે સાંજે અમે કેન્સીંગ્ટન ગાર્ડન અને હાઇડપાર્કમાં ફરવા ગયા. એ બાગ અમારા ઉતરવાના મકાનની સામે જ આવેલ છે. ઘણો વિશાળ છે. ત્યાં લોકો બહુ સંખ્યામાં આવે છે અને રવિવારે તો બહુ જ મોટી સંખ્યા હોય છે. રવિવારે ખાસ કરીને ઉઘાડ હોય એટલે વરસાદ ન હોય ત્યારે તો પુષ્કળ બાનુઓ અને ગૃહસ્થો ત્યાં આવે છે. કોઇ દડા ઉછાળે છે, કોઈ વાતો કરે છે, કોઇ ખાય છે, કોઇ અંદર સરોવર છે તેમાં હોડીઓ તરાવે છે, કોઈ કાંઠે ઊભા ઊભા જોયા કરે છે, કોઇ ન્હાય છે, કોઈ સરપન્ટાઇનમાં હોડીમાં બેસે છે, કોઇ હોડી તરાવે છે, કોઇ બેન્ડ પાસે ઉભા રહી લટાર મારે છે અને વાજાં સાંભળે છે. આવી રીતે પૂરતી છૂટથી સર્વ અહીં વર્તે છે અને પોતપોતાના સ્નેહી સાથે આનંદ કરે છે. ખાસ વચ્ચેના નાના સરોવરની

પાળ ઉપર અને બન્ને બાગને જૂદા પાડનાર સરપન્ટાઇન (Serpentine) ની અંદર અને કિનારાપર લોકો બહુ મજા કરે છે. બેન્ડ ચાલતું હોય ત્યારે ખુરશીપર બેસવાની ફી ત્રણ પેની પડે છે. મનુષ્ય સ્વભાવનું બારીક અવલોકન કરવાનું આ સ્થાન છે. અંગરેજો ઓળખાણ વગર વાતચીત કરતા નથી પણ આપણે મર્યાદિત રીતે તેમની હીલચાલ જોઈ શકીએ છીએ. ચારે તરફ લીલોતરી અને બાળકોનો આનંદ, પાસે સર્પાકાર નદી જેવા સરોવર વચ્ચે સેંકડો હોડીઓ અને ચારે તરફ પુરૂષો સ્ત્રીઓ— એક વખત આ આનંદનું દર્શન કરવા યોગ્ય છે.

હાઇડપાર્કમાં ખરાબ સ્ત્રીઓ આવે છે એમ સાંભળ્યું હતું. રાત્રે આઠ વાગ્યા પછી મોડી રાત્રે સારા માણસો ત્યાં જતા નથી. જાય તો કાંઇ વાંધો નહિ, પણ એવા સંસર્ગથી દૂર રહેનારે મોડી રાતના એકલા જવું ઠીક નહિ. હાઇડપાર્કમાં સાંજે ઘણીવાર ઘણું સુંદર બેન્ડ વાગે છે.

કેન્સીંગ્ટન પેલેસ.

હાઇડપાર્કની સામે કેન્સીંગ્ટન ગાર્ડન છે તેમાં કેન્સીંગ્ટન પેલેસ છે. ત્યાં વિક્ટોરીઆ રાણી જન્મ્યા હતા અને ગાદી મળી ત્યાં સુધી ત્યાં રહેતા હતા. મહેલ સારો છે પણ મોગલ શહેનશાહના મહેલો જેવો વૈભવ ત્યાં નથી. સારા પેઇન્ટીંગો અહીં પણ છે. એની સામે એક સુંદર નાનો બગિચો છે તે બહુ સારો છે. વિવિધ પુષ્પો એમાં એવી સારી રીતે ગોઠવાયલાં છે કે જોતાં સૃષ્ટિસૌંદર્યનું ભાન થાય. વચ્ચે ફુવારો અને ચોતરફ લીલોતરી આનંદ આપે તેવી છે.

આ રાજમહેલ ઘણાં વર્ષો સુધી રાજા રાણીને રહેવા માટે વપરાતો હતો. એનું ચિત્રકામ બહુ જોવા લાયક છે. એના દરેક ખંડમાં ફરતાં અનેક વાતો યાદ આવે છે. અહીં સ્વીફ્ટ, પોપ, કોન્ગ્રીવ, એડીસન-વિગેરે આવી ગયા હતા અને આ મહેલનું વર્ણન જૂદી જૂદી રીતે કરી ગયા છે. ચોથો વિલિયમ મરી ગયો ત્યારે વિક્ટોરીઆ રાણીને આ મહેલમાં તેણીને ગાદી મળવાના સમાચાર આર્ચબીશપ ઓફ કેન્ટરબરિએ રાત્રે બે વાગે આપ્યા હતા.

આલ્બર્ટ મેમોરીઅલ.

એ મહેલની નજીકમાં પ્રીન્સ કોન્સોર્ટનું બાવલું પાંચ લાખ રૂપીઆ ખરચીને બનાવ્યું છે તે બહુ જોવાલાયક છે. એમાં એક બાજુ વ્યાપાર, Commerce, બીજી બાજુ ઇજનેરી Engineering, ત્રીજી બાજુ યંત્ર કામ Manufacture અને ચોથી બાજુ ખેતીવાડી Agriculture નાં રૂપકો (Personifications) સાથે તે દરેક લાઇનમાં કામ કરનાર-નામ કાઢનારના પથ્થરનાં બાવલાં મૂકયાં છે તે ખરેખર જોવા લાયક છે. એક દેશ પોતાના આગેવાનોનું કઇ કઇ રીતે સ્મરણ કરે છે તેનો ખ્યાલ આવે તેવું છે. એમાં સારા ગાયક, કવિ, શીલ્પી, પુતળાં બનાવનાર અને ચિત્રકારને સ્થાન મળ્યાં છે. એનું નામ 'આલ્બર્ટ મેમોરીયલ' કહેવાય છે. આ યાદગિરી મહારાણી વિકટોરીઆના પતિ પ્રિન્સ કોન્સોર્ટની છે અને મોટે ભાગે ફંડ કરીને એકઠી કરેલ રકમનું પરિણામ છે. એમાં બ્રોંઝનું પૂતળું આલ્બર્ટનું છે તે જરા માપમાં ઠીક લાગતું નથી પણ દરેક વિજ્ઞાન વ્યાપારાદિના આગેવાન બ્રીટિશને એમાં કેવું સ્થાન મળ્યું છે તે જોવા લાયક છે. લંડન જનારે આ મેમોરીઅલ જરૂર જોવું.

બ્રિટિશ મ્યુઝીઅમ.

એક દિવસ બપોરે બ્રિટિશ મ્યુઝીયમમાં માનવવંશવિદ્યા (ethnology)ના વિભાગમાં ગયો. ત્યાં દરેક દેશના રાંધવાનાં પહેરવાનાં સામાનો ઘરેણાંઓ અને દરેક જૂદી પડતી ચીજો ગોઠવેલી છે. તેમાં સીઆમ, ચીન, હિંદુસ્થાન, મેકસીકો, ઇજીપ્ટ, બ્રાઝીલ, પેરૂ, બરમા વિગેરે અનેક દેશવાર વિભાગો છે અને દરેક વસ્તુ કેવી રીતે પહેરવામાં આવે છે, ક્યાં પહેરવામાં આવે છે અને તેનો ઉપયોગ શો છે તેની કુલ વિગત છાપેલી હોય છે. આ વિભાગ જોતાં દિવસો થાય પણ પૂરૂં થાય તેમ નથી. વાંચવા બેસીએ તો થાકી જઇએ. દરેક દેશના અવનવા પોશાક ઘરેણાં વિગેરે જોતાં બહુ મજા આવે છે. શરીરને સુંદર દેખાડવા લોકો કેવા કેવા પ્રયત્નો કરે છે તે ખરેખર જોવા જેવું છે. કેટલાંક ઘરેણાં તો આપણને વિચિત્ર લાગે, કેટલાક પહેરવેશો આપણને જંગલી જેવા લાગે–પણ એ સર્વનો સંગ્રહ અહીં બહુ સુંદર રીતે કર્યો છે. એનાં પુતળાંઓ પણ સાથે રાખી તેને પોશાક પહેરાવી કેટલીક જગાએ બતાવ્યાં છે. આ વિભાગ જોતાં તો દિવસો થાય તેમ છે. તેના બાર ઓરડા છે તેમાંથી મેં બે જોયાં. બ્રીટીશ મ્યુઝીઅમમાં તો હજુ ઘણું જોવાનું છે. વખત થઇ જવાથી ફરીવાર આવવાનો વિચાર રાખી આજનું કામ પૂર્ણ કર્યું.

નાટક.

આજે રાત્રે No No Nenette નો નો નેનેટનો બહુ પ્રસિદ્ધ ખેલ જોવા ગયો. એ ખેલ સવા વર્ષથી ચાલે છે. રવિવાર સિવાય દર રાત્રીએ થાય છે. બુધ અને શનિવારે બપોરે અને રાત્રે બે ખેલ હોય છે. અઠવાડિયા પહેલાથી ટીકિટ મળતી નથી.

એ ખેલ તૈયાર કરવામાં તેર હજાર પૌંડ ખરચ્યા. અત્યાર સુધીમાં તેના માલેકોને એક લાખ દશ હજાર પાઉન્ડ મેળવ્યા છે એમ તેણે પોતે જ હમણા એક લાઇબલના કેસમાં કહ્યું છે. દર રાત્રે જોનારાની ધમાલ પડે છે. એક સાથે આઠ દશ હજાર પ્રેક્ષકો બેસી શકે તેવું થીયેટર છે. આ મ્યુઝીકલ કોમેડી છે એટલે એમાં ગાયન અને સંવાદ આવ્યા કરે છે. દરેક પાત્રોના અભિનય બહુ સુંદર અને જોઇએ તેવા હોય છે. અહીંનું સંગીત તો અજબ છે, આપણે સમજીએ નહિ તો પણ કાનને સારૂં લાગે તેવું હોય છે અને સંગીત વગાડનારા લગભગ પોણોસો હોય છે. એના દરેક નાચમાં તો કમાલ કરે છે. અહીં ફ્રાન્સ જેવું જરાપણ ઉઘાડું શરીર નહિ અને છતાં મર્યાદામાં રહી નાચનું કામ કળાની દૃષ્ટિએ બહુ ઉત્તમ પ્રકારનું કરે છે. એમાં પણ જ્યારે ગાયન ગાવાનું અને સાથે નાચ હોય છે ત્યારે વધારે સુંદર લાગે છે. આ આખા ખેલમાં એક ગાયન આખા યુરોપમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે.

I want to be happy,
But I cannot be happy;
Unless I make you happy—too.

એ ગાયન એવી સરસ પદ્ધતિથી જૂદી જૂદી રીતે ગાય છે અને એટલી વખત આખા નાટકમાં આવે છે કે આખું યુરોપ એની પાછવાડે ઘેલું થયું છે. દરેક પાત્રોનું કામ કળાની નજરે બહુ ઊંચા પ્રકારનું છે. કસરતી શરીર બહુ મજાનું કામ કરે છે, આ નાટક અત્યારે પહેલા નંબરનું ગણાય છે. ફ્રાન્સમાં ઉઘાડી રીતે જે બીભત્સપણું દેખાયું—જો કે તેમના મત પ્રમાણે એમાં વાંધો નહિ, તેવું—ઈંગ્લાંડમાં જરા પણ નહિ. નાટકને કળા

હકો સમજે છે અને સાથે પોતાની ફરજ પણ સમજે છે અને પોલિસની નકામી દરમ્યાનગિરિ વગર ઘણાં કામો સરળતાથી થાય છે. લંડનની વસ્તી ૭૦-૭૨ લાખ મનુષ્યની છે છતાં કાંઈ અડચણ આવતી નથી તેનું કારણ લોકોને નિયમને અનુસરવાનો સ્વભાવ છે.

નાટકના અંતરમાં (મ્યુઝીક) સંગીત ચાલે છે તે પણ બહુ સાંભળવા લાયક હોય છે. સારૂં ગાયન ગાય કે સારૂં વગાડે તેને શાબાશી મળે છે. વન્સમોરનો રિવાજ નથી પણ તાળીઓ પડે તો એક્ટર વીંગમાંથી પાછો આવી નમન કરી અંદર ચાલ્યો જાય છે. એ નમન પણ પદ્ધતિસર અને સારી રીતે artistically કરે છે.

આલ્બર્ટ કોન્સોર્ટ હોલ.

એક દિવસ બપોરે કેન્સીંગ્ટન ગાર્ડનની સામે આવેલો Albert Concert Hall જોયો. એ હોલમાં ઉપર નીચે ગોળ બેઠકો ગોઠવી છે. એમાં લગભગ દશ હજાર માણસો એક સાથે બેસી શકે અને બધાં સાંભળી શકે તેવી રીતે એ હોલ બાંધ્યો છે. ત્યાં કોઈ વાર કોન્સર્ટ થાય છે તે બહુ જોવા જેવા-સાંભળવા જેવા હોય છે એમ મને કહેવામાં આવ્યું. શીયાળાના કોન્સર્ટ બહુ વખણાય છે. એમાં પૈસા ભરનાર હમેશને માટે બેસવાની જગ્યા ખરીદી શકે છે. એનો ગોળ વિષ્કંભ ૮૧૦ ફીટ છે. એમાં જે વાજિત્ર (ઓરગન) છે તેમાં ૯૦૦૦ પાઇપો છે. હોલની રચના જોવા લાયક છે.

ઇન્ડીઅન મ્યુઝીઅમ.

એની સાથે નજીકમાં Albert Museum છે તે ઘણું મોટું છે અને એના ઘણા વિભાગ છે. એમાંનાં India Mu-

seum વાળા વિભાગમાં હું ગયો. એને જોતાં પણ દિવસો થાય એવું છે. અંદર દાખલ થતાં પ્રથમ પાર્શ્વનાથની કાળી સુંદર (જૈન) પ્રતિમા છે. પછી મુંબઈના ઘરના નમુના, તાજમહાલનો નાનો ઘાટ અને બીજી સુંદર ચીજો ગોઠવી છે. દરેક વસ્તુ હિંદુસ્થાનનીજ ત્યાં ગોઠવી છે અને એ જોતાં આપણે હિંદમાં હોઈએ તેવું આખો વખત લાગ્યા કરે છે. ભીંતપર અજન્ટાના ફ્રેસ્કો સંખ્યાબંધ ચીતરેલા છે. મોગલ સમયની કળાનાં સેંકડો અસલ ચિત્રો બહુ સારી રીતે જાળવી રાખ્યાં છે. દેવ દેવાલયોના સંગ્રહનો પાર નથી. એકજ જગ્યાએ ત્રણ જૈન મૂર્તિઓ જોવામાં આવી. ઉપરને માળે હિંદુસ્થાનનાં હથિયારોનો સંગ્રહ છે. અનેક જરીપુરાણાં હથિયારો, ઢાલો, તરવારો, બખતરો, બંદુક વિગેરે સેંકડોની સંખ્યામાં ગોઠવ્યાં છે. પછી હિંદુસ્થાનનાં નકશી કામ, હાથીદાંતનું કામ, ચિત્રો, રંગો વિગેરેનો પાર નથી. એક વિભાગમાં શેતરંજીઓ ગોઠવી છે, લખનૌના દરેક ધંધાદારીનાં રમકડાં ગોઠવ્યાં છે, એક ધમણ સાથે લુહારને ઊભો કરી દીધો છે. હિંદુસ્થાનની અત્યારની અને પૂર્વ કાળની બધી કળાઓને અત્ર સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. નાની મોટી એટલી વસ્તુઓ છે કે એનું વર્ણન કરી શકાય નહિ. કેટલી ચીવટથી અને ક્યાં ક્યાંથી લાવીને આ સંગ્રહ કર્યો હશે તેનો ખ્યાલ કરીએ ત્યારે અંગરેજોની ચીવટ અને આપણી વર્તમાન અધોદશા માટે આનંદ અને શોક થાય તેવી આ બાબત છે.

સાયન્સ મ્યુઝીઅમ.

સાઉન્થ કેન્સીંગ્ટનમાં આ બહુ જોવા લાયક સંગ્રહ છે. એ નેચરલ હીસ્ટરી મ્યુઝીઅમ અને ઇમ્પીરીયલ ઇન્સ્ટીટયુટની વચ્ચે

આવેલું છે. એના બે મોટા વિભાગ છેઃ એકને 'દક્ષિણ ગેલેરી (સધર્ન ગેલેરીઝ)' કહેવામાં આવે છે. અને બીજાને 'પાશ્ચાત્ય ગેલેરીઝ' કહેવામાં આવે છે.

પ્રથમ વિભાગમાં 'સાંચાકામ અને શોધખોળ' (Machinery and Inventions) આવે છે. હાઇડ્રોલીક પાવર કેવી રીતે કામમાં આવે છે તે અહીં બતાવવામાં આવ્યું છે. એક બટન દાબતાં અંદર કેસમાં રહેલ (યંત્રો) કામ કરવા માંડે છે અને વિગતો જોઇ શકાય છે. શોધખોળમાં, સર હંફ્રી ડેવીનો કોલસાની ખાણમાં ઉપયોગી સલામતીનો દીવો (સેફ્ટી લેંપ) અહીં રાખી મૂક્યો છે. એ સિવાય સીવવાનાં સાંચા, ટાઇપ રાઇટર અને શાળવણાટ કામનાં જૂનાં યંત્રોના નમુના અહીં રાખ્યા છે. મોટાં ઈંજીનોના નમુના બહુ જોવા લાયક છે. એમાંથી ઈંજીનનો ઇતિહાસ ક્રમવાર સમજાઇ જાય છે. અસલ બોલ્ટન અને વોટે સ્ટીમ પાવર ઈંજીન બનાવ્યાં તે પણ અહીં જાળવી રાખ્યાં છે. અનેક જાતનાં ઈંજીનો જોતાં અંગરેજોની ઝીણી બુદ્ધિ અને પ્રગતિના જીવતા દાખલા નજરે દેખાય છે. ઈંજીનો પણ જોવા લાયક છે. વહાણોના નમુના ખાસ જોવા લાયક છે. એમાં અસલી ઢબના વહાણથી માંડીને છેલ્લામાં છેલ્લી મોટી લાઇનરો કેમ થવા પામી તે બરાબર જોઈ શકાય છે. આકાશનાં વિમાનોના નમુના 'એકઝીબીશન રોડ' પર હાલમાં નવા મકાનમાં ગોઠવ્યા છે તે પણ જોવા લાયક છે.

ઉપરના માળમાં કોલસાની ખાણ અને ધાતુની ખાણનાં ઓજાર કામ બતાવ્યાં છે અને બીજા માળમાં ગણિતનાં ઓજારો, ગણતરીનાં ઓજારો, વીજળીનાં યંત્રો અને દરિયાઇ ગણતરીનાં

અનેક યંત્રોની રચના બતાવી છે. એ ઉપરાંત પહેલા માળમાં દરેક પ્રજાની જૂદા જૂદા કાળની વહાણ રચના બતાવી છે.

પશ્ચિમની ગેલેરીમાં ઘડિયાળો અને ક્રોનોમીટરનો ઉત્તમ સંગ્રહ છે. હાલ આ આખો વિભાગ રીવાર ગોઠવાય છે. અંગરેજ પ્રજા અત્યારની સ્થિતિએ કેવી રીતે આવી છે તેનો ઊંડો અભ્યાસ આ સંગ્રહસ્થાન જોતાં થાય છે. એમાં દૂરબિનો અને વિજ્ઞાન તથા ખગોળ વિદ્યાનાં યંત્રો, સાધનો અને હથિયારોનો અપૂર્વ સંગ્રહ પણ સામેલ છે.

ઇમ્પીરીયલ વૉર મ્યુઝીઅમ.

છેલ્લા મહાવિગ્રહની અનેક પ્રકારની વિગતોવાળાં ચિત્રોથી ભરપૂર આ સંગ્રહસ્થાન ક્રીસ્ટલ પેલેસમાંથી સાઉથ કેન્સીંગ્ટન રોડ પર લાવવામાં આવ્યું છે. લડાઇ દરમ્યાન લીધેલા અનેક ફોટોગ્રાફોનો અહીં મોટો સંગ્રહ છે અને વહાણોના, ૧૮૬૦ થી અત્યાર સુધીના ફોટાઓ છે.

નેચરલ હીસ્ટરી મ્યુઝીઅમ.

વિજ્ઞાનના શોખીન માટે આ સગ્રહ અદ્વિતીય છે. એ શોખ ન ધરાવનારને એ નકામો છે. એ સંગ્રહસ્થાન આખી દુનિયામાં વિજ્ઞાનની નજરે પ્રથમ પંક્તિ ધરાવે છે. એમાં પ્રાણીવિદ્યાનો અભ્યાસ કરાય તેવાં અનેક પક્ષીઓ છે, એમાં માછલી, વ્હેલ જાતની માછલીઓ, સર્પો, જીવડાઓ અને શંખના સંગ્રહનો પાર નથી. એક વિભાગમાં હાથીદાંતનો સંગ્રહ છે. એક સ્થાને આકાશમાંથી પડેલા પથ્થરોનો સંગ્રહ છે. બૉટનીનો વનસ્પતિશાસ્ત્રનો વળી જૂદો વિભાગ છે.

લંડનમાં જનારે આ સર્વ મ્યુઝીઅમો જરૂર જોવા જેવાં છે. એનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. બાકી જેને જે વિષયનો શોખ વધારે હોય તેને તેનો રસ વધારે પડે એ ઉઘાડી વાત છે. એકંદરે આ સર્વ સંગ્રહસ્થાનો જરૂર મુલાકાત લેવા લાયક છે.

ક્રોમ્વેલરોડ સ્ટુડન્ટ્સ હોમ.

ત્યાંથી આગળ ચાલી ક્રોમવેલ રોડપર ગયા. ત્યાં સરકાર તરફથી, હિંદુસ્થાનથી જે વિદ્યાર્થી પ્રથમ આવે તેને સગવડ કરી દેવાનું સ્થાન છે. 21 Cromwell Road, South Kensington S. W. 7 ના ઠેકાણે પ્રથમ ખબર આપીને ત્યાં વિદ્યાર્થીથી એક માસ રહી શકાય છે. હાલ બે પાઉન્ડ દર અઠવાડિયે આપવા પડે છે. ત્યાં સગવડ સારી છે. સરકાર તરફથી એક Warden ત્યાં રહે છે. બેનરજી નામના વાર્ડન હાલ છે તેમની સાથે બહુ આનંદથી મેં કલાક સુધી વાત કરી. તે કોઈ પણ વિદ્યાર્થી માટે બનતું કરવા તૈયાર છે. અહીં વિદ્યાર્થીઓને ખાનગી કુટુંબમાં રહેવાનું હોય છે અને તેવી રીતે વિદ્યાર્થીઓને રાખનારા સારા કુટુંબોનું તે લીસ્ટ રાખે છે અને વિદ્યાર્થીઓને ત્યાં ભલામણ કરી મોકલી આપે છે. તેમના કહેવા પ્રમાણે તો, સરકારે સારા ઇરાદાથી આ ખાતું સ્થાપ્યું છે પણ વિદ્યાર્થીઓ એ ખાતાને જાસુસ તરીકે ગણે છે અને ઈંડીઅન વિદ્યાર્થીઓ ઉપર નજર રાખવા સરકારની આ યુક્તિ છે એમ માને છે. તેમની સાથે મારે ઘણી વાત થઈ. વિદ્યાર્થીઓ કેમ ખરાબ લતમાં પડે છે તે તેમણે સમજાવ્યું. અભ્યાસ માટેની સગવડ કરવાનું કાર્ય હાઇકમીશનરની ઓફીસમાંનું કેળવણીખાતું કરે છે. હાલ એ ખાતાના ઉપરિ મી. સેન છે અને તેમને જરૂર મળવા મને કહ્યું.

મોટા સ્ટોરો. સલ્ફ્રીજ.

લંડનમાં ત્રણ મોટાં સ્ટોરો છેઃ હેરડ્સનો, સલ્ફ્રીજનો અને વ્હાઇટલીનો. છેલ્લા બે મેં જોયાં. selfridge સલ્ફ્રીજના સ્ટોરમાં ઉપર પાંચ માળ અને નીચે એક માળ વધારે છે. મકાન રસ્તા ઉપર આવેલું છે અને તે બે હજાર વારથી વધારે લાંબું છે. તેમાં પાંચ હજારથી વધારે માલ વેચનારા છે. દરેક ખાતાવાર માણસો બેસે છે. આપણે ત્રણ પેનીની ચીજ લેવી હોય તો અમુક ખાતાનું નામ અથવા ચીજનું નામ આપીએ, એટલે ગમે તે ખાતાવાળો માણસ હશે તે આપણને, સાથે આવી તે ખાતું બતાવી જશે અને પોતે બહુ કામમાં હશે તો માળનો નંબર અને સ્ટોલનો નંબર આપશે. એ મકાનમાં ઉપર જવા માટે બાર તો લીફ્ટો છે. અમુક ખાતામાં જઈ તમે અરધો કલાક ચીજો જુઓ અને કાંઇ ન લો તો જરા પણ વાંધો નહિ. અહીં ટાંચણી કે સોઇથી માંડીને નાની મોટી સેંકડો-હજારો ચીજો મળી શકે છે. છોકરાંઓનાં રમકડાં, ખાવાની ચીજો, સ્ત્રીઓને પહેરવાની ચીજો, ઓઢવાની ચીજો, ક્રોકરી, કેળવણીની ચીજો, રેશમી ચીજો, રૂમાલ, કોલર, નેકટાઇ, પાકીટ, તકીઆ, ગાદી-કેટલી ચીજોનાં નામ લખવાં ? નાની કે મોટી કોઇ પણ ચીજ અહીં મળતી નથી એવું નથી. છેતરાવાનો પણ એમાં પ્રસંગ નથી. ભાવ લખેલા હોય છે તે તમને કહે, લેવી હોય તો લો અને ન લેવી હોય તો તમારી મરજી. ન લો તો કોઇ જરા પણ ગુસ્સે ન થાય. ખરીદેલી ચીજ તમને સારી રીતે પેક કરીને આપે છે જેના તમારે પૈસા આપી દેવાના હોય છે. તમારે સાથે ન લઇ જવી હોય તો તમારા ઠેકાણાનું કાર્ડ આપો ત્યાં તે ચીજ તે ગમે તેટલી ઓછી કિમતની હશે તો પણ

મોકલી આપશે. તમે મકાને પહોંચો ત્યાં તો ચીજ આવીને પડેલી હોય. આવું અસાધારણ 'ઓરગેનીઝેશન' અને વ્યવસ્થા છે. ત્યાં ગ્રાહકોને ખાવા પીવા માટે મોટું રેસ્ટોરાં ખોલેલું છે. નીચે આઇસ્ક્રીમ અને તાજી કરેલી અને થતી મીઠાઇઓ મળે છે. રેસ્ટોરાંમાં 'સંગીત' પણ ચાલતું હોય છે. આ મોટા સ્ટોરવાળા ખરીદીખાતું અને બનાવવાનું ખાતું પણ પોતેજ રાખે છે; એટલે અહીં જે જે વસ્તુ વેચાય છે તેમાંની ઘણીખરી પોતેજ બનાવે છે અને કારખાનાને ઓરડર આપે છે તોપણ તે ઉપર તેનુંજ નામ હોય છે. આ ખરીદનાર ખાતું તદ્દન જૂદું છે. તેનો ઉપરના પાંચહજાર વેચનારમાં સમાવેશ થતો નથી. દર અઠવાડિયે નોકરના પગારનો ખર્ચ લગભગ ત્રીશ હજાર પાઉન્ડનો છે એટલે લગભગ ચારલાખ રૂપીઆનો પગાર દર અઠવાડિયે નોકરનો થાય છે. ભારે હલકાં સર્વ જાતનાં કપડાં તથા મશીનરી–સાંચાકામ અહીં મળે છે. છોકરાઓની ગાડી, રૂમાલ વિગેરે જે લેવું હોય તે ખાતાવાર મળી આવે છે. ઘડિયાળ વેચે છે એટલુંજ નહિ પણ તેને રિપેર કરવાનું કામ પણ હાથમાં લે છે અને નોટપેપર કે કવર લેવા હોય તો તે પણ મળી શકે છે. નાની કોઇ પણ ચીજ મળી શકે છે.

આ સ્ટોર કાઢનાર માણસે અઠવાડિયાના બે શિલીંગના પગારથી જીંદગી શરૂ કરી હતી. અત્યારે એ મકાન પણ હજુ વધારે મોટું કરતો જાય છે અને જો ત્યાં ખરીદનારની સંખ્યા જોઇએ તો અક્કલ કામ કરે તેમ નથી. જ્યારે જઇએ ત્યારે હજારો લોકો ખરીદવા માટે આવતાં દેખાય છે. બપોરના સ્ત્રીઓની મોટી મેદની જામે છે અને તે વખતે બસનાં ભાડાં પણ અરધા લેવાય છે, કારણ બપોરના ટાઇમે પુરૂષો તો કામપર

હોય છે અને શોપીંગ કરનારને સગવડ પડે તેથી ભાડાં ઓછાં રાખે છે. અહીંના લોકો વહેવારૂ practical ઘણા. એમને એમ લાગે કે અમુક વખતે વધારે લોકોને લલચાવવાની જરૂર છે તો તુરત ભાડાં ઓછાં કરી નાખે, એક સરખો નિયમ અનુસરવામાં પણ અક્કલનો ઘણો ઉપયોગ કરે છે.

અમે ત્યાં તપાસ કરી તો જણાયું કે લોકો પૈસા આપ્યા વગર માલ લઇ જવાની વૃત્તિ રાખતા નથી. તેમનામાં ઘણો મોટો વિશ્વાસ રાખવામાં આવે છે. તેઓ ખાનગી ડીટેકટીવ રાખે છે એમ પણ જણાયું, પણ એકંદરે લોકોમાં પોતાની ફરજનો ખ્યાલ ઊંચો એટલે કોઇ બદદાનતવાળા થોડાજ હશે એમ જણાય છે.

વ્હાઇટલી સ્ટોર, (ક્વીન્સરોડ).

ઓકસફર્ડ સ્ટ્રીટપર એ સ્ટોર ભરબજારમાં આવેલો છે. તેનાથી ઉતરતો સ્ટોર 'વ્હાઇટલી' નો ક્વીન્સ રોડ ઉપર છે. અમારા મુકામથી તે નજીક હતો. મેં તે બે ત્રણ વાર જોયો. આખી વ્યવસ્થા બહુ જોવા લાયક છે. મોટા પાયા ઉપર વેપાર કેમ થઇ શકે, ખરીદનારનો વિશ્વાસ કેમ સંપાદન કરી શકાય અને વ્યવસ્થાસર મોટાં કામો કેમ હાથ ધરી શકાય તેનો જીવંત દાખલો આ સ્ટોરો છે. એમાં વેચનારાની નમ્રતા, પોતાના વ્યાપારમાં કુશળતા, બોલવાનું ચાતુર્ય, ઘરાકને સમજાવવાની પદ્ધતિ, માલ ગોઠવવાની યુક્તિ, બતાવવાની ચપળતા વિગેરે અનેક બાબતો જોવા જેવી છે.

નાના દુકાનદારો.

જે પદ્ધતિ મોટા સ્ટોરોમાં જોઈ તેવીજ પદ્ધતિ નાની

દુકાનોમાં છે. ત્યાં પણ ભાવ તો એકજ. માલ બતાવવાનો ઉત્સાહ, વેચવાની કુશળતા, બોલવાની ચાલાકી વિગેરે બહુ સુંદર હોય છે અને ઘરાકનો પ્રેમ અને વિશ્વાસ એવો તો જમાવી શકે કે ઘરાકને દુકાને ચઢયા પછી ઉતરવાનું મન થાય નહિ. અહીંની નાની દુકાનોમાં window-dressing માલને રસ્તા ઉપર બતાવવાની પદ્ધતિ બહુ સારી છે. દુકાનમાં કઈ ચીજ મળે છે તે રસ્તા ઉપરથી જ જોઇ શકાય. આપણે હોર્નબી રોડ ઉપર થોડી દુકાનમાં રસ્તાની બારીનો શણગાર જોઇએ છીએ એવો અહીં પ્રત્યેક દુકાને સાધારણ છે. અંદર ગયા પછી તમે માલ જુઓ ત્યારે એક માગો તો પચીશ ચીજ રજુ કરે. નાના દુકાનદાર તરફથી પણ ભાવમાં ફેરફાર તો નજ થાય, પણ તમે વ્યાપારી હો તો કમીશન લઈ શકો. આ કમીશનમાં વધઘટ થઇ શકે છે એટલા પૂરતી જૂદી વાત, બાકી ત્રણ પાઉન્ડની ચીજ બતાવી તેના બે પાઉન્ડ ઓગણીશ શીલીંગ લે નહિ. તમને પાલવે તો લો, નહિતો ચાલ્યા જાઓ; પણ એ બોલેલ ભાવમાં ફેરફાર કરશે નહિ. અંગરેજો મોટા પાયા ઉપર વેપાર કરી શકે છે તે તેનું આ વ્યવહારકુશળપણું છે. એ ઉપરાંત એક બીજી એટલીજ અગત્યની વાત એ છે કે તમે માલ લઇ તમારો કાર્ડ આપી પૈસા ચૂકવી ચાલ્યા જાઓ અને ઘેર આવી બારોબાર આવેલો માલ મેળવી જુઓ તો કદિ પણ એક ચીજ ઘટશે નહિ અથવા ભળતી આવી ગઈ છે એમ જણાશે નહિ. આ પ્રમાણિકપણું આખા દેશમાં પ્રવર્તે છે. અહીં ઘરાકને ચીરવાની વૃત્તિ નથી જણાતી પણ ઘરાકી જમાવવાની આવડતના પદાર્થપાઠો દેખાય છે. રાજી થએલો ઘરાક બીજા ઘણા ઘરાક મેળવી આપ છે એ સૂત્ર તેઓ સમજે છે અને નફો ગમે તેટલા ટકા ખાશે પણ પુંઠનો

ધા મારવાની વૃત્તિ કદિ નહિ કરે. અહીંનો નાનો વેપારી વીશ ટકાથી ઓછે નફે વેપાર કરતો નથી અને કરે તો તેને પાલવે પણ નહિ. અહીં ભાડા અને નોકરનો પગાર પાઉન્ડમાં અને દર અઠવાડિયે અપાય છે એટલે નાને નફે વેપાર ખોજે જ નહિ.

લડાઇ પછી વેચનાર તરીકે ઘણી ખરી જગ્યાએ હવે સ્ત્રીઓ કામ કરે છે. તેઓ બોલવામાં કુશળ હોય છે. તેમનો શરૂઆતનો પગાર અઠવાડિયે બે પાઉન્ડ હોય છે, છ માસે પાંચ શિલીંગ વધતો જાય છે. આ કેટલું ઊંચું ધોરણ છે તે વિચારવાનું છે. જ્યાંના મજુર પણ દર અઠવાડિયે ત્રણ પાઉન્ડ રળે તે દેશ કેમ ઊંચો આવ્યા વગર રહે. મજુર કે કામ કરનારી બાઇ પણ પગાર લે તેટલુંજ કામ આપે છે. આપણે ઘેર બે ઘાટી, રસોયો, માળી અને લાવનાર મૂકનાર એમ પાંચ માણસ રાખીએ અને છતાં જરૂર વખતે એક પણ ચીજ વ્યવસ્થિત હોતી નથી એમ અહીં બનતું નથી. પાંચે માણસનું કામ એક 'મેડ' maid કરે છે, પણ એની ફરજમાં વાંધો આવતો નથી. વખતસર હાજર થાય અને ઠરાવ પ્રમાણે વખત પૂરો થાય એટલે ચાલવા માંડે; નોકરીના વખત દરમ્યાન બીજી પંચાત નહિ. એની વ્યવસ્થાની વાત લખી જાય તેમ નથી. સર્વ બાબત નિયમસર કરે છે અને તમે જે હુકમ કર્યો હોય તેનો બરાબર અમલ થાય છે. બોલવામાં વિનય અને પ્રેમ દેખાય છે અને 'થેંક્યું' કે 'સોરી' નો પાર નહિ. આ સર્વ વિચારવા—અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે.

લંડનનાં પરાંઓ.

તા. ૧૬ મીએ ક્રીસ્ટલ પેલેસ Crystal Palace કાંચનો મહેલ જોવા ગયો. એ લગભગ સાત માઇલ દૂર છે. બસમાં અને

અંડરગ્રાઉન્ડમાં ત્યાં જવાય છે. એ સ્થાન Sydenham ના નામે ઓળખાય છે. એ પેલેસમાં અમે બસમાં ગયા હતા. રસ્તે નાના નાના એક સરખા બંગલાની હારો આવી રહેલી છે. આ બંગલા તે લંડનની કંટ્રી લાઈફ્ છે. એ બહુ સુંદર અને એક સરખા દેખાવવાળા હોય છે. અંદર જઈએ તો પ્રથમ નાનો સુંદર બગિચો, દાખલ થતાં એક સારો ડ્રોઈંગ રૂમ, રસોડું અને સ્ટોર રૂમ, બાજુમાં નોકરને રહેવાની જગ્યા, ઉપર બે સુવાના રૂમ, નીચે ઉપર પાયખાના, એક બાળકને સુવાનો રૂમ, એ સર્વ સગવડવાળા બંગલાનું ભાડું દર અઠવાડિયે બેથી ત્રણ ગીની હોય છે. પછવાડે સારો બગિચો હોય છે. બીલ્ડીંગ સોસાયટી એવા બંગલા બાંધે છે. દરેક બંગલાને સડક હોય છે. વચ્ચે ચાર પાંચ ટેનીસકોર્ટ અને ક્રીકેટગ્રાઉન્ડ તથા મોટા બગિચો હોય છે. રહેવાનું બહુ સુંદર અને વીજળી, ગેસ અને પાણી તથા ગટરની પૂરતી સગવડ હોય છે. ગરમ પાણી માટે દરેક બંગલામાં સગવડ હોય છે. અહીંની હવા તદ્દન સ્વચ્છ હોય છે અને બધા બંગલા ભરેલા હોય છે. પોતાનો બંગલો પણ નંબર વગર જડે નહિ એટલા એકસરખા દેખાવમાં હોય છે. લંડનની કંટ્રી લાઈફ્ ઘણી વખણાય છે. ચારે તરફ શાંતિનું સામ્રાજ્ય હોય છે અને દરેક ઘરમાં પિયાનો જરૂર હોય છે.

ક્રીસ્ટલ પેલેસ. (Crystal palace).

આવા અનેક બંગલા વટાવી અમે સીડનહામમાં આવેલા ક્રીસ્ટલ પેલેસ આગળ આવી પહોંચ્યા. એની બાંધણીમાં માત્ર કાચ અને લોઢાનો ઉપયોગ કર્યો છે. બંગલો ઘણો ઉંચો અને મોટો છે. અંદર પાંચ હજાર માણસો બેસે એવો કોન્સર્ટ હોલ છે અને ચારે તરફ રાજાનાં પુતળાં અને ચિત્રો છે. ગુરૂવારે ઘણા વિદ્યાર્થીઓ આવે છે.

તેમને મફત દાખલ કરે છે. અમે ગયા ત્યારે ત્રણેક હજાર વિદ્યાર્થી હતા. તેઓના શિક્ષકો તેમની સાથે રમે, ફરે, કોઇ દોડાદોડી કરે—ગમે તેમ કરે. અને ચારે બાજુનું સૌંદર્ય એવું કે મગજને શાંત કરી નાખે. મેળો હતો, તેમાં અનેક ચીજો મળે. છોકરાઓને કેળવણી આપવાની પદ્ધતિ તદ્દન જૂદા પ્રકારની છે. વાતોમાં જ જ્ઞાન મળે.

ક્રીસ્ટલ પેલેસ બાંધવા પાછળ ૧૫ લાખ પાઉન્ડનો ખર્ચ થયો છે. તેની આજુબાજુ ૨૦૦ એકર જમીનપર વિદ્યાનાં અનેક સાધનો છે. ઊંચાઇ પણ ઘણી છે. બાજુમાં બે મોટા મિનારા છે. અંદર એક જબરજસ્ત ઘડિયાળ છે. વચ્ચે એક સુંદર થીએટર (નાટયગૃહ) છે. આખો પેલેસ જોતાં ઘણું જાણવા જેવું મળે તેવું લાગ્યું. અહીંના વિદ્યાર્થીઓની તંદુરસ્તી અને રમતો જોઈ ત્યારે તે બાબતમાં આપણે હજુ કેટલા પછાત છીએ તેનો કાંઇક ખ્યાલ થયો. અહીં પક્ષીઓનાં, ફૂલોનાં અને કુતરાનાં પ્રદર્શનો થાય છે ત્યારે બહુ જોવા જેવું હોય છે. ક્રીસ્ટલ પેલેસ તો ચમકતો બિલોરી કાચનો મહેલ છે અને ઘણો વિશાળ અને કારીગિરીનો નમુનો છે. એ લંડનની દક્ષિણે આવેલો છે.

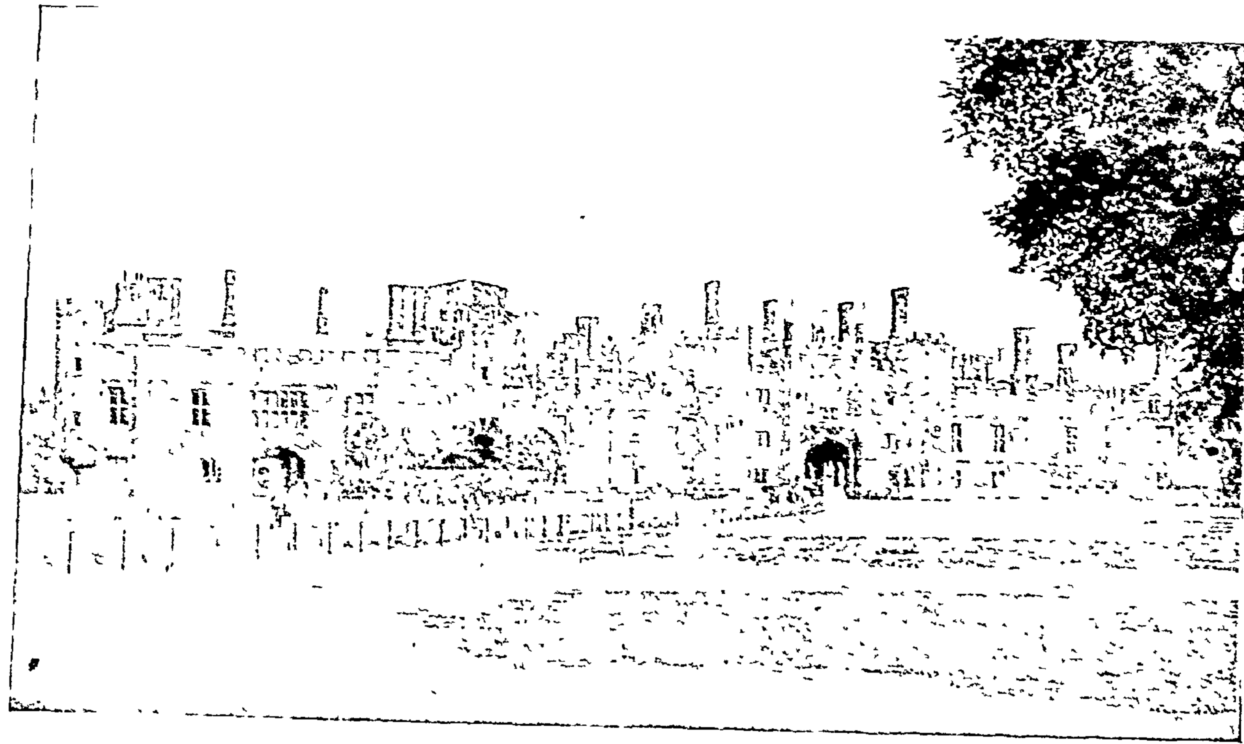
દાખલ થવાની ફી એક શિલીંગ ત્રણ પેન્સ છે. ગુરૂવારે બે શિલીંગ અને છ પેન્સ હોય છે. કોઇપણ મકાન જાહેર હોય છે તેમાં દાખલ થવાની ફી જરૂર રાખે છે. મોટા બગિચામાં કેટલીક વાર નથી હોતી. ફીની આવક ઘણી મોટી થાય છે અને તેમાં તેના રક્ષણ રિપેરનો ખર્ચ નીકળી આવે છે. લડાઇના વખતમાં અહીં સિપાઇઓને રાખવામાં આવ્યા હતા. લંડન આવનારે આ મહાલય જરૂર જોવા જેવો છે. જતાં આવતાં પરાંઓનાં મકાનોની ગોઠવણ પણ જરૂર નીહાળી લેવી. બસમાં

જવાથી એનો ખ્યાલ આવશે. હું વીમ્બલ્ડનમાં એવાં મકાન જોઇ આવ્યો હતો એટલે મને તેનો કાંઇક ખ્યાલ આવ્યો.

હેમ્પટન કોર્ટ.

એક દિવસે અમે હેમ્પ્ટન કોર્ટ જોવા ગયા. એ લંડનની તદ્દન પશ્ચિમે લગભગ બાર માઇલ દૂર છે. બસમાં અને અંડરગ્રાઉન્ડમાં ત્યાં જઈ શકાય છે. રસ્તો ઘણો સારો છે. ઉઘાડો દિવસ હોય તો બસમાં જવાની ઘણી મજા આવે છે. રસ્તે પરાંઓનાં ઘરોની હારોની હારો ચાલી આવે અને બસ પૂરજોસમાં આગળ વધી જાય. રસ્તે ઓલીંપીયા પર ઘોડાનો show હતો તેથી મોટરગાડીનો ઘસારો ઘણો હતો. હેમ્પ્ટનકોર્ટ પહોંચતાં લગભગ સવા કલાક થાય છે.

ઇ. સ. ૧૫૧૫માં ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ પુરૂષ કાર્ડીનલ વુલ્સિ Wolsey એ તંદુરસ્તી માટે આ કોર્ટને પોતાના મકાન માટે ટેમ્સ નદીના કિનારા ઉપર બંધાવી. બંધાવતાં પહેલાં લંડનની આસપાસ બહુ તંદુરસ્તીવાળી જગ્યાની એણે ઘણી તપાસ કરાવી અને ત્યાર પછી એણે આ જગ્યા પસંદ કરી, બહુ મોટો ખર્ચ કરી આ જગ્યા બંધાવી અને તેની આજુબાજુ ઘણો મોટો બગિચો બાંધ્યો. એ બગિચો આજે પણ આંખને ઠારે તેવો છે. તેની ગોંદરી લીલા હરિયાળી અને મખમલનો ગાલિચો પાથર્યો હોય તેવી અને વચ્ચેનો ફુવારો ઘણો આકર્ષક જણાય છે. એ વુલ્સિએ આવો સારો બંગલો બાંધ્યો, ત્યાં રાજાને ઘણીવાર નોતર્યા અને અંતે રાજાએ તેની પાસેથી એ બંગલો લઇ લીધો ત્યારે એને કહેવું પડેલું કે 'જે ભક્તિથી રાજાને ભજ્યો તેની અર્ધી પણ ભક્તિથી જો મેં મારા ઈશ્વરને ભજ્યા હોત

હેમ્પ્ટન કોર્ટ. લંડન (ઇંગ્લાંડ).

[પૃ. ૧૪૨.

જવાથી એનો ખ્યાલ આવશે. હું વીમ્બલ્ડનમાં એવાં મકાન જોઇ આવ્યો હતો એટલે મને તેનો કાંઇક ખ્યાલ આવ્યો.

હેમ્પ્ટન કોર્ટ.

એક દિવસે અમે હેમ્પ્ટન કોર્ટ જોવા ગયા. એ લંડનની તદ્દન પશ્ચિમે લગભગ બાર માઇલ દૂર છે. બસમાં અને અન્ડરગ્રાઉન્ડમાં ત્યાં જઈ શકાય છે. રસ્તો ઘણો સારો છે. ઉઘાડો દિવસ હોય તો બસમાં જવાની ઘણી મજા આવે છે. રસ્તે પરાઓનાં ઘરોની હારોની હારો ચાલી આવે અને બસ પૂરજોસમાં આગળ વધી જાય. રસ્તે ઓલીંપીયા પર ઘોડાનો show હતો તેથી મોટરગાડીનો ઘસારો ઘણો હતો. હેમ્પ્ટનકોર્ટ પહોંચતાં લગભગ સવા કલાક થાય છે.

ઇ. સ. ૧૫૧૫માં ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ પુરૂષ કાર્ડીનલ વુલ્સિ Wolsey એ તંદુરસ્તી માટે આ કોર્ટને પોતાના મકાન માટે ટેમ્સ નદીના કિનારા ઉપર બંધાવી. બંધાવતાં પહેલાં લંડનની આસપાસ બહુ તંદુરસ્તીવાળી જગ્યાની એણે ઘણી તપાસ કરાવી અને ત્યાર પછી એણે આ જગ્યા પસંદ કરી, બહુ મોટો ખર્ચ કરી આ જગ્યા બંધાવી અને તેની આજુબાજુ ઘણો મોટો બગિચો બાંધ્યો. એ બગિચો આજે પણ આંખને ઠારે તેવો છે. તેની ગોંદરી લીલી હરિયાળી અને મખમલનો ગાલિચો પાથર્યો હોય તેવી અને વચ્ચેનો ફુવારો ઘણો આકર્ષક જણાય છે. એ વુલ્સિએ આવો સારો બંગલો બાંધ્યો, ત્યાં રાજાને ઘણીવાર નોતર્યા અને અંતે રાજાએ તેની પાસેથી એ બગિચો લઇ લીધો ત્યારે એને કહેવું પડેલું કે 'જે ભક્તિથી રાજાને ભજ્યો તેની અર્ધી પણ ભક્તિથી જો મેં મારા ઇશ્વરને ભજ્યા હોત

હેમ્પ્ટન કોર્ટ. લંડન (ઇંગ્લાંડ).

[પૃ. ૧૪૨.

જવાથી એનો ખ્યાલ આવશે. હું વીમ્બલ્ડનમાં એવાં મકાન જોઇ આવ્યો હતો એટલે મને તેનો કાંઇક ખ્યાલ આવ્યો.

હેમ્પ્ટન કોર્ટ.

એક દિવસે અમે હેમ્પ્ટન કોર્ટ જોવા ગયા. એ લંડનની તદ્દન પશ્ચિમે લગભગ બાર માઇલ દૂર છે. બસમાં અને અંડરગ્રાઉન્ડમાં ત્યાં જઈ શકાય છે. રસ્તો ઘણો સારો છે. ઉઘાડો દિવસ હોય તો બસમાં જવાની ઘણી મજા આવે છે. રસ્તે પરાઓનાં ઘરોની હારોની હારો ચાલી આવે અને બસ પૂરજોસમાં આગળ વધી જાય. રસ્તે ઓલીંપીયા પર ઘોડાનો show હતો તેથી મોટરગાડીનો ધસારો ઘણો હતો. હેમ્પ્ટનકોર્ટ પહોંચતાં લગભગ સવા કલાક થાય છે.

ઇ. સ. ૧૫૧૫ માં ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ પુરૂષ કાર્ડીનલ વુલ્સિ Wolsey એ તંદુરસ્તી માટે આ કોર્ટને પોતાના મકાન માટે ટેમ્સ નદીના કિનારા ઉપર બંધાવી. બંધાવતાં પહેલાં લંડનની આસપાસ બહુ તંદુરસ્તીવાળી જગ્યાની એણે ઘણી તપાસ કરાવી અને ત્યાર પછી એણે આ જગ્યા પસંદ કરી, બહુ મોટો ખર્ચ કરી આ જગ્યા બંધાવી અને તેની આજુબાજુ ઘણો મોટો બગિચો બાંધ્યો. એ બગિચો આજે પણ આંખને ઠારે તેવો છે. તેની ગોંદરી લીલી હરિયાળી અને મખમલનો ગાલિચો પાથર્યો હોય તેવી અને વચ્ચેનો ફુવારો ઘણો આકર્ષક જણાય છે. એ વુલ્સિએ આવો સારો બંગલો બાંધ્યો, ત્યાં રાજાને ઘણીવાર નોતર્યા અને અંતે રાજાએ તેની પાસેથી એ બગિચો લઈ લીધો ત્યારે એને કહેવું પડેલું કે 'જે ભક્તિથી રાજાને ભજ્યો તેની અર્ધી પણ ભક્તિથી જો મેં મારા ઈશ્વરને ભજ્યા હોત

તો ઘડપણમાં એ મારો ત્યાગ ન કરત.' ત્યાર પછી ત્યાં ઘણા રાજાઓ આવ્યા અને ગયા. ત્યાં આઠમા હેન્રીનો ચેંબર, રાજાનો દાદરો King's Staircase, રાજાનો દરબાર હોલ, સુવાનો હોલ, જમવાનો હોલ, વિગેરે ઘણી જગ્યાઓ છે. સર્વ જગ્યા સાથે ઇતિહાસ જોડાયલો છે. હાલ તો ત્યાં રાજાનાં પેઇન્ટીંગો ગોઠવેલાં છે. તે બહુ સારાં છે એમાં ઇલીઝાબેથનાં ચિત્રો ઘણાં છે. આવા સર્વ રાજમહાલયોમાં ચર્ચ-મંદિર, નાનું ચેપલ જરૂર સાથે હોય છેજ અને રવિવારે ત્યાં રાજાઓ પ્રાર્થના કરતા એમ કહેવાય છે. આખા મહેલમાં ચિત્રો-પેઇન્ટીંગો ખાસ જોવા લાયક છે.

એની બાજુમાં મોટા બગિચામાં એક 'લાયનગેટ' છે તેની અંદર ખાવા પીવાનું રેસ્ટોરાં છે. ઉઘાડ હોય ત્યારે લોકો અહીં બેસી ચા વિગેરે લે છે. ખાવા પીવાનું તો દરેક સ્થાન સાથે જરૂર હોય છે.

એની બાજુમાં maze ભૂલભૂલામણી છે. એ નાના છોડવાની બનાવેલી છે. એમાં જવાની ફી એક પેની છે. અંદર ગયા પછી ફર્યાજ કરીએ, પણ પત્તો લાગે નહિ. અમે બહુ વિચાર કરી વીશ મીનિટ ફર્યા પણ બહાર નીકળી શકીએજ નહિ. ઘણા સાહેબો અને મડમો સામે મળે, અમને રસ્તો પૂછે, પણ બધા હસ્યાજ કરે. કોઈને બહાર નીકળવાનો રસ્તો જડે જ નહિ. અંતે એક છોકરાએ અમને રસ્તો બતાવ્યો. આ મેઝમાં ફરવાની ઘણી મજા પડે છે.

ટેઇમ્સમાં સહેલ-(એકસકર્ઝન).

ત્યાંથી બહાર આવ્યા. હેમ્પનકોર્ટ આવતાં રસ્તે હેમરસ્મીથ,

વખતમાં જીંદગી વધારવાનાં બાહ્ય સાધનોનો પૂરતો લાભ લેવો એ એમનું જીવનસૂત્ર છે. અત્યારે ઉનાળો હતો એટલે આખી કુદરત હસી રહી હોય એમ દેખાતું હતું. અમને પાંચસેક હોડીઓ આવાં યુગળોની મળી હશે અને સર્વના આનંદી ચહેરા જોઇ અમને જોવાની ઘણી મજા આવતી હતી.

રસ્તા ઉપર અનેક હોટેલો અને હોડીઓ ભાડે લેવાની જગ્યા પણ આવે. એમ કરતાં અમે કીંગ્સ્ટન નજીક આવ્યા. ત્યાંથી રીચમંડ જતાં ઢોળાવ જબરો આવે છે તેથી ત્યાં બોટને સંભાળથી લેવી પડે છે. બોટ એક બંધ પાસે આવી અંદર ગઇ, પછી ઊભી રહી. ધીમે ધીમે બધું પાણી ખલાસ કરી તેને છ ફીટ ઉતારી દીધી. પછી સામેનું બારણું ખોલ્યું એટલે બોટ નવી નીચી સપાટી પર આવી. આને Peddington lock કહેવામાં આવે છે. જે ધોરણ ઉપર પનામા કેનલ બાંધી છે તેનો પ્રીન્સીપલ નજરે જોયો. સ્ટીમર ચઢીઉતરી શકે નહિ પણ દરવાજા બંધ કરી, પાણી એકજ લેવલ રાખે છે. તે ધોરણે કામ લઇ સાયન્સના જ્ઞાનનો લાભ લેવામાં આવે છે. આ વૈજ્ઞાનિક કળા વિભાગ બહુ જોવા જેવો લાગ્યો. વખત હોય તો ટેમ્સ નદીમાં એક વખત જરૂર જવા જેવું છે. કેટલીક સરવીસ તો વેસ્ટમીન્સ્ટરથી માંડીને હેમ્પ્ટનકોર્ટ સુધીની પણ હોય છે. આખે રસ્તે અનેક નાની બોટો બલામડીઓ અને મછવા સામે મળ્યાજ કરે અને બન્ને બાજુનો રસ્તો કુદરત અને મનુષ્યકૃતિથી ઘણો સુંદર લાગે. જીવતી કવિતા અહીં જોઇ શકાય છે, સ્થૂળ ઊંચા પ્રકારનું સુખ કેવું હોઇ શકે તેનો અહીં ખ્યાલ થાય છે અને સ્વર્ગીય સ્થૂળ સુખની ઝાંખી થાય છે. અહીં અધ્યાત્મને અવકાશજ નથી,

રીચમંડ અને કીંગ્સ્ટન શહેરમાં થઇને આવ્યા. એ સર્વ લંડનનાં પરાં છે. અહીંથી પાછા જતાં ટેઇમ્સ નદીમાં થઇને જવાનો વિચાર કર્યો. અમે ત્રણ જણ સાથે હતા. નાની બોટ મોટરવાળી હતી તેની રીચમંડની ટીકિટ લીધી. બોટમાં બેઠા પછી જે દેખાવ જોયો તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. ત્યાં નાની બલામડી જેવી ઘણી બોટો ભાડે મળે છે. શનિવારનો દિવસ હતો એટલે બપોરના રજા હતી. આવી સેંકડો બોટો અંદર ફરતી હતી. અંદર બે કે ત્રણ માણસો હોય. ઘણે ભાગે સ્ત્રીપુરૂષ હશે. તેઓ ખાવાનું સાથે રાખે. બોટમાં બેસી ખાય, કોઇ ગ્રામોફોન વગાડે, કોઈ વાયોલીન વગાડે, કોઇ અંદર કાંઠા ઉપર પડયા રહે અને કોઇ સુતા હોય. જેને જેમ ફાવે તેમ આનંદ કરે. આવી સેંકડો બોટો હતી. બન્ને બાજુએ મોટી રેસ્ટોરાં બોટો પણ ખરી, અને કેટલીક હરવા ફરવાની પણ બોટો હતી. નદીમાં પણ ખાવા પીવાની સગવડ તો ખરીજ.

આ દેખાવ જોતા હતા ત્યાં અમારી બોટ ઉપડી. બન્ને બાજુએ એવો સુંદર દેખાવ કર્યો છે કે ત્યાં સ્વર્ગનો ખ્યાલ આવે. લીલો પ્રદેશ અને કાંઠા ઉપર મકાનો—નાનાં લાકડાંનાં કે મોટાં હોય છે. બન્ને બાજુએ લોકો રમે નાચે કુદે અને કુતરાઓ સાથે ગેલ કરે. એવા અનેક દેખાવો જોતાં જઈએ અને સ્ટીમર આગળ ચાલી જાય. આખી નદીની બન્ને બાજુએ અનેક ક્લબો અને પાર્કો તથા ફરવાની જગ્યા છે અને અહીંના લોકો એનો પૂરતો લાભ લે છે. તેઓ કુદરતની પ્રતિકૂળતાનો પણ ઘણો સારો ઉપયોગ કરી રહ્યા છે અને ફુરસદના વખતમાં આનંદ કરે છે. ધંધા વખતે ધંધાનીજ વાત અને અવકાશના

વખતમાં જીંદગી વધારવાનાં બાહ્ય સાધનોનો પૂરતો લાભ લેવો એ એમનું જીવનસૂત્ર છે. અત્યારે ઉનાળો હતો એટલે આખી કુદરત હસી રહી હોય એમ દેખાતું હતું. અમને પાંચસેક હોડીઓ આવાં યુગળોની મળી હશે અને સર્વના આનંદી ચહેરા જોઇ અમને જોવાની ઘણી મજા આવતી હતી.

રસ્તા ઉપર અનેક હોટેલો અને હોડીઓ ભાડે લેવાની જગ્યા પણ આવે. એમ કરતાં અમે કીંગ્સ્ટન નજીક આવ્યા. ત્યાંથી રીચમંડ જતાં ઢોળાવ જબરો આવે છે તેથી ત્યાં બોટને સંભાળથી લેવી પડે છે. બોટ એક બંધ પાસે આવી અંદર ગઇ, પછી ઊભી રહી. ધીમે ધીમે બધું પાણી ખલાસ કરી તેને છ ફીટ ઉતારી દીધી. પછી સામેનું બારણું ખોલ્યું એટલે બોટ નવી નીચી સપાટી પર આવી. આને Peddington lock કહેવામાં આવે છે. જે ધોરણ ઉપર પનામા કેનલ બાંધી છે તેનો પ્રીન્સીપલ નજરે જોયો. સ્ટીમર ચઢીઉતરી શકે નહિ પણ દરવાજા બંધ કરી, પાણી એકજ લેવલ રાખે છે. તે ધોરણે કામ લઇ સાયન્સના જ્ઞાનનો લાભ લેવામાં આવે છે. આ વૈજ્ઞાનિક કળા વિભાગ બહુ જોવા જેવો લાગ્યો. વખત હોય તો ટેમ્સ નદીમાં એક વખત જરૂર જવા જેવું છે. કેટલીક સરવીસ તો વેસ્ટમીન્સ્ટરથી માંડીને હેમ્પ્ટનકોર્ટ સુધીની પણ હોય છે. આખે રસ્તે અનેક નાની બોટો બલામડીઓ અને મછવા સામે મળ્યા જ કરે અને બન્ને બાજુનો રસ્તો કુદરત અને મનુષ્યકૃતિથી ઘણો સુંદર લાગે. જીવતી કવિતા અહીં જોઇ શકાય છે, સ્થૂળ ઊંચા પ્રકારનું સુખ કેવું હોઇ શકે તેનો અહીં ખ્યાલ થાય છે અને સ્વર્ગીય સ્થૂળ સુખની ઝાંખી થાય છે. અહીં અધ્યાત્મને અવકાશજ નથી,

તેમજ અધ્યાત્મની વાંછામાં બન્તેને ગુમાવવાનો દંભ પણ નથી; એટલે આ દેશમાં સ્થૂળ સાધનોનો કેટલો લાભ આ ભવમાં લઇ શકાય છે તેજ જોવાનું છે. આ દેશમાં આત્મા તો ખોવાઇગયો છે અને શોધ્યો જડે તેમ નથી, પણ સ્થૂળ સંપત્તિની વિપુળતામાં આ દેશ એટલો બધો વિલાસ અને આનંદ કરે છે કે તેનો ખ્યાલ આપવો મુશ્કેલ પડે તેમ છે.

સ્ટીમર આવાં અનેક દૃશ્યો જોતી રીચમંડ આવી. ત્યાંથી બસમાં બેસી અમે મુકામ પર આવ્યા. રીચમંડ પણ નાનું ગામ છે, બધી વસ્તુઓ મળે છે અને તેની બાજુમાં મોટો બાગ છે તે જોવા આવતી કાલે જવાનું છે.

ક્યુ ગાર્ડન્સ. Kew Gardens.

રીચમન્ડ પાસે આ બોટેનીકલ ગાર્ડન્સ છે. બસમાં ત્યાં જઈ શકાય છે. છ સાત પેનીમાં બસ ત્યાં પહોંચાડે છે. એ બગિચો ટેઇમ્સ નદીના કિનારા પર છે અને ઘણો વિશાળ છે. એમાં અનેક જાતનાં છોડવાંઓ અને ઝાડો છે. એમાં જાપાનીઝ પેગોડા ખાસ જોવા લાયક છે. એ આખા બાગમાં ફરતાં બે કલાક લાગે છે. દરેક જાતનાં છોડ કે ઝાડ પાસે તેનું વર્ણન લખેલું હોય છે અને અંદરની અગત્યની ચીજોમાં ચિત્રોની બુક પણ મળી શકે છે. બગિચાઓનો શોખ હોય તેણે આ બગિચો જરૂર જોવા લાયક છે. લંડનમાં બગિચાઓનો પાર નથી. આટલું મોટું શહેર છતાં તેમાં મોટા મધ્ય ભાગમાં પણ ઠામ ઠામ બગિચાઓ ઘણા રાખ્યા છે. ત્યાં બાળકો રમે છે અને અવકાશે માણસો હવા ખાય છે. અહીં ઘરો તો એવી રીતે રાખવામાં આવે છે કે બહારની હવા અંદર આવવા દઇ શકાય નહિ. બારી બારણાં હોય ઘણાં,

પણ અધખોલાં પણ રાખી શકાય નહિ. શરદી લાગી જવાનો ઉનાળામાં પણ ભય રહે છે અને શિયાળામાં તો અંદર ગરમી રાખવી જ પડે એટલે ઘરમાં ગુંચાયલા લોકોને ચોખી હવાનાં સાધનો જોઇએ. કુદરતની આ વિરૂદ્ધતાથી એ લોકો ડરી ગયા નથી. શિયાળામાં ઠંડી વધારે હોય, વરસાદ અને બરફ પડતો હોય ત્યારે વધારે કામ કરે છે, કામ કરે એટલે શરીરમાંથી ગરમી નીકળે છે અને જ્યારે જરા ઉઘાડ નીકળે ત્યારે ખુલ્લી હવામાં જઈ પ્રકાશનો લાભ લે છે. ઠેકાણે ઠેકાણે નાના બગિચાઓ તો હોય જ છે અને આવા મોટા બગિચા પણ ઘણા છે. કેન્સીંગ્ટન ગાર્ડન્સ, જેમ્સીસ પાર્ક, રીજન્ટ પાર્ક, હાઇડ પાર્ક વિગેરે મોટા બગિચાઓ પણ છે. ક્યુ ગાર્ડન્સ એ જાહેર બાગ છે, અંદર જવાની ફી છે, બોટનીના અભ્યાસીને તો એ બહુ ઉપયોગી છે પણ સામાન્ય રીતે પણ એકવાર તો જરૂર જોવા લાયક છે.

અહીંના બગિચાઓમાં ખુરશીઓ ગોઠવેલી હોય છે. તે પર બેસવાની ફી હોય છે. કોઇ ઠેકાણે એક પેની અને કોઇ ઠેકાણે બે પેન્સ હોય છે. હાઇડપાર્ક જેવામાં દશેક હજાર ખુરશીઓ હશે. બેન્ડ હોય ત્યારે અને ખાસ કરીને શનિવારે ત્યાં બેસવાની જગ્યા મુશ્કેલીએ મળે છે એટલે લોકો ખુલ્લી હવાનો લાભ લે છે. ઘણા ખરા ફરતાં જ જોવામાં આવે છે.

ઝૂ. (Zoological Gardens).

અમે ઝુલોજીકલ ગાર્ડન્સ જોવા ગયા. આને ટુંકામાં 'ઝૂ'ના નામથી લોકો ઓળખે છે. ઓક્સફર્ડ સ્ટ્રીટની નજીકમાં—શહેરના મધ્યમાં એ બાગ છે. અંદર દાખલ થવાની ફી એક શિલીંગ પણ આજે સોમવારે છ પેની છે. અમે અહીં ઘણું જોવાની આશા

રાખી હતી પણ બહુ વિશેષતા લાગી નહિ. આપણે ત્યાં બગિચા ઘણા છે અને તેમાં જનાવરોનો સંગ્રહ હોય તેવો આ બગિચો છે. અહીં સિંહ, વાઘ, વરૂ, રીંછ-ઘણાં છે તેમાં ખાસ નવીનતા લાગી તે નીચે પ્રમાણે છે. એક સફેત હાથી જોયો. વાંચ્યો હતો પણ જોયેલો નહિ. ચામડી તદ્દન સફેત. બીજા ચાર હાથી કાળા રંગના છે તેના ઉપર ત્રણ પેની લઈ બેસાડે છે. ગોરાં છોકરાંઓ બહુ બેસતાં હતાં. ઉરાંગઉટાંગ વાંદરો જોયો. બીજા દક્ષિણ અમેરિકાના ઘણી જાતના વાંદરા જોયા. સર્પગૃહમાં મોટા સર્પો અને તેની જાતો છે. પક્ષીગૃહમાં અનેક જાતનાં પક્ષીઓ છે. દરેકની બહાર તેનું વર્ણન લખેલું હોય છે. એ સિવાય શહામૃગ અને અનેક જાતનાં જનાવરો જેનાં નામ વાંચેલાં પણ જોયેલાં નહિ તે જોયાં.

આજે સોમવાર હતો તેથી લગભગ ચાર પાંચ હજાર માણસ જોવા આવેલું હશે. એ લોકો વાંદરાને જોઇને કે હાથીને ડોલતો જોઇ ગાંડાઘેલા થઇ જાય છે, ખાવાનું ખવરાવે છે અને જ્યાં ખાવાનું આપશો નહિ એમ લખ્યું હોય ત્યાં હુકમ બરાબર પાળે છે. અહીંના લોકોનું નિયંત્રણ (ડિસીપ્લીન) તો અજબ છે. દરેક પોતાની ફરજ સમજે છે. માથે સિપાઇના હુકમની જરૂર રહેતી નથી.

બાગમાં વચ્ચે ખાવાની જગ્યા તો ખરી જ. ચાનો ટાઇમ (૪ વાગે) હતો એટલે લગભગ સાતસો માણસો ચા પીવા બેસી ગયા હતા. દરેકને માગેલ વસ્તુ મળે અને ટેરીફ (ભાવતાલ) છાપેલ જ હોય છે એટલે એમાં વરવાંધો કે ગોટાળો હોય જ નહિ. ત્યારપછી ત્યાં એક ઘણી નવીન ચીજ જોઇ. એને aquarium કહે છે. એમાં દરેક જાતની માછલીઓ હોય છે. એને રાખવા માટે ઊંચા કાચનાં પોન્ડ બનાવ્યા છે-માછલીઓ

કયા પ્રદેશની છે તે લખેલું હોય છે–તેમાં ઉપરથી પાણી આવે છે અને નીચેથી ચાલ્યું જાય છે. અંદર એ જે પ્રદેશની હોય ત્યાંની રેતી, પથ્થર અને છોડવા હોય છે અને માછલીઓ ગેલ કરતી ફર્યાં કરે છે. એ અનેક રંગની અને રંગબેરંગી હોય છે–કોઇ નાની અને કોઇ ઘણી મોટી. એના રંગો અને શરીર જોતાં માછલી નળીઆ અને વળીઆ સિવાય સર્વ આકારની હોય છે એ વાતની પ્રતીતિ થઇ. એનો દેખાવ અતિ મનમોહક છે અને જોતાં જરા પણ કંટાળો આવે તેવું નથી. એ એક્વેરીયમમાં દાખલ થવાની ફી એક શિલીંગ પણ સોમવારે છ પેની છે. એ જોતાં કલાકેક થાય એટલી તેમાં માછલીઓ છે. માછલીઓની ઉપર નીચે જવાની રીત પણ જોવા જેવી લાગી. એક ઇલેકટ્રીક માછલી છે તેની નીચે લખ્યું છે કે એ સપાટો લગાવે ત્યારે પાંચસે વૉલ્ટના પાવરના વીજળીનો ઝાટકો લાગે છે. પાર વગરની માછલીઓ જોઇ, લોબ્સ્ટર જાતની પણ અનેક જોઈ અને બીજાં તો નામો એટલાં કે યાદ પણ રહે નહિ.

ઝૂમાં ઊંટ પણ છે. તેના ઉપર પણ છોકરાઓ સ્વારી કરી અંદર ફરે છે. બેસવા માટે ખુરશીઓ ગોઠવી છે. જ્યાં સંભાળ રાખવાનું હોય ત્યાં રેલીંગ–કઠેરો કરેલો હોય છે એટલે કોઇને જોખમ થાય નહિ. કયું જનાવર કોણે અને ક્યારે ભેટ આપ્યું, ખરીદ્યું ક્યારે–તેનો પણ લેખિત ઇતિહાસ આપેલો હોય છે.

અંગરેજ પ્રજા સાધારણ રીતે વ્યાપારી પ્રજા કહેવાય છે. તેઓને વેપાર સિવાય બીજો રસ નથી એવો તેમના ઉપર આક્ષેપ છે; છતાં તેઓએ પણ અઢળક પૈસા એકઠા કરી આનં-

દનાં અનેક સાધનો ગોઠવ્યાં છે અને તે દરેકમાં ઓછું વધતું કળાવિધાન તો જરૂર જ હોય છે. આ ઝૂ બગિચામાં ધોળું રીંછ Polar bear પણ જોવામાં આવ્યું. એકવેરીયમના દરેક પોન્ડમાં જોઇએ તેટલી ગરમી કૃત્રિમ સાધનોથી રાખવામાં આવે છે તેથી માછલી મરતી નથી. આ સર્વની રક્ષા માટે મોટો ખરચ થાય છે, તેને માટે એક સોસાયટિ છે અને તેના મેંબરો તે નભાવે છે.

ઓકસફર્ડ.

તા. ૨૫-૯-૨૬ ને રોજ ઓકસફર્ડ જવાની ગોઠવણ કરી હતી. વિદ્યાના ધામ અને દેવી સરસ્વતીના ઉપાસકોના આ માનીતા સ્થાનને જોવાની ઘણા વખતથી ઉત્કંઠા થયા કરતી તે એક વિદ્યાર્થી મિત્રનો પરિચય થતાં પૂર્ણ થઇ. જોકે આ સમયે કોલેજો બંધ હતી છતાં અન્ય ઘણું જોવાનું છે અને મુલાકાત નિષ્ફળ નહિ જાય એમ કહેવાથી ત્યાં જવા ઠરાવ્યું. પેડીંગ્ટન સ્ટેશને ગયા તો ત્યાં પ્રથમે ગ્રાસે મક્ષિકા જેવું થયું. ઓકસફર્ડની ટ્રેઇન સવારે ૯-૩૫ ઉપડતી હતી પણ હું જે ટ્રેનમાં બેઠો તે ૯-૧૫ ઉપડી એટલે લાગ્યું કે કાંઈ ભૂલ થઇ. અહીં ઓળખાણ વગર પેસેંજરો સાથે વાત થાય નહિ, પણ એ શિષ્ટાચારને આ મુશ્કેલીમાં બાજુએ મૂકી બાજુવાળાને પૂછ્યું કે આ ગાડી ઓકસફર્ડ જશે? તેણે જવાબ આપ્યો કે આ ગાડી તો બ્રીસ્ટલ (Bristol) ની છે પણ (Didcut) ડીડકટ સુધી રસ્તો એકજ છે. ગાડી ઉપડી ચૂકી હતી એટલે ઉતરાય એમ તો હતું જ નહિ. એટલે ધીમી ગાડીમાં આસપાસના પ્રદેશનું અવલોકન કરતાં અને વારનવાર કાંઇક વાંચતાં ડીડકટ પહોંચ્યો. સ્ટેશને ઉતરીને

પૂછતાં જણાયું કે બીજી ગાડી આવતાં સુધી ૧ાા કલાક બેસી રહેવું પડશે. ઓક્સફર્ડ જવાની ફાસ્ટ ગાડી તો હું જોઈ રહ્યો ને ચાલી ગઈ અને મારો મિત્ર મળશે નહિ તો મને ભારે અગવડ થશે એમ ચિંતા કરતો ડીડકટ સ્ટેશને વેઇટીંગરૂમમાં બેઠો. સ્ટ્રેન્ડ મેગેઝીન ખરીદી બેચાર વાર્તાઓ ઉપર નજર નાખી ગયો. ૧૧-૪૫ ની ગાડી મળી, તેમાં બેસીને ઓક્સફર્ડ પહોંચ્યો. સામે આવનાર આટલો વખત કાંઈ બેસી રહે નહિ એમ ધારી સ્ટેશન બહાર નીકળી ગયો. તેનું ઠેકાણું મારી પાસે હતું તેથી ગાડી કરી સીધો તેને ત્યાં ગયો. તેની રહેવાની જગ્યા સ્ટેશનથી ચાર માઇલ દૂર હતી. ત્યાં જઇને પૂછ્યું તો ઘરની માલિકે કહ્યું કે તમારા મિત્ર તો તમને લેવા સ્ટેશને ગયા છે, હજુ આવ્યા નથી. ત્યારે મેં કરેલી બીજી ભૂલ ધ્યાનમાં આવી.

પા કલાક રાહ જોઈ એટલામાં તે મિત્ર આવ્યા. તે સ્ટેશને રાહ જોતાં બે ગાડી આવી ગઇ ત્યાંસુધી બેસી રહેલા હતા. આખરે મળ્યા એટલે આનંદ થયો.

'ખાનગી વાસગૃહો.' મારા એ મિત્રનો નિવાસ એક ખાનગી ગૃહમાં હતો. ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટિને અંગે એવા ખાનગી આબરૂદાર ઘરોનું લીસ્ટ રાખવામાં આવે છે અને (યુનિવર્સિટિ) જે ઘરોમાં રહેવાની રજા આપે તે ઘેર જ વિદ્યાર્થીથી રહી શકાય છે. કોઇ લેન્ડલેડી બરાબર સંભાળ ન રાખતી હોય અને તેને વિષે ફરિયાદ જાય તો પછી તેનું ઘર નામાવલિમાંથી કાઢી નાંખવામાં આવે છે અને તેને ત્યાં કોઈ વિદ્યાર્થી જઈ શકતો નથી. આવાં ખાનગી ગૃહોમાં વિદ્યાર્થીને રહેવા સારૂ બે ઓરડા આપવામાં આવે છે, જેમાં એકનો ઉપયોગ સુવા માટે અને બીજાનો

ઉપયોગ વાંચવા કે મળવા માટે કરવામાં આવે છે. બન્નેમાં જરૂરી પણ બહુ સારૂં ફરનીચર હોય છે. ગરમીના ગોખો તો અહીં દરેક ઓરડામાં હોય જ, તેનો ઉપયોગ મુખ્યત્વે શિયાળામાં થાય છે. આવી રીતે લેન્ડલેડીને ત્યાં રહેવાનો ખર્ચ અઠવાડિયે અઢી પાઉન્ડ આવે છે તેમાં સવારનો નાસ્તો (બ્રેક ફાસ્ટ) બપોરનું ભોજન (લંચ) અને રાતનાં જમણ (ડીનર)નો સમાવેશ થાય છે. કપડાં ધોવરાવવાનું બીલ આપણે ચૂકવવાનું હોય છે.

હું જે મિત્રને ત્યાં ગયો તેની લેન્ડલેડી બહુ ભલી બાઇ હતી. એક માતા જેટલી માયા તેનામાં જોવામાં આવી. પેલો વિદ્યાર્થી જે સ્ટેશને રાહ જોયા કરતો હતો તેને તેડવા પોતે સાઇકલ પર જવાની તૈયારી કરવા માંડી. જમાડવામાં તે આનંદ લેતી, ઓછું ખાય કે બેચેન જણાય તો પોતે અધીરી પડી ઘણી ચિંતા કરે. એ વિદ્યાર્થી પોતાને ઘેર રહે તેમાં તેનો ઘણો ખર્ચ નીકળી આવતો.

'કોલેજ.' ઓક્સફર્ડમાં ૨૨ કોલેજો છે. દરેક કોલેજમાં પ્રથમ મોટો દરવાજો, અંદર મોટો લીલોતરીથી ભરપૂર ચોક, ચારે બાજુ રૂમો અને તેની પછવાડે તેવોજ બીજો ચોક અને રૂમો. આ બધામાં તે કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ રહે છે. વિદ્યાર્થી ૨૨ કોલેજમાંથી ગમે તે કોલેજમાં દાખલ થાય એટલે તે યુનિવર્સિટિનો 'અંડર ગ્રેજ્યુએટ' અને મેંબર–સભ્ય ગણાય છે. સ્ત્રી વિદ્યાર્થી પણ અંડર ગ્રેજ્યુએટ કહેવાય છે પણ તેની જોડણી Graduette લખાય છે. અત્ર કોલેજમાં આપણા હિન્દુસ્તાનની જેમ ભાષણ સાંભળવાનાં નહિ, માત્ર રહેવાનું અને જમવાનુંજ હોય છે. ભાષણ યુનિવર્સિટિ તરફથી થાય છે અને જે જે

વિષયમાં જેને શોખ હોય તે તે ભાષણો સાંભળે. ફરજીઆત ટર્મ ભરવાનું કે હાજરી નોંધવવાની હોતી નથી. દરેક કોલેજનો પોતાનો ઇતિહાસ હોય છે. કેટલીકમાં ઓછે ખરચે નભે છે અને કેટલીકમાં ભારે ખર્ચ આવે છે. દર અડવાડિયે રહેવાનો અને ખાવાનો ખર્ચ ૨–૩ પાઉન્ડ આવે છે, બે પાઉન્ડથી ઓછો ખર્ચ થતો નથી અને ત્રણથી વધારે થતો નથી. એ ઉપરાંત લોંડ્રી–(ધોલાઇ) નું બીલ થાય તે આખું ટર્મ પૂરૂં થયે આપવાનું હોય છે. ફી વિગેરે સર્વ, ટર્મ પૂરી થાય ત્યારેજ વસુલ કરવામાં આવે છે.

'યુનિવર્સિટિ.' કોલેજનું કામ વિદ્યાર્થીઓપર દેખરેખ રાખવાનું અને તેમને માટે રહેવાની તેમજ જમવાની ગોઠવણ કરવાનું હોય છે. આ સર્વ residential colleges કહેવાય છે. અભ્યાસ કરાવવાનું કાર્ય યુનિવર્સિટિ કરે છે. તેનાં ભાષણો બહુજ ઉંચા પ્રકારનાં હોય છે અને તે દરેક ભાષણમાં ઊંડો અભ્યાસ તરી આવે છે. એ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીને મુશ્કેલી પડે, સલાહ જોઇએ–તે સર્વ પ્રોફેસરો આપે છે. તેઓ સર્વ યુનિવર્સિટિ સાથે જોડાયલા હોય છે. વિદ્યાર્થીઓ સાથે જમે, સાથે ફરે, સાથે રમે અને વાતચીત કરે તેમાં ઘણું જ્ઞાન મેળવે છે, અને પરસ્પર સંબંધ પણ સારો કેળવાય છે. એક રીતે વિદ્યાર્થીઓને બહુ છૂટ હોય છે અને બીજી રીતે નિયંત્રણ પણ આકરૂં છે. તેઓએ અમુક જાતનો ડ્રેસ પહેરવોજ જોઇએ, દરેક કોલેજના ક્રેસ્ટ અથવા બેજ હોય છે તે લગાડવાં જોઇએ અને અમુક વખતે ફરવા નીકળે તો માથે અંડર ગ્રેજ્યુએટની ચોરસ ટોપી પહેરવીજ પડે. તેના ઉપર કાબુ રાખવા માટે ત્યાં proctors હોય છે, તેઓ ગમે ત્યારે ફરવા નીકળે. તેઓ તો વૃદ્ધ હોય છે

પણ સાથે બે મજબૂત bulls ને રાખે છે. આ બુલ્સ-મજબૂત માણસો વિદ્યાર્થીને પકડી શકે છે, દોડીને અટકાવી શકે છે અને પછી તે વિદ્યાર્થીની તપાસ થાય છે અને સજા થાય છે. A student is liable to be procted. આ પ્રોક્ટરો ઘણા મજબૂત મનના મક્કમ અને માયાળુ હોય છે અને વિદ્યાર્થીવર્ગ પર તેમની ધાક પણ ઘણી હોય છે. ઓક્સફર્ડમાં છ સાત હજાર વિદ્યાર્થીઓ છે તેમને આ નિયંત્રણામાંથી બરાબર પસાર થવું પડે છે. લંડનમાં કેળવણી તો ઘણી છે પણ રખડતા વિદ્યાર્થીઓ ઉપર અંકુશ રાખે તેવું કોઈ ખાતું ત્યાં નથી અને લંડનનો મોટો વ્યવહાર અને મોટી વસતી હોવાને કારણે તેવું બની શકે તેમ પણ નથી.

'રમતો-બોટીંગ.' અહીં વિદ્યાર્થીઓ ક્રીકેટ, ટેનીસ અને ગોલ્ફ બહુ રમે છે અને તેમાં ખાસ પ્રવીણ થાય છે. જેને જેનો શોખ હોય તે તે રમે, પણ તેમનો સર્વથી વધારે આનંદ તો નદીમાં 'બોટીંગ'-હોડી ચલાવવાનો છે. દરેક કોલેજની બાર્જ Barje નદીમાં હોય છે. બાર્જ એટલે કાંઠા ઉપર તરતું રેસ્ટોરાં. તેમાં ખાવા પીવાનું મળે છે. બાવીશે કોલેજની બાર્જો નદીમાં હોય છે. નાની નાની બોટોમાં વિદ્યાર્થીઓ હાથે હલેસાં ચલાવી કસરત કરે છે. એનાં punting, paddling અને rowing એમ ત્રણ પ્રકાર હોય છે. પન્ટીંગમાં મોટા વાંસડાને રેતીમાં દબાવી મછવો ચલાવવો, પેડલીંગમાં ચાટવા નાના હોય છે અને રોઈંગમાં મોટા હોય છે. બધી કોલેજો વચ્ચે બોટીંગની હરીફાઇ થાય છે. એક દિવસ ઓક્સફર્ડ અને કેંબ્રીજ વચ્ચે લંડનમાં બોટીંગની રેસ થાય છે તેમાં માત્ર બેજ હોડીઓ હોય છે, દાઢ

માઇલની રેસ હોય છે, પણ લંડન બ્રીજથી દોઢ માઇલ સુધીમાં નદીની બન્ને બાજુએ ઊભા રહેવાની પણ જગ્યા મળતી નથી એટલા લોકો તે જોવા જાય છે. બોટીંગમાં તેમને કાંઇક અનેરો આનંદ થાય છે. દરેક વિદ્યાર્થી બોટીંગ તો કરવાનો જ. લંડનની રેસમાં જે ચુંટણી થાય છે તે યુનિવર્સિટિ કરે છે. તેમાં ઓક્સફર્ડના આઠ અને કેંબ્રીજના આઠ હોય છે. કોલેજોની અંદર અંદરની હરિફાઇ થાય છે તેની પસંદગી કોલેજો કરે છે. આ બોટીંગ ઉપરથી જણાય છે કે નાની નદીનો પણ તેઓ ઘણો લાભ લે છે. મુંબઇ જેવો સુંદર દરિયો હોય તો તેનો બહુ લાભ લે. આપણે ત્યાં કુદરતની અનુકૂળતાનો જોઇએ તેટલો લાભ લેવાતો નથી, બલ્કે આપણને લેતાં આવડતું નથી.

'ડિનર'

દરેક કોલેજમાં વિદ્યાર્થીઓ સાંજે સાડાસાત વાગે સાથે જમવા બેસે છે. ટેબલ ઉપર કોલેજની, અભ્યાસની કે પુસ્તકની વાત કરવાની મનાઇ છે. જો કોઇ વિદ્યાર્થી ભૂલથી એ વાત છેડે તો તે ટેબલ પરના સર્વ વિદ્યાર્થીનું તે દિવસનું ડીન્ક (પીણા) નું બીલ તેને ચુકવવું પડે છે અને આ નિયમનો બરાબર અમલ થાય છે. જમવા વખતે જમવાની વાત, તે વખતે અભ્યાસની વાત નહિ–એ વાતનો આ અમલ જણાય છે. જમતી વખત ચિંતા કરાવે તેવી કોઈ વાત કોઇ કરતાજ નથી અને તેટલા માટે આનંદની વાતો કરતાં તો ખાસ શીખવું પડે છે. કોઈ પરોણો આવે તો તેની સાથે વાત કરવીજ પડે, એટલે વાત કરતાં આવડવી એ એક હોંશિયારી ગણાય છે અને અભ્યાસ કાળથી એ ગુણની ખીલવણી થાય છે. કોઇ ટેબલ ઉપર અતડો બેસી રહેતો નથી,

તેને બોલતાં શીખવુંજ પડે છે, કેમકે નહિ તો તેની હાંસી થાય છે અને તેને બોલતાં શીખવાની ફરજ પડે છે.

'સગવડ'

વાંચવાની સગવડ દરેક રૂમમાં પૂરતી હોય છે. ડાક્ટરી મદદ બરાબર મળે છે. કોલેજમાં કોઈ વિદ્યાર્થીને પરદેશમાં છીએ એમ લાગતું નથી, અરસ્પરસ ભાઇચારો ઘણો રહે છે, જેઓ અંડર ગ્રેજ્યુએટ ન હોય અને ત્યાં અભ્યાસ કરતા હોય તેમને જ ખાનગી ઘરોમાં રહેવા જવું પડે છે. બાકી જેટલી જગ્યા હોય તેટલાનેજ કોલેજમાં લે છે. આપણા ઘણા વિદ્યાર્થીઓને ત્યાં એક વર્ષ રહે તોપણ કોલેજમાં જગ્યા મળતી નથી એટલી ત્યાં અભ્યાસ કરનારની ભરતી છે. કોઇ પણ કોલેજમાં દાખલ ન થાય ત્યાં સુધી તે અંડર ગ્રેજ્યુએટ ગણાતો નથી. જો મુંબાઇનો ગ્રેજ્યુએટ ન હોય તો અહીં તેને મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા આપવી પડે છે જેની તૈયારી કરતાં ૭ માસ જાય છે.

'કોલેજો'

દરેક કોલેજના મકાન પર તેના Crest નિશાની હોય છે, અને તેજ બેજને નાના આકારમાં છાતી ઉપર વિદ્યાર્થીઓ પહેરે છે. આવા બેજ બજારમાં વેચાતી મળી શકે છે. બેજના કેટલાક નમુના મેં લીધા છે તે કાર્ડો જોવા લાયક છે. કેટલીક કોલેજ ૮૦૦ થી હજાર વર્ષની જૂની છે. દરેક કોલેજ કઇ શાલમાં સ્થપાઈ વિગેરેનો ઇતિહાસ હોય છે અને ખાસ કરીને તે કોલેજમાંથી ભણી ગએલામાંથી જેઓએ જીવનના જૂદા જૂદા પ્રદેશમાં નામના મેળવી હોય એવા મહાન પુરૂષોની યાદગીરિ તે બહુ સારી રીતે

રાખે છે. મોટામાં મોટી કોલેજ ક્રાઇસ્ટ ચર્ચ કોલેજ Christ Church College) છે. તેનો quadrangle અંદરનો ચોક ઘણો વિશાળ છે. તે ઉપરાંત જૂનામાં જૂની કોલેજો બીજી પણ છે. Oriel ઓરીઅલ કોલેજમાં રાજાઓ અને ખાનદાનના નબીરાઓ આવે છે અને ખર્ચ પણ તે પ્રમાણમાં જ આવે છે. તે ઉપરાંત All souls College, Trinity College, University College, Brasenose College, Corpus Christe College, New College, St. Hughes College, Queen's College, Magdelen College, વિગેરે ઘણી કોલેજો છે. કુલ ૨૨ છે. મેં ઘણીખરી કોલેજ જોઈ, પણ અત્યારે તે વિદ્યાર્થીઓ વગરની હતી. બધા હાજર હોય ત્યારે આવવાનું થયું હોત તો વધારે જોવાનું બની શકત. અહીં College એટલે રહેવા ખાવાની જગ્યા એ વાત ખાસ લક્ષમાં રાખવાની છે.

'લાઇબ્રેરી'

એક બોડલીન લાઈબ્રેરી નામની Oxford માં લાઇબ્રેરી છે. તેમાં એટલાં પુસ્તકો છે કે તેના વેબ્સ્ટર ડીકશનેરી જેવડાં, એ-થી ઝેડ સુધીના, લીસ્ટનાં ૪૨ વોલ્યુમ છે. કહે છે કે આખી દુનિયામાં બ્રીટિશ મ્યુઝીઅમથી બીજે નંબરે આ લાઇબ્રેરી છે. અગાઉથી પરવાનગી મેળવી ત્યાં વાંચવા જઈ શકાય છે, પુસ્તકનું નામ નંબર આપે તે લાવી આપે છે, પુસ્તક ઘરે લઈ જઈ શકાતું નથી. એ લાઇબ્રેરી જોઇએ ત્યારે સરસ્વતીનો ખજાનો કેટલો મોટો છે તેનો સહજ ખ્યાલ આવે એમ છે. વાંચવા માટે લાઇબ્રેરીથી જરા દૂર સામે એક મોટો વિશાળ હૉલ છે. જોવા

જનાર (વીઝીટર) ને માત્ર અંદર પ્રવેશજ કરાવવામાં આવે છે. વાંચનારાઓને અડચણ ન પડે માટે તેમને અંદર હરવા ફરવા કે વાત કરવા દેતા નથી. લાઇબ્રેરીનું મકાન ઘણું વિશાળ છે.

'વીરપૂજન.'

કોલેજોના બહારના દેખાવ સામાન્ય હોય છે. મકાનની વિશાળતા સિવાય બીજું કાંઇ ખાસ અસાધારણ જણાયું નહિ. દરેક કોલેજમાં કયા વિદ્યાર્થી નામાંકિત થયા, કોણે નામ કાઢ્યાં, તેનો ઇતિહાસ રહે છે અને ભીંતપર તખ્તી પણ લગાવે છે. અહીં Lord Curzon ભણ્યા હતા, અહીં Birkenhead ભણ્યા હતા, અહીં Prince of Wales–એમ બતાવે. કોલેજના ઇતિહાસ લખેલા–છાપેલા હોય છે. સો વરષી–છસો વરષી એમ ઉજવાય છે. ઓરીઅલ કોલેજની છસોમી વરષી હમણાં ઉજવવામાં આવી હતી ત્યારે શહેનશાહ જઇ શક્યા નહોતા પણ સંદેશો મોકલ્યો હતો.

'નાની પાર્લામેન્ટ.'

અહીંની ડીબેટીંગ સોસાયટી એ નાની પાર્લામેન્ટ ગણાય છે. ત્યાં ચર્ચામાં ઘણો ભાગ લેવાય છે અને પાર્લામેન્ટની ચર્ચાનાં તત્ત્વો અહીંથીજ વિદ્યાર્થી શીખે છે. ઠરાવો મૂકતાં, સુધારા મૂકતાં, ઓરડરના!, કાનુનના સવાલ ઉઠાવતાં તેઓ અહીંથી શીખે છે. શહેરમાં પેસતાં Martyr's Memorial આવે છે. અહીં સાત બીશપને ફાંસીએ ચઢાવેલા તેનું સ્મારક છે. આખા શહેરમાં મોટર બસ ટેક્સી અને ગાડીઓ ફરે છે. મોટી મોટી દુકાનો ઘણી છે. ખાવાની જગ્યાનો પાર નથી; છતાં અહીં લંડન જેવી ધમાચકડી

નથી, ચારે તરફ શાંતિ દેખાય છે. અંડર ગ્રેજ્યુએટને યુનિફોર્મમાં ટોપી સાથે જોતાં આનંદ આવે છે. લેડી અંડરગ્રેજ્યુએટની ટોપીઓ બહુ સુંદર હોય છે.

'યુનિવર્સિટિ.'

ઓકસફર્ડમાં માત્ર પાંચ કલાક રહ્યો. ઘણું જોયું અને બહુ સાંભળ્યું. જ્યાં સઘળો સમય સરસ્વતીની સફળ સાધના થતી હોય તે સ્થળમાં કેમ આનંદ ન આવે? લંડન કરતાં હવા પાણી સારાં અને લાલચના પ્રસંગો ઓછા. ઓકસફર્ડમાં ખાસ કરીને ભાષા સાહિત્ય (લીટરચેર) અને વિજ્ઞાન (સાયન્સ) નો અભ્યાસ વખણાય છે. ભાષણો તો બધા વિષયનાં થાય છે પણ ઉક્ત વિષય ઉપર અહીંનાં ભાષણો ઊંચા પ્રકારનાં ગણાય છે, જ્યારે કેંબ્રીજ ગણીત અને ઇજનેરી માટે પ્રખ્યાત છે. લંડનમાં ઇજનેરી, કાયદો અને ડાકટરી માટે વધારે સારો અભ્યાસ છે. બાકી ઈંગ્લાંડ સ્કોટ-લાંડમાં સેંકડો યુનિવર્સિટિઓ છે. દરેક મોટા ગામની યુનિવર્સિટિ જૂદી હોય છે. અને તે દરેકમાં કાંઈ કાંઇ વિશિષ્ટતા ('Speciality) રહેલી હોય છે. કોઈ કોઇ યુનિવર્સિટિ પરીક્ષા લેવાનું જ કાર્ય કરે છે, તેમાંની એક લંડન યુનિ૦ છે; બાકી બીજે તો residen-tial Uni. હોય છે. આપણે ત્યાં હવે આવી શરૂઆત કરવાનો વિચાર ચાલે છે તે ખરેખર બહુ ઇચ્છવા જોગ છે. હિંદુસ્થાનના પ્રમાણમાં ઓછામાં ઓછી એક હજાર યુનિ૦ જોઇએ. કહે છે કે યુનાઇટેડ કીંગ્ડમમાં ૨૦૦–૨૫૦ યુનિવર્સિટિઓ છે. યુનિ૦ કાઢવા પહેલા તેની રચના કેવા પ્રકારની જોઇએ અને તેનો ઉદ્દેશ શો છે તે નક્કી કરવા માટે અહીં આવી યુનિ૦ નો અ-ભ્યાસ કરવાની જરૂર છે.

'શારદાનું કાવ્ય.'

મોટી નદીના સુંદર કિનારા પર આવી રહેલાં આ શારદા-સ્થાનને જોતાં નેત્રને કે હૃદયને તૃપ્તિ નજ થઇ. એની વિશાળ વન-વાટિકાઓ, સુરમ્ય મેદાનો, રમવાની વિશાળ જગ્યાઓ નદીની બાજોં અને શહેરની મનોહર સડકો ઉપર આવેલી કાલેજો જોતાં ન લાગ્યો થાક કે ન જણાયો સમય, એને છોડતાં હિંદુસ્થાનને એ સ્થિતિએ પહોંચતાં કેટલાં વર્ષો થશે એ વિચારથી ક્ષોભ થયો અને આપણે કેટલાં પાછળ છીએ એનું દુઃખદ ભાન થયું. ઓક્સ-ફર્ડથી લંડન સુધીનો પ્રદેશ ઉનાળાની ઋતુમાં લીલોકુંજાર દેખાય છે. રમ્ય તીરપ્રાંતમાં આવેલા એ સુંદર પ્રદેશની તાજી સુવાસમાં તરબોળ થતો સાંજે પાછો નીકળ્યો અને ૧ કલાક ૨૦ મિ. માં લંડનમાં પેડીંગ્ટન સ્ટેશને આવ્યો. બન્ને વચ્ચેનો અંતર ૭૨ માઇલ લગભગ છે. રિટર્ન ટીકીટનો ભાવ ૧૫ાા શિલીંગ છે.

અહીંની રેલ્વેમાં ફર્સ્ટ કલાસ અને થર્ડ કલાસ વચ્ચે બહુ મોટો તફાવત નથી અને સેકન્ડ કલાસ તો છેજ નહિ. અંડર-ગ્રાઉન્ડ રેલવેમાં ટ્યુબમાં તો એકજ કલાસ અને બસમાં પણ એકજ કલાસ. માત્ર રેલવે ડીસ્ટ્રીકટની હોય તેમાં ફર્સ્ટ અને થર્ડ એવા બે કલાસ હોય છે.

કેન્ટરબરી.

તા. ૨૯ મીએ બસ (સારાબેન્ક-મોટી ઉઘાડી ગાડી)માં બેસી કેન્ટરબરી ગયો. એ ધર્મ ભાવનાનું ધામ છે. ઓક્સફર્ડમાં બુદ્ધિની અધિષ્ઠાત્રી સરસ્વતી દેવીનું ધામ જોયું તો અહીં હૃદયની અધિષ્ઠાત્રી ધર્મ ભાવનાનાં સ્થૂળ સ્વરૂપમાંથી કાંઈ જાણવા જેવું

મળશે એમ ધારી ખાસ જોવા ગયો. રસ્તો રળિયામણો હતો. વચ્ચે નાનાં મોટાં ગામો નજરે પડતાં હતાં. લંડનથી ૬૧ માઇલ દૂર આ પવિત્ર ધામ આવેલું છે. મોટર સુંદર હતી રસ્તે રોચેસ્ટર નામનું શહેર આવે છે તે ઘણું મોટું છે અને ડુંગર પર ઉપર નીચે બાંધ્યું છે. દરેક નાના ગામમાં પણ વીજળી, ગેસ, ગટર, તો ખરીજ. રોચેસ્ટરમાં તો ટ્રામ તથા ટ્રેલીફોન પણ હતા. કેન્ટરબરી ઉતરી સહેજ નાસ્તો કરી ત્યાંનું સુવિખ્યાત (ચર્ચ) દેવળ જોવા ગયો. એ દેવળ ઘણું ભવ્ય છે. એમાં વિજેતાઓનાં સ્મારકો છે અને મોટા આર્ચબીશપોની યાદગીરિ છે. થોમસ-એ-બેકેટને અહીં જે સ્થળે મારી નાખવામાં આવ્યો હતો તે બતાવવામાં આવે છે. મંદીર દેખાવમાં ઘણું પુરાતન લાગે છે.

પ્રભુના ધામમાં, પ્રભુના સંતાનોનો ઘોર સંહાર કરનારને સ્થાન મળે એ ઘટના પણ કેવી વિચિત્ર! આવો અન્યાય, જેને તેઓ સ્વર્ગમાં રહી ન્યાય કરનાર પિતા માને છે તે સહન કરી શકતા હશે કે કેમ તેનો ખ્યાલ આ લોકોને ભાગ્યેજ થતો હશે. પણ એતો તત્ત્વજ્ઞાનની વાતો થઇ. હાલ તો જે જોયું તે લખી લેવું, તે પર વિચાર આગળ ઉપર થઇ શકશે, એવો તુરતજ વિચાર આવ્યો. વખત થોડો હોય ત્યાં તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા કરવા બેસાય નહિ. મને આ મંદિર વિશાળતા અને કારિગીરિની દૃષ્ટિએ ઠીક લાગ્યું, બાકી સેંટ પૉલ જોયેલ હોય તેને અહીં આવવાની ખાસ જરૂર ન લાગી.

મારગેટ.

અહીંથી પંદર માઇલ દૂર મારગેટ Murgate નામે એક હવા ખાવાનું સ્થાન છે. એ એક બંદર છે. ત્યાં જવા માટે બસ

લીધી. કેંટરબરીથી ઘણે સ્થાને જવાની જૂદી જૂદી બસ ગાડીઓ મળે છે અને ભાડું સાધારણ હોય છે. બે શિલીંગની બસમાં બેઠા અને મારગેટ (Murgate) ગયા, ત્યાં જે જોયું તે આ જીંદગીમાં ભૂલી શકાશે નહિ. અમારે અહીં માત્ર બે કલાક રહેવાનું હતું અને તેમાં બધું જોઇ લેવાનું હતું; કારણ અમારી બસ સાંજે ૫–૧૫ ઉપડવાની હતી.

આજે દિવસ ઘણો ખુશનુમા હતો. સૂર્યનો પ્રકાશ સારો પડતો હતો અને શનિવાર હોવાથી લોક દરિયાપર નીકળી પડયું હતું. દરિયાપર જુહુના દરિયા જેવી મોટી બીચ (સુંદર કિનારો) છે. ત્યાં હજારો લોકો ન્હાતા હતા, ખાતા હતા, રમતા હતા, ફરતા હતા, પાણીમાં ડૂબકી મારતા હતા અને વિવિધ પ્રકારનો આનંદ સ્વચ્છંદપણે કરતા હતા. ખાવાની ચીજો પોતાની સાથે લાવેલા હોય તેમાંથી ખાય, નહિ તો સામેની સડક મૂકયા પછી અનેક દુકાનો હતી ત્યાંથી ખરીદીને ખાય.

દરિયો ઘણો વિશાળ અને ભરપૂર હતો. કેટલાક છોકરાઓ ગધેડા ઉપર બેસી આનંદથી ફરતા હતા. કિનારાની લંબાઇ લગભગ દોઢ માઇલ હશે. તેની ઉપર બાજુમાં નીચે સડક અને તે પર ટ્રામ અને મોટરો ફર્યા કરતી હતી. દરિયામાં જેને હોડીમાં ફરવું હોય તેને તે ભાડે મળી શકતી હતી. તેની આગળ શરૂઆતમાં promanade હતું. તે દરિયામાં બાંધેલ લાકડાનો મહેલ, ઊંચાઇમાં ચાલીશ ફીટ હશે. તેમાં ખાવાની ચીજો મળે છે. એની લંબાઈ ૧૦૦ ફીટ અને પહોળાઇ પચાસ ફીટની છે. અંદર જવાની ફી નથી. અંદર જઇને બેસવાની, તેમજ હરવા ફરવાની કે ગાવાની છૂટ હોય છે.

ત્યાંથી આગળ જતાં બીચ પૂરી થઈ અને [illegible]
આવ્યો. તેમાં લગભગ ૪૦૦ ફીટ અંદર પાયર Pier કરી છે.
તે દરિયાપર બાંધેલો પૂલનો રસ્તો છે. તેમાં ટ્રામ પણ જઈ શકે.
તે પુરી થવા આવે તેની અંદર જવાની ફી-૨ પેની છે. [illegible]
શી ખરચી સેંકડો લોકો આવેલા હતા. વચ્ચે મજાનું [illegible]
અને પડખે સારૂં રેસ્ટોરાં આવેલું છે ત્યાં [illegible]
દરિયાપર હવા ખાવામાં મજા ઓર જ છે. સેંકડો [illegible]
દથી ફરે અને જેને સાંભળવું હોય તે [illegible]
રની રચના અને તેમાં આવેલા સેંકડો લોકો [illegible]
જેવો છે. પાયરમાંથી આખું ગામ દેખાય છે. [illegible]
છે. એક રાત રહેવું હોય તો સુવાના [illegible]
માણસો અહીં દિવસો સુધી રહે છે અને [illegible]
તો ઘણો મોટો મેળો થાય છે. વરસાદ [illegible]
ઘણો રમણીય લાગતો હતો. લોકોનો [illegible]
અને ચહેરા આનંદમય લાગતા હતા. [illegible]
ફીકાશ તો દેખાતીજ નથી. [illegible]
કહીએ તે ઇંગ્લંડમાં લગભગ [illegible]
છે; પણ તેઓમાં તંદુરસ્તી ઘણી [illegible]
પગ થાંભલા જેવા હોય છે અને [illegible]
(અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ રંભોરૂ થોડી પણ [illegible]

ઉપરાંત એ પાયરમાં [illegible]
(હાથનું ડ્રોઇંગ કરાવી) [illegible]
નસીબ જોવું હોય તો તે [illegible]
નાંખીએ એટલે નસીબનો [illegible]

આ તો બધા પૈસા કમાવાના ધંધા છે. ખાસ તો ચારે તરફનું નૈસર્ગિક સૌંદર્ય, ગંભીર ગર્જન કરતા ઉદધિની અનંતતા, ત્યાં દૃષ્ટિગોચર થતો જીવનનો ઉલ્લાસ અને મનુષ્યકૃત કળાલેખન જોવા લાયક છે. અહીંની આહારનિહારની સગવડો પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. અહીંના સુંદર બેન્ડ સાંભળતાં અને હસતા ચહેરા જોતાં માણુસ ક્ષણભર પોતાનું દુઃખ ભૂલી જાય તેમ છે. આપણે ત્યાં જુહુ ઉપર આથી પણ વધારે સગવડ થઇ શકે તેમ છે. એ કિનારાનો લાભ લેવાતો નથી, એમાં સરકારની સહાય અને લોકોના ઉત્સાહની ખામી છે. કુદરતની અનુકૂળતાનો આપણે તો વિલાયત કરતાં પણ વધારે લાભ લઈ શકીએ અને તેમાં ભય કે અગવડ કાંઈ પણ ન થાય એ આર્યભૂમિની વિશેષતા છે; પરંતુ વિલાયતના લોકો જીવનનો ઉલ્લાસ મેળવવા પ્રતિકુળ કુદરતને પણ અનુકુળ બનાવવા સતત પ્રયત્નશીલ રહે છે જ્યારે તત્વજ્ઞાનમાંજ ગર્ક થએલાં આપણે અનુકુળ કુદરતની પણ ઉપેક્ષા કરીએ છીએ. પાયરની બહાર અને બીચ ઉપર સેંકડો દુકાનોમાં ભાતભાતની ચીજો વેચાય છે. નાનાં રમકડાંથી માંડીને મોટી જે ચીજો જોઇએ તે મળી શકે છે અને સારી રીતે શણગારેલી દુકાનો જોઈ આનંદ થાય છે. અહીં લોકો હજારોની સંખ્યામાં ઉતરી પડે છે. અનેક બસો અને ગાડીઓ ભરીને રેલવેની ખાસ ગાડીઓ (સ્પેશીયલો) અહીં આવે છે. આવાં સ્થાનમાં લાંબો વખત રહેવામાં આવે તો શારીરિક તંદુરસ્તી ઉપરાંત મગજની શાંતિ પણ વિશેષ મળે.

પાયરમાં અમે દોઢ કલાક રહ્યા અને સર્વ સારી રીતે જોયું, જોવા કરતાં અન્યનો આનંદ જોઈ આનંદ પામ્યા અને આર્યદેશ આ સ્થિતિએ જલ્દી આવે એવી ઉત્કટ ભાવના થઈ આવી.

અહીં અકસ્માત આવવું થયું હતું અને કેન્ટરબરીની નાસીપાસીનો બદલો મળતો હતો એટલે વધારે આનંદ થયો.

૫–૧૫ સાંજે અમે ઉપડયા. પાછા આવતી વખત ઢાળ ઘણા ચઢવાના હતા. આજે આખો વખત થઇ ૧૫૦ માઇલની બસમાં મુસાફરી કરી અને તેમાં બહુ આનંદ થયો. ઘડીઆલમાં સાંજ પડી પણ આકાશમાં સાંજ ન હતી. હાલમાં અહીં સવારે ૪–૪૫ સુર્ય ઉગે છે અને રાત્રે ૯–૩૦ ની લગભગ અસ્ત થાય છે એટલે રસ્તે આખો વખત સૂર્ય તો હતોજ. અત્યારે લગભગ સાડા સોળ કલાકનો દિવસ છે, પણ કામધંધાનો આધાર સૂર્યના ઉદયાસ્ત ઉપર હોતો નથી; લોકો તો વખતસર કામ પર ચઢે અને વખત પૂરો થાય એટલે ઓફીસ બંધ થાય. દિવસ જ્યારે છ કલાકનો થઈ જાય છે ત્યારે પણ એમજ. ઉલટું લોકો શિયાળાની અગવડમાં વધારે કામ કરે છે, કારણ કે તે વખતે બહાર જવાનું ઓછું થાય છે. ઘરમાં બેસી રહેવું તો ગમેજ નહિ અને વળી નવા હુન્નરો શોધવામાં, અને વાંચવામાં વખત પસાર થાય. વ્યાપારી અને ઉદ્યમી પ્રજા રહી એટલે એ તો વ્યવસાય કેમ વધે એનીજ ઘટના કરે છે. દિવસ નાનો મોટો થાય તે પ્રમાણે જાહેર રસ્તા ઉપર દીવા (લાઇટ) કરવાનો ટાઇમ ફરે છે; બાકી જીવનની ઘટમાળતો એક સરખી ફર્યાજ કરે છે. હવામાં થતા ફેરફારની અસર પણ તેમના ધંધાદારી કાર્યક્રમને લાગતી નથી; દશ મીનિટ વરસાદ પડે ત્યારે જરા ઊભા રહે, પણ વરસાદ બંધ થતાં પાછી ફરી અસલની ઘટમાળા શરૂ થઇ જાય છે.

અમે રાત્રે સવા નવ વાગે લંડન પહોંચ્યા. આજનો આખો દિવસ ઘણું નવું જોયું જાણ્યું.

હેન્ડન.

Royal Air Force Display

બાદશાહી વાયુયાન દર્શન.

તા. ૩-૭-૨૬ ને રોજ હેન્ડન ઉપર એરોપ્લેનના-વિમાનોના સંબંધમાં ચાલુ વર્ષમાં કેટલી પ્રગતિ થઈ છે તે જાહેર પ્રજાને બતાવવાનું કાર્ય કરવા મોટો જલસો હતો. એ જલસામાં દોઢ લાખ માણસો બેસે તેવી સગવડ કરી હતી. ફી બે, પાંચ અને દશ શિલીંગ રાખી હતી. ચારે તરફથી જાળી કરી લઈ અંદર અનેક એરોપ્લેનો (વિમાનો) ગોઠવ્યાં હતાં.

હેન્ડનનું સ્ટેશન લંડનના મધ્યભાગથી લગભગ ૨૫ માઇલ દૂર છે. ત્યાં અંડરગ્રાઉન્ડ અને બસ જાય છે. સેંકડો લોકો ત્યાં જતા હતા. મેં ઘણા દિવસ અગાઉથી જલસાની ટીકિટ ખરીદી હતી. આજે સદ્‌ભાગ્યે ઉઘાડ અને તડકો હતો, નહિ તો લીધેલી ટીકિટ નકામી થાત.

હજારો લોકો માટે બધી સગવડ હતી. પોલીસનો બંદોબસ્ત ઘણો સારો હતો. એટલા લોકો આવે તેને માટે ખાવાનાં રેસ્ટોરાં વિગેરે સગવડો હમેશ મુજબ બહુ ઊંચા પ્રકારની કરેલી હતી.

તમાસો (દેખાવ કરવાનો કાર્યક્રમ) બાર વાગ્યે શરૂ થવાનો હતો તેથી સારી જગ્યા લેવા અમે વહેલા ગયા હતા. છોટા હાજરી કરીને ગયા હતા. અહીં બ્રેકફાસ્ટ ' બહુ સારો લેવાય છે. એમાં

દૂધ સાથે Shredded wheat અથવા force લઇએ તો બરા-બર દૂધખાખરા જેવાજ લાગે છે અને તે ચીજો બને છે પણ ઘઉંનીજ. સાથે ચા અને બ્રેડ, કાંઇક શાખ લઇએ એટલે સવા-રથીજ પેટ ઉણું રહેતું નથી અને ખોરાક હળવો એટલે તંદુરસ્તીને ઠીક પડે છે. નાસ્તાનો ટાઇમ સર્વત્ર ૮॥ વાગ્યાનો હોય છે. નાસ્તો લઇને લોકો તુરત કામપર ચઢી જાય છે.

એરોપ્લેનો લગભગ ૨૫૦ હતા. પ્રથમ નવ નવના ગ્રુપમાં ૫૪ એરોપ્લેનો ઉડયા. તેમની ૩૫૦ માઇલની શરત હતી અને સાંજના સાડા છ વાગ્યે પાછા આવવાના હતા. બધા થઇને જૂદા જૂદા ૨૧ દેખાવો હતા. દરેકનો ટાઇમ લખેલો હતો અને તે ટાઇમેજ તેનું કાર્ય બરાબર શરૂ થતું હતું. સમયપાલકતા રાખ-વામાં અંગરેજો સૌથી ચઢીઆતા ગણાય છે.

એરોપ્લેનો ઘણી જાતનાં હતાં: કોઈ ઘણાં મોટાં, તો કોઇ તદ્દન નાનાં હતાં. એરોપ્લેનને ઉંધાં ચત્તાં પણ કરી શકાય છે. એને સાથે રાખી શકે, આગળપાછળ કરી શકે અને અંદર બેઠા બેઠા વાયરલેસથી જમીન સાથે સંદેશા ચલાવી શકે; જમીન સુધી આવી સંદેશાના કાગળો લઇ જઈ શકે, દુશ્મનની હીલચાલ બતાવી શકે, સીગ્નલથી સમાચાર આપી શકે.

ખોટી લડાઈ પણ બતાવી. ઉપરથી તોપો મારી એક આખો એરોડ્રોમ (વિમાનોનું ઘર) તોડી નાખવાની રીત બતાવી. નીચેથી મશીનગનો ચાલતી હોય ત્યારે દિશા ફેરવી નીચેની ગણતરી ખોટી પાડવાની યુક્તિઓ બતાવી. આકાશમાં સ્થિર રહેવાના પ્રયોગો કર્યા અને હવા ઉપર કેટલો વધારે અંકુશ મેળવી શકાયો

છે તેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો આપ્યો. એરોપ્લેન સાથે ઉડવાના, સામસામી ઉડવાના અને શરત કરવાના પ્રયોગો બતાવ્યા. દરેક પ્રયોગમાં જૂદી જૂદી સંખ્યામાં એરોપ્લેનો હતાં.

બીજો પ્રયોગ શરતનો એક વાગ્યે થયો, ત્યારપછી દોઢ કલાક બંધ રહ્યું. જેને જેમ ફાવે તેમ ખાવા ગયા. ખાવાની સગવડ એવી કે દરેક જણ હારમાં ચાલી પાંચ શિલીંગની ટીકિટ લઇ અંદર જાય. એમાં પણ ગડબડ નહિ. લોકો નિયંત્રણમાં ટેવાયલા એટલે કોઇને કહેવું પડે નહિ. અમારે તો કાંઇ ખાવું નહોતું એટલે ફર્યા અને એક છૂટા રેસ્ટોરાંમાં ચા પીધી. મારી સાથે મુંબઇના પ્રેસિડેન્સી માજીસ્ટ્રેટ મી. પી. એલ. ઠક્કર હતા.

નં. ૩ માં ટ્રેકસી સાથેના એરોપ્લેનો ઓરડરમાં ફર્યા અને પ્રયોગો કર્યા. નં. ૪ માં બોંબો ફેંકવાના પ્રયોગો બતાવ્યા. રેડીઓ ટેલીગ્રાફીથી એરોપ્લેનમાં કેટલું કામ થઈ શકે છે તેના પ્રયોગ નં. ૫ માં બતાવ્યા. રિઝર્વ એરોપ્લેનો ઓચીંતા આવી કેવી રીતે મજબૂતી આપે છે તેનો પ્રયોગ નં. ૬ માં બતાવ્યો. દિવસના બોંબ ફેંકનારાનો પ્રયોગ નં. ૭ માં અને નંબર આઠમામાં લડાઇના પ્રયોગો બતાવ્યા.

આ બધાનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. વિજ્ઞાન શું કરી શકે છે તે જોયું અને વિજ્ઞાનનો મનુષ્યના સંહારમાં તેમજ મનુષ્યના રક્ષણમાં કેવો ઉપયોગ થઈ શકે છે તેનાં જ્વલંત દૃષ્ટાંતો જોયાં.

બપોરે ૨॥ વાગે રાજારાણી આવ્યા. લોકોએ તેમને વધાવી લીધા. તેમણે કેટલાકને ઇનામો વિગેરે આપ્યાં. એરોપ્લેનોના આકાર, રંગ, ગતિ, ઉપડવાની રીત વિગેરે અનેક ચીજો જોઈ.

વર્ષો સુધીમાં ન જોઈ શકાય તે થોડા કલાકમાં જોયું. વિજ્ઞાનનો એ લોકો એટલો લાભ લે છે કે એરોપ્લેનની અંદરના યંત્ર સંબંધી વિશેષ શોધ કરનારને ૭૦૦૦૦ પાઉન્ડ હમણાં ભેટ આપ્યા. કેટલીક ખાનગી બાબતો તો જાહેરમાં બતાવતા પણ નથી એમ કહેવામાં આવતું હતું.

કયો પ્રયોગ થાય છે, તે બતાવવા પ્રોગ્રામો ઘડેલાં હતાં તે પૈસા ખરચીને લેવાનાં હોય છે. ઉપરાંત બ્રોડકાસ્ટીંગથી વખતોવખત જણાવ્યા કરે. શરૂઆતમાં નીકળેલો રેસવાળો સ્કવોડ્રન ક્યાં પહોંચ્યો છે તેના સમાચાર પણ જણાવ્યા કરે.

બપોરે ચા પીવી હોય તો બે શિલીંગ પડે છે. તેની ટીકિટ પણ હારમાં ઊભા રહીને લેવાની. અંદર ગયા પછી ગમે તેટલું ખાઓ. ત્યાં જોઇએ તેવી બીસ્કીટ, કેક અને ચા મળે. ચા પીવાની બે શિલીંગ ઘણી આકરી ગણાય. ઈંગ્લાંડ એકંદરે ઘણું મોંઘું છે તેનો આ દાખલો છે. પાછા ફરવામાં સાડા છ વાગે સર્વ લોકો સાથે ચાલવાને તૈયાર થાય. રેલ્વે ગાડીનું સ્ટેશન એકજ, પણ લોકો ક્યુ (queau) હારમાં ગોઠવાઈ જાય. લાખ માણસની ક્યુ એટલે શું તેનો ખ્યાલ કરવા જેવો છે. પણ પા કલાકમાં વગર ગીરદીએ બધા લોકો વારાફરતી ટીકિટ લઇ ટ્રેનમાં બેસી ચાલ્યા ગયા. પોલીસ, ટ્રેન, ટીકિટ આપનાર—એની સગવડનું વર્ણન થાય નહિ અને એ દેખાવ જોયા વગર એનો ખ્યાલ આવે પણ નહિ. ગાડીમાં ઊભા રહેવું પડે તો પણ કોઈ કોઇનો વિનય ન ચૂકે અને કોઈની સાથે, ગાડીની બ્રેક ચઢતા, અથડાઇ જવાય તો માફી હસતે મુખે માંગે. અરસપરસનો વિવેક અને ઊંચા વર્ગનો સંયમ સર્વત્ર બહુ સારો જોવામાં આવે છે.

આવે ઠેકાણે આપણી પછાત સ્થિતિની યાદ ઘણો ખેદ કરાવે છે. વિજ્ઞાનમાં શોધખોળને માટે આપણે ત્યાં હજુ સ્થાન નથી. બચવાની તૈયારી મોટા પાયા ઉપર હોય તે લડાઇને અટકાવનાર અદ્દભુત યંત્ર છે એ વાત આપણે સમજ્યા નથી. અહીં તો વિજ્ઞાન–સ્થૂળવાદ ઉપર આખો કારભાર ચાલે છે. પ્રાપ્યનો ત્યાગ એજ સાચો સંયમ છે, અપ્રાપ્યનો ત્યાગ એ અશક્તિમાનનો ત્યાગ છે અને તે માત્ર જડતા લાવે છે.

વાયુયાનના આ અસાધારણ મોટા જલસામાં અમને જે સર્વથી વધારે આકર્ષક તત્ત્વ દેખાયું તે આ પાશ્ચાત્ય પ્રજાની ચીવટ હતી. વાયુયાનમાં અનેકનો ભોગ થયો, હવાપર અંકુશ આવતાં અનેક પ્રજાજનો મરણ પામ્યા, છતાં એ પ્રજા એથી હતાશ ન થઇ ગઇ; એમણે આગળ પ્રગતિ ચાલુ રાખી અને હજુ એમાં દીનપ્રતિદીન ઘણો વધારો કરતાંજ જાય છે. આનંદમાં મગ્ન રહેનાર અને આનંદના પ્રસંગો ન ચૂકનાર એ પ્રજાના સંયમ અને નિયંત્રણ અસાધારણ જોવામાં આવ્યા અને તે ઉપરાંત આનંદનો પ્રસંગ આવે ત્યારે બીનજરૂરી ગંભીરતાનો સરલ ત્યાગ જોવામાં આવ્યો. આખા મંડળમાં ભવ્ય આનંદ અને ઉત્સવની રેલમછેલ ચારે તરફ દેખાતી હતી. એ પ્રજાના કયા ગુણો એને દુનિયાપર સર્વોપરી બનાવે છે તે આવે પ્રસંગે જોવામાં આવે છે. એ પ્રજાના લાક્ષણિક ગુણો સમજવા–વિચારવા જેવા છે.

સ્કોટલાંડ.

એડીન્બરોને માર્ગે.

લંડનથી એડીન્બરો જવાના ત્રણ માર્ગો છે, પણ ભાડું ત્રણે રસ્તે સરખું છે. એડીન્બરો ૩૯૩ માઇલ થાય છે. તેની ફી થર્ડ ક્લાસના (અહીં સેકન્ડ કલાસ છે જ નહિ) ૪૯ શિલીંગ થાય છે એટલે માઇલે ૧।। પેની થઇ એટલે હિંદુસ્થાન કરતાં અહીં ભાડું વધારે છે. એલ. એમ. એસ (London Midland & Scottish Railway) ને બે રસ્તા છે: એક પ્રેસ્ટન માર્ગે પશ્ચિમ તરફથી જાય છે. ત્યાંથી જઇએ તો તે રસ્તે બહુજ થોડે દૂર માનચેસ્ટર તથા લીવરપુલ આવે. ત્યાં જવાને લંડનના Euston સ્ટેશનેથી બેસવું પડે છે. એ સ્ટેશન પર ૧૭ પ્લાટફોર્મ છે. એ લાઇનનો બીજો રસ્તો ઇંગ્લંડની વચ્ચેથી જાય છે. તેમાં માર્ગમાં ઇંગ્લીશ લેક્સ—ઇંગ્લંડનાં સરોવરો આવે છે. ત્રીજો રસ્તો એલ. એની. આર (London North Eastern Ry.) નો છે તે ન્યુકેસલ રસ્તે પૂર્વમાં થઇને આખા કોલસાની ખાણના મુલકમાં થઇને જાય છે. હું પ્રથમ માર્ગે ગયો અને ત્રીજે માર્ગે પાછો આવ્યો. એડીન્બરોની ગાડીઓ મેલ જેવી હોય છે. રસ્તે ઘણે ઓછે સ્ટેશને ઊભી રહે છે. થર્ડ ક્લાસમાં બેસવાની જગ્યા આપણા સેકન્ડ ક્લાસથી ઘણી સારી હોય છે અને એક સીટ ઉપર ત્રણ બેસે

એટલે ફરવાની જગ્યા ઘણી રહે છે. આખી લાઇન કોરીડરની હોય છે અને ડાઇનીંગ કાર સાથે હોય છે એટલે પેસેંજરોની આવ–જા થયા કરે છે. ગાડીમાં સામાન નાની સુટ કેસ કે ઓવર કેસ કે બેગ રહે, બીજો સામાન 'રજીસ્ટર' કરી દઇ ગાર્ડને સોંપી દેવાનો રિવાજ છે. પાણી પેસાબની જગ્યા આપણા સેકન્ડ ક્લાસમાં હોય છે તેવી હોય છે પણ સાબુ અને ટુવાલ વધારામાં હોય છે. દરેક ડબામાં ગરમીનાં સાધનો હોય છે પણ ઉન્હાળામાં તેનો ઉપયોગ કરવો પડતો નથી.

રવિવારે સવારે (તા. ૪–૭–૨૬) અગીઆર વાગે ઉપડી ગાડીમાં આગળ વધ્યો. ઉપડતી વખતે મારા એક સ્નેહીને એડી-ન્બરો તાર કરવા માટે પૈસા આપી દીધા હતા. આખો રસ્તો ઘણો રળીઆમણો છે. રવિવારને દિવસે ખાવાની ચીજ કે છાપા વેચનારા સ્ટેશને બહુ ઓછા હોય છે, પણ જરૂરી ચીજ સાથે લઈ લીધી હોય તેને અગવડ પડતી નથી અને ડાઇનીંગકારમાં ખાવાનું બધું મળી શકે છે. આપણે વેજીટેબલ ુટ ટોસ્ટ બટર લઇ શકીએ એને જરૂરી ચીજ મળી શકે છે અને ભાવ ઓછો પડે છે. રીતસર ખાઇને બેઠા હોઇએ તો તો પછી માત્ર ચા બીસ્કીટ લેવાનીજ જરૂર પડે છે. રવિવારે બધો વ્યવહાર બંધ રહે છે, માત્ર સીગારેટવાળાની દુકાનો અને અન્નગૃહો (રેસ્ટોરાં)જ ખુલ્લાં રહે છે. રવિવારે નાટકસિનેમા પણ બંધ હોય છે. વ્યાપાર રવિવારે કરતા નથી અને રવિવારે સોદો કર્યો હોય તો તે ગેર-કાયદાસર ગણાય છે.

'તારનો ગોટાળો.' હજુ કોલસાની ખાણના મજુરોની હડ-

તાળ ચાલે છે તેથી ગાડીઓ ઘણી ઓછી છે અને વખત વધારે થાય છે તેથી કોઈ વાત ચોક્કસ નહિ એમ પ્રથમથી ખબર હતી. એડીન્બરોમાં તાર કરવા પૈસા આપેલા તે માણસે ગોટાળો કર્યો. તેણે તારઓફીસે તપાસ કરી તો તેને જણાયું કે રવિવારે તાર પહોંચાડશે નહિ એટલે એણે તાર કર્યોજ નહિ. હું એડીન્બરો રાત્રે ૯ાા વાગે ઉતર્યો. ગાડી એક કલાક મોડી હતી. મેં મારા સ્નેહીને સ્ટેશને શોધ્યો પણ કાંઇ પત્તો નહિ. તેને મેં પત્ર લખ્યો હતો, પણ તાર કરીશ એમ લખ્યું હતું એટલે તે સ્ટેશને આવેલ નહિ.

ટેકસીમાં સામાન મૂકી તેને મકાને ગયો. તે સ્ટેશનથી પાંચ માઇલ દૂર બંદર ઉપર Porto Bello માં રહેતા હતા એટલે ત્યાં ગયો. તે ઘેર હતા એટલે સુભાગ્યે તેઓ મળ્યા. હવે રાત્રે દશ વાગ્યે હોટેલ શોધવા નીકળ્યા. મારો તાર મળેલો નહિ એટલે હોટેલની સગવડ તેણે કરેલી નહિ અને રવિવાર અને મોડી રાત એટલે કાંઇ પત્તો લાગે નહિ. દશ બાર જગ્યાએ તપાસ કરી તો ઉન્હાળાને લઇને બધી હોટેલો ચીકાર હતી. પાછા આવી તેની લેન્ડલેડીની દીકરીને લઇ એક જગ્યા શોધી કાઢી. રાત્રે સાડાબાર વાગ્યે ઠેકાણે પડયો. જગ્યા ખાનગી હતી પણ બહુ સારી મળી.

એડીન્બરો.

સવારે ઉઠી કુકનું ઠેકાણું શોધી કાઢયું અને તેની સહેલગાહમાં એડીન્બરો જોવા નીકળ્યો. કુકની એડીન્બરોની સહેલગાહના ૧૭ાા શીલીંગ છે તેમાં લંચનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

એડીન્બરો મોટું બંદર છે. એની વસ્તી સુમારે ચાર લાખ મનુષ્યની ગણાય છે. એ ઘણું ઐતિહાસિક શહેર છે અને સ્કોટલાંડની રાજધાની છે. ત્યાં ડાકટરી લાઇનનો સારો અભ્યાસ થાય છે. હિંદુસ્થાનના ત્યાં ૩૦૦ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓ છે. કોઈ પણ હિંદુસ્થાની મળી જાય ત્યારે તેને બહુ પ્રેમ આવે છે અને આપણને આનંદ થાય છે. ગ્લાસગો Glasgow વેપારી શહેર છે. તેની વસ્તી દશ લાખ છે. ત્યાં ખાસ જોવાનું નથી પણ તે શહેર બહુ મોટું છે. એડીન્બરોમાં બહુ ચીજો અને મકાનો જોવા લાયક છે તેથી હું ત્યાં ગયો અને ગ્લાસગો પણ રસ્તે આવ્યું તે જોયું. તેનું વર્ણન યોગ્ય સ્થાને અનુક્રમ પ્રમાણે થશે.

મોટી સેરાબેન્ક ગાડીમાં એડીન્બરો જોવા ઉપડયા. સાથે ઘણા અમેરિકન ટુરિસ્ટો–મુસાફરો હતા અને બધા નવું જોવા જાણવાજ આવ્યા હતા. મેં પણ એડીન્બરો માટેની જરૂરી હકીકત વાંચી રાખી હતી. એડીન્બરોમાં નીચેની જગ્યાઓ જોઈ.

ટાવર ઓફ એડીન્બરો. Edinburgh Tower.

આ કિલ્લો ઘણો પુરાણો છે. જમીનથી ૩૫૦ ફીટ ઊંચો છે. અંદર મેરી ક્વીન ઓફ સ્કોટ્સ રહેતી હતી તે જગ્યા છે. એમાં ઘણા હોલો છે. જૂનાં હથિયારો બહુ છે. એક જગ્યાએ રાણી મેરીનું ખાનગી બારણું છે. એના વખતમાં બહુ ખટપટો થઈ હતી. એનો દિકરો ઈંગ્લાંડની ગાદીએ આવ્યો ત્યારથી ઈંગ્લાંડ તથા સ્કોટલાંડનો એક રાજા થયો. ઈ. સ. ૧૭૦૭ માં સ્કોટલાંડ ઈંગ્લાંડ સાથે જોડાઇ ગયું.

ટાવરનો દરેક વિભાગ ઇતિહાસથી ભરેલો છે. આપણે

સ્કોટલાંડનો ખાસ ઇતિહાસ જાણીએ નહિ એટલે ત્યાં ઇંગ્લાંડના જેટલો રસ ન પડે પણ સ્કોચ લોકો પણ અંગરેજ લોકોના જેટલાજ રસથી પોતાનો ઇતિહાસ યાદ રાખે છે. અંદર એક મોટો બેન્કવેટ હોલ (જમણવાર માટેનો ખંડ) છે. ત્યાં અસલ મિજબાનીઓ થતી. એ ઉપરાંત સ્કોટલાંડનો રાજમુગટ તરવાર વગેરે જાળવી રાખ્યા છે અને આગળ ચોકી મૂકી છે. એ ટાવર ઉપરથી એડીન્બરો આખું જોઇ શકાય છે. દેખાવમાં એ શહેર સારૂં દેખાય છે. અહીં દરેક ઘરોને ઇંગ્લાંડની માફક ધુમાડાની ચીમની હોય છે. શિયાળામાં ધુમાડો વધારે નીકળે છે. હવે તો ગરમીના ચુલા પણ ગેસથીજ સળગાવાય છે એટલે અગાઉ જેટલો ધુમાડો નથી થતો એમ કહેતા હતા. ટાવરમાં તોપો ગોઠવી રાખી છે. એક તોપ બપોરે એક વાગે ફૂટે છે તેને ઘડિયાળ સાથે એવી રીતે ગોઠવી છે કે બરાબર એક વાગે એટલે તોપ સ્વતઃ ફૂટે. પાછો તેનો માણસ તેમાં દારૂ ગોળો ભરી રાખે છે, પણ બીજે દિવસે ફૂટે તો યંત્રના પ્રયોગથીજ. ટાવરમાં સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓ–કન્યાઓ જોવા આવી હતી, તેને શિક્ષકો પોતાના દેશનો ઇતિહાસ પ્રત્યેક સ્થાન બતાવી બહુ રસથી સમજાવતા હતા. બાળકોનો સ્વદેશ-પ્રેમ આવી રીતે જાગ્રત રહે તે માટે સર્વ સંસ્કાર નાનપણથીજ નાંખવામાં આવે છે.

ટાવરમાં એક Norman chapel છે. તે એક નાનું દેવળ છે. ત્યાં રાજાઓ પ્રાર્થના કરતા. એની બારીઓમાં ઐતિહાસિક ઘટનાઓ સારી રીતે બતાવી છે. ટાવરમાં દેખાડનારા ત્યાંના ઘણા કુશળ માણસો હોય છે તે બધી વાત અંગરેજીમાં સમજાવે છે એટલે ઘણી વિગતો માલૂમ પડે છે.

ત્યાંથી થોડે દૂર નીચેના ભાગમાં St. Giles Cathedral સેંટ જાઈલ્સ કેથીડ્રલ આવે છે. એ દેવળ ઘણું વિશાળ છે, જોકે સેંટપૉલ જેટલું મોટું તો નથીજ. એના વિશાળ રંગમંડપની અંદર હજારો લોકોને પ્રાર્થના માટે બેસવાની જગ્યા છે. સર્વત્ર પ્રાર્થના ખુરશી ઉપર બેસીને કરે છે. લગ્ન પણ અહીંજ થાય છે. વરવાળાને તથા કન્યાવાળાને આવવાના જૂદા જૂદામાર્ગો હોય છે. દેવળની બાજુમાં ૨૧ નાઇટને–સરદારોને–બેસવાની ઊંચી જગ્યા છે. અસલ રાજા ગાદીપર બેસે ત્યારે નાઇટો બાજુમાં બેસતા. એ નાઇટોને બેસવાની જગ્યા ઘણી સુંદર છે. તેમના છોકરાઓ જે જગ્યાએ નીચે બેસે છે તે જગ્યા પણ જોઇ. નાનો રૂમ ઘણો ભવ્ય દેખાય છે. કેથીડ્રલમાં ભીંત સાથે કાચ ઉપર સ્કોટલાંડના નાના મોટા બનાવો બહુ સારા આકારમાં કોર્યા છે. એ કાચ આરપાર હોય છે તેમાં બનાવો દેખાય છે અને આખી શોભામાં ઘણો વધારો કરે છે. આ પ્રાર્થનાસ્થાનની ઊંચાઇ પણ ઘણી છે.

John Knox's house. જોન નોક્સનું ઘર.

જોન નોક્સનું રહેવાનું નાનું ઘર જોયું. એણે ઘણાં પુસ્તકો અને કવિતાઓ લખ્યાં છે. સર વોલ્ટર સ્કોટ પછી સ્કોટલાંડમાં એનો બીજો નંબર આવે છે. એના ઘરમાં એ ક્યાં બેસતો, ક્યાં લખતો–વિગેરે સ્થળો અને વસ્તુઓ જાળવી રાખ્યાં છે. એની બેસવાની ખુરશી પણ જાળવી રાખી છે. નાનું ઘર ભજાતું છે. એક વચ્ચેની એક ભીંત તો સાડાચાર ફીટ જાડી છે.

અજીર્ણ સ્થાનો.

ત્યાંથી પાર્લામેન્ટ હોલ વાળું સ્થાન જોયું. બાજુમાં

રાજાઓને દાટવાની જગ્યા Abbey જોઇ. જો કે એ બીસ્માર હાલતમાં છે છતાં એને બહુ રસથી બતાવવામાં આવે છે. બાજુમાં રાણીનો બાગ (Queen's Garden) છે તે ઘણો ભવ્ય છે, સુંદર છે; એમાં અમુક દિવસે પાંચ હજાર માણસોનું સંમેલન થાય છે ત્યારે સ્કોટલાંડના સર્વ આગેવાન ઉમરાવ વર્ગના માણસોને બોલાવવામાં આવે છે. એ બગિચાને બહુ સંભાળથી લીલો રાખવામાં આવે છે. સ્કોટલાંડના લોકો પોતાના મોટા માણસોને બહુ ભાવથી યાદ રાખે છે. લૉર્ડ રોઝબરી સ્કોટલાંડના હતા. છેલ્લા પચાસ વર્ષમાં તેના ત્રણ મોટા માણસો થઇ ગયા. સર વોલ્ટર સ્કોટનું નામ આવે ત્યાં તો તેઓ શિર ઝુકાવે છે. વોલ્ટર સ્કોટ ઉપર લોકો ખરેખર મુગ્ધ થઇ જાય છે.

આ સિવાય વોટરલૂપ્લેસ, પોસ્ટ ઑફિસ વિગેરે રસ્તે મોટાં ભવ્ય મકાનો આવે છે.

બપોરના ખાણા (લંચ) પછી કુકની સહેલગાહ શરૂ થાય છે.

National Gallery of Paintings. રાષ્ટ્રીય ચિત્રાલય.

અનેક ચિત્રોથી ભરેલી આ ગેલેરી ઇંગ્લાંડની ટેટ ગેલેરી (પૃ. ૧૦૮) ના નમુના ઉપર છે. ચિત્રો સારાં છે. ફુરસદ હોય તો કલાકો તેમાં ગાળી શકાય તેવી એ ગેલેરી છે. પેરિસના લુવ જેવી ગેલેરી તો બીજી જોઈ નહિ, પણ આ પણ સારી છે, પ્રમાણમાં નાની તો ઘણી. એ ગેલેરીમાં કેટલાંક ચિત્રો બહુ સુંદર હતાં. બધાં ચિત્રોની નીચે તેની વિગત અને તેના ચિત્રકારનું નામ તો હોયજ.

Gray friar's Churchyard. મહાન કબ્રસ્થાન.

આ કબ્રસ્થાનમાં દેશના આગેવાન પુરૂષોને દાટેલા છે. સર

વોલ્ટર સ્કોટની કબર અહીં છે. બીજા ઘણા કવિઓ, મોટા માણસો અને ચિત્રકારોને અહીં સ્થાન મળેલ છે. એક ઘણી સરસ વાત અહીં સાંભળી. એક કુતરાનું સમાધિસ્થાન ત્યાં છે. એક ગરીબ માણસનો નીમકહલાલ કુતરો તેના શેઠ ગુજરી ગયા પછી તેની કબર આસપાસ સાત વર્ષ રહ્યો, ઉદાસીન ચહેરે કબર પાસે બેસી રહે અને બપોરે અરધો કલાક ખાવા જઇ આવે. સાત વર્ષે એ મરી ગયો. તેને ત્યાં દાટયો છે અને તેના પર પ્રમાણિક જનાવરના ચિત્ર સાથે એની નીમકહલાલીની સ્તુતિ કરી છે. આ કબ્રસ્થાન ઘણું વિશાળ છે, અનેકનાં સ્મરણસ્તંભો તેમાં આવ્યાં છે.

પછી બસમાં બાર માઇલની મોટી સહેલ (જોય રાઇડ) કરી. એડીન્બરોની બહારની લીલીછમ ધરતી જોઇ. એ પ્રદેશ પેરિસના બુલવાર્ડ જેવો લાગે છે. બન્ને બાજુની વૃક્ષઘટામાંથી ગાડી પસાર થાય અને સૂર્ય પ્રકાશી રહ્યો હોય ત્યારે તેનો દેખાવ આ દેશમાં અદ્‌ભુત લાગે છે.

ફોર્થ નદીનો જબરો પુલ.

ફોર્થ નદી ઉપર એક મજબૂત પુલ બાંધ્યો છે. પાણીની સપાટિથી એની ઊંચાઇ ૨૦૦ ફીટથી વધારે છે. એ પુલની લંબાઇ દોઢ માઇલ છે. એ પુલ બાંધતાં ૨॥ કરોડ રૂપીઆનો ખર્ચ થયો કહેવાય છે. પાંચ હજાર માણસોએ સાત વર્ષ કામ કર્યું ત્યારે એ બંધાયો. એમાં પચાસ લાખ બોલ્ટ વપરાયાં છે અને પચાસ હજાર ટન લોઢું વપરાયું છે. એ પુલ એટલો લાંબો અને મોટો છે કે એક બાજુ રંગવાનું કામ શરૂ કરે તે બીજી બાજુએ પહોંચે એટલામાં ત્રણ વર્ષ થઇ જાય છે અને પાછા આગલી બાજુએ રંગ શરૂ કરવો પડે છે. દુનિયાની એક નવાઇ જેવો આ પુલ ગણાય છે.

ગમે તેવું લડાયક કે વેપારી આરકસ એની નીચેથી પસાર થઇ શકે એટલી તેની ઊંચાઈ છે. લડાઇના વખતમાં બહુ સંભાળથી એની ચોકી રાખવામાં આવી હતી. છેલ્લા મહાવિગ્રહ પછી જર્મનીએ, વરસાઇલના સુલેહનામાની રૂએ અંગરેજોને પોતાનાં આરકસો આ જગ્યાએજ સોંપ્યાં હતાં.

આ પુલનો ફોટો પણ જોવા લાયક છે. વચ્ચે Kirkliston and Corstorphine ને રસ્તે બે મોટી નિશાળો આવે છે. તે લંડનની ઇટન અને હેરોની નિશાળો જેટલી વખણાય છે.

એડીનબરોમાં ડાક્ટરી લાઇનનો અભ્યાસ સારો થાય છે. ત્યાંના ડાક્ટરો વખણાય છે. આખું એડીનબરો શહેર જોવા લાયક છે. નાની મુંબાઈ જેવી ટ્રામગાડીઓ પુષ્કળ ચાલે છે. ટેક્સી પણ ઘણી મળે છે. પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટનો લત્તો ઘણો વખણાય છે અને તે સ્ટેશનની નજીક છે. પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ અને વેવરલી સ્ટેશનેથી જૂદે જૂદે રસ્તે લંડન જવાની ગાડીઓ ઉપડે છે. એડીનબરો દરિયાને કાંઠે આવેલું છે. તેની હવા ઠીક ગણાય છે. લોકો ઉદ્યમી છે પણ લંડન જેવી ધમાલ અહીં દેખાતી નથી. પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટના વિશાળ રસ્તાની બરાબર વચ્ચે બાજુમાં સર્ વોલ્ટર સ્કોટનું ઘણું ભવ્ય બાવલું મૂક્યું છે; એ સ્કોચ લોકો પોતાના દેશના અગ્ર લેખક અને કવિને કેવું માન આપે છે તેની જવલંત સાક્ષી આપી રહ્યું છે. કેટલીક નાની નાની ચીજો અને મકાનો જોયાં પણ તેનું વર્ણન લખવું આવશ્યક નથી ધાર્યું.

સ્કોટલાંડમાં સર્વથી વધારે જોવા લાયક જગ્યા તે તેના સરોવરોનો પ્રદેશ છે. તે આવતી કાલે જોવાનું નક્કી કર્યું હતું. આજની સહેલગાહ પૂરી કરી મારા ઉતારાના સ્થાને આવી નિદ્રાધીન થયો.

સરોવરનો પ્રદેશ.

લેડી ઑફ ધી લેકની ભૂમિકા.

રોડ્રીગ ધૂનું ભ્રમણસ્થાન.

Scottish Lakes. સ્કૉટલૅંડનાં સરોવરો.

એડીન્બરોના પ્રીન્સેસસ્ટ્રીટ સ્ટેશનેથી સવારે ૯–૨૫ ગાડી ઉપડી. આખી કુકની પાર્ટી સાથે હતી. આજની ફી પા. ૧–૧૩ શી. ૮. પે. હતી. નીચેનું વર્ણન વાંચ્યા પછી એ રકમ વ્યાજબી હતી એમ લાગશે. એમાં રેલવેની ટીકિટ, મોટરનું ભાડું, ગાડીનું ભાડું, સ્ટીમરનું ભાડું તથા હોટેલનાં લંચના બીલનો સમાવેશ થાય છે.

દોઢ કલાકે **સ્ટરલીંગ** Stirling નું સ્ટેશન આવ્યું. એ સ્ટરલીંગ શહેર અને તેનો કિલ્લો લડાઈના અદ્ભુત બનાવોથી ભરપૂર છે. કિલ્લો ઘણો મોટો છે. તેની સામે બીજી બાજુએ સ્ટરલીંગ સ્ટેશન આવ્યું છે તે સ્કોટલંડની ચાવી ગણાય છે અને તે પણ ઘણું વિશાળ છે. અહીં આજની સહેલગાહનો પ્રથમ તબક્કો પૂરો થયો. એક વિગ્રહસ્મારકસ્તંભ (Warrick Memorial) ૧૫૦ ફીટ ઊંચો છે, ઘણો પુરાણો છે. સ્ટરલીંગ સ્ટેશને ઉતર્યા એટલે સ્ટેશનની સામે મોટી સારાબેન્ક–ઉઘાડી મોટર ગાડીઓ ઊભી હતી. ત્યાંથી અમે ટ્રોસાકસ (Trossachs) ના મુલકમાં

ચાલ્યા. આજે આકાશ ઘેરાયલું હતું પણ વરસાદ નહતો. મોટી ગાડીઓ પાંચ હતી તેમાં લગભગ ૭૫ મુસાફરો હશે. ઘણા અમેરિકનો તથા ઇંગ્લીશમેન હતા. ઘણાને હિંદુસ્તાનની વાતો સાંભળવી બહુ ગમતી હતી અને કોઇ સાંભળનાર હોય તો કેવી વાતો કરવી તેની મારી તૈયારી હતી. બહુ વાતો કરી. સાત માઇલ પર એક મોટું સરોવર આવ્યું. તેનું નામ **લોક કેટ્રીન** (Loch Katrine) છે. એનાથી જરા પહેલાં **ટ્રોસાક્સ હોટેલ** (Trossachs Hotel) આવી. એ જંગલમાં આવી રહેલી હતી. હોટલનું મકાન ઘણું વિશાળ છે. ત્યાં રહેવું હોય તો દિવસો સુધી પૂરતી સગવડ સાથે રહી શકાય. એ હોટેલમાં સર્વેએ લંચ લીધું. લંચમાં જેને જે અનુકૂળ હોય તે તે લે. આપણને શાકભાજી, ફળો, રોટી અને માખણ મળે એટલે કોઇ જગ્યાએ વાંધો આવતો નથી. વળી આપણે મછી કે માંસ ખાધા સિવાય કેમ જીવી શકીએ છીએ એમ સર્વે પૂછે ત્યારે હિંદના કરોડો માણસો તે વગર આખી જીંદગી રહી શકે છે તે, તેમનો ખોરાક, તેમની સાદાઇ અને તેમની ધર્મ ભાવનાની વાત કરીએ ત્યારે સર્વેને બહુ સાનંદાશ્ચર્ય થાય છે. ટ્રોસેક્સ હોટેલમાં ખાણું લીધું. ખાવાનો અને ચાનો ટાઇમ તો મુસાફરીમાં પણ એ લોકો બગડવા દેજ નહિ અને ખાવામાં ઉતાવળ કે ધમાલ પણ નહિ.

બેઠા. સ્ટીમર તુરત ચાલી. આખા સરોવરમાં આ નાકાથી સામા નાકા સુધી સ્ટીમરમાં ગયા. સરોવર લગભગ આઠ માઇલ લાંબુ છે અને સર્પાકાર છે. સ્ટીમર પર બેસવાની પૂરતી સગવડ છે. એમાં લેડી ઓફ્ ધી લેકમાં વર્ણવેલા એકે એક દેખાવો (સીનો) આવે છે. બન્ને બાજુએ હરિયાળા પર્વતો લીલાકુંજાર અને વચ્ચે સ્ફટિક સરખું નીતર્યું સરોવર આવી રહેલું છે અને એના અગાધ જળમાં અસંખ્ય તરંગો થયા કરે છે. એ સરોવરમાં સામેથી સ્ટીમરો આવતી દેખાય છે. બન્ને કીનારા વચ્ચેનું અંતર કોઈ સ્થાને ૧૦૦૦ ફીટ અને કોઇ સ્થાને તેથી બમણું ત્રણગણું દેખાય છે. ઊંચી નીચી ટેકરીઓ દેખાયા કરે છે. આ સ્થળે રોડ્રીગ ધૂ (Rodrigue Dhu) અને ફીટ્ઝ જેમ્સ વચ્ચે રોમાંચ ઉત્પન્ન કરે એવું યુદ્ધ થયું હતું. એના ટેકરે ટેકરાનું વર્ણન સર વોલ્ટર સ્કોટની સદર કવિતામાં છે. કુદરતનો આ રમ્ય દેખાવ અભ્યાસ-કાળને સારી રીતે યાદ કરાવે તેવો છે. આખી કુદરત હસતી દેખાય છે અને મન બહેલાવી નાંખે તેવું આ આનંદજનક સ્થાન છે એમ આખો વખત લાગતું હતું. સાથેના દૂર દૂરના મુસાફરોની મીઠાશ અને વાતો કરવાની અને સાંભળવાની વૃત્તિ બહુ આનંદપ્રદ લાગતી હતી. માથે સૂર્ય વાદળામાં હતો, નીચે પાણી અને બે બાજુ ડુંગરની નાની નાની ટેકરીઓ. એનું વર્ણન કોઇ કવિ બરાબર કરી શકે. સદર કાવ્યનો અભ્યાસકાળ યાદ આવે, તે વખતે બાંધેલી કલ્પિત ઘટનાઓ અવનવા રૂપે તરંગો આપ્યા કરે અને કલ્પના અને વસ્તુસ્થિતિમાં તફાવતો કેટલા છે તેની અંદર વાટાઘાટ ચાલે.

લગભગ એક કલાક સ્ટીમરમાં બેસી 'લોક કેટ્રીન' જોયું અને

લેડી ઓફ ધિ લેકનાં સંસ્મરણો તાજાં કર્યાં. પછી સ્ટીમરમાંથી ઉતર્યાં. ત્યાં ચાર ઘોડાની ગાડીઓ તૈયાર હતી. ઘોડા ઘણા મજબૂત હતા. ગાડી એક માળવાળી હોય છે અને જમીનથી બાર ફીટ ઊંચે બેસવાનું હોય છે. ઉપર વીશ માણસ બેસી શકે અને ચારે તરફ જોતા જાય. ગાડી ઉપર ચઢવાને દાદર હોય છે. હાંકનાર "લીવરી" પહેરીને બેસે છે.

લોક એચરે Loch Achray ની બાજુમાં થઇને ગાડી ચાલી જાય છે. એક બાજુ સરોવર. વચ્ચે સડક અને બીજી બાજુ ટેકરી આવી રહેલાં છે. સરોવરની સામે પણ ટેકરી છે. આ અદ્‌ભુત સૃષ્ટિસૌંદર્યની વચ્ચે થઇને ગાડીઓ ચાલી. રસ્તો એવો સારો કે ધૂળનું નામજ નહિ મળે.

કવિ લખે છે કે—

At the head of Loch Achray commences that unrivalled mingling of purple crag, silvery-grey birch, oak coppice and green herbage, known as the Trossachs,—

So wondrous wild the whole might seem,
The Scenery of a fairy dream.

પાંચ માઇલ ચાર ઘોડાની ગાડીમાં ગયા પછી **ઈન્વર્સ-નેડ હોટેલ** (Inversnaid Hotel) આવી. ગાડીમાં એક કલાક જેટલો વખત આનંદમાં પસાર કર્યો. આ આખા પ્રદેશમાં Rob Roy રોબ રોયના અનેક પરાક્રમો ગવાય છે. હોટેલમાં ચા લીધી. ચાના બે શીલીંગ આપવા પડે છે, બાકી કોઇ પણ ખર્ચ કરવાનો નથી. રેલવે ગાડી, બસ, સ્ટીમર–બધાંનાં ભાડાં કુક ચુકવે છે. આ હોટેલ પણ બહુ સારી અને સગવડવાળી છે; સ્કોટલાંડના સર્વથી મોટા લોક લોમોંની એક બાજુના કાંઠાપર આવેલી છે. એ સરોવરનું વર્ણન હવે આવશે. હોટેલમાં ચા સાથે બીસ્કીટ વિગેરે જે લેવું હોય તે લઇ શકાય છે.

હોટેલની બાજુમાં મોટો પાણીનો ધોધ પડે છે. તે જોતાં નાશિકની ગોદાવરીના ગંગાફોલ્સ બરાબર યાદ આવે તેમ છે. એ ધોધ જોઇ થોડો વખત ફર્યા. સ્ટીમરનો ટાઇમ બપોરના ૪–૪૫ નો હતો. સ્ટીમર વખતસર આવી. સર્વ તેમાં બેઠા અને **લોક લોમોં** (Loch Lomond) માં દાખલ થયા. સ્કોટલાંડનું આ સર્વથી મોટું સરોવર છે. સ્ટીમર ઘણી સુંદર છે. તેમાં બેસી સરોવરમાં ચાલ્યા. દેખાવ અત્યંત મનોહર છે. ચારે બાજુ ટેકરીઓ અને માથે વાદળાં આવી રહ્યાં હતાં અને એ સ્થિતિમાં અમે આગળ વધ્યા. સ્ટીમરમાં બેસી પોસ્ટકાર્ડ લખ્યાં અને દેખાવો વારંવાર જોયાં. નેત્રનું સુખ મળ્યું. સ્કોટલાંડના સર્વ સરોવરોનો આ epitome કહેવાય છે. બધા સરોવરે ન જઇ શકે તે આ એક સરોવર જુએ તો તેને સર્વ જરૂરી બાબતો સમજાઇ જાય છે. એમાં વચ્ચે ઘણા ટાપુઓ આવે છે, ચારે તરફ લીલોતરી અને ઝાડો ઉગેલાં હોય છે અને સૃષ્ટિસૌંદર્ય એના પૂર બહારમાં

પૂરતા દમામ સાથે હોય છે. અહીં કહેવામાં આવ્યું કે સ્વીટઝર-લાંડમાં આથી પણ વધારે સારાં સરોવરો છે એટલે તે જોવા જવાતું છે તે વાતનું સ્મરણ થયું. એ સરોવરમાં વચ્ચે વચ્ચે સ્ટેશનો આવે છે ત્યાંથી પેસેંજરો ચઢે ઉતરે છે; એવાં છ સ્ટે-શનો આવ્યાં. હવા ખાવા આવનારને હોટેલની પૂરતી સગવડ હોય છે. મારે તો ગમે ત્યારે લંડન (અપીલ માટે) દોડવાનું હતું એટલે ખોટી થઈ શકવાનો સવાલ જ નહોતો.

સરોવરની બાજુમાં દૂર રસ્તો દેખાય છે તે પર ગાડી તથા મોટર ચાલે છે. તે ઉપર પર્વતની ગાડી અને ટેકરીમાં રેલવે ચાલે છે. કોઇને એમ ફરીને આનંદ મેળવવો હોય તો તે રીતે મેળવે છે. સ્ટીમર પર ચઢવા ઉતરવાનો નિયમ એવો છે કે પ્રથમ ઉતરનારા ઉતરી રહે, પછી જ નીચેથી ચઢાય. એજ પ્રમાણે બસ અને ટ્રામમાં પણ નિયમ હોય છે. ખોટી ધમાધમ અહીં કોઇ જગ્યોએ છે જ નહિ. સ્ટીમરમાં લગભગ અગીઆર માઇલ ફર્યા અને કુદરતનું અવલોકન કર્યું. બેલોચ (Balloch) કરીને સ્ટેશન આવે છે ત્યાંથી રેલવેમાં બેઠા તે વખતે લગભગ સાંજના છ વાગ્યા હતા.

ટ્રેનમાં બેસી **ગ્લાસગો Glasgow** આવ્યા. ગ્લાસગોમાં દશ લાખની વસ્તી છે. સ્કોટલાંડનું પાટનગર તો એડીનબરો છે, પણ વ્યાપારનું સ્થાન ગ્લાસગો છે. અહીં વહાણો બાંધવાનો મોટો ધંધો છે. તેના શીપયાર્ડ ટ્રેનમાં બેઠા બેઠા જોયા. લોકો અનેક પ્રકારે આનંદ મેળવતા હોય એમ ઊંચા હીંચકા અને રમતગમ-તનાં સાધનો પરથી જણાયું.

ગ્લાસગોમાં એક સ્ટેશનથી બીજે સ્ટેશને જતાં દશ

મીનિટ થાય છે. તેમાં શહેરનો મોટો રસ્તો આવી જાય છે. એટલે ગ્લાસગોમાં જોવા જેવું સ્થાન આવી ગયું. સ્ટેશનપર ૪૦ મીનિટ ખોટી થવાનું હતું. તેમાં હોટેલ અને શહેર ઉપર ઉપરથી જોઇ લીધું.

ટ્રેનમાં બેસી રાત્રે સાડા નવ વાગે એડીન્બરો આવ્યો. રસ્તામાં મુસાફરોએ અનેક વાત હિંદુસ્થાન સંબંધી જાણી. તેમની પાસેથી અમેરિકા તથા ઇજીપ્તની ઘણી વાતો સાંભળી. ખાસ કરીને એક ડોક્ટર હતા તેણે હિંદીવાનો અમેરિકામાં ડાક્ટરી લાઇનનો અભ્યાસ કરવા આવે એમ ઇચ્છા બતાવી. હિંદુસ્તાનની હવાના વ્યાધિઓ (tropical diseases) નો અભ્યાસ અમેરિકામાં જ થઇ શકે તેમ છે એમ તેનો મત હતો. બીજી અનેક વાતો થઇ. હિંદુસ્તાનના તત્ત્વજ્ઞાનનું શું સ્થાન છે તે સંબંધી તેની સાથે ચર્ચા વાર્તા કરી આખો દિવસ આનંદમાં વ્યતીત કર્યો.

બીજે દિવસે ખાણોવાળા જીલ્હાઓમાંથી પસાર થઇ એલ એન ઈ આર લાઇનમાં લંડન આવ્યો.

રસ્તે કાંઇ ખાસ નોંધવા લાયક હતું નહિ. મારે હાઇલેન્ડ અને એ શહેરો જોવા જવાનો વિચાર હતો અને પાછા ફરતાં, ઇંગ્લીશ સરોવરો અને લીવરપુલ તથા માન્ચેસ્ટર જવું હતું. પણ અપીલ બોર્ડ પર આવી ગયાનો તાર આવવાથી તુરત લંડન જવાનું થયું.

લંડન-પ્રકીર્ણ.

લંડનમાં કેટલુંક ખાસ જોવા લાયક છે તે આ દિવસોમાં જોયું.

પાર્લામેન્ટઃ—

હાઉસ ઓફ્ કોમન્સમાં પ્રેક્ષક તરીકે દાખલ થવા માટે પાસ મેળવવો પડે છે. કામ ચાલતું હોય ત્યારે જવા માટે ઇંડીઆ ઓફિસમાંથી પાસ મેળવી શકાય છે અથવા કોઈ મેંબર સાથે ઓળખાણ હોય તો તે મેળવી આપે છે. મેંબરો ઘણા અને બેસવાની જગ્યા થોડી એટલે ચીઠ્ઠી નાખી અમુક મેંબરને અમુક દિવસ માટે બે પાસ મળે છે. પાસ લઇને જઇએ ત્યારે પ્રથમ ક્યુમાં-હરોળમાં-થોડા વખત બેસવું પડે. બપોરે સાડા ત્રણ વાગે દાખલ કરે. અંદર પાસ તપાસે. બાજુની ગેલેરીમાં થઇ ઉપર ચઢવાનું. ઉપર પાછું ક્યુમાં ઊભા રહેવું પડે. દરેકને ત્યાં રાખેલ રજીસ્ટરમાં સહી કરવાની હોય છે અને પોતાનું લંડનનું ઠેકાણું લખી આપવું પડે છે. મોટા અક્ષરે બોર્ડ મારેલું હોય છે કે demonstrations by visitors are prohibited પ્રેક્ષકોને કોઈ જાતના દેખાવો-ચેનચાળા કરવાની મનાઈ છે. અમુક તકરારી સવાલ ચર્ચાતો હોય ત્યારે કોઈ જાતના અવાજ થાય નહિ એ ઉદ્દેશથી આ હુકમ થયો લાગે છે.

એક એક વિઝિટર સહી કરી દાખલ થતો જાય તેમ ક્યુમાં આપણે આગળ વધતા જઇએ. સહી કર્યા પછી લાંબી ગેલેરીમાં જવાય છે. અંદર સુંદર બાંકડાઓ ઉપર ચામડાની ગાદી ઘણી સારી મઢેલી હોય છે. ઉપર બેસી પાર્લામેન્ટનું કામ જોવાની

ઘણી મજા આવે છે. સ્પીકર–ચેરમેન વચ્ચે બેસે છે. તેની જમણી બાજુ આમની સભામાં જે પ્રધાનો (મીનીસ્ટરો) હોય તે બેસે છે. તેની પછવાડે લગભગ દશ હારો ચઢતી ઉતરતી હોય છે. તેની ઉપર તેના પક્ષના સભ્યો બેસે છે. ડાબી બાજુ વિરૂદ્ધ પક્ષ બેસે છે. બોલનાર સ્પીકરની બાજુએ અગાડી આવી બોલે છે અને તેની સામે ટેબલપર ડેસ્ક હોય છે તે ઉપર જરૂરી કાગળો, બુકો 'રેફરન્સ' માટેનાં હોય છે તે મૂકે છે. પછવાડેની હારમાં મેંબરો બેસે છે. મિનિસ્ટરો પૈકી જે લોર્ડસમાં હોય તેને બેસવાની જૂદી જગ્યા નીચેજ હોય છે. ઉપર માનવંતા પરોણાની, ઉમરાવોની, છાપાંના ખબરપત્રીઓની અને ઉમરાવજાદીઓની ગેલેરીઓ જૂદી હોય છે. એ સર્વ ઘણું જોવા જેવું છે.

પાર્લામેન્ટ જરૂર જોવા જેવી જગ્યા છે. ઓછી જગ્યામાં ઘણી સગવડ કરી છે અને આખો દેખાવ નજરને તૃપ્ત કરે તેવો છે. જ્યારે કોઈ મહત્વનો પ્રશ્ન ચર્ચાતો હોય ત્યારે જ સભાગૃહ ચીકાર હોય છે, બાકી તો સભ્યો છૂટા છૂટા બેસે છે. કોઇ ઉંઘતા પણ હોય છે. મેં સર ઑસ્ટીન ચેંબરલેનને બોલતાં સાંભળ્યા. એ બહુ સારી રીતે બોલે છે, અચ્છો વક્તા છે.

નેશનલ લિબરલ કલબ.

આ કલબમાં આફ્રિકાવાળા મી. પોલોક સોલીસીટરના આમંત્રણથી લંચ લેવા ગયો હતો. લાખો રૂપીઆ ખરચીને કલબનું મકાન બાંધ્યું છે. એને ત્રણ માળ છે. મોટા હોલો છે તેમાં ભાષણો થાય અને જમણવાર થાય. ધૂમ્રપાન કરવાનો ખંડ તથા દીવાનખાનું પણ અત્રે છે. સ્ત્રીઓનો સ્મોક રૂમ જૂદો છે. એક ઘણી સારી લાઇબ્રેરી પણ છે. આ કલબના ૭૦૦૦ હજાર સભ્યો છે.

એ રોનકદાર મકાન ટ્રફાલગર સ્કવેર પાસે આવેલું છે. હાલમાં લીબરલ પક્ષના બે મહાન નેતાઓ લોઈડજ્યોર્જ અને લોડ઼ ઓક્સફર્ડ (એસ્કવીથ) વચ્ચે જે મોટી ઝુંબેશ ચાલી રહી છે તેમાં લીબરલોની આ મોટામાં મોટી કલબ તદ્દન તટસ્થ રહી છે. અહીં એમ મનાય છે કે લોઈડ જ્યોર્જમાં જેવું dynamic force (પ્રેરકશક્તિ) છે, ધમાલ કરવાની આવડત છે તેવી અન્યત્ર અલભ્ય છે. આ કલબનું આખું મકાન જોવા જેવું છે. કોઇ મેંબર સાથે પરિચય હોય તોજ ત્યાં જવાનું બને છે અને સમજવાનું ફાવે છે. કલબનું મકાન અને વ્યવસ્થા બહુ સારાં અને સમજવા યોગ્ય છે.

પ્રિવિ કાઉન્સીલ.

જ્યુડિશિયલ કમિટી. હિંદુસ્થાન, ઓસ્ટ્રેલીઆ, કેનેડા, અને બીજાં સંસ્થાનો અને ડોમીનીઅન્સ એ સર્વની છેવટની દિવાની તેમજ ફોજદારી અદાલત આ છે. એમાં હાઉસ ઓફ લોર્ડસના—અમીરસભાના જે મેંબરો જ્યુડિશિયલ કમિટીમાં નિમાય તે બેસે છે. ઈંગ્લાંડ તથા સ્કોટલાંડની અપીલો હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સ સાંભળે છે તેમાં પણ આ જ્યુડિશિયલ કમિટીના મેંબરોજ બેસે છે. તેઓ રાજાની Conscience ન્યાયવૃત્તિના જાળવનારા ગણાય છે અને તેઓનો હુકમ રાજાને ભલામણરૂપે હોય છે અને તે રાજાએ કરેલ કાર્ય ગણાય છે. આ જ્યુડિશિયલ કમિટીનું સ્થાન વ્હાઇટ હોલની સામે છે. ત્યાં એક સેંટ્રલ હોલ છે અને એક બોર્ડ રૂમ છે. તેમાં બે કમિટીઓ બેસે છે. સેંટ્રલ હોલ ઘણો વિશાળ છે. અંદરના ભાગમાં ત્રણથી સાત અમીરો બેસે છે. તે દરેક વૃદ્ધ હોય છે. સાઠ વર્ષથી ઓછી વયનો કોઈ જ્યુ. કમિટીમાં આવતો નથી. લોર્ડ હાલ્ડેન કે લોર્ડ ફીલીમોર કે લોર્ડ ડારલીંગને જોયા હોય

તો ન્યાયમૂર્ત્તિજ લાગે. બોર્ડના રૂમમાં ઘણું ખરૂં હીન્દની અપીલો લેવાય છે. બારની સામે–કઠેરાની સામે–બારીસ્ટર ઊભા રહી બોલે છે, તેને ચોપડી વિગેરે મૂકવા નાનું ટેબલ તેની સામે હોય છે. સાંભળવાની મજા બહુ આવે છે. બન્ને પક્ષના સોલિસિટરોને બેસવા બાંકડા હોય છે. બાકીના શ્રોતા માટે વિષ્કંભની બહાર બાંકડા હોય છે.

બારિસ્ટરો વીગ (બાલની ઝુલતી બોચલા જેવી ટોપી) પહેરે છે એટલે ઘણા ગંભીર દેખાય છે. સેન્ટ્રલ હોલ બહુ મજાનો લાગે છે. બોર્ડ રૂમ નાનો છે. બારિસ્ટરોને માટે જૂદો રૂમ હોય છે. જજો આવીને બેસી જાય પછી બારિસ્ટરોને બોલાવે છે. તેઓ બહારથી આવે છે. રજીસ્ટ્રારની ઓફીસ નીચે છે.

જે સોલિસિટરો પ્રીવી કાઉન્સીલનુંજ કામ કરનારા હોય છે તેમની ઓફિસો ઘણી નાની હોય છે. ફક્ત એક બે ટાઇપીસ્ટ અને બે ત્રણ કારકુનથી ચલાવે છે. બાકી સ્થાનિક કામ કરનાર સોલિસિટરોની ઓફિસો ઘણી મોટી હોય છે અને ત્યાં ધમાલ પણ જબરી હોય છે.

સેવન ઓકસ.

ડો. થોમસને ઘેર જમવાનું મને નિમંત્રણ હતું. તે 'સેવન ઓકસ' નામના સ્ટેશનથી છ મિનિટને રસ્તે રહે છે. એ સ્ટેશન લંડનથી લગભગ ૨૬ માઇલ દૂર છે. ચેરીંગક્રોસ સ્ટેશનેથી જવાય છે. ફાસ્ટ ટ્રેન ચાલીશ મિનિટમાં લઈ જાય છે. જમવા બેસવામાં ગૃહસ્વામિની hostess ને મુખ્ય સ્થાન હોય છે. તેની સામે host ગૃહસ્વામી બેસે છે. વચ્ચેની બાજુમાં મેમાનને બેસાડે છે. તેમાં

પણ ઘણું ખરૂં એક સ્ત્રી અને એક પુરૂષ એમ બેસાય છે. સર્વથી માનવંત પરોણાને ગૃહસ્વામિનીની જમણી બાજુએ સ્થાન આપે છે. ખાતાં ખાતાં વાતો કરતાં આવડવીજ જોઈએ. ગૃહસ્વામિની વાતો કર્યા કરે છે અને જમવા આવનારે પણ ફક્ત હા ના જ કરવાની નહિ, પણ નવી નવી વાતો ઉપાડવી જોઇએ એમ આશા રાખવામાં આવે છે. ડો. થોમસને ત્યાં મારા ઉપરાંત એક બીજા પરોણા અને તેમના પોતાના પુત્ર તથા પુત્રી હતાં. ખાતાં ખાતાં કંઇક વાતો કરી. પોતાને ઘેર ઘણી સુંદર લાયબ્રેરી છે તે બતાવી અને અગ્નિગૃહ (ફાયર પ્લેસ) ઉપર નૂતન ચીજો (કયુરીઓઝ) મૂકી રાખી હતી તે બતાવી. આપણે જે ચીજોને નકામી ધારી કાઢી નાખીએ છીએ તે ચીજો ઘણું ખરૂં અહીં બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છેઃ નાનો તાજમહાલ મોકલીએ તો ગાંડા થઈ જાય. ઇંઢોણી, મોતીની રચના, ગલેચા, ચાકળા અને એવી કોઈ પણ કળાવાળી ચીજ તેઓ સંગ્રહી રાખે છે અને કોઇ મ્હેમાન આવે ત્યારે બહુ રસથી બતાવે છે. અંગરેજો સાથે સંબંધ વધારવા માટે આવી ચીજો બહુ કામમાં આવે છે.

વિદ્યારસિક ડો. થોમસ ઈંડીઆ લાઇબ્રેરીના લાઇબ્રેરીઅન છે. તેઓ બહુ માયાળુ છે. ઘરમાં ઘણી સ્વચ્છતા અને સાદાઇથી રહે છે અને સરળ જીવન ગુજારે છે. ઘેર લાઇબ્રેરી ઘણી સારી છે અને તેમના કુટુંબીજનો તેમના વિદ્યારસના કોડ પૂરે તેવા છે.

લંડનનાં નાટકો.

લંડનનાં નાટકોમાં જે વિશિષ્ટ તત્ત્વ મેં જોયું તે તેમની કળા છે. એમનો પ્રત્યેક નટ બહુ કુશળ હોય છે. પોતાનો પાઠ બહુ ઉત્તમ રીતે ભજવે છે. નીચ શૃંગાર કે અસભ્ય રૂચિને તે

જરા પણ મચક આપતો નથી અને પોતાની કળાનો ખાસ શોખીન હોય છે. એનાં નાટકોમાં Musical Comedy મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. એનાં લગભગ ત્રીશ થીએટરો છે. એમાં વસ્તુ-સંકલના કરતાં શબ્દરચનાનો મોહ, અને નાચ તથા ગાયનની વિશિષ્ટતા વધારે હોય છે. એના પ્રત્યેક નાચ મુગ્ધ કરે તેવા હોય છે અને સાથે સંગીતની લય તો અદ્ભુત હોય છે. એકટરને પ્રશંસાની તાળીઓ મળે ત્યારે ફક્ત આવીને નમન કરીને ચાલ્યો જાય. વધારે તાળીઓ મળે તો બીજીવાર આવે પણ એકની એક ચીજ ફરીવાર ગાતો નથી.

સીનેમાને અહીં પીકચર્સ કહે છે. તેમાં વચ્ચે નાચ, જાદુ તથા બીજા સીનો પણ આવે છે. સીનેમા બપોરે ૧ વાગ્યાથી શરૂ થાય છે તે રાતના ૧૧ વાગ્યા સુધી ચાલુ રહે છે. અંદર આવ્યા પછી ગમે તેટલો વખત બેસો તેમાં વાંધો નહિ. પ્રોગ્રામ ૨॥ કલાકનું હોય છે. સીનેમાની ફીલમો બહુ સારી હોય છે. દરેક નાટકશાળામાં ખાવા પીવાની અને કુદરતી હાજતની પૂરતી સગવડ હોય છે.

નાટકોમાં છ પેની ખરચીએ તો પ્રોગ્રામ મળે છે. પણ તે નકામા હોય છે. ગાયનની બુક કે નાટકનો ટુંક સાર મળતા નથી. નાટકમાં સીન સીનેરીવાળા નાટકો હોય તેમાં મજા ઘણી આવે છે. કેટલાંક સાદાં પણ હોય છે. ડુરીલેન થીએટર એવું મોટું છે કે એક પાઠ ચાલતો હોય ત્યાં બાજુમાં બીજો સીન ગોઠવાઇ જાય અને એક પડદો પડતાં બીજો ઉચકાય ત્યાં તદ્દન નવોજ સીન હોય. તે નીચે વીજળીથી ચક્કર ફેરવી નવો સીન રજુ કરે છે. કેટલાક નાટકો સેંકડો રાતો સુધી એક સરખા ચાલે છે. બપોરે ૨-૧૫

થી ૭ વાગ્યા સુધી 'મેટીની' હોય છે. તેમાં જઈએ તો પણ રાત જેવુંજ લાગે છે.

ક્રીનોટાફ (Cenotaph).

હોમ ઓફિસની બરાબર સામે, પ્રિવિ કાઉન્સીલની પછવાડે, વેસ્ટમીન્સ્ટરની નજીક વીરપૂજાનું આ ઉત્તમ દૃશ્ય છે. આખા રસ્તાની બરાબર વચ્ચે એક તદ્દન સાદો સ્મરણસ્તંભ કર્યો છે, મથાળે કોફીન (Sarcophagus) નો આકાર છે અને છેલ્લા મહાન્ વિગ્રહના અજાણ્યા સિપાઈ (Unknown Soldier) ની એ યાદગીરિ છે. એના ઉપર દરરોજ સેંકડો પુષ્પહાર અને ગજરા ચઢે છે અને ગમે તે માણસ ગાડીમાં, મોટરમાં કે ચાલતાં એ રસ્તે નીકળે તે ત્યાં પોતાની હેટ (ટોપી) ઉતારી, નમન કરી આગળ વધે છે. લડવા જતા ત્યારે માન મળતું, મરી ગયા તેને મળ્યા કરે છે. આ વીરપૂજા ઘણી ધડો લેવા લાયક છે. એ મહા વિગ્રહના સ્મરણસ્તંભનું સ્થાન પસંદ કરવામાં ઘણું ડહાપણ વાપર્યું છે. એ બહુ સુંદર અને જાણીતી જગ્યા છે. ૧૧ નવેંબર ૧૯૨૦ ને રોજ એને પંચમ જ્યોર્જે ખુલ્લું મૂકેલ છે. આ ક્રીનોટાફ જોતાં દેશ કઈ દિશા તરફ દોરવાય છે એનો કેટલોક ખ્યાલ આવે છે.

લંડન સંબંધી સામાન્ય.

અનેક બનાવોથી ભરપૂર, અનેક પ્રકારના લોકોથી વસાયલા અને મોટી ધમાલવાળા લંડન શહેરનું સંપૂર્ણ નિરીક્ષણ કરવા માટે નીચેની બાબતો લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે:—

લંડનને જોવા માટે ઓમ્નીબસને માથે બેસવાથી બહુ આનંદ આવે તેમ છે. ઓમ્નીબસમાં બેસી લંડનની વિશાળતા જરૂર જોવી.

ઉતાવળથી એક છેડેથી બીજે છેડે અમુક સ્થાનેજ જવુંહોય તો અંડરગ્રાઉન્ડ રેલવેમાં ઓછો સમય લાગશે, પણ તેમાં લંડન જોવાશે નહિ. ઘણીવાર વ્યવહાર અટકી પડે તો ઓમ્નીબસ ખૂબ ટાઇમ લે છેઃ પણ અંડરગ્રાઉન્ડમાં ધારેલ વખતે પહોંચાય છે.

લંડનમાં ઓકસફર્ડ સ્ટ્રીટ, રીજન્ટ સ્ટ્રીટ, પીકાડીલી, ટ્રફાલ્ગર સ્કવેર, સ્ટ્રાન્ડ, વિકટોરીઆ સ્ટ્રીટ અને હોબર્ન—એટલા લતા એકવાર જોઇ લેવા, બનતા સુધી કશા ઉદ્દેશ વગર આ લતાઓ ઉપર એકવાર રખડવું એટલે અનેક વિચિત્ર વ્યક્તિઓ અને વ્યાપારના પ્રદેશો અને પદ્ધતિનો ખ્યાલ આવશે અને લંડનની મહત્તા, વિશાળતા અને વિશિષ્ટતાનો આછો પણ પાકો ખ્યાલ આવશે.

લંડન જોવા માટે ઓછામાં ઓછા દશ દિવસ તો જરૂર રાખવા અને ક્યાં જવું છે અને કેટલું જોવું છે તેનો પ્રથમથી નિર્ણય કરી રાખવો. સારી ગાઇડ બુક લંડન જોવા માટે જરૂર પાસે રાખવી, લંડનનો નકશો જરૂર પાસે રાખવો અને બસના તથા અંડરગ્રાઉન્ડના નકશા મફત મળે છે તે જરૂર રાખી લેવા, એટલે ક્યાંથી ક્યાં જવાય છે તેનો ખ્યાલ આવે છે. લંડનમાં ભૂલા પડયા હોઇએ તો પોલિસને પૂછવું. તે તુરત તમને કહેશે કે—બે ગલ્લીઓ મૂકી જમણે રસ્તે જઇ ચાર ગલ્લી મૂકી ડાબે જવું—પછી વિગેરે વિગેરે. આટલી લાંબી વાત યાદ ન રહે, તો પ્રથમ કહે તે યાદ રાખી લેવી, પછી બીજા પોલિસને પૂછવું. લંડનની પોલિસ ઘણી ચાલાક અને અત્યંત સભ્ય છે અને અજાણ્યા માણસને પૂરતી મદદ કરે છે. વાહનોનો અસાધારણ મોટો વ્યવહાર અંકુશમાં રાખી જે યુક્તિથી તે ચલાવે છે તે ખરેખર જોવા લાયક છે.

લંડનમાં ખાવા પીવાનાં રેસ્ટોરાં પાર વગરનાં છે અને દરેક લતામાં છે. બપોરનું લંચ લેવા પોતાના સ્થાન પર જવાનું બનવું મુશ્કેલ છે. સારા લાયનના કે એ. બી. સી. ના રેસ્ટોરાંનાં ખાઈ લેવું.

લંડનથી એકાદ શનિવારે કે રવિવારે, બ્રાઈટન જેવા બંદરે જરૂર જઈ આવવું. એ જીવન અવનવું હોઇ એક વખત જરૂર જોવા લાયક છે. કામકાજ કરનારા માણસો રવિવાર કેવી રીતે ગાળે છે તે જરૂર અભ્યાસ કરીને જોવા લાયક છે. આઇલિ ઓફ વાઈટ, મારગેટ વિગેરે બંદરનાં સ્થાનો ઘણાં જોવા અને રહેવા લાયક છે. એની ગાઈડ બુકો વિના મૂલ્યે થોમસ કુકને ત્યાં મળે છે. આ સર્વ ઉન્હાળાનાં સ્થળો છે; શિયાળામાં ત્યાં જવું આકરૂં છે અને ત્યાં લોકોની હાજરી અને બીજાં આકર્ષક તત્ત્વો પણ હોતાં નથી. શિયાળામાં લોકો ફ્રાન્સના રીવીયેરાના વિભાગમાં અથવા ઇટાલીઅન રીવીયેરામાં જાય છે. ફ્રાન્સની ઉત્તરે અને પશ્ચિમે પણ ડોવીલ વિગેરે ઉન્હાળાનાં સ્થળો છે તે પણ એકાદ વખત જરૂર જોવા લાયક છે.

લંડનની ગાઇડ બુકો ઘણી આવે છે. થોમસ કુકની ઓછી કિંમતની સારી છે. સંપૂર્ણ વિગતવાળી ગાઈડ બુકો મરે (Murray) ની ૧૨ શિ. બેડેકર (Baedekar's) ૧૨ શિ. અથવા મ્યુરહેડની (Muirhead's) ૧૨ શિલીંગની મળે છે.

લંડનથી એકાદ વખત ટેમ્સ નદીમાં નાની સ્ટીમરમાં ફરવા જવા જેવું છે. એમાં ગ્રીનીચ સુધી અથવા ચેલ્સી સુધી જવામાં એક જૂદાજ પ્રકારના જીવનનો ખ્યાલ આવે છે અને પાર્લામેન્ટના હાઉસનો બીજી બાજુનો દેખાવ સ્ટીમરમાંથીજ જોઈ શકાય છે.

લંડનમાં નાના મોટા સેંકડો બગિચાઓ છે. આ બગિચાઓમાંના સેંટ જેમ્સીસ પાર્ક, હાઈડ પાર્ક, રીજન્ટ પાર્ક, બેટરસી પાર્ક અને વીકટોરીઆ પાર્ક ખાસ જોવા લાયક છે.

લંડન નજીક આવેલી ઇટન (Eton) અને હેરો (Harrow) ની નિશાળોની પણ એક વખત જરૂર મુલાકાત લેવી. એ નિશાળોની પછવાડે લાંબો ઇતિહાસ છે. ખાનદાન ગૃહસ્થના છોકરાઓને ત્યાં શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. એવી રીતે ગૃહસ્થો મધ્યમ વર્ગ કે મજૂર વર્ગથી જૂદા પડે એ ઇચ્છવા જોગ છે કે નહિ એ સવાલ બાજુ ઉપર રાખી ત્યાં કેવી રીતે શિક્ષણ અપાય છે તે જરૂર જોવા લાયક છે.

બકીંગહામ પેલેસ બહારથી જરૂર જોવા લાયક છે. વીન્ડસર કેસલ પણ એકવાર જોઇ આવવો. ત્યાંથી ઇટનની કોલેજ નદીની સામી બાજુએજ આવેલ છે.

લંડનમાં ઐતિહાસિક અગત્યની ચીજો જોવાની છે તેવીજ રીતે જનસમાજનું વર્તન, વ્યવહાર પદ્ધતિ વગેરે પણ જોવાનાં છે. લંડનનો પૂર્વનો વિભાગ ગરીબોથી વસાયેલો છે. ત્યાં એક વખત હું કુકની સહેલગાહમાં ગયો હતો. તેમાં ખાસ ગરીબ વર્ગ ત્યાં કેટલી કંગાળ દશામાં છે તે દેખાય છે. આગળ જતાં ત્યાં ટેમ્સ નદીની મોટી ટનલ આવે છે. નદીની નીચે મોટર ચાલી જાય છે. માથે પાણી અને નીચે ઊંડાઇએ મોટર જાય–એ કલ્પના પણ ભવ્ય છે.

લંડન આંખો ખુલી રાખીને જોવા જેવું છે. આપણે અંગ્રેજી ભાષા સમજીએ એટલે પ્રકૃતિનો અભ્યાસ અને અવલોકન

આપણે ઈંગ્લાંડમાં સર્વથી વધારે કરી શકીએ છીએ. બીજી જગ્યાઓ જોવા સમજવા લાયક હોય, પણ આપણે તો પારકા ઉપર આધાર રાખવો પડે છે અને આપણે પૂરતો અભ્યાસ કરી શકતા નથી એમ ભાષાના અજાણપણાથી આપણને લાગ્યા વગર રહેતું નથી. આથી મુસાફરીનો સારો વિભાગ લંડન અને ઈંગ્લાંડને આપવામાં મુસાફરીનો જ્ઞાન મેળવવાનો ઉદ્દેશ પાર પડે છે એમ મારૂં માનવું છે. મારા કેટલાક મિત્રો પેરિસ રહેવાનું વધારે પસંદ કરે છે. તેમનું ગમે તે દૃષ્ટિબિન્દુ હોય, મને લંડનનો વસવાટ વધારે ઉપયોગી સદર કારણે લાગ્યો છે.

પેરિસને રસ્તે.

લંડન ગયો ત્યારે કેલે–ડોવર (Calais–Dover) ને માર્ગે ગયો હતો. એ રસ્તે પેરિસથી ડોવર ૧૮૫ માઈલ થાય છે. લંડન જવાનો એ ટુંકામાં ટુંકો અને મોંઘામાં મોંઘો રસ્તો છે. એમાં ૨૧ માઇલની ચેનલ ઓળંગવી પડે છે. મેં લંડન તા. ૧૭–૭–૨૬ ને રોજ છોડયું લંડનથી પાછા ફરતાં હું બુલોં–ફોકસ્ટન (Boulogne–folkestone) ને રસ્તે ગયો. બુલોંથી પેરિસ ૧૫૮ માઇલ થાય છે પણ ચેનલમાં વધારે વખત લાગે છે.

આ રસ્તો પણ સારો છે. કેલેડોવરને માર્ગે ચેનલ ઓળંગતાં ૪૫ મીનિટ થાય છે, આ રસ્તે ૭૦ મીનિટ થાય છે. મને સ્ટીમર વધારે સારી મળી હતી. લંડનના વીકટોરીઆ સ્ટેશનથી ઉપડેલી ગાડી ફોકસ્ટન ઊભી રહે છે અને સ્ટીમરમાંથી ઉતરી બુલોં આવીએ. ત્યાંથી ઉપડેલી ગાડી પેરિસ ઊભી રહે છે. આ રસ્તે પારિસ આવતાં બરાબર ૭ કલાક થાય છે.

પેરિસ. (પૃ. ૮૭ થી ચાલુ).

પેરિસમાં અગાઉ કેટલુંક જોયું હતું. આ વખતે કેટલુંક નવું જોયું તે લખી નાખું છું.

વરસાઇલ. Versailles. એ પેરિસથી દક્ષિણે લગભગ ૧૧ માઈલ દૂર છે. ત્યાં મોટો રાજમહેલ છે, જે અનેક ઓરડાવાળો છે અને ચિત્રકામોથી ભરપૂર છે. અહીંની ખાસ વિશિષ્ટતા તો ફુવારા અને બાગની છે. ઉન્હાળામાં દર માસના ત્રીજા રવિવારે ફુવારા ઉડે છે અને બીજા દિવસોએ ઉડવાના હોય તેની જાહેરાત થાય છે. એ ફુવારાના રંગબેરંગી દેખાવો તદ્દન અવનવા છે. ફુવારાને એવી સુંદર રીતે ઉડાડવામાં આવે છે કે તેનું વર્ણન થઈ શકે નહિ. એનાં ચિત્રો જરૂર જોવા લાયક છે. કળાવાન પુરૂષો શું શું કરી શકે તેનો આ જીવતો પુરાવો છે. એ ફુવારા જૂના છે અને જરૂર જોવા લાયક છે. ફુવારા મોટી સંખ્યામાં છે. લગભગ ૧૦૦ જેટલા હશે. દરેકની વિશિષ્ટતા અને વિચિત્રતા અનેરા પ્રકારની જ હોય છે. બાગ પણ ઘણો સુઘટ્ટ હોઇ એનાં પ્રત્યેક ઝાડ અને ગોંદરીની રચના આકર્ષક અને આનંદપ્રદ છે. એ જોતાં તૃપ્તિ થાય નહિ. ત્યાં હજારો સ્ત્રીપુરૂષો ફરતાં હોય છે અને મનને ગમે તેવો આનંદ કરતાં હોય છે. એની સુઘટ્ટ યોજના, બાજુની સુંદર નદી, પડખે સુંદર સરોવર અને એક બાજુ ખાસ વિશિષ્ટ રંગીન ફુવારા અને વચ્ચે વચ્ચે લીલોતરી જોતાં અનુપમ આનંદ આવે તેવી આ ઘટના છે. ફુવારાની યોજના કરતાં કેટલું પાણી વપરાશે તેનો ખ્યાલ નહિ જ આવ્યો હોય, પણ એ પાણી પણ ગણતરી

પૂર્વક ચાલ્યું જાય અને ઉપરથી પડે ત્યારે અવનવા આકારે પડે. આખો દેખાવ સુરમ્ય, મધુર, શાંત અને અવનવો હોઈ મનુષ્ય-ગતિમાં દેવગતિનું ભાન કરાવે તેવો છે એવું લખવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી.

વરસાઈલનો પાદશાહી મહેલ (State Apartments) ખરેખર ભવ્ય છે અને અનેક ઐતિહાસિક બનાવોથી ભરપૂર છે. તેટલીજ મહત્વની 'ગેલેરીઆ ડે ગ્લાસીઝ' છે. એનું કદ ૨૪૦'×૩૫' ફીટ છે અને ઊંચાઇ ૪૨ ફીટ છે. ૧૮૭૧ ના ૧૮ મી જાન્યુઆરીને રોજ આ સ્થાનપર વીલિયમ ઑફ પ્રુશીઆને 'શહેનશાહ' તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યા હતા અને છેલ્લા મહાવિગ્રહને અંતે એજ સ્થાને ૨૮ મી જુન ૧૯૧૯ ને રોજ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ 'વરસાઇલનું તહનામું' (Treaty of Versailles) તૈયાર થયું તે પર સહીઓ કરવામાં આવી હતી. વરસાઇલથી પાછા વળતાં સાં ક્લુ (St. Cloud) જરૂર જવા જેવું છે. એની સામેનો હરિયાળો પ્રદેશ મનમોહક છે. બાજુમાં સેવ્રમાં ચીનીકામ જોવા જેવું છે. વરસાઇલ માટે કેંપએલનું પુસ્તક 'વરસાઇલ એન્ડ ઓલ એબાઉટ ઈટ' જોઇ જવા જેવું છે. આપણે એનો ઉચ્ચાર 'વરસેલ્સ' કરીએ છીએ તે સાચો નથી.

નોટ્રેડામનું દેવળ.

આ મોટું દેવળ ઘણું ભવ્ય છે. એમાં રવિવારે પ્રાર્થના થાય છે. (જુઓ પૃ. ૯૦). અમે બપોરે ગયા ત્યારે સંગીત સાથે પ્રાર્થના થતી હતી. એની શાંતિ અને દેવસ્થાનનું ગાંભીર્ય જોઇએ તો કલ્પના થાકી જાય. હજારો લોકો હાજર છતાં અવાજ નહિ, ઊભા થવાનું હોય ત્યારે બધા ઊભા થાય, ચહેરા પર વિશિષ્ટ

તેજ ચમકે અને ગંભીર શાંતિનો પાર નહિ. રોમન કેથલીકો મૂર્તિપૂજક છે એટલે આપણને જોવામાં ખૂબ રસ પડે. એનાં ગંભીર અવાજમાં રહેલી શાંતિ અને મોટા વાજિંત્ર (ઓરગન) ના શાંત સૂર જડ હૃદયને પણ ડોલાવે તેવા હોય છે, પ્રભુસ્થાન કેવું હોવું જોઇએ તેનો ખ્યાલ આપે તેવા હોય છે, શાંતિની હૃદયપર શી ભાવના થાય છે તે સમજાવે તેવા હોય છે, અસ્ખલિત વૃત્તિને પોષણ આપે તેવા હોય છે. એનાં ભજનો (હીમ્સ) અંદરનો પાદરી વર્ગ વારાફરતી બોલે છે અને પછવાડે ઓરગન હોય તેમાંથી પ્રતિધ્વનિ ઉછળે છે. બહુ વિચારવા જેવો—અનુકરણ કરવા જેવો આ પ્રસંગ જોયો. આપણી ધમાલ એકાગ્રતા થવા દેતી નથી તેનો બરાબર ખ્યાલ આવ્યો. મંદિરની બાંધણી, ચિત્રકામ, પુતળાં વિગેરેનું વર્ણન કરવાની જરૂર રહેતી નથી. એ સર્વ તો હિન્દમાં 'ફીમ'માં Hunchback of Notre Dam માં જોયાં હતાં. આ દેવળમાં ફરી ફરીને જોવાનું મન થયા કરે છે. પ્રાર્થના ચાલતી હોય ત્યારે ખાસ જોવા જવા જેવું છે. રવિવારે એની ભવ્યતા હૃદયંગમ થાય તેવી હોય છે.

ક્રીમેટોરીયમ.

પેરિસનું સ્મશાન લગભગ નવ માઇલ દૂર છે. એક સંબંધીના મરણને અંગે ત્યાં જવાનું થયું. તે સ્થાન ઘણું ગંભીર છે. ત્યાં અંદર દાખલ થતાં કુટુંબવાર દાટવાની સેંકડો જગ્યાઓ છે; તે પર તે કુટુંબનાં નામો લખેલાં હોય છે. એ જગ્યાના હજારો ફ્રાન્ક આપેલા હોય છે. એની અંદર થઇને મોટર પસાર થઇ. સર્વથી અગાઉ મરનારના શબને લઇ જનાર મોટર ચાલે અને પછવાડે બીજા સંબંધીઓની મોટર ચાલે. એની બન્ને બાજુએ સેંકડો કૌટુંબિક

કબ્રો અને સ્મરણસ્તંભો હોય છે. ઉપર નાની દેરીઓ અને અંદર દાટવાની જગ્યા હોય છે. છેવટે બાળવાની જગ્યા (સ્મશાન) આવે છે. બધા નીચે મુખે ટોપી ઉતારી ઊભા રહે છે. મોટર-માંથી કોફીન ચાર જણા ઉતારી અંદર લઇ જાય છે. એ સર્વ બાબતોની ફી પ્રથમથીજ આપેલ હોય છે. અંદર લઇ જઇ કોફીન ઉઘાડી મરનારના ઘરના ચાર માણસને અંદર બોલાવે છે અને શબને ઓળખાવી રજા મેળવે છે. પછી એક ભઠ્ઠી પર તેને મૂકે છે. ૪૫ મીનિટમાં તદ્દન રાખ થઇ જાય છે. ગેસથી શબને કોફીન સાથે બાળી નાંખે છે.

દરમ્યાન સર્વ સંબંધીઓ બહાર બેસે છે. તેમની નજરે ગેસ દેખાય નહિ કે ગંધ આવે નહિ. બહાર બાંકડા સ્કૂલની જેમ ગોઠવેલા હોય છે. ગંભીર શાંતિથી નીચે મુખે સર્વ બહાર બેસે છે. પોણા કલાકે અંદર બે સગાને બોલાવી અવશેષ હડ્ડીઓ આપે છે. સામે યાદગીરીના ગોખમાં તે મૂકે છે અને ત્યાં એક વર્ષ રાખે છે. વધારે વખત રાખવા માટે અથવા સ્મારકની પતરી મૂકવા માટે ફી લે છે. ગોખની લંબાઈ પહોળાઈ એક એક ફીટની હોય છે. બાળવા માટે લઇ જવાથી માંડી ઠેઠ સુધીનો ખર્ચ લગભગ ૩૦૦૦ ફ્રાંક થાય છે. આ ક્રિયાની ગંભીરતાનો પાર નથી. સર્વ હિંદુસ્થાની વતનીઓ આવે પ્રસંગે બનતા સુધી જરૂર આવે છે અને પરદેશમાં કેટલો ભ્રાતૃભાવ રહે છે તે બતાવે છે. શોકનો દેખાવ ગંભીરતાથી ભરપૂર હોય છે. રડવા કુટવાની તો વાત જ નહિ. આ દેખાવ આખી જીંદગીમાં ન ભૂલાય તેવો છે.

સાધારણ રીતે મરણ થયા પછી શબને ૪૮ કલાક ઘરમાં રાખે છે. રજા મળે અને વારો આવે ત્યારે અગ્નિસંસ્કાર થાય છે.

• •
•

અગ્નિ સંસ્કારની સર્વ સગવડો પેરિસમાં છે. અગવડ માત્ર એકજ છે કે એ રીતિ અતિ ખરચાળ છે.

રમ્ય મુસાફરીની ગોઠવણ.

અહીંથી અમે થોમસકુક મારફતે દશ દિવસની સ્વીટઝરલાંડની ટુર ગોઠવી. હોટેલ અને રેલવેની ટીકિટો કુકવાળા આપે છે. ફ્રાન્કના ભાવ બહુ અનુકૂળ હતાઃ અમને એક પાઉન્ડના ૨૨૪ નો ભાવ મળ્યો અને મીલાન સુધીની મુસાફરી મુકરર કરી સર્વ ટીકિટો અને કુપનો અમે લઈ લીધાં.

સ્વીટઝરલાંડને માર્ગે.

સવારે આઠ વાગે (તા. ૨૨-૭-૨૬) ગાર ડ' લીયો સ્ટેશનેથી હું અને મારા મિત્ર શ્રીયુત નંદલાલ મા. અમરશી ટ્રેનમાં બેઠા. આ ગાડી જીનેવ (Geneva-સ્વીટઝરલાંડ)ની હતી અને એ કુદરતનાં સૌદર્યથી ભરપૂર પ્રદેશ જોવાની અમારી ઘણા વખતની મુરાદ આજે બર આવશે એ વિચારથી હૃદયમાં આનંદ થતો હતો. ફ્રાન્સની ગાડીમાં સેકન્ડ કલાસમાં મુસાફરી કરવી ઘણી રીતે અનુકૂળ પડે છે. ઇંગ્લાંડની માફક અહીં પહેલો અને ત્રીજો એમ વર્ગ નથી પણ હિંદુસ્થાનની માફક ત્રણે વર્ગ છે. ગાડીઓ ઘણી સારી અને રેસ્ટોરાંકાર સાથે હોય એટલે ખાવા પીવાની પણ સગવડ પૂરતી હોય છે. ફ્રાન્સનાં લગભગ દરેક સ્ટેશન, સૌંદર્યથી ભરપૂર હોય છે. એક તો લીલોતરીવાળો પ્રદેશ અને વળી તેને કળાથી સુરમ્ય બનાવેલો એટલે દરેક સ્થાને વૃક્ષ, વેલી, વનઘટા, અને કાપેલા ચાસો આંખને ઠંડક આપે છે. આજે તદ્દન ઉઘાડ હતો એટલે શાંતિથી આનંદ અનુભવતા અમે આગળ વધ્યા. ફ્રાન્સના લીલોતરીવાળા, ૦ મખમલ પાથરી દીધી હોય

તેવા રમ્ય ખેતરો અને નદીનાળાંઓ ઓળંગતા આખો દિવસ આગળ વધ્યા. ટ્રેનમાં અમેરિકન સહેલાણીઓ હોય ત્યારે બહુ મજા આવે છે. તેઓ અંગરેજની જેમ ચૂપ બેસી રહેનારા હોતા નથી. દક્ષિણમાં જે રેલવે જાય છે, તેનું નામ પેરિસ-લીયોં રેલવે છે.

સરહદ ઉપર હેરાનગતિ.

અહીં જ્યાં એક રાજ્યની હદ મૂકી બીજા રાજ્યમાં જવાનું હોય છે ત્યાં ઘણું હેરાન થવું પડે છે. વીરમગામમાં જેવા સંસ્કાર અગાઉ થતા હતા તેનાથી પણ વધારે અડચણો અહીં થાય છે. ફ્રાન્સનું છેલ્લું સરહદનું સ્ટેશન 'બેલગાર્ડ' Bellgarde આવ્યું એટલે, આખી ગાડી ખાલી કરાવે છે. પછી બધો સામાન ઉચકી અથવા ઉચકાવી કેટલેક દૂર કસ્ટમ્સ જકાતની ઑફિસ હોય ત્યાં લઇ જવો પડે છે અને ત્યાં પાસપોર્ટ બતાવી તે પર સીક્કો મરાવવો પડે છે. સામાન બધો તપાસી જુએ, પણ ફ્રાન્સવાળા તો માત્ર એટલુંજ જુએ છે કે કાંઈ સોનું બહારના પ્રદેશમાં જતું નથી. ચાકથી મુદ્દાઓ ઉપર નિશાની કરી આપે, એટલે સામાન પાછો ગાડીમાં લઈ જવો. લગભગ પા માઇલની આ પ્રમાણે હલામણ કરવાની અને પાછા ગાડીમાં તેજ સ્થાને સામાન ગોઠવાવવો. સામાન લગેજમાં રજીસ્ટર કરાવ્યો હોય તે પણ બતાવવાનો હોય છે. બેલગાર્ડ સાંજે ૭ વાગે આવે છે. ટ્રેનમાં રેસ્ટોરાંકારમાં બધુ ખાવાનું મળે. આપણે વેજીટેરીઅન છીએ એમ કોઇ અંગરેજી જાણનાર મારફત જણાવીએ એટલે પૂરતાં ફળ, શાકભાજી, પાંઉ, બ્રેડ, તથા મસ્કો મળે. આ પ્રદેશમાં ચા કરતાં કોફીનો વધારે ઉપયોગ થાય છે. ખાવાની જરા પણ અગવડ પડતી નથી.

સ્વીટઝરલેન્ડ.

બેલગાર્ડનું સ્ટેશન છોડયું એટલે સ્વીટઝરલાંડનો રમ્ય પ્રદેશ શરૂ થયો. નાના મોટા ડુંગરો, નદી, નાળાં અને કુદરતની વિવિધ રમ્યતાની એકદમ શરૂઆત થઇ ગઇ. આ પ્રદેશનું વર્ણન કરવું મુસ્કેલ છે. એકદમ લીલો પ્રદેશ અને તેમાં વચ્ચે ગાડી ચાલી જાય, બાજુમાં ધોધમાર નદી જોસથી વહ્યા કરે અને માઇલો સુધી એક બાજુ ખીણ અને બીજી બાજુ લીલો ડુંગર દેખાયાં કરે. આ નદી તે પ્રખ્યાત રોન (Rhone) નદી હતી અને તે બહુ જોસથી વહેતી હતી, કારણકે ઊંચે ગાડીમાં બેઠાં બેઠાં પણ તેનાં ફીણ દેખાતાં હતાં. એ નદી એક મોટા લેમન નામના સરોવરમાંથી નીકળે છે તે જીનેવ સુધી ચાલે છે. તેનું આગળ વર્ણન આવશે. એ નદીમાં એક જગ્યાએ બંધ બાંધી વીજળી ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. એ વીજળીનું સ્ટેશન પણ ચાલતી ગાડીએ જોવામાં આવ્યું.

લગભગ એક કલાક સુધી નદીને કાંઠે લીલોતરી વચ્ચે ગાડી ચાલી, વચ્ચે બે ઘણી મોટી ટનેલ (બુગડાઓ) આવી અને આખરે લગભગ ૭ા વાગે રાત્રે જીનેવ (Geneva) આવી પહોંચ્યા. જીનેવ એ સ્વીટઝરલાંડનું ફ્રાન્સની બાજુનું મુખ છે અને અહીં લીગ ઓફ નેશન્સ બેસે છે તે વાંચ્યું હતું તેથી આ પ્રદેશમાં ઘણો આનંદ પડશે એમ પ્રથમથીજ ધાર્યું.

જીનેવ (Geneva).

કુકનો માણસ સ્ટેશને આવ્યો હતો. અહીં પાછી સ્વીટઝરલાંડની કસ્ટમ્સ (જકાત) આવી. બધા ઉતારૂઓનો સામાન જોવાનો તેને હક્ક છે. કેટલીકવાર મોઢું જોઇને પણ સામાન વગર જોયે પાસ કરી આપે. હીંદવાસીને કદિ સામાન ઉઘાડવાનું કહેતા નથી, બાકી તો એ ખાતાના માણસની મીઠી મહેરબાની ઉપર આધાર રહે છે. સામાનપર ચાકનાં નિશાનો કરાવ્યાં. ગાડીઓ-મોટરો તૈયાર હતી. સામાનનો કબજો કુકના માણસે લીધો અને અમે ગાડીમાં બેઠા. મુસાફરીમાં સામાન ઘણો ઓછો રાખવો અનુકૂળ પડે છે. એક વધારાનો સુટ, ચાર પાંચ ખમીસ, દશેક કોલર અને ટાઇ અને હજામત તથા દાતણનો સામાન અને બે ઓવરકોટ અને પાઇજામા સુટ બે હોય એટલે એક નાની સુટ કેસ અને વાંચવાની ચોપડીઓ વિગેરે પરચુરણ ચીજો માટે એક નાની હેન્ડબેગ બસ થઈ પડે છે. આવી મુસાફરીમાં ટુવાલ, બેડીંગ, ખાવાનું કે ફ્રુટના કરંડીયા કાંઈ પણ સાથે લેવું પડતું નથી. સર્વ ચીજો જ્યારે જોઇએ ત્યારે મળે છે અને ખપ પૂરો થાય ત્યારે લઇ જાય છે. જીનેવના સ્ટેશનનું નામ ગાર ડી કોરનેવીન (Gare de Cornavin) છે અને તેનો સાચો સ્થાનીક ઊચ્ચાર જીનેવ છે. Geneve અથવા Geneva લખાય છે. ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં જીનોઆ (Genoa) બંદર છે તે તદ્દન જૂદું છે અને તે ઇટલીમાં આવ્યું છે. તેને આની સાથે સેળભેળ કરવું નહિ.

પાંચ મીનિટમાં હોટેલ ડ' એંગ્લીટેર (Hotel D' Angleterre)માં આવ્યા. એ હોટેલમાં અંગ્રેજી ભાષા જાણનારા અને બોલનારા ઘણા હોય છે. એ હોટલ સુપ્રસિદ્ધ લેક

લેમન (Lake Leman) ની બરાબર ઉપર આવેલ છે. લેકલેમન અથવા લેક ઓફ જીનેવ સ્વીટઝરલાંડના બધા સરોવરોમાં સૌથી મોટામાં મોટું છે. એ જીનેવથી શરૂ થાય છે.

એ સરોવરને પશ્ચિમ કાંઠે જીનેવ આવેલું છે. એ ઘણું મોટું શહેર છે. એમાં દોઢ લાખ માણસની વસ્તી છે અને સ્વીટઝરલાંડમાં ઝુરીચથી બીજે નંબરે એ આવે છે. સરોવરના કાંઠાને ઘણો રમણીય બનાવ્યો છે; એમાં હોડીઓ ચાલ્યા કરે છે અને નાની સ્ટીમરો પણ ઘણી ચાલે છે. કાંઠા ઉપર હોટેલોની હાર આવી રહી છે. એ હોટેલો છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબની અને ઘણી સુંદર હોય છે. આ આંગ્લેટર હોટેલ ફર્સ્ટ ક્લાસ હોટેલ છે. એમાં સગવડ સંપૂર્ણ પ્રકારની છે. અમને જૂદો બાથ—ન્હાવાનો ઓરડો આપ્યો હતો. ફરનીચર, ટુવાલ, લાઇટ બધું ઊંચા પ્રકારનું પૂરૂં પાડવામાં આવે છે. અમે થોમસ કુકવાળા સાથે જે ગોઠવણ કરી હતી તેમાં આ હોટેલનો સમાવેશ થતો હતો એટલે અમારે તો માત્ર વેજીટેરીઅન તરીકેની સગવડો મેળવવાનુંજ કહેવાતું હતું. અમે પહોંચ્યા એટલે તુરત અન્નફળ શાકની બધી સગવડ કરી આપી. અમને બે ઓરડાઓ આપ્યા. ઉપરાંત બાથ વિગેરેનો ઓરડો જૂદો. અમારા કુશાદે ઓરડામાં બેઠા બેઠા મોં બ્લાં (Mount Blanc) પરનો બરફ જોઇ શકાતો હતો અને આજે દિવસ ખુશનુમા હતો એટલે બરફના ડુંગર બહુ સારી રીતે દેખાતા હતા. એ દેખાવ જોવા હજારો લોકો કિનારા ઉપર ઉતરી પડયા હતા અને અમે તો રૂમમાં બેઠા બેઠા જ એ અનુપમ દેખાવ નિહાળી રહ્યા હતા. રાત્રે સરોવર ઉપર લટાર મારી. અનેક હોટેલો અને તેની આસપાસની કુદરતની શોભા જોઇ. આ સરોવરની ખૂબિ એ છે કે તે અહીં જીનેવમાં પૂરૂં થાય છે અને

પછી તેમાંથી Rhone ર્‌હોન નદી દક્ષિણ તરફ વહે છે. રેલ્વેમાંથી જે નદીનાં જળ પૂરજોસમાં વહેતાં દેખાતાં હતાં તે આ ર્‌હોન નદીજ હતી એમ જીનેવ આવ્યા પછી ખબર પડી. આખા સરોવરને કિનારે બત્તીઓ મૂકીને અને સુંદર કિનારો બાંધીને સુશોભિત કર્યું છે. એને છેડે જ્યાં નદી શરૂ થાય છે ત્યાંથી તેના ઉપર પુલ બાંધી દીધો છે અને તે ઉપર થઇને જીનેવ શહેરમાં જવાય છે. હોટેલો ઘણીખરી આ બાજુએ આવેલી છે જ્યારે શહેર સામી બાજુએ છે.

આ હોટેલમાં ચાર માળ છે, લીફ્ટ છે અને મોટો જમવાનો ઓરડો છે. અમને ૫૬–૫૮ નંબરના બે ઘણા વિશાળ ઓરડા મળ્યા હતા. રૂમમાં બે ટેબલ, કબાટ, સુંદર પલંગ, ટૂંક મૂકવાની ચારપાઇ, ખુરશીઓ વિગેરે ઘણી ઊંચી જાતનું ફરનીચર હતું અને ઘણી વીજળીની લાઇટો હતી.

જગ્યાએ કચરો કે ગંદકી તો જોવામાંજ આવ્યાં નહિ. અહીં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે અને આ સ્થાનમાં League of Nations–પ્રજાસંઘની મીટિંગો ભરાય છે તેનું વર્ણન આગળ આવશે. મજુરોની પરિષદ્ (Labour conference) પણ અહીંજ ભરાય છે. મોટાં મકાનો અને બજારો જોતાં અમે આગળ ચાલ્યા. ઘણી જગ્યાઓ જોઇ, તેમાં ધ્યાન ખેંચનારી જગ્યા નીચે પ્રમાણે જોવામાં આવી.

'મોન્યુમેન્ટ ઑફ રેફર્મેશન.' આ સર્વ પ્રજાનું છે, International આંતરરાષ્ટ્રીય છે. ત્યાં ફેરલ Farel, કાલ્વીન Calvin, બેઝા Beza અને નોક્સ Knox નાં પુતળાં છે. તેમનાં જીવનનાં બનાવોની યાદગીરિના લેખ સાથે નીચે પાણીનો ઝરો છે. આ યાદગીરિનું સ્થાન તૈયાર કરવા પાછળ લાખો રૂપીઆ ખરચાયા છે.

થોડેક દૂર ર્‌હોન નદીનો આરવે (Arve) નદી સાથે સંગમ થાય છે. લેકલેમનમાંથી નીકળતી ર્‌હોન નદીનું પાણી આસમાની છે જ્યારે આરવેનું પાણી તદ્દન સફેત છે. એ ડુંગર ઉપરથી આવે છે અને એ જે જમીન પરથી પસાર થાય છે તેમાં માટી ચુનો છે તેથી તેનું પાણી ડોળાયલું છે. એ એકદમ આસમાની બ્લુ, અને સફેદ પાણી મળે છે ત્યાં દેખાવ મજાનો બની રહે છે. પાણીના રંગ ભિન્ન હોવાથી અલ્લાહાબાદનો ત્રિવેણી સંગમ બરાબર યાદ કરાવે છે. બન્ને નદીઓમાં પાણી ઘણું અને પટ વિશાળ હોઈ દેખાવ દરિયા જેવો લાગે છે અને ખાસ જોવા લાયક છે. એ સંગમના સ્થાનની સામે મોં બ્લાં પર્વત દેખાય છે અને તેના પરનો બરફ બહુ સુંદર દૃશ્ય રજુ કરે છે. આ મોં બ્લાં આલ્પ્સનો વિભાગ છે અને ઊંચાઇમાં ૩૮૦૦ ફીટ છે.

જીનેવમાં યુનિવર્સિટિ અને મ્યુઝીઅમનાં મકાનો મજાનાં છે. જીનેવનાં ભવ્ય સરોવરના કાંઠા ઉપર લીગ ઓફ નેશન્સનું સ્થાન છે. હાલ છ મોટી સત્તાઓ (Powers) તેમાં ભાગ લે છે. તેનું સેક્રેટેરીઅટ અહીં છે. તેમાં ચારસો કારકુનો છે. અંગરેજો અને ફ્રેંચ તેમાં આગળ પડતો ભાગ લે છે. અમેરિકાનું યુ. સ્ટેટસ તેમાં દાખલ થઈ શકે પણ મનરો ડૉક્ટ્રીનને લઇને થતું નથી. બાવન પ્રજાઓ, આ સંઘમાં સભાસદ તરીકે દાખલ થઇ છે. મોટા મેળાવડા વખતે સર્વ મેંબરપ્રજાના પ્રતિનિધિઓ હાજર થાય છે. એની કાઉન્સીલમાં દશ મેંબરો છે. એનો મેળાવડો થાય ત્યારે બહુ મનોહર દેખાવ થાય છે, પણ અત્યારે તેવી મીટિંગ ચાલતી નહોતી. એ મીટિંગને બેસવાની જગ્યા તથા કાઉન્સીલ હોલ વિગેરે અમને એક ખાસ માણસે બતાવ્યાં અને લીગ ઓફ નેશન્સનો ખરો આશય શો છે તેનું વર્ણન અરધો કલાક કર્યું. એના સુંદર પ્રદેશની સામેનું સરોવર અને તે પછી પર્વતની હારાવળી તપેલાં મગજને પણ શાંત કરે તેવાં છે. એનો ખર્ચ તેના મેંબરો ઉપાડે છે. મજુરમંડળમાં આ લીગમાં મેંબર ન હોય તે પણ ભાગ લે છે. લીગનું કામ સર્વાનુમતે હોય તોજ હાથ ધરવામાં આવે છે. મજુરમંડળ તેની શાખા જેવું છે પણ કેટલીક રીતે સ્વતંત્ર છે. એના મેળાવડાનો આખો હેવાલ વિગતવાર છપાઈ બહાર પડે છે. આ લીગવાળું મકાન ઘણું ભવ્ય અને આકર્ષક છે અને તેનું સ્થાન જીનેવ પસંદ કરવામાં ઘણું ડહાપણ વાપર્યું છે. કુલ કામકાજ (પ્રોસીડીંગ) ફ્રેન્ચ અને અંગરેજી ભાષામાં છપાઈ બહાર પડે છે. મુત્સદ્દી વર્ગમાં અંગરેજી ભાષા આ મોટી લડાઈ પછી પહેલીજ વાર દાખલ થઈ છે.

અહીં એક દેવળ–કેથીડ્રલ સારૂં છે, તેનું નામ St.Pierre છે. હજુ ઘણાં કેથીડ્રલો જોવાનાં છે તેથી તેનું વર્ણન લખવું બીનજરૂરી છે. એ Romanasque cathedral છે, અંદરનું ચેપલ Chapell ગોથીક સ્ટાઇલ પર છે. સાધારણ રીતે સારૂં છે.

નાની મોટી બીજી કેટલીક ચીજો જોઇ, જીનેવનું બજાર પણ જોયું.

અહીં એક સુંદર પર્વત છે તે જોવા બપોરે ગયા. એનું નામ Petit Saleve and Grand Saleve છે. બન્નેની ઊંચાઈ અનુક્રમે ૨૯૫૦ અને ૪૨૯૦ ફીટ કહેવાય છે. ટ્રામમાં બેસી ત્રણ માઇલ જઇએ ત્યાં એ પર્વત આવે છે. વચ્ચે ફ્રેંચ સરહદ આવે છે એટલે વળી પાસપોર્ટ બતાવવાનો વિધિ કરવો પડે છે. એ પર્વત ઉપર phonicular Railway જાય છે. એ ગાડી વીજળીથી ચાલે છે. એના બે પાટા વચ્ચે ⁀ આવા અર્ધ ચંદ્રાકાર કટ કરેલ એક પાટો હોય છે તેના ઉપર બ્રેક એવી રીતે લાગે છે કે ગાડીને પાછી હઠવા ન દે અને એ રીતે એ ગાડી આગળ ચાલે છે. આવી ફ્રોનીકયુલર રેલવે ઘણી છે તેથી તેનું વર્ણન ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. આ 'સાલીવ'-નાં બે શિખરોની વચ્ચે મોનીટીઅર (Mounetier) ની ખીણ છે. ગાડી ધીમી ગતિએ ઉપર ચઢે છે. ઉપર ચઢયા પછી જીનેવ સરોવર આખું દેખાય છે, જીનેવ પણ દેખાય છે અને એરોપ્લેનમાંથી જીનેવ કેવું લાગતું હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે. આ બન્ને ટેકરી ફ્રેન્ચ લોકોના તાબામાં છે. અમે ત્યાં ગયા ત્યારે ઉપર એક એરોપ્લેન ઉડતું દેખાયું હતું. ફ્રાઇનીકયુલરથી ચારે તરફનો

કુદરતી દેખાવ જોવા લાયક છે. આ ટેકરીની સામે મોં બ્લાં (Blanc) બરાબર દેખાય છે અને તે બરફથી આચ્છાદિત અને બહુ સુંદર લાગે છે આજે સૂર્ય પૂર બહારમાં પ્રકાશતો હોવાથી આખો દેખાવ બહુ સારી રીતે દેખાયો. આવો સંપૂર્ણ દેખાવ જોવાનું જવલ્લેજ બને છે.

રાત્રે હોટેલમાં આવી પહોંચ્યા. રાત તો નામની કહેવાય, કારણ કે રાત્રે ૯–૩૦ સુધી તો સૂર્ય પૂર બહારમાં પ્રકાશે છે અને જમવાનું તો ૭–૩૦ વાગે હોય છે.

સ્વીટ્ઝરલાંડ આખા યુરોપનો બગિચો કહેવાય છે તે તદ્દન યોગ્ય છે. એમાં લીલોતરી ઘણી છે અને આખો પ્રદેશ પર્વત નદી, અને લીલોતરીથી ભરેલો છે. દક્ષિણ પશ્ચિમનો આ જીનેવનો પ્રદેશ રમ્ય છે પણ અંદરનો ભાગ વધારે રમ્ય છે એમ કહે છે. સ્વીટ્ઝરલાંડ લડાઈના વખતમાં તટસ્થ રહ્યું હતું. આખું સ્વીટ્ઝરલાંડ કાઠિયાવાડથી વધારે મોટું નથી અને ઘણું ફળદ્રુપ છે. વળી હવે તો લીગ ઓફ નેશન્સને બારણે બાંધેલ છે એટલે દુનિયાના મોટા કારસ્તાની મુત્સદ્દીઓ એને આંગણે વારંવાર આવે છે એટલે તંદુરસ્તીને અંગે તેની ઉપયોગિતા હતી તેથી પણ વધારે રાજદ્વારી અગત્ય આજે તેની થઈ ગઈ છે. એનો અંતરપ્રદેશ જોતાં જોતાં આગળ વધીશું. અહીં ચોરનો ભય જરા પણ નથી. ઈટાલીમાં એ ભય છે એમ પ્રથમથી અમને કહેવામાં આવ્યું છે.

આ જીનેવ શહેરની અગત્ય ઇતિહાસની નજરે ઘણી કહેવાય છે. એને 'કાલ્વીનનું શહેર' કહેવામાં આવે છે. સ્વીટ્ઝરલાંડના ત્રણ વિભાગો છે અને તેઓની યુનિવર્સિટિઓ જુદી જુદી

છે. ફ્રાન્સને લગતો પ્રદેશ છે ત્યાં ફ્રેન્ચ ભાષા બોલાય છે, જર્મનીને લગતો નજીકનો પ્રદેશ છે (ઝુરિક વિગેરે) ત્યાં જર્મન ભાષા બોલાય છે અને ઈટલીની નજીક લેક કોમોની આસપાસનો પ્રદેશ છે ત્યાં ઈટાલીઅન ભાષા બોલાય છે. એક નાના દેશમાં ત્રણ જૂદી જૂદી ભાષા બોલાય અને તેની યુનિવર્સિટિઓ જૂદી હોય છતાં પ્રજાની એકતા અને સ્વદેશદાઝ જરા પણ ઓછા કે ખામીવાળા નથી.

લેક લેમન (ઉર્ફે લેક ઓફ જીનેવ.)

શનિવારે સવારે (તા. ૨૪-૭-૨૬) વહેલા ઉઠી જીનેવમાં એંગ્લેટર હોટેલની સામે આવેલા લેક ઓફ જીનેવ અથવા લેક લેમનને કાંઠે આવ્યા. થોમસ કુકનો માણસ વખતસર આવી ગયો હતો. તેણે સામાન સ્ટીમર ઉપર મોકલવાની ગોઠવણ કરી. આજે અમારે સ્ટીમરમાં બેસી ૪૨ માઇલ દૂર સરોવરના સામા કાંઠા ઉપર છેડે મોન્ટ્રે (Montreux) શહેર જવાનું હતું. મુસાફરીની સગવડ અહીં ઘણી સારી છે. હજારો ટુરિસ્ટો (મુસાફરો) આવે તેમને માટે બધી સગવડ તુરત થઇ જાય છે. સ્વીટઝરલાંડ કાઠિયાવાડથી નાનો દેશ છે છતાં તેના સેંકડો નકશા અને માર્ગદર્શક ચોપડીઓ (ગાઇડ બુકો) મળે છે, ગામેગામના નકશાઓ, રસ્તાના નકશા, પ્રત્યેક ગામથી જોવા જવાની જગ્યાની વિગતો, તેની

સહેલગાહની વિગતો—સર્વ છાપેલ તૈયાર હોય છે. ગાઇડ બુકો અને નકશા તો એટલા મળે છે કે વાત નહિ. ઘણાખરા મફત મળે છે. હોટેલો તથા કુક જેવી એજન્સીઓ તરફથી સ્થાનિક સહેલગાહો થાય છે એટલે એક ગામ ગયા પછી શું કરવું કે ક્યાં જવું તેની તપાસની કડાકૂટ પડતી નથી કે તે માટે વખત જતો નથી. કેટલીક વેળા તો અમે અમુક શહેર પહોંચ્યા પછી ફક્ત દશ મીનિટમાં દેખાવો જોવા નીકળ્યા છીએ. આપણા તીર્થસ્થાનોમાં આવા ઇતિહાસ, પ્લાનો, નકશા અને બતાવનારાની યોજનાની ઘણી જરૂર જણાય છે. કોઇ પણ આવનારને રસ પડે એવી વિગતો સચ્ચાઇની હદમાં રહીને અતિશયોક્તિ વિના આપવાની ઘણી જરૂર છે. સ્વીટઝરલાંડની નમુનેદાર સગવડનો ખ્યાલ આપે એવા અનેક નાના નકશા તથા પુસ્તકો હું લાવ્યો છું જે જોવાથી અત્રે મુસાફરોની સગવડ કેવી સુંદર રીતે સચવાય છે તેનો સહજ ખ્યાલ આવે તેમ છે. અહીં યુરોપમાં તો એકજ વાત છેઃ પૈસા પાસે હોય તો જેવી જોઇએ તેવી સાહેબી ભોગવી શકાય છે. મને તો ફ્રેંચ ભાષા પણ આવડે નહિ એટલે એમ લાગતું હતું કે અગવડ ઘણી પડશે, પણ અત્યાર સુધી તો દરેક હોટેલમાં અંગરેજી જાણનાર મળ્યા છે અને તેનું કારણ એ છે કે અમેરિકનો મુસાફરી માટે મોટી સંખ્યામાં આવે છે અને તેઓ ઘણે ભાગે માત્ર અંગરેજી ભાષા જાણનારા હોય છે; આથી પ્રવાસનું ઘણું સાહિત્ય અંગરેજીમાં મળે છે અને ખાવા પીવાની આપદા પણ ભોગવવી પડતી નથી. હોટેલમાં દાખલ થતાંની સાથે આપણે શાકાહારી છીએ અને મચ્છી કે ઈંડાં પણ આપણને ખપતા નથી એમ જણાવીએ એટલે બધી સગવડ થઇ જાય છે.

સમય થોડો હોવાથી મારે સ્વીટઝરલાંડમાં ઘણી દોડધામ કરવી પડી.

અમે સવારે ૯-૨૦ વાગે જીનેવથી સ્ટીમરમાં બેઠા. સ્ટીમર લગભગ ત્રણસો પેસેંજરો બેસે તેવી અને સગવડવાળી હતી. સામાન રાખવાની જગ્યા અલાહેદી હોય છે. બેસવા માટે સુંદર બાંકડાઓ હતા અને જમવાનું સલૂન તો સ્ટીમર રજપુતાનાના સલૂનને ટક્કર મારે તેવું સારૂં હતું. ફર્સ્ટ અને સેકન્ડ એવા બે ક્લાસ હતા. ઉપર બેસીએ તો સરોવરનો અને આજુબાજુનો દેખાવ દેખાયા કરે અને તેમાં બહુ આનંદ થાય તેવું છે.

લેક લેમન. સ્વીટઝરલાંડનું આ મોટામાં મોટું સરોવર છે. એની લંબાઈ ૪૧ માઇલની અને કોઇ કોઇ જગ્યાએ પહોળાઈ આઠ માઈલ છે. એની ઉંડાઇ સરેરાશ ૧૧૦૦ ફીટ છે. એના પાણીનો રંગ આકાશના રંગ જેવો ભૂરો છે. એકતાળીશ માઇલની સરોવરની મુસાફરી એટલે સ્કોટલાંડના લોચલોમોનને વીસરાવે એવી વાત થઇ. સ્ટીમર બરાબર વખતસર ઉપડી. આજુબાજુ જીનેવ શહેર અને પુષ્કળ ઝાડોની વચ્ચે આ રમણીય સરોવર આવી રહેલું છે. એ જળમય પ્રદેશમાં જરા આગળ જઇએ એટલે બન્ને બાજુ પર્વતની હાર અને વચ્ચે નિર્મળ જળપ્રવાહ, પર્વત ઉપર ખેતી, ઝાડો અને ચારે તરફ લીલોતરી—આ કુદરતનું સૌંદર્ય જોતાં આંખો થાકેજ નહિ અને મનને તૃપ્તિ થાય નહિ એવી કુદરતની આ માયા હતી. કુદરતની અનંતતામાં સમાઈ જનાર એ સરોવરે બાઇરન, વોલ્ટેર, રૂસો તથા ડુમા જેવા અનેક કવિઓને અને લેખકોને પ્રેરણા અર્પી કાવ્યપ્રતિભા પ્રાપ્ત કરવાના પ્રસંગો આપ્યા છે. એક બાજુના ઊંચા ડુંગરો અને બીજી બાજુનો હરિયાળો

પ્રદેશ જોતાં હીરાના કે હીરો જેમાં મઢયો હોય તેવા કંચનમય કાસ્કેટના વખાણ કરવા એમાં જેમ જીવ ભ્રમણામાં પડી જાય તેમ ભ્રમણા ઉત્પન્ન કરે એવો આ દેખાવ હતો, એક વિદ્વાને આ સરોવરનું અદ્દભુત વર્ણન કરતાં લખ્યું છે કે—

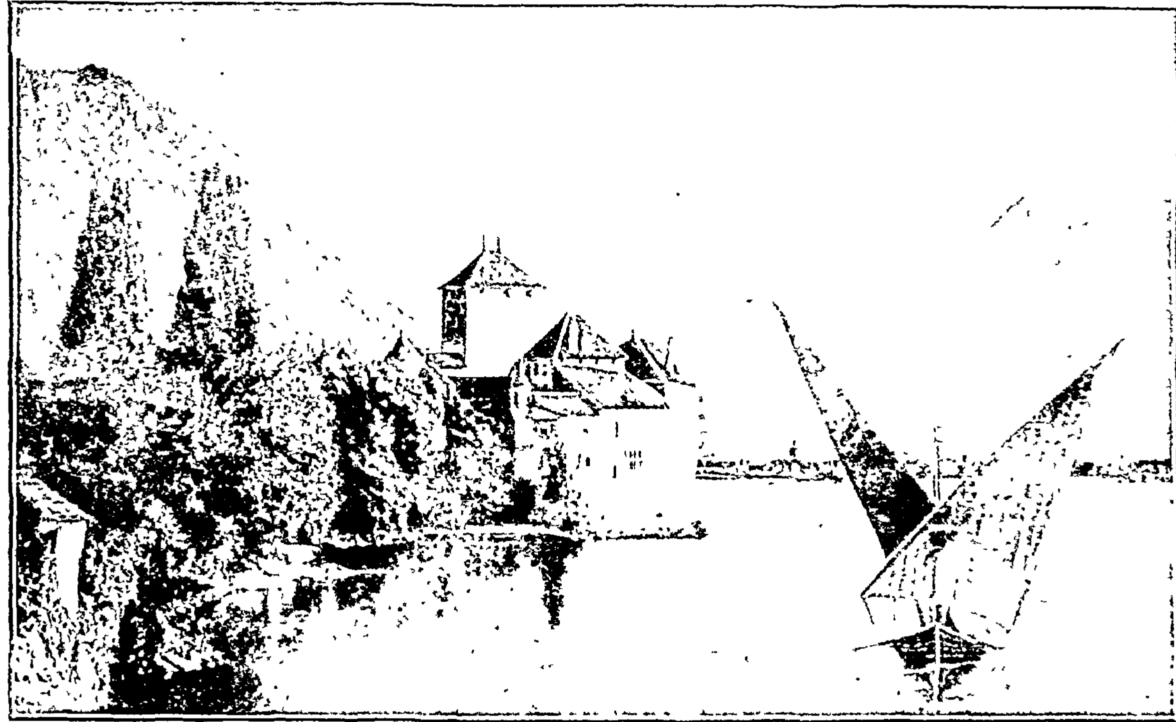
The natural features of the Lake's setting-in turn smiling, alluring, coquettish, wild, majestic-add still to its charms.

રસ્તે ઘણા ચડઉતર કરવાનાં બંદરો આવે છે. બેસનારા બેસવા તૈયાર થઇ ઊભેલા હોય છે, ઉતરનારા પ્રથમ ઉતરી જાય છે અને બે મીનિટમાં ૭૫–૧૦૦ માણસોની ચઢ ઉતર થાય છે અને સ્ટીમર ચાલવા માંડે છે. આ ફાસ્ટ સ્ટીમર હતી તેથી સાતજ ઠેકાણે ઊભી રહી. એમાં નીઓં (nyon) અને Lusanne (લુસાન)ના જાણીતાં સ્થળો આવ્યાં. લુસાન તો જાણીતું સ્થળ છે. આખે રસ્તે ઘણું જોવા જાણવા જેવું દેખાયું. દૂરથી પર્વતના ગગનચુંબી શ્વેત શિખરો અને તે ઉપરનો બરફ, ચારે તરફ લીલો પ્રદેશ અને શાંત વહેતું જળ–એમાં સ્ટીમર ચાલી જાય અને પછવાડે જળહંસો (gulls) ઉડયાં કરે–આ સર્વ મુંગાને પણ બોલતો કરી દે તેવા નિર્દોષ અને નિરવધિ આનંદનો પ્રસંગ છે. આ અતિ વિશાળ સરોવર અવર્ણનીય છે. વચ્ચે વચ્ચે શહેરો આવે ત્યારે તે શહેરોની બાંધણી, તેની ચોખ્ખાઇ અને તેનો દમામ અને દેખાવ સીસિલીના નગરોને ભૂલાવે તેવો દૂરથી લાગે છે. કેટલાંક નાનાં મકાનો પર્વતની અંદર દૂર દૂર હોય તેની મોહકતા વધારે લાગે અને કાંઠા ઉપર રેલવે ચાલતી દેખાય ત્યારે સ્ટીમરના ઉતારૂઓ તેને જોવા લાગી જાય. અને વળી

કુદરતી રચના આગળ મનુષ્યકૃત શોભાની ક્ષુલ્લકતા જરૂર દેખાય. આ સરોવરનાં સૌંદર્યનું વર્ણન કરવા કવિ પણ અશક્ત છે. એમાં ટેકરી અને લીલા ઝાડોના ઓળા પડે છે ત્યાં નવનવા રંગ દેખાય છે અને આકાશમાં રાત્રે ચંદ્ર પૂર્ણ કળાથી પ્રકાશતો હોય ત્યારે તેનું પ્રતિબિંબ પાણીમાં પડતાં નવા રંગ દેખાય છે. આ દેખાવ મોન્ટ્રેમાં અને જીનેવમાં અમે જ્યારે જોયો ત્યારે અમને અપૂર્વ આનંદ થયો. બન્ને જગ્યા પર હોટેલ સરોવરના કાંઠા ઉપરજ આવેલ છે અને આપણે કોલાબા કોઝવેના, કે ચોપાટીના બંગલામાંથી દરિયો જોઇએ તેવી રીતે સરોવર ઓરડામાં બેઠા બેઠા દેખાય છે. મોટા પર્વત સરોવરની ચારે બાજુએ આવેલા છે અને ઉત્તરમાં ખાસ કરીને વિશેષ ઊંચા છે તેથી શિયાળામાં પણ બહુ ઠંડી રહેતી નથી, ઉત્તરના સખ્ત પવન સામે એ પર્વતો બચાવ કરે છે.

દરેક શહેર આવે ત્યારે સ્ટીમરમાંથી દેખાવ જોવા જેવો લાગે. પર્વત ઉપર વસેલ શહેર દેખાય, નજીક જઇએ ત્યારે તેના ઊંચા નીચા પણ સ્વચ્છ રસ્તા દેખાય અને સીમલાનો દેખાવ યાદ આવે, સરોવર જોતાં સ્કોટલાંડનું લોક લેમન યાદ આવે અને રાત્રે ચંદ્રદર્શન થતાં મુંબઈના બારામાં ચાંદનીમાં થતા વિહારો (મુનલાઇટ એક્સકર્ઝન) યાદ આવે.

લોસાન ઘણું મોટું શહેર છે. એમાં ૮૦૦૦૦ ની વસ્તી છે પણ અમારા હાથમાં વખત ઓછો હતો તેથી સ્ટીમરમાંથીજ તેને જોયું. એક પછી એક બંદરો છોડી છેવટે બરાબર લોસાનની સામે આવ્યા. લોસાનને નીહાળી સ્ટીમરમાં લંચ લેવા ગયા. સગવડનું પૂછવુંજ નહિ. અમારે માટે વટાણાં ફણસી વિગેરે ખાસ

લેક લેમનનું દૃશ્ય. (જીનેવા. સ્વીટઝરલાંડ). [પૃ ૨૧૬.

અપચા અથવા પેટના વ્યાધિ માટે અને લીવર તેમજ કીડની-ના વ્યાધિ ઉપર એ પાણી ઘણું અકસીર છે અને ડાક્તરો The alkaline mineral waters of montreux નામથી એને દવા તરીકે પણ પીવાનું ફરમાવે છે. આખું શહેર તંદુરસ્તીનો નમુનો છે અને ખાસ જોવા લાયક છે.

અમે 'ગોલ્ફ હોટેલ'માં ઉતર્યા હતા. ત્યાં જઇ કોફી પી અમે તુરતજ ૧. ૫૫ ની ગાડી પકડી. સામાન કશો લેવાનો હતો નહિ. અમે જોવા નીકળ્યા હતા.

ટેરીટેટના સ્ટેશને ગયા. ત્યાં પ્રથમ રોપરેલવે અથવા કેબલરેલવે જોઈ. એમાં બે ડબ્બા ઉપર નીચે હોય છે. એક ઉતરે એટલે બીજો ચઢે. પાણીના જોરથી અને લોઢાના દોરડા હોય છે તેનાથી એ ચાલે છે. એનું લેવલ ૫૭: ૧૦૦ એટલે લગભગ ૫૦ ડીગ્રીના ખૂણે (એંગલે) છે. આપણને તો એ લગભગ સીધીજ ઉપર જતી લાગે. દોરડુ તૂટયું હોય તો બાર વાગી જાય, પણ એમ બનતું નથી. બેસવાનો ડબો બરાબર ખૂણાનો હિસાબ ગણીને આડો બનાવેલો હોય છે એટલે આપ-ણને ડબો દૂરથી આડો દેખાય પણ અંદર આપણે સીધા બેસી શકીએ. બેસનાર પૂરતી સગવડથી બેસી શકે છે અને ડબો ઉપર ચઢવા માંડે ત્યારે આપણે આડા ચઢતા જઇએ છીએ પણ અગ-વડ લાગતી નથી.

ગ્લીયોંનું સ્ટેશન (Glion) ૭૪૩ વાર દૂર છે. ત્યાં પાંચ મીનિટમાં ગાડી લઇ જાય છે. તેની ઉંચાઇ ૨૨૭૦ ફીટ છે. નક-શામાં લખેલ હોય તે મીટર સમજવા. ૩૯ા ઇંચનો મીટર થાય. દરેક શહેરની વિગતવાળા નકશાઓ દરેક હોટેલમાં ઘણું ખરૂં મળે છે.

ગ્લીઓંથી rack & Penion રેલવે આવે છે. એના ઇંજીનને અગાડી પઇડાં નથી હોતાં. વચ્ચેના દાંતાવાળા પાટાને ડાબતું એ ઇંજીન ઉપર ચઢે. ચઢતી વખતે એ પછવાડે રહે છે અને ઉતરતા અગાડી રહે છે. બ્રેક કરતું એ ચાલે છે. જીનેવમાં સેલીવ પર્વતે ગયા ત્યાં તે વીજળીથી ચાલતુ હતું અહીં સ્ટીમથી ચાલે છે. એ ગાડીમાં બેસી આગળ વધ્યા. કોકસનું સ્ટેશન ૩૪૫૮ ફીટ ઉંચાઇએ, જામન ૫૭૧૫ ફીટે અને છેલ્લું રોચેર ડી નાયી Rochers de Naye ૬૪૭૩ ફીટે છે. ટ્રેઇન જેમ જેમ ચઢતી ગઈ તેમ તેમ આખો દેખાવ નજરે પડતો ગયો. કેટલીક જગ્યાએ ઓગળેલ બરફનાં અવશેષો દેખાયાં. આજે તો દિવસ ઉઘાડવાળો હતો એટલે વાંધો નહોતો. અવાજ કરતી ગાડી સેંકડો ઉતારૂઓને ધસડી લઇ જાય અને અંદર બેઠાં બેઠા આપણે દેખાવો જોયા કરીએ અથવા પ્રવાસનું સાહિત્ય વાંચી લઇએ. એમ કરતાં છેવટે **રોચેર ડી નાયી** પહોંચ્યા. એ ઘણું ઉંચુ છે. બપોરે ૨–૨૦ ત્યાં પહોંચ્યા, આશરે બસે વાર જેટલું ચાલીને ઉપરને પોઇંટે (શિખરે) ગયા. ત્યાંથી દૂરનાં આલ્પ્સનાં બીજાં પોઇંટો જોયાં. ત્યાં દુરબીન મજાનું હતું તેનાથી ઘણાં ઉંચાં પોઇન્ટો જોયાં. મોંબ્લાં વિગેરે અનેક પોઇંટો જોયાં. બીજી બાજુએ આખું સરોવર–લેક લેમન દેખાય છે અને મોંત્રે શહેર નાનું ગામડું–રમકડા જેવું દેખાય છે તે જોયું.

'ગ્લેશિયર' એટલે બરફથી આચ્છાદિત પર્વતનું શિખર. એ ઓગળે ત્યારે એમાંથી નદીઓ નીકળે. એવાં ઘણાં ગ્લેશીઅરો દૂરથી જોયાં, દુરબીનથી જોયાં અને આગળ ત્યાં જવું છે તેની ઓળખાણ કરી લીધી.

ચારે તરફ લીલોતરી, પહાડ, પાણી, જમીન અને આખી

કુદરતનું અનુપમ સૌંદર્ય નીહાળતાં એ શિખર ઉપર અરધો કલાક ગાળ્યો. બહુ વિસ્તારથી આખો દેખાવ દુરબીન અને બાયોસ્કોપથી જોયો અને પછી તુરત રેલવે સ્ટેશન 'રોચર ડી નાયી' આવ્યા.

સ્ટેશન ઉપર ઘણી સારી હોટેલ છે. રાત રહેવું હોય તો રહી શકાય, પણ અમારે તો થોડા વખતમાં ઘણું ઉકેલવાનું હતું; નહિતો અહીંનો સૂર્યાસ્ત અને સૂર્યોદય જોવા લાયક છે એમ ગાઇડ બુકમાં લખ્યું હતું. હોટલ ઘણી સગવડ વાળી છે. ચા પીને અમે તો ગાડીમાં બેઠા. ઉતરતી વખત એંજીન અગાડી ચાલે છે. ચઢતી વખત પછવાડે રહે. ઠબ ઠબ કરતી ગાડી ચાલી. ધીમે ધીમે નીચે ઉતર્યા. ૪-૨૩ ગાડીમાં બેઠા તે ૫-૪૫ સાંજે ટેરીટટને સ્ટેશને આવી પહોંચ્યા.

ઉપર જે દેખાવ જોયો તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. આખી સૃષ્ટિ આનંદમાં આવી હસતી હોય, લીલીછમ હોય અને કુદરતની ચારે તરફ બલીહારી હોય ત્યાં પછી બીજી વાત શી હોય! આ દરેક જગ્યાના સ્થાનિક નકશા અને ચિત્રો તથા આલબમો ઘણાં મળે છે. ખાસ કરીને સ્થાનિક નકશાઓ તે વખતે બહુ ઉપયોગમાં આવે છે અને દૃશ્યોનાં ચિત્રો સંસ્મરણને સચેત કરે છે, ઓગળી ગયેલાં બરફનાં અવશેષો સ્મૃતિપર જડાઈ રહે તેવાં હોય છે અને દૂરથી દેખાતા આલ્પ્સનો મહિમા વર્ણવવો મુશ્કેલ છે. સીમલામાં ઊભા રહી દૂરથી હિમાળો જોયો હોય તો કાંઇક ખ્યાલ આવે. અહીંથી આલ્પ્સની ધારો ઘણી લાંબી દેખાય છે અને બરફ તો જાણે સફેદ ચુનાનો મોટો ઢગલો પડયો હોય તેવો જણાય છે. આખું દૃસ્ય મનોહર, ભવ્ય અને આકર્ષક છે.

આજે સવારે ઉઠી નિત્ય કર્મથી પરવારી નાસ્તો લેઇ 'શીલોન'નો કીલ્લો જોવા ગયા. પ્રથમ ખ્યાલ નહિ કે આ તો જે શીલોન Chillonને કવિ બાયરને સુપ્રસિદ્ધ કરેલ છે તેજ છે. હું અંગ્રેજી પાંચમી ચોપડીમાં Prisoner of Chillon ની કવિતા શીખ્યો હતો તેને સ્મરણ પટપર તાજી કરવાનો સમય આવ્યો. સ્કોટલાંડમાં, છઠ્ઠી ચોપડીમાં ભણેલ Lady of the Lake યાદ કરી, લોક લોમાનમાં તેનાં સંસ્મરણો જાગ્યાં, તો અહીં પાંચમી ચોપડીનાં સ્મરણો તાજાં થયાં. તેની સાથે અભ્યાસકાળનાં અનેક સ્મરણો થયાં.

Eternal Spirit of the Chainless Mind.
Brightest in dungeons, Liberty, thou art,

અને

My hair is grey, but not with years,
Nor grew it white.
In single night &c.

આ સર્વ યાદ આવ્યું. નિર્દોષ વયના આનંદી દિવસો ! તે હિ નો દિવસા ગતાઃ ગયા દિવસો તો ફરીવાર આવેજ નહિ ! ઉનવાળા માસ્તર તે વખતે તેની કિમત અંકાવતા હતા; પણ કયા વિદ્યાર્થીને તે દિવસોમાં તેની ખરી કિમત આવે છે ?

બાયરનના કવિત્વને જાગ્રત કરે એવીજ આ ભૂમિ છે ! આ કેદખાનાનો પ્રસંગ તો આકરો છે પણ લેક લેમનને કાંઠે આવેલ એ કિલ્લાને જોઇને બાયરને એને અમર કર્યો ! એના કેદી બોનીવાર્ડ Bonivardને અમર કર્યો અને જે સ્વીટ્ઝરલાંડે શેલી વોલ્ટેર અને બીજા અનેક મહા પુરૂષોને કુદરત

સાથે રમવાને યોગ કરી આપ્યો તેણે બાયરનને પણ ઉચ્ચ સ્થાન અપાવ્યું.

ટ્રામમાં બેસી કિલ્લા તરફ ગયા. કિલ્લો ઘણો જૂનો છે. એક ગાઇડ જે સ્ત્રી હતી તેણે આખો કિલ્લો બતાવ્યો. અમારી સાથે ૩૦–૪૦ જોનારા હતા એટલે એ સ્ત્રી ગાઈડની કવિત્વ શક્તિ પણ ઉછળી અને એણે 'સોનેટ' ગાઇ મારાં સ્મરણો જાગૃત કર્યાં. પછી તો કવિતાનું પુસ્તક ખરીધું, વાંચ્યું અને બાળવયનાં મીઠાં પ્રસંગો સંભારી ખૂબ આનંદ અનુભવ્યો.

આ કિલ્લામાં સેવોય (Savoy) રાજાઓ અને ડ્યુકો રહેતા હતા અને Burnese જાતિ પર ઘણું વૈર રાખતા હતા. બોનીવાર્ડ અને તેના ભાઇઓએ ધર્મયુદ્ધ કર્યું અને ધર્મની ખાતર કેદ પડયા. એ ભાઇઓ મરી ગયા અને બોનીવાર્ડ ઘણા વર્ષ કેદમાં રહ્યો. ત્યાં એણે જે વિચારો કર્યા તે બાયરને ગાઈ દેખાડયા છે. કવિતા અદ્‌ભુત છે અને અહીં એ સ્થળ જોયા પછી તો સાનંદાશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે તેવી છે.

કિલ્લામાં ૪૨ ઓરડાઓ છે. સેવોય રાજાઓના વખતનાં કપાટો, હથિયારો, રાંધવાનાં ઠામો અને એવી એવી અનેક સ્મારક ચીજો જાળવી રાખેલ છે અને દરેક વિભાગનો એ વખતમાં શો ઉપયોગ થતો હતો તે બતાવવામાં આવે છે અને તેનો ઇતિહાસ પણ કહેવામાં આવે છે. બહાદુર પ્રજાને બહાદુર રાખવા દરેક રાજ્યમાં આવાં ઐતિહાસિક સંગ્રહને તથા ઘટનાને મુખ્ય સ્થાન આપવામાં આવે છે અને જર્જરિત સ્થાનોને ગમે તે ભોગે સુરક્ષિત કરવામાં આવે છે. લેક લેમનમાં કેદીને તો પાણીનો અવાજ જ આવે, કઇકને એ કિલ્લામાં ઠાર મારવામાં આવ્યા છે. વચ્ચે Gothic સ્ટાઇલનું

વજ્રકેદખાનું છે, ફાંસી દેવાની જગ્યા છે, દેવળ પણ છે અને ભીંતપર ૧૪ મી અને ૧૫ મી સદીનાં ચિત્રો frescos છે. કિલ્લાની બહાર કેટલીક ચીજો મળે છે તે સુવીનીર–સ્મારક તરીકે લોકો ખરીદે છે. અમે પણ કેટલીક ચીજો લીધી.

કિલ્લો જોઈ હોટેલ ગોલ્ફમાં આવ્યા. લંચ લઇ તૈયારી કરી. હોટેલમાં પૂરતી સગવડ હતી. ખાવા પીવાની તો અમને કોઇ જગ્યાએ અડચણ પડીજ નહિ, કારણ કે બે ત્રણ શાક–ખાસ કરીને વટાણાં સારાં તાજાં મળે, બ્રેડબટર મળે અને–ફ્રુટ્સ મળે એટલે નિર્વાહ સારી રીતે થઈ શકતો હતો. મુસાફરીની સગવડ તો એટલી બધી છે કે ખાવાની કોઇ ચીજ લાવવી પડે નહિ અને રાજા મહારાજા જેવી સાહેબી ભોગવાય. મુસાફરીમાં ટુવાલ, નેપ-કીન, બેડીંગ, ભાતાનો ડબો, ફ્રુટનો કરંડીઓ કે પાણીનું વાસણ–કાંઇ પણ સાથે રાખવું પડતું નથી.

બપોરે બે વાગે અમારે ટ્રેનમાં બેસી ઇન્ટરલેકન જવાનું હતું. આખી સ્વીટઝરલાંડની મુસાફરીમાં, એ અમારી નજરે અગ્ર-સ્થાને હતું, પણ આજે બપોરે વરસાદ થવા માંડયો, બે દિવસની મજા ઉડી જતી લાગી. ટાઇમે ટાઈમનું પત્રક હતું તે પ્રમાણે મુસાફરી કરવાની હતી. મુસાફરી (ટુર)ની ગોઠવણ એવી મજાની હોય છે કે હોટલની ટીકિટો, રેલવેની ટીકિટો, જવાના ટાઇમ વિગેરે સર્વ ગોઠવી લખી આપે છે અને તે પ્રમાણે આપણે ચાલવાનું હોય છે. રેલવે તથા હોટેલની ટીકિટો એક એક ફાડી આપવાની હોય છે. એને 'કુકનું વાઉચર' કહેવામાં આવે છે.

ઇન્ટરલાકન Interlaken.

બે વાગે બપોરે (તા. ૨૫) મોન્ટ્રેથી ટ્રેનમાં બેઠા. લગભગ સાડા ત્રણ કલાક ગાડીમાં બેસવાનું હતું. રસ્તે જે કુદરતનું દૃશ્ય જોયું તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. ટ્રેન પ્રથમ લેક લેમનની બાજુએ ચાલી, ઊંચે ચઢવા લાગી. ચારે તરફ સૌંદર્ય, લીલાં ઝાડો, ખેતરો, જાણે મખમલ બીછાવેલ હોય તેવી લીલી હરીઆલી જમીન, પહાડો, પાઈનનાં સેંકડો ઝાડો અને તેની પડખે નદી. નદીની બાજુમાં ગાડી ચાલે, ઊંચે ચઢે, નીચે ઉતરે અને લાંબો દેખાવ દેખાય એટલામાં યુગડામાં પેસે; આખો પ્રદેશ લીલોતરથી ભરેલો અને જીવતો; વનરાજીની વાટિકા અને વૃક્ષની ઘટા, ખેતરની સપાટી અને ડુંગર પરની ઢોળાવ પડતી ખેતી, દ્રાક્ષના વેલા અને પીચના ઝાડો; ફૂલના જથ્થા અને મધમાખના ગુંજારવો જોતાં અને સાંભળતાં આગળ વધ્યા.

ગાડી એક વખત બદલી અને આગળ વધ્યા. પછી તો પૂર જોસમાં નદી વહેતી ચાલી; ઉપરથી ચાલી આવે અને ઝરણાંમાં ભળી જાય. તેમાં વળી ગ્લેશિયરના ધોળાં પાણી દેખાય; તે પથ્થર સાથે અથડાય એટલે ભાંગે અને ઉલટાં થઇ સુલટાં થતાં વધારે જોર પકડે—એમ કરતાં આગળ ચાલ્યાં જાય. બે મોટાં સરોવર આવ્યાં. ચાલતી ગાડીએ જોયાં. રસ્તામાં સાથેના અનેક મુસાફરોની બોલવા ચાલવાની રીતભાતથી વાકેફ થયા. અંગરેજ સિવાય બીજી સર્વ પ્રજા મુસાફરીમાં તુરત હળી જાય છે અને વાતે

ઇન્ટર લાકન—રૂગેન વ્યુ (સ્વીટ્ઝરલાંડ). [પૃ. ૨૨૫.

લાગી જાય છે. તેની ભાષા ન સમજાય તો ઉપાય નહિ, બાકી મુસાફરી પૂરતો સંબંધ તો બહુ જલ્દી થઈ જાય છે. આવી રીતે અનેક પ્રસંગોએ ઘણી વાત જાણવા સમજવાની મળી આવે છે.

ઈન્ટરલાકન. આખા સ્વીટઝરલાંડના મધ્ય પ્રદેશમાં આવેલ નાનું ગામ છે અને સ્વીટઝરલાંડ આવનાર દરેક સહેલાણી મુસાફર અહીં આવ્યા વગર રહેતો નથી. મેં મુંબઈથી નીકળ્યા પછી તુરતમાંજ સ્ટીમરમાં એના પ્રદેશનું વર્ણન સાંભળી લખી લીધું હતું એટલે ત્યાં જવા ખાસ મનોરથ પ્રથમથી હતો, પણ આજે વાદળાં વરસાદ આવતી કાલની મજા ભૂલાવી દેશે એવો ભય હતો. એતું તો જે થાય તે ખરૂં.

ઈન્ટરલાકન એટલે સરોવરની વચ્ચે. inter=વચ્ચે lake= સરોવર. બે મોટાં જબરાં સરોવરની વચ્ચે એ ગામ આવેલું છે. એની વસ્તી આઠ હજાર માણસની છે. પણ હોટેલોની હારમાળા લગભગ ત્રણ માઈલની છે. એનાં સૌંદર્ય અને સગવડનો પાર નથી. એક એક હોટલ ૮૦૦ માણસોની સગવડ કરે તેવી હોય છે અને અનેક દરજ્જાની છે. સરોવરોનો પ્રદેશ જોતાં સરોવરને કાંઠે કાંઠે ટ્રેન ધમ ધમ ચાલતી હતી. આજે સરોવર પણ કલ્લોલે ચઢેલ હતું. સાંજે સવા ૭ વાગે ઈન્ટરલાકનનું બાહનોફ (Bahnhof–ટુંકામાં Bhf.) સ્ટેશન છે ત્યાં ઉતર્યા. કુકની ટાઈપના લગભગ ચાલીશ ટોપીવાળા ઊભા હતા. અમે કુકના માણસને શોધી માલ બતાવી તેને તેનો હવાલો આપી હોટેલમાં ગયા.

અમે **બો રિવાઝ ગ્રાંડ હોટેલ** (Beau Rivage Grand Hotel)માં ઉતર્યા. એ ઘણી મોટી ફર્સ્ટ કલાસ હોટેલ છે. રીતસર ખબર આપી શાકભાજી માટે સૂચના કરી ખાઈ પી

સુઈ ગયા. આવતી કાલે હવા કેવી રહેશે તે સમજાતું નહોતું પણ બેરોમિટર સામાન્ય સારી હવા તરફ આવતું જતું હતું એટલે આશા સારી હતી. અહીં જણાવવું જોઇએ કે યુરોપમાં દરેક હોટેલમાં અને સારાં ઘરોમાં થરમોમિટર અને બેરોમિટર હોય છે. બેરોમિટરથી હવાનું દબાણ જણાય છે એટલે ચોવીશ કલાક આગમચથી વરસાદ વાદળાં કે તોફાનની કાચી આગાહી થાય છે. છાપામાં વધારે આધારભૂત સરકારી આગાહી પણ બહાર પડયા કરે છે.

આખા સ્વીટઝરલાંડની વસ્તી ૩૫ થી ૪૦ લાખની ગણાય છે. એ નાનકડી પ્રજાએ આખા સ્વીટઝરલાંડને વીજળીથી ઘેરી લીધું છે, સૃષ્ટિ સૌંદર્ય જાળવી રાખ્યું છે અને હોટેલ વિગેરેની એવી સગવડ કરી છે કે મુસાફરો પાસેથી રેલવેની ફી, પુસ્તકો, નકશા, હોટેલની ફી અને માલનાં વેચાણ વિગેરે દ્વારા કરોડો રૂપીઆ મેળવે છે અને તેને તે પોતાની પુંજી ગણે છે. મુસાફરોને રીઝવી લાખો કરોડો રૂપિયા કળથી લઈ શકાય છે એ સૂત્ર આપણા પાલીતાણાના દિવાન સમજ્યા હોત તો જૈન કોમને શાંતિ થાત અને રાજાનું ઘર ભરી શકાત. આપણા લોકો પરદેશ ફરે તો ઘણું નવું સમજે અને અનેક નવાં દૃષ્ટિબિન્દુ તેમના સમજવામાં આવે.

અહીં કેટલાંક લાકડાનાં ઘરો જોયાં. આ પ્રદેશમાં લાકડાની છત ઘણી એટલે બહુ લોકો માત્ર લાકડાનાંજ સુંદર ઘરો કરે છે અને બધી ઋતુમાં તે બહુ સારૂં કામ આપે છે. રેલવેની કળા અને ઘડિયાળની કળા તો સ્વીસ લોકોના બાપનીજ છે અને તેમાં ઝોંગફ્રાઉની રેલવે કરીને તો તેમણે અવધિ કરી છે. નાનામાં નાના ગામમાં વીજળી હોય છે અને ઝરા એટલા છે કે એને વીજ-

ળીનો ખર્ચ પડતો નથી; માત્ર એકવાર ગોઠવણી કરી એટલે કામ ચાલ્યાં કરે છે; પાણીના વહેતા ઝરા એનું સાંચાકામ ચલાવ્યા કરે છે.

બે મોટા સરોવરની વચ્ચે આવેલું આ ઇંટરલાકન નામનું શહેર ઘણું શોભાયમાન છે. એમાં ઠામ ઠામ હોટેલો છે અને દુકાનો છે. અહીંથી ઘણી જગ્યોએ જવાય છે. અમે તો મુદ્દાની જગ્યા માટેજ આવ્યા હતા એટલે તે જોવા ગયા.

સોમવારે સવારે ઉઠયા. હવા સારી લાગી. બેરોમિટર રીતસર સારી હવા (ફેરવધર)નું થઇ ગયું એટલે જવાની તૈયારી કરી.

આજે જે જગ્યા જોઈ તે સમજવા માટે નકશો જોવો.

ઇન્ટરલાકન	Interlaken	૫૯૦ metre	મિટર ઊંચાઈ.
લુટરબ્રુનન	Lauterbrunnen	૭૧૧	,,
શેડેગ	Sheidegg	૨૦૫૪	,,
ઝોંગફ્રાઉ	Jungfrau	૪૧૬૬	,,
ગ્રીન્ડલવાલ્ડ	Grindelwald	૧૦૩૮	,,

ઇન્ટરલાકનની સપાટી ૧૮૬૬ ફીટ છે. ત્યાંથી ઇસ્ટ સ્ટેશનેથી ગાડીમાં બેસવાનું. ત્યાંથી એક બાજુ ગ્રીન્ડલવાલ્ડ ૩૪૦૨' છે (' આ નિશાની ફીટની છે) અને બીજી બાજુ લુટરબ્રુટન ૨૬૧૫' છે. એક બાજુ જવાનું અને બીજે રસ્તેથી પાછા આવવાનું. જંકશન સ્ટેશન શેડેગનું છે જેની ઉંચાઈ ૬૭૭૦' છે. ઉપર ઝોંગફ્રાઉનું આલ્પ્સનું શિખર છે તેની ઉંચાઇ ૧૧૩૪૦' છે. બનતા સુધી એનું સ્કેચ ડ્રોઇંગ આપવામાં આવશે.

આ સમજવા માટે નકશાની જરૂર છે. સામાન્ય ખ્યાલ ડ્રોઇંગ પરથી આવશે. મીટર એટલે ૩૯ ઇંચ. ત્રણ ફીટ અને ત્રણ ઇંચ ઉપર. નકશામાં મીટર લખ્યા હોય ત્યાં ત્રણગણા કરવા.

અદ્‌ભૂત નવાઇ ઉત્પન્ન કરે તેવો આ પ્રદેશ આજે જોયો. તેનું જે કાંઈ ખ્યાલમાં રહ્યું તેનું વર્ણન નીચે કર્યું છે. એનું ખરૂં વર્ણન તો કોઈ રસાત્મા હોય તે કરી શકે. મેં તો માત્ર ખ્યાલ આવે તેવી થોડી બાબતો લખી છે. ઇન્ટરલાકનનું ઉસ્ટ સ્ટેશન કાલે રાત્રે જે સ્ટેશને ઉતર્યા હતા ત્યાંથી ઘણું દૂર છે, લગભગ એ માઇલથી વધારે હશે; પણ અમારી હોટેલ (રિવાઝ)થી ઘણું નજીક હતું. ટ્રેનનો ટાઇમ ૮–૪૩ સવારનો હતો. નિત્યકર્મ કરી, નાસ્તો લઇ વખતસર સ્ટેશનપર ગયા અને ગાડીમાં બેઠા.

ગાડી પ્રથમથીજ ડુંગર ચઢવા લાગી. શરૂઆતથીજ કુદરતની અદ્‌ભુત સીનેરી શરૂ થઇ. અનેક પાણીનાં ઝરણો પૂર જોરથી વહી રહ્યાં હતાં, લીલી ઝાડી અને મોટાં ઝાડો ચારે તરફ દેખાતાં હતાં અને દૂર ગ્લેશીઅર, વાદળાં અને આલ્પ્સ પૂર બહારમાં પ્રકાશી રહ્યાં હતાં. નદી તેના વિશાળ પટમાં આઠ દશ વખત આડી ઉતરી. નદી બહુ જોસમાં વહેતી હતી. ખળખળાટ વહેતાં ઝરણાંનો અવાજ અને ચારે તરફની વનરાજીની શાંતિ મંદ પવન અને સામે જોંગફ્રાઉના ગ્લેશીઅર પર બરફ અને નીચે વાદળાં; વાદળાંની ઉપર તડકો; દૂરબીનમાંથી જોતાં પ્રકાશ ઓછો લાગે. પછી તો એક પછી એક ઝરણો આવવા લાગ્યાં. ચારે તરફ ઝરણાં અને રેલવે ઉપર ચઢતી જાય. ગળે ઘંટા બાંધેલી ગાયોનું સુંદર સુપુષ્ટ શરીર, તેનો તદ્દન જુદી જ જાતનો ઘાટ અને મરોડદાર શીંગડાં. ગાડી નોન સ્ટોપ ટ્રેન હતી એટલે વચ્ચેના કોઇ પણ સ્ટેશને અટક્યા વગર લુટરબ્રુનન આવી પહોંચી.

(૯–૨૫ સવાર). 'લુટર બ્રુનન'એ જર્મન શબ્દ

છે. એનો અર્થ nothing but springs ઝરાઓ સિવાય બીજું કાંઇ નહિ; અથવા વસંત ઋતુ સિવાય બીજું કાંઇ નહિ. અનેક ઝરણાંમાં આ ગાળી બહુ લીલી સુવાસિત અને કુદરતનો મહોત્સવ દેખાડનારી છે.

અહીં ગાડી બદલી આગળ ચાલ્યા. ગાડી 'ફ્રેનીક્યુલર' અગાઉ વર્ણવી છે તેવી પણ વીજળીથી ચાલતી હતી. અનેક ઝરાઓ નિર્ઝરણાઓને મૂકી આગળ ચાલ્યા. વેન્ગર્ન આલ્પ. દરેક સ્થળે હોટેલો અને મકાનો સુંદર. સ્ટેશનો ઘણાં સારાં. આખરે શેડેગ પહોંચ્યા. એ ૬૭૭૦ ફીટ ઊંચું છે. (ટાઇમ ૧૦–૫૭ સવારે.) ત્યાંથી ફરીવાર ગાડી બદલી.

ત્યાંથી થોડે દૂર ગયા. ઊંચું યેંગફ્રાઉનું હિમાચ્છાદિત શિખર જોયું. એના ઉપર સને ૧૮૧૧ સુધી કોઇ ગયું નહોતું. પ્રથમ એક માણસ ઘણી મુશીબતે જઇ આવ્યો. સ્વીસ લોકોએ એ આખા બરફના ગ્લેશીઅરની અંદર રેલવે બાંધી છે. રેલવેની આખી ટનલની ઉપર અને ચારે તરફ બરફ. ગાડી ઘણી મજાની. ફી ૪૦ ફ્રાંક (સ્વીસ ફ્રાંક એક પાઉન્ડના ૨૫ મળે છે). એ ગાડી શેડેગથી યેંગફ્રાઉ પહોંચતાં ક. ૧–૧૦ લે છે. આખી ગાડી ટનલ–બુગડામાંજ ચાલે છે, એમાં વચ્ચે ત્રણ સ્ટેશન આવે છે, ઉતરીને જોઇએ તો કાચની બારીમાંથી ચકચકતા ગ્લેશીઅર–બરફ-ના ડુંગરા દેખાય. સવારે ૧૧–૫ નીકળી યેંગફ્રાઉ બરાબર ૧૨–૧૫ મિનિટે પહોંચ્યા.

યેંગફ્રાઉ. ૧૧૩૪૦ ફીટ ઊંચું છે. ઉપર Hotel Berghaus હોટેલ બરઘાઉસમાં ખાવા પીવાની બધી સગવડ છે અને અમારી પાસે કુકનો જમવાનો પાસ હતો એટલે પ્રથમ જરા

લંચ લઇ લીધું. ત્યાં ખાવાનું બધું મળે છે. આટલી ઊંચાઇએ પણ ખાવાની સગવડ પૂરતી છે.

ગેલેરીમાં આવી દેખાવ જોયો. ઠંડીથી પગ કળે. ગરમ કપડાં ખૂબ પહેર્યાં હતાં, હાથમાં મોજાં પણ હતાં, પણ ઠંડી ઘણી. પછી ઉપર ગયા. ત્યાંથી ચેટો Chateau પર ગયા. બરફ ઉપર પગ લપસી જાય પણ ખૂબ ચાલ્યા. લગભગ ૧૫૦ ફીટ દૂર ગયા. શ્વાસ લેતાં જરા મુશ્કેલી લાગે, પણ ગાઇડ સાથે હોય એટલે ભય નહિ. ભયવાળી જગ્યાએ Crevicesની ઉપર લાકડા મૂકી રાખેલા હોય છે. પહેરવા માટે જાડા બૂટ અને લાકડી મળે. બરફ ઉપર જાડા બૂટ પહેરી ચાલવું પડે. હાથમાં અણીવાળી લાકડી રાખવાની હોય છે. આ સર્વ વસ્તુઓ ત્યાં ભાડે પણ મળી શકે છે. ગ્લેશીઅર સામે જોવા કાળાં કે લીલા ચશ્માની પણ જરૂર છે.

જોંગફ્રાઉ જોચ.

બરફના ઢગલા, ડુંગરા, ચારે તરફ બરફ. મારો મિત્ર કેમેરા ભૂલી ગયો હતો પણ એક જર્મને અમારા ફોટા પાડી લીધા. એક બીજી બાનુ હતી તેણે પાડયા અને કહ્યું કે લ્યુગાનોમાં તે અમને ફોટાની કોપીઓ જરૂર આપશે. ત્યાં ચારે તરફ દેખાવ જોયો. ચાલતા ન આવડે તો સરી જવાય, પગ કળે, પણ સેંકડો લોકો જોનાર હોય, કોઈ આવતા હોય, કોઇ જતા હોય, એટલે આપણને કાંઇ લાગે નહિ. જે દેખાવ અહીં જોયો તે આખી જીંદગી સુધી ભૂલાય એમ નથી. તડકો સારો હતો. વાદળાનો કે વરસાદનો ભય તો દૂર થઈ ગયો હતો. બરફ હાથમાં લઇ ગોળા કરી ફેંકીએ અને ચારે તરફ શાંતિનો અને મુસાફરોના હાસ્યનો આનંદ અનુભવીએ. આ ખરૂં યોંગફ્રાઉનું શિખર હતું અને તેની ઉંચાઇ ૧૧૫૦૦

ફીટ હતી. લગભગ અર્ધો કલાક બરફ પર ફર્યા, ચારે તરફ જોયું. બરફજ બધે હતો. દૂરનો દેખાવ જોવા દૂરબીનનો સારી રીતે ઉપયોગ કર્યો.

પાછા હોટેલમાં આવી પોસ્ટકાર્ડ ખરીદ્યાં. આ સ્થાને આવવું મુશ્કેલ એટલે તેની યાદગીરિમાં સંબંધી અને મિત્રોને ચિત્રનાં પોસ્ટકાર્ડ લખ્યાં અને ટપાલમાં પણ અહીંથીજ નાખ્યાં. વધારે લખી શકાય તેમ હતું કારણ કે અહીં અમારે ૩ કલાકને દશ મીનિટ રહેવાનું હતું પણ હાથ અકડાઈ જતા હતા. બારેક કાર્ડ તૈયાર કર્યાં અને ત્યાંથી ટીકિટ ખરીદી લગાવી ટપાલમાં નાખ્યા, ચા પીધી અને પાછો ગ્લેશીયરનો દેખાવ જોયો. આ સ્થાને આવવાનો અને જોવાનો ઘણા વખતથી મનોરથ હતો તે આજે પૂરો થયો.

જોંગફ્રાઉ ચઢવાની ટ્રેનને આખી દુનિયામાં એક અજાયબ જેવી ચીજ ગણવામાં આવે છે. એની સાથે સરખાવી શકાય એવો દુનિયામાં બીજો કોઇ રેલમાર્ગ નથી. ઇજનેરી કળાનો નમુનો છે અને મુઠીભર સ્વીસ લોકોએ તે બનાવી છે. એને અંગે થયેલા મોટા ખરચને પૂગી વળવા ફી આકરી રાખી છે પણ એ વાતનો અહીં કોઇ પણ વિચાર કરતુંજ નથી. આટલી ઊંચાઇએ આવી સગવડ શક્ય છે એમ પણ કોઇ માને નહિ. ઉપર અને બાજુએ બરફની અંદર થઇ રેલવેને લઇ જવામાં અને ત્યાં હોટેલ બનાવવામાં જબરૂં સાહસ કર્યું છે. ઉપર ગયા પછી જે દેખાવ જોવામાં આવે છે તે અવર્ણનીય છે. બરફ ઉપર ચાલવાનું સાહસ સાધનો હોય તોજ બની શકે, કારણ કે બરફમાં કેટલીક જગ્યાએ ખાડા હોય છે. એને crevices કહે છે અને એમાં ઉતરી જવાય

તો પત્તો લાગે નહિ. બાકી ગાઈડ તો એડી દબાવીને ચાલે, પચીશ પચીશ ફીટ સરકે, પણ એને કાંઇ અસર થાય નહિ.

૬-૨૫ બપોરે ટ્રેનમાં બેઠા. લાંબી ટનલમાં ૧ કલાક ગાડી ચાલી. લગભગ આઠ માઇલ લાંબી ટનલ હશે. દશ મીનિટ સુધી છેલ્લી ટનલ બહાર-આખો ગ્લેશિયર દેખાયો. જોંગફ્રાઉ (યેંગફ્રાઉ સાચો ઉચ્ચાર છે) દેખાયું. દશ મીનિટ પછી શેડેગનું સ્ટેશન આવ્યું. તેની ઊંચાઈ ૬૭૭૦ ફીટ છે.

ત્યાંથી રસ્તો બદલાયો. ગાડી બદલી. ગ્રીન્ડલવાલ્ડ આવ્યા. તે રસ્તે લીલોતરી ઝાડપાન ઘણાં. શેડેગ ને લુટરબ્રનનની ખીણ, ઝરા દેખાય. એ દેખાવ પણ સુંદર અને જોવા લાયક છે. ગ્રીન્ડલ વાલ્ડ ૩૪૦૨ ફીટ છે. ત્યાંથી ગાડી બદલી. ૫-૪૪. અનેક ઝરણાં અને મકાનો જોતાં ઈન્ટરલેકન ૬-૫ સાંજે આવ્યા.

આજનો દેખાવ બહુ ભવ્ય. હવા પણ અનુકૂળ રહી. વાદળાં પણ નહિ અને તડકો સારો એટલે તડકાના ચશ્મા વગર આંખને ઉઘાડવી મુશ્કેલ પડે. ચશ્મા ન લઈ ગયા હોઇએ તો ઉપર પણ વેચાતા મળે. બધી વસ્તુઓ મળે, માત્ર પૈસા જોઇએ. હું જરૂરી સર્વ ચીજો લઇ ગયો હતો. ફોટા પાડવાનું સહેલું છે, કેમેરો લીધો હોય તો વધારે મજા આવે. અમેરિકન મુસાફરો કેમેરા વગર આવતા નથી. ઠામ ઠામ ફોટા પાડી લે છે.

૨ઈન્ટરલાકન (ચાલુ).

ગઇ કાલે યેંગફ્રાઉ જોયું તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. એ બનાવ અને ત્યાં જે જોયું તે આખી જીંદગી સુધી યાદ રહે તેવું છે. વારંવાર યાદ આવ્યા કરે તેવો એક કીસ્સો બીજે દીવસે

બની ગયો. મંગળવારે સવારે ઉઠયા ત્યાં તો આકાશ વાદળાંથી ઘેરાયલું હતું અને વરસાદ સખ્ત વરસી રહ્યો હતો. ગઇ કાલે જાણે અમારી સગવડ માટેજ વરસાદ અટકી ગયો હોય એમ લાગ્યું. આજે મુરેન (muirren) વિગેરે જવાની ઇચ્છા હતી પણ ઠંડીથી શરીર કંપી ઉઠે તેવી હવા હતી. સારી રીતે આરામ લીધો, ન્હાયા અને પ્રભુસ્મરણ કર્યું. બપોરે પણ એજ સ્થિતિ ચાલુ રહી. બહાર નીકળી શકાય એવું હતુંજ નહિ. સાંજે ઇન્ટર-લાકન ગામ વરસતે વરસાદે જોયું અને અમારો પ્રવાસક્રમ અમે મિલાન સુધી તા. ૧ ઓગસ્ટ સુધી ગોઠવ્યો હતો તે કુકની ઓફિસમાં જઇ આગળ વેનિસ સુધી ગોઠવી આવ્યા. જો મિલાન જઇ ગોઠવણ કરીએ તો બે દિવસ ત્યાં રોકાવું પડે એટલે એ કામ અહિંજ આટોપી લીધું. આવી રીતે દશ દિવસનો આગળનો કાર્યક્રમ ગોઠવી લીધો.

આવી રીતે મુસાફરીને માટે એક ટાઇમ ટેબલ ગોઠવી આપે છે તેમાં દરરોજ સવારથી સાંજ સુધી ક્યાં અને કયે વખતે જવું તે ગોઠવે છે અને તેની ટીકિટો જૂદી આપે છે. રેલવેની તથા હોટેલોની ટીકિટ સર્વ પ્રથમથી છાપેલી આવે છે તેમાંથી અનુક્રમે એક એક ટીકિટ ફાટતી જાય. અમુક શહેરની સહેલગાહોની ટીકિટ પણ આપે છે. પછી તો આપણે કાંઇ કોફી લઇએ તે અથવા પાણી (મીનરલ) લઇએ તો તેનું ખરચ માથે રહે. દહીં એક્સ્ટ્રામાં ગણાય છે. લઇએ તો પૈસા આપવા પડે. બીલમાં આવે. કોફી પણ તેમજ. એ ઉપરાંત 'ટીપ'ની સહજ રકમ થાય. જે કલાસમાં મુસાફરી કરવી હોય તેની ટીકિટ મળી જાય છે અને હોટેલ જેવા કલાસની લેવી હોય તે ગોઠવી આપે છે. હૉટેલ

તો પત્તો લાગે નહિ. બાકી ગાઈડ તો એડી દબાવીને ચાલે, પચીશ પચીશ ફીટ સરકે, પણ એને કાંઇ અસર થાય નહિ.

૭–૨૫ બપોરે ટ્રેનમાં બેઠા. લાંબી ટનલમાં ૧ કલાક ગાડી ચાલી. લગભગ આઠ માઈલ લાંબી ટનલ હશે. દશ મીનિટ સુધી છેલ્લી ટનલ બહાર-આખો ગ્લેશિયર દેખાયો. જોંગફ્રાઉ (યોંગફ્રાઉ સાચો ઉચ્ચાર છે) દેખાયું. દશ મીનિટ પછી શેડેગનું સ્ટેશન આવ્યું. તેની ઊંચાઈ ૬૭૭૦ ફીટ છે.

ત્યાંથી રસ્તો બદલાયો. ગાડી બદલી. ગ્રીન્ડલવાલ્ડ આવ્યા. તે રસ્તે લીલોતરી ઝાડપાન ઘણાં. શેડેગ ને લુટરબ્રુનનની ખીણ, ઝરા દેખાય. એ દેખાવ પણ સુંદર અને જોવા લાયક છે. ગ્રીન્ડલ વાલ્ડ ૩૪૦૨ ફીટ છે. ત્યાંથી ગાડી બદલી. ૫–૪૪. અનેક ઝરણાં અને મકાનો જોતાં ઈન્ટરલેકન ૬–૫ સાંજે આવ્યા.

આજનો દેખાવ બહુ ભવ્ય. હવા પણ અનુકૂળ રહી. વાદળાં પણ નહિ અને તડકો સારો એટલે તડકાના ચશ્મા વગર આંખને ઉઘાડવી મુશ્કેલ પડે. ચશ્મા ન લઈ ગયા હોઇએ તો ઉપર પણ વેચાતા મળે. બધી વસ્તુઓ મળે, માત્ર પૈસા જોઇએ. હું જરૂરી સર્વ ચીજો લઇ ગયો હતો. ફોટા પાડવાનું સહેલું છે, કેમેરો લીધો હોય તો વધારે મજા આવે. અમેરિકન મુસાફરો કેમેરા વગર આવતા નથી. ઠામ ઠામ ફોટા પાડી લે છે.

ઈન્ટરલાકન (ચાલુ).

ગઇ કાલે યોંગફ્રાઉ જોયું તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. એ બનાવ અને ત્યાં જે જોયું તે આખી જીંદગી સુધી યાદ રહે તેવું છે. વારંવાર યાદ આવ્યા કરે તેનો એક કીસ્સો બીજે દીવસે

(proprietor) વારંવાર ખબર પૂછે અને કોઇ પણ પ્રકારની અગવડ હોય તો જણાવવા વિનતિ કરે. આપણે બહાર જવું હોય તો બીજો માણસ જતાં આવતાં છત્રી ધરી રાખે. જીનેવ, મોંત્રે, ઇન્ટરલાકન અને લુસર્નની હોટેલના અનુભવ કર્યા પછી આ લખ્યું છે. ઇટલીમાં કેમ છે તે આગળ અનુભવે જણાશે.

સ્વીટઝરલાંડમાં સેંકડો-હજારો હોટેલો છે. દરેકના ભાવનું ટેરીફ છાપેલ હોય છે. એથી વધારે લઇ શકાય નહિ. હોટેલનો ચાર્જ એટલે રહેવાની જગ્યા અને ખાવાનું. એ ઉપરાંત કાંઇ જોઇએ તો બીલ થાય. યુરોપીઅન અમેરીકનોને તો દારૂનું મોટું બીલ થાય, તે તો અમારે સવાલજ નહોતો.

સ્વીટઝરલાંડની હોટેલો ખરચાળ વધારે છે; ખાસ કરીને ટુંકા વખત માટે રહેવું હોય તેને આકરી પડે તેવી છે. પણ કોઇને માત્ર બોરડીંગ હાઉસમાંજ જવું હોય તો તે માટે Pensiones હોય છે. એ પેન્સીઆં એટલે ખાવાપીવાની જગ્યા. બહુ સાધારણ રીથી રહેવું હોય તો તેમાં રહી શકાય છે. એમાં પણ અમુક સગવડ તો મળે છે. બાકી સારી હોટેલોમાં રહે તેને વધારે સગવડ મળે છે. પહેલી વખત આવનારે બે બાબત કરવી જરૂરી લાગે છે; એક તો કુક કે એવી કોઇ એજન્સી મારફત આખી ટુર ગોઠવવી અને બનતા સુધી તદ્દન એકલા ન આવવું. બે જણા સાથે હોય ત્યારે સગવડ ઘણી પડે છે. આપણે જે વિચારો મનમાં કરતાં હોઇએ તે બીજાની પાસે બોલવાથી સ્પષ્ટ થાય છે અને અરસ્પરસ ટેકો રહે છે. વળી એક જણ તપાસ કરવા જાય તો બીજો સામાન સંભાળી શકે છે. ખાસ કરીને તબીઅત સહજ બગડે તો એક બીજાનો અરસ્પરસ આધાર રહે છે.

પરદેશમાં એક હિંદવાસી મળે ત્યારે બન્નેને ઘણો આનંદ થાય છે. અનુકૂળ સોબત મળી હોય તો ઘણા પ્રશ્નોની વિચારણા, ચર્ચા થાય છે, આપણા દેશની દરિદ્રાવસ્થાનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ થાય છે, પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિમાંથી ગ્રાહ્ય ત્યાજ્યનો વિવેક કરી શકાય છે, અને એવી એવી ચર્ચાને પરિણામે આપણે અમુક ચોક્કસ નિર્ણય પર આવી શકીએ છીએ.

સ્વીટઝરલાંડમાં તો જેટલા દિવસ ગાળીએ તેટલા ઓછા છે, પણ દશ દિવસથી ઓછો કાર્યક્રમ તો નજ રાખવો અને તેમાં પણ ક્યાં ક્યાં જવું તેનો નિર્ણય કરી રાખવાની જરૂર છે. જેઓ મુસાફરીથી કંટાળીને આવ્યા હોય અથવા માર્ગભૂલેલાની જેમ રખડયા હોય તેમની સલાહ આ મુસાફરીને અંગે નકામી છે. જેઓ ગાઇડ બુકો વાંચી નકશા જોઇ પૂછી સમજી ફર્યા હોય અને જેમણે મુસાફરીમાં આનંદ મેળવ્યો હોય તેમની સલાહ લેવી. અહીં મુસાફરીનાં સાધનો એટલાં બધાં સારાં અને સુવ્યવસ્થિત છે કે એની માહિતી હોય તો મુસાફરીમાં અગવડનું નામ આવે નહિ.

અમે એક ઘણી નવાઇ જેવી બાબત જોઇઃ મુસાફરી કરનારમાં અમેરિકન સ્ત્રીઓ ઘણી અને તેમાં પણ ઘણી બુઢી સ્ત્રીઓ હોય છે. શરીર પર લાખોનું ઝવેરાત પહેર્યું હોય અને સાથે એક બે નાની છોડીઓ હોય અને વૃદ્ધ છતાં પૂરતા ઉત્સાહથી બધે ફરે અને જુએ. કાંતો નાની છોકરીઓ અભ્યાસ કરવા મુસાફરી કરે છે અને કાંતો ઘરડી સ્ત્રીઓ આવે છે. બીજા પુરૂષો પણ ઘણા હોય છે પણ સ્ત્રીઓની સંખ્યા એકંદરે વધારે હોય છે. તેઓ ખાઈ શકે છે પણ ઘણું. ઘડપણમાં આટલો ખોરાક કેમ પચતો હશે તે વાતની સમજણ ન પડી પણ જ્યારે અમે

બાર દિવસ સુધી ૮૦ વર્ષની વયના ડો. એની બીમાન્ટને સ્ટીમરમાં વટાણાં અને એવી એવી પચવે આકરી ચીજો ખાતાં જોયાં ત્યારે આ દેશના વૃદ્ધ પુરૂષોની ઉદ્દીમ જઠરાગ્નિ વિષે ખાતરી થઇ. મુસાફરીથી કોઇ કંટાળતું નથી અને આખો વખત આનંદ કરે છે.

દરેક મુસાફરી કરવા આવનાર વાંચીને તૈયાર થયેલ હોય છે, ક્યાં જવું છે, શું જોવું છે, તેની વાકેફગારી મેળવીને આવે છે અને આનંદથી સર્વ જુએ છે.

ઘણી ઓછી વસ્તુ સાથે રાખવાની જરૂર પડે છે, એટલે મુસાફરીમાં અગવડ આવતી નથી. બેડીંગ કે ભાતાનો ડબો કે ફ્રુટનો કરંડીઓ કે પાણી પીવાનું વાસણ વિગેરે સાથે રાખવાં પડતાં નથી એટલે બહુ ઓછી વસ્તુઓ હોવાથી નિશ્ચિન્ત હરી ફરી શકાય છે.

સ્ટેશને ઉતરીએ ત્યાં હોટેલવાળો અને કુકનો માણસ હાજર હોય છે. તે સામાન તે ઉચકાવી જાય છે. હોટેલમાં જવાની ગાડી તૈયાર હોય છે તેમાં આપણે બેસી જવાનું હોય છે. આપણે ગાડી કરવી પડતી નથી. જવા આવવાનો અને ગાડીમાં બેસારી જવાનો ખર્ચ હોટેલવાળાને માથેજ હોય છે. એક દિવસ રહીએ તો પણ તેનો જૂદો ચાર્જ આવતો નથી.

નાની વસ્તીવાળા દેશમાં ચારે તરફ વીજળીની મદદથી કામ ઘણું સસ્તું પડે છે. આખો દેશ ઉદ્યોગી અને સમૃદ્ધ છે અને લોકોના મુખપર સુખ ઉભરાઇ જતું દેખાય છે.

આજનો આખો દિવસ ફરજીઆત આરામ લીધો. બુધ-વારે સવારે ઉઠી નિત્ય કર્મથી પરવારી નાસ્તો કર્યો. અહીં સ્વીટઝરલાંડમાં નાસ્તામાં બે જાતની બ્રેડ (ક્રોંસા) અને બે બીસ્કીટ, ચા, દૂધ, મધ અને જેલી આપે છે. આખો નાસ્તો અનુકૂળ પડે છે. અમે ફોર્સ કે સ્રેડેડ વ્હીટ લાવવા વીસરી ગયા, નહિ તો અહીંના તાજા દૂધ સાથે બહુ ઠીક પડત. અહીં ગાયોનું દૂધ આપણે ત્યાં ભેંસનું દૂધ આવે છે તેનાથી બેવડું જાડું હોય છે અને બહુ સારૂં અને તાજું હોય છે. નાસ્તો બધી જગ્યાએ અમે રૂમમાંજ લેતા હતા. ઇન્ટરલાકનના ઉસ્ટ (Ost) સ્ટેશને આવી ટ્રેનમાં બેઠા. વરસાદ ચાલુ હતો. માર્ગમાં નૈસર્ગિક સૌંદર્યની વાત શી કરવી! આપણે ત્યાં પંજાબમાં નદીઓને 'દરીઆવ' કહે છે તેમ અહીંના સરોવરને see દરિયો કહે છે. સ્પેલીંગમાં જરા ફેર છે (sea નથી) પણ અર્થ એકજ છે. પ્રથમ ઇન્ટરલાકનનું બીજું સરોવર Brien zer see આવ્યું. સરોવર ઉપર વરસાદ પડતો હોય ત્યારે તેની શોભા ઓર લાગે છે. એને કાંઠે કાંઠે ટ્રેન ચાલી. વીજળીની ગાડી, ચાલુ પ્રકારની, પણ સગવડવાળી હતી

ત્યાં વરસાદ શરૂ થયો. વેગીસ weggis ને સ્ટેશને વધ્યો. ચારે બાજુના ડુંગરોમાંથી પાણી જોરથી વહે અને અમે સ્ટીમરમાં આગળ વધીએ. એક કલાકે **વીઝનાઉ** Vitznau સ્ટેશને પહોંચ્યા અને સ્ટીમરમાંથી ઉતરી ગયા. સરોવર દરિયા જેવુંજ હતું પણ આજે તોફાને ચઢ્યું હતું. દરેક બંદર જોવા લાયક છે અને વરસાદ હોય ત્યારે ડુંગરોની શોભા અદ્‌ભુત બની રહે છે.

સ્ટેશને સામે રેલવે તૈયાર હતી. એ કોગવ્હીલ Cog-wheelથી ચાલે તેવી રેલવે હતી. પાટાની અંતરમાં પૈડું પેસતું જાય, ખાસ જાતનું ઈંજિન અને ત્રણ ડબા. ડબામાં પેઠા પણ વરસાદ અને ધુમસ વધ્યા. પાંચ સ્ટેશનો મૂક્યાં પણ વરસાદ વધતો ચાલ્યો. ધુમસ તો એવી કે વાત નહિ; બાજુમાં પણ દેખાય નહિ. આમાં સીનેરી જોવાનો રંગ તો બાજુએ રહ્યો પણ ઘણાં ગરમ કપડાં પહેરેલાં છતાં પગ કળવા લાગ્યા. આખરે એક કલાક દશ મીનિટ ગાડીમાં બેઠા ત્યારે ૬૧૦૦ ફીટની ઊંચાઇએ પહોંચ્યા. ધુમસને કાપતી ગાડી તો આગળ વધ્યે જતી હતી પણ જોવાનું કાંઇ બન્યું નહિ.

રિગિ (Rigi)નો મોટો પહાડ ચઢી સ્ટેશનેથી પલળતાં પલળતાં ૧૦૦ વાર દૂર આવેલી હોટેલ હતી તેમાં ગયા. સાથે ઘણા પેસેંજરો-મુસાફરો હતા. બધા આનંદ કરતા હતા અને કાંઇ દેખાતું નથી તેથી જરા નાસીપાસ પણ થતા હતા. ઉપર જઇ જોયું તો થરમોમિટર ૪૨ ડીગ્રીએ, એટલે બરફ પડવાને -ફ્રીઝીંગ પોઇન્ટને હવે જરાજ વાર હતી. અમે તો હોટેલમાં ગયા. ધુમસ તો એવી આકરી કે એકવાર જરૂર અનુભવ કરવા જેવી લાગી.

હોટેલમાં જમવાનું તૈયાર હતું. અમારી પાસે તેની ટીકિટ હતી. અમારી અન્ન ફળ શાકાહારની ગોઠવણ કરી ખાઇ લીધું. પછી બહાર આવી જોઇએ તો એજ સ્થિતિ. વધારામાં બરફ પડતો હતો તે જોયો. બાકી આગળ પાછળ કાંઇ દેખાયજ નહિ. હોટેલ પાંચ માળનું ભવ્ય મકાન હતું. દોઢ કલાક તેમાં ફર્યા, વાતો કરી; બહાર તો ઠંડી એવી કે હાથ પગ અકડાઇ જાય. આ જાતની હવાનો અનુભવ કરવાનોજ હશે એમ ધાર્યું અને તેમાં આનંદ માન્યો. કાંઈ ખાસ જોઇ શક્યા નહિ. બરફ પડેલો જોયો એ અમારો આજનો અપૂર્વ અનુભવ હતો.

અકડાતાં અકડાતાં ૩ા વાગે પાછા ટ્રેનમાં બેઠા ત્યાં ધુમસ ઓસરવા લાગી. પહાડનો ભવ્ય દેખાવ અને ચારે તરફ પડેલો બરફ જોયો. ઓવરકોટ અને મોજાં પણ હતાં એટલે અગવડ ન પડી પણ ખરી ઠંડીનો અનુભવ થયો.

ઉતરતી ગાડીએ ઘણા દેખાવો જોયા; ચરતી ગાયોનાં ધણ અને લીલો પર્વત, કુંજ અને વનરાજી જોતાં જોતાં, પાણીનાં અનેક વહનો નીરખતાં અને પૂરી ઠંડીની કડકડતા અનુભવતાં પાછા વીઝનાઉ આવી, સ્ટીમરમાં બેસી લ્યુસર્ન આવ્યા.

આજનો અનુભવ તદ્દન નવી જાતનો થયો. દેખાવ ન જોઇ શક્યા પણ શિયાળામાં અહીં કેવી ઠંડી પડતી હશે તેનો બરાબર ખ્યાલ થયો.

મુસાફરો પણ આનંદ કરતા હતા. નાસીપાસ થાય તોપણ ગમત તો કરેજ એવો એ લોકોનો સ્વભાવ છે. સર્વેએ આનંદ કર્યો. અમે તો અંગરેજી બોલે, તેવાને પકડી કાશ્મીર અને

તાજમહેલની વાતો કરીએ અને તેઓના દેશની વાતો જાણીએ. અમને શરીરે કે મનમાં જરા પણ અગવડ પડી નહિ. માત્ર હાથ ઠંડીથી અકડાયા કર્યા.

લુગેનો (Lugano).

લ્યુસર્નમાં ગઇકાલે નિરાશા થઈ હતી, પણ વધારે વિચાર કરતાં એમ લાગ્યું કે ધુમસ અને બરફના એવા એક અનુભવની પણ ખાસ જરૂર હતી. દૃશ્ય તો કેટલુંક પછી જોવાયું પણ ધુમસ અને ઠંડીનો એવો અનુભવ જવલ્લેજ થાય.

આજે (તા. ૩૦–૭ શનિવારે) સવારે ૮–૫૩ ટ્રેનમાં બેઠા. ગાડી ચીકાર હતી. અમારે લ્યુગેનો જવાનું હતું. ટ્રેનમાં એક જર્મન પુરૂષ અને બે અમેરિકન સ્ત્રીઓ સાથે ડબામાં હતા. બન્ને છોડીઓ ઘણી હુશિયાર હતી અને ખાસ કેળવણી પૂરી કરવા માટે એકલી મુસાફરીએ નીકળી હતી.

હમેશના નિયમ પ્રમાણે પ્રથમ તો હવા ઉપર વાત શરૂ થઈ; પછી અમે હિંદુસ્થાનના રહેનારા છીએ એમ જાણતા એમણે અમારી પાસેથી હિંદ સંબંધી ઘણી માહિતી મેળવી. અમારા ઈંગ્લીશ ભાષાના સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર એમને બહુ ગમ્યા. એ કહે અમે અંગરેજોની કોકની kokney ભાષા સમજતા નથી, પણ તમારૂં શુદ્ધ ઈંગ્લીશ બહુ ગમે છે અને. સમજાય છે. બન્ને છોડીઓએ

અમેરિકાની પણ ઘણી વાત કરી. જર્મન હતો તે જર્મનીની વાત કરતો હતો અને પેલી છોડીઓને જર્મન આવડતું હોવાથી તે અમને સમજાવતી હતી.

લુગેનો જતાં વચ્ચે એક ૯¾ માઇલની સેંટ ગોથાર્ડ (St. Gotthard.) ટનલ આવી. ૧૧ વર્ષ સુધી એને બનાવવાનું કામ ચાલ્યું હતું એમ કહેવાય છે. એ ટનલ પસાર કરતાં ૧૬ મીનિટ થાય છે. એને બાંધતાં ત્રણ કરોડ રૂપીઆનો ખર્ચ થયો છે. આ ટનલમાં દાખલ થતાં ૩૬૫૦ ફીટની ઊંચાઇએ હતાં ત્યાંથી એકદમ ૯૦૦ ફીટ સુધી નીચે આવી ગયા. ટનલમાં પેસતાં વરસાદ ધુમસ જે અમે લ્યુસર્નમાં પેઠા ત્યારથી સાથેજ હતા તે એકદમ બંધ થઇ ગયાં અને વરસાદ જાણે જરા પણ આવેલોજ નહિ હોય એમ જમીન પણ કહેતી હતી. નવ દશ માઇલની ટનલ એટલે શું? એટલી લાંબી ટનલ એ પણ એક અજાયબીજ છે.

તડકો દેખાયો, પ્રકાશ થયો અને બધા પેસેંજરો એક સાથે આનંદની બૂમો પાડવા લાગ્યા. જાણે જીંદગીમાં આજેજ પ્રથમ સૂર્યને જોતા હોઇએ એવા ઉત્સાહમાં સર્વે આવી ગયા. પછી તો ચારે તરફ લીલો પ્રદેશ, ખળખળતા શાંત ઝરા અને સર્વ ઉતારૂઓનાં મુખપર આનંદોત્સાહ જોતાં આગળ વધ્યા. ટ્રેન આગળ વધ્યે જતી હતી અને તેની સાથે અમે પણ આગળ વધતા હતા. એવા આનંદમાં અનેક ખળખળતા ઝરાઓ નીહાળતાં આગળ ચાલ્યા અને સૃષ્ટિસૌંદર્ય પણ વધતું ચાલ્યું.

૧૨-૩૪ બપોરે લ્યુગેનો પહોંચ્યા. લ્યુગેનો સરોવરને કાંઠે એજ નામનું નાનું શહેર છે. એમાં હોટેલો ઘણી સારી છે. અમે **હોટેલ બ્રીસ્ટલ** (Hotel Bristol) માં ઉતર્યા. એ ઊંચા

વર્ગની હોટેલ છે અને સરોવરને કાંઠે આવેલી છે. એમાંથી સરોવરનો અને સામેના પહાડનો દેખાવ બહુ સુંદર દેખાતો. સરોવરની ચારે તરફ હોટેલો આવેલી હતી. લગભગ દરેક હોટેલ એક મહેલ જેવી દેખાય. અમે જે હોટેલમાં ઉતર્યા હતા તેમાં ચઢવા માટે ખાસ કેબલ રેલવે રાખી હતી. એટલે સરોવરની બાજુએથી આવનારને હોટેલમાં ઉપર આવવા પગથીઆ ચઢવા ન પડે. આખો વખત વીજળી વડે એ ગાડી ઉપર નીચે ફરતી આવતી હતી. હોટેલની બારીમાં બેસી ચારે તરફ જોઇએ તો નાના નાના ચાર ડુંગર ઉપર બંગલા પણ દેખાતા હતા. બંગલાની શોભા પણ ઘણી સારી લાગતી હતી.

લોકાર્નો.

તુરત લંચ લઇ તપાસ કરી અમે બપોરે બે વાગે ચાલતી અમેરિકન એક્સપ્રેસ કંપનીની ટુર લીધી અને ટીકિટો લઇ ગાડી (સારાબેન્ક)માં બેઠા. અમને આટોપતાં તો વખત લાગતોજ નહિ, કારણ અમે છડેછડા હતા.

ગાડી મોટર (સારાબેન્ક)માં બેઠા. બપોરે ક. ૨-૧૦ તે ઉપડી. પ્રથમ ઢોળાવ ઉપર ચઢવા અમે રેલવેની બાજુમાં ચાલ્યા. વચ્ચે એક લેવલક્રોસીંગ પાસે પા કલાક ખોટી થવું પડયું. અહીંના લેવલક્રોસીંગના દરવાજા ઉપર ઉઘડે છે એટલે ઉઘડે ત્યારે, આખો દરવાજો આડો હોય તેનો ઊભો થઇ જાય. એ સર્વ કામ વીજળીથી ચાલે છે. પંદરેક માઇલ ગયા હોઇશું ત્યાં સુધી બે ત્રણ ગામ આવ્યા. પછી લોકાર્નો (Locarno)નો દેખાવ ઘણે ઉંચેથી શરૂ થયો. જાણે બનાવટી સુંદર દેખાવ હોય તેમ લીલાં ખેતરો, વચ્ચે ઝાડો, ફુલવાડીઓ અને સામે લેક મેગીઓરીનું મોટું સરો-

વર દેખાવા માંડયાં. ગાડી ઢોળાવ ફરતી ચક્કર દેતી નીચે ઉતરી જાય અને દેખાવ દૂર હતો તે નજીક આવતો જાય. સીનેમાની ફીલમ જેવો દેખાવ હતો. માથે સખત તડકો એટલે રિગિ પહાડની ગઇકાલની ઠંડી અને ધુમસ અને આજનાં દૃશ્ય અને તડકા વચ્ચે સરખામણી થયા કરે. બેગેડાઇના શહેરમાં થઇ આખરે ૪–૩૦ વાગે બપોરે અમે લોકાર્નો પહોંચ્યા. લેક મેગીઓરી–Lake Maggiore ઘણું મોટું સરોવર છે. લોકાર્નો શહેરની વસ્તી માત્ર પાંચ હજાર માણસની છે પણ શહેર ઘણું સુંદર, આકર્ષક અને હોટેલોથી ભરપૂર છે. દ્રાક્ષના વેલા તો એટલા જોયા કે તેનાં ખેતરો ને ખેતરો ભરેલાં દેખાયાં. દ્રાક્ષના લુમકા લટકેલા, પડખે જુવારી અને મકાઇ પણ ઘણી અને પીચના ઝાડોનો તો પાર નહિ. એ સર્વ જોતાં જોતાં આખરે જે સ્થાને ગઇ સાલમાં ઓકટોબરની છઠ્ઠી તારિખે લોકાર્નોની સુલેહ થઈ તે સ્થાન પર મોટર ખડી રહી.

અમને પ્રથમ ખ્યાલ નહિ કે અમે આવી અતિ મહત્વની ઐતિહાસિક જગ્યાએ આવ્યા છીએ.

સુલેહની જગ્યા સરોવર મેગીઓરી ઉપર આવેલ છે. ત્યાં ઘણા સુંદર મકાનમાં પહેલે માળે દેશ પરદેશના મુત્સદીઓ ગયા ઓકટોબરમાં આવેલા. અંગરેજો તરફથી સર ઓસ્ટેન ચેંબરલેન હતા, ફ્રાન્સનો બ્રાંયો (Briand) અને ઇટાલિનો મ્યુઓલિની પણ તેમાં હાજર થયા હતા.

અરધો ફ્રાંક ફી લઇ અમને મકાનમાં દાખલ કર્યા અને એક કારકુને સર્વ બતાવ્યું અને કેટલીક વાતો કરી. જે ખુરશીઓનો

ઉપયોગ સુલેહ પર સહી કરતી વખતે થયો હતો તે અમને બતાવી અને કોણ કયાં બેઠું હતું તે, પણ બતાવ્યું. પ્રમુખસ્થાન ચેંબરલેનને મળ્યું હતું અને સાત પાવરો (Powers)ના મુત્સદ્દી ત્યાં હાજર થયા હતા. લોકાર્નોના મેયરને ખાસ સ્થાન માનથી આપ્યું હતું. ઐતિહાસિક તહનામા વખતે વપરાયલાં ટેબલ, ખડીઓ અને હોલ્ડર જાળવી રાખ્યાં છે. સુલેહ વખતે ફોટો લીધેલો તે ત્યાં હતો. તેનો નાનો ફોટો અમે ખરીદ્યો. તે પર બધી સત્તાના મુત્સદ્દીના હસ્તાક્ષરની અસલ પર સહી છે તેનો તે ફોટો હતો. એક ઘણું સુંદર ઘડિયાળ હોલમાં ટાંગેલું હતું તે સર્વની સહી થઈ તે વખતે ૭–૩૬ (સાંજના) બંધ પાડયું છે તે હજુ તે ટાઇમ બતાવે છે.

આ સર્વ વાતો સાંભળી બહુ આનંદ થયો. બધી ખુરશીઓ વિગેરે સર્વ ચીજો જાળવી રાખી કેટલો રસ જમાવાય છે અને અંતર સત્ત્વ (સ્પીરિટ) કેટલી હદ પર ઊંચે રહે છે તેનો ખ્યાલ આવ્યો. આવા બનાવોને યાદ રાખવાની આ નૂતન પદ્ધતિનો પણ ખ્યાલ આવ્યો. પછી નજીકની હોટેલમાં ગયા. રસ્તામાં ઘણા સુંદર બાગો જોયા. સરોવરનો ફોટો પાડયો. સામેનો બાગ બરાબર નીહાળ્યો. ખાસ કરીને ઝાડને મથાળેથી કાપી સરખા રાખવાની રીત અને બાજુની વાડોને એક સરખી કાપી આકર્ષક બનાવવાની પદ્ધતિ ઘણી સુંદર લાગી. એ ઉપરાંત નાના નાના કયારા, પાણી છાંટવાની તદ્દન નવીન શૈલી અને ફુવારા જોઇ ઘણી નવીનતા અનુભવી. હોટેલ પણ પૂરતી સગવડવાળી જણાઇ. અમારે અહીં ઘણો ઓછો વખત રહેવાનું હતું, તેટલા વખતમાં સર્વ ફરીને જોયું. આજે પ્રકાશ ઘણો હતો. હોટેલમાં ચા પીધી.

૭ વાગ્યે પાછા ચાલ્યા. જે રસ્તે આવ્યા હતા તેજ રસ્તે ગાડી ચાલી. ફરીવાર આખો દેખાવ જોયો. ગ્રામ્ય જીવન, ખેડુતોનો ઉદ્યોગ, કામ કરનારાઓનો ઉત્સાહ અને સ્વીસ પ્રજાનું જીવન જોતાં આગળ વધ્યા. સીનેમાની ફીમ ઉલટી દિશાએ ચાલતી અનુભવી.

અમે ગ્રોંગફ્રાઉ ઉપર ફોટો પડાવ્યો હતો તે જર્મન ગૃહસ્થે અમને લ્યુગાનોમાં મળવા કહ્યું હતું. હોટેલ પર આવી અમે તેને મળવા ખાસ મોટર કરીને ગયા. તે સામે આવેલ યુજીઆ Eugia નામની ટેકરી પર રહેતા હતા અને કોઈના મ્હેમાન હતા.

સરોવરની બાજુએ થઇ અમે મોટરમાં તેમના સ્થાને ગયા. આખો રસ્તો ઘણો સુંદર હતો. પર્વત પર મોટરમાં ચઢી ગયા. તેમને મળ્યા. તેણે ફોટા તૈયાર કરાવી રાખ્યો હતો. અમે તે અને તેની અસલ ફીમ લીધી, ઘણો આભાર માન્યો અને પાછા હોટેલમાં આવી જમ્યા.

ઇટાલિ.

કોમો Como.

આજે ઘણા જલ્દી ઉઠી કોમો સરોવર જવાનું હતું; અને સ્ટીમર, રેલવે અને સ્ટીમર એમ ત્રેવડી મુસાફરી કરવાની હતી. જલ્દી ઉઠી, નિત્ય કર્મથી પરવારી અમે આઠ વાગ્યા પહેલાં સરોવરના સ્ટેશન પર આવ્યા. લ્યુગેનો સરોવર ઘણુ મોટું છે. બારેક માઇલ લાંબું છે. તે બે રાજ્યની હદમાં આવેલું છે; થોડા ભાગમાં સ્વીસ સરકારની હદ છે, અને બાકીના વિભાગમાં ઇટાલીયન સરકારની હદ છે. એટલે આજે સામાન બતાવવાની અને પાસપોર્ટ બતાવવાની ખટપટ હતી. જયાં સરહદ નવી આવે ત્યાં વીરમગામ કરતાં પણ ખરાબ દશા અનુભવવી પડે. બન્ને બાજુવાળા જૂદા જૂદા સામાન જુએ. અમે વખતસર આવ્યા હતા એટલે સ્ટીમરમાં બેસી ગયા. પછી સામાન બતાવી સીલ કરાવ્યો. પાસપોર્ટ પર છાપ મરાવી. બરાબર આઠ વાગે સવારે ચાલી, નવ સ્ટેશને સ્ટીમર ઊભી રહી. સામે સામે નજીક નજીક બંદર આવતા જાય અને ત્યાં ઘણા ઉતારૂ ચઢે ઉતરે. ચાર પરાં તો લ્યુગેનોનાં જ આવ્યાં.

સવારે ૯–૨૦ અમે પોરલેઝા (Porlezza) સ્ટેશને સ્ટીમરમાંથી ઉતર્યા. પોરલેઝા સ્ટેશને સામે રેલવે તૈયાર હતી.

રેલવેમાં સામાન ગોઠવી બેઠા. કેટલાંક સ્ટેશને ગાડી ઊભી રહી. હવે બધું ઇટાલીઅન આવવા લાગ્યું. ઘરો ઉપર નળીઆં હિંદુસ્થાનનાં જેવાં અને ઘરો બરફ કે શરદીથી કાળાં પડેલાં નહિ પણ મુંબઇ જેવાં ઉજળાં દેખાયાં. લોકો પણ કાંઇક હિંદુસ્થાની જેવા અને દેખાવમાં વધારે રૂપાળાં લાગ્યાં.

૧૦-૨૦ સવારે અમે **મી**નાજીઓ સ્ટેશને પહોંચ્યા. વચ્ચે સામાન વધારે છે એમ કહી, અમારી પાસેથી ૯ લીરા લીધા. એક પાઉન્ડના ૧૪૪ લીરાનો ભાવ હતો અને અમે જરૂરી લીરા લઈ લીધા હતા. જ્યારે જ્યારે નવા પ્રદેશમાં જવાનું થાય ત્યારે ત્યાંના ચલણનું થોડું નાણું જરૂર રાખવું, નહિ તો મજુર વિગેરેને સમજાવવામાં ઘણી મુસ્કેલી પડે છે અને આપણે નકામું નુકસાન વેઠવું પડે છે.

ટ્રેન તો સાધારણ હતી પણ અંદર મખમલ જડેલ હતો. ગાડીમાં બેસી ઉપરને સ્ટેશને ઉતર્યા ત્યાં કોમો સરોવર દેખાયું. ગાડીને પણ ત્યાં લઇ જવામાં પાછી ચલાવવી પડે છે. ભાષા કાંઇ સમજાય નહિ, પણ અટકળે બધી વાત ચલાવતા હતા. મીનાજીઓ Menajjio સ્ટેશનથી સ્ટીમરમાં સવારે ૧૦-૨૦ બેઠા. સ્ટીમરમાં અમને એક અમેરિકન વકીલ મળ્યા. એની ઉમર ૭૬ વર્ષની હતી. એને હિંદુસ્થાન સંબંધી ઘણું જાણવાનું મન હતું અને ઘણું જાણતા હતા. એણે એક કલબ સ્થાપી છે તેનું નામ 'સો વર્ષની કલબ.' સો વર્ષ જીવવાની ઇચ્છાવાળા તેના મેંબર થાય છે. પોતે કેટલાક વર્ષથી વાનપ્રસ્થ થયેલ છે, ગરીબોને મફત કાયદાની સલાહ આપવાની મંડળીના ૪૦ વર્ષથી ડાયરેકટર છે, ન્યુયોર્કમાં પ્રેકટીસ કરતા હતા. એમણે મારી સાથે બે કલાક બહુ

કોમો શહેરની વસ્તી ૧૨ હજારની છે. શહેર ઈટાલિમાં છે અને બંદર પર સ્ટીમરો આખો દિવસ આવજા કર્યા કરે છે. હજારો લોકો સ્ટીમર દ્વારા આવજા કરે છે.

અમે લ્યુગેનોથી રેલવે માર્ગે પણ અહીં આવી શકત. સીધી રેલવે મિલાન જાય છે; પણ સ્ટીમરોની ટ્રીપ કરવા આ પ્રમાણે કુકવાળાએ ગોઠવ્યું હશે એમ અમે ધાર્યું અને અમને તેમાં ઘણી મોજ આવી. વળી લ્યુસર્નની ઠંડીનો કડકડાટ હજુ મનમાં હતો એટલે અહીંની સુકી ગરમી બહુ આવકારદાયક લાગી.

બંદરનાં સ્ટેશન સામે મોટો ચોક છે. હોટેલમાંથી બંદર જોયું હોય તો ચોપાટીનો કિનારો જ લાગે. એના કાંઠાપર દિવાબત્તી પણ મુંબઇની ચોપાટી જેવી જ થાય છે અને બાજુએ હોટેલો તે ચોપાટીથી વાલકેશ્વરના રસ્તા જેવું વલાણ લેતા લાગે. વળી સામે પર્વત પર કેબલ રેલવે ચઢ ઉતર કરે અને રાત્રે તેમાં દિવા થાય ત્યારે આખો પર્વત સીમલાના પર્વત જેવો દેખાવ આપે. દેખાવો તો એટલા જોયા કે એમાંથી જેટલા યાદ રહેશે તેટલાં બીજાનું સ્મરણ કરાવશે. આનું નામ 'સંસ્મરણો' અને એ યાદ કરાવનાર તરીકેની યોજનાપર પુસ્તકનું નામાભિધાન થયું છે અને તે દૃષ્ટિએ તે સાર્થક છે.

બપોરે જરા આરામ લઇ એક સ્પેશિયલ મોટર કરી. અહીંથી દૂર **વેરેસી** (Verese) કરીને શહેર છે, મિલાનથી ઉલટી બાજુએ છે, લગભગ ૬૦ માઇલ દૂર હશે–ત્યાં ગયા. ત્યાં રસ્તે અનેક દૃશ્યો જોયાં. ખેતરો તો આપણાં ખેતરો જેવાં જ. વેરેસી ગામ મોટું છે. ડુંગર ઉપર એક પાલાસ (Palace) હોટેલ

કે જોઇને સંતોષ થાય. વનસ્પતિને કળાથી શણગારે છે. જંગલી ઝાડો કે વેલાઓ ગમે તેમ ઉગી જાય તેમ નહિ પણ તેને સરખાઇથી રાખેલાં, સરખે અંતરે વાવેલાં અને સરખાઇથી કાપેલાં હોય છે; એટલે કુદરત અને કળાનો બરાબર સુયોગ કરેલો દેખાઇ આવે છે.

આ કોમો સરોવર ઇટાલિને તાબે હોવાથી ઈટાલીઅન સરોવર ગણાય છે. એ ઘણું વિશાળ સરોવર છે.

બપોરે ૧૨-૪૫. કોમો શહેરના સ્ટેશને સ્ટીમરમાંથી ઉતર્યા. સામેજ હોટેલ મેટ્રોપોલ એન્ડ સુસી (Hotel metropole & Suisse) હતી ત્યાં ઉતર્યા. આ હોટેલ સરોવરના કાંઠા પર જ હતી. જીનેવ, મોંટ્રે, ઇન્ટર લાકન, લ્યુસર્ન અને લ્યુગેનોમાં બધી જગ્યાએ સરોવરને કાંઠે હોટેલમાં ઉતર્યા અને હોટેલમાં બેઠા બેઠા સરોવરો જોયાં.

મુંબઇમાં દરિયાનો ઉપયોગ એવીજ રીતે હોટેલવાળાઓએ કર્યો છે, માત્ર અહીં કેટલીક સુઘડતા વધારે દેખાય છે.

સરોવરને કાંઠે હોટેલ હોય તેની બહાર સાંજે બેસવાનું હોય છે, બપોરે ત્યાં ચા પીવાય છે. તે હોટેલ બહારની જગ્યા પણ ઘણી સ્વચ્છ અને આકર્ષક રાખે છે. સાંજે ડીનર પણ જેને એ હોટેલના આંગણાપર લેવું હોય તે ત્યાં લઈ શકે છે અને જેને અંદર હોલમાં ડીનર લેવું હોય તે અંદર લઈ શકે છે. એનાં ટેબલ, ટેબલપરના લેંપ, વિગેરે સર્વ સ્વચ્છ, સુઘડ અને આકર્ષક હોય છે અને એના શેડ પણ એવા સારા કે રસ્તે ચાલનાર પણ ઘડિભર દૂરથી જોઈ રહે. અહીં રસ્તાપર બેસી ખાવામાં કોઇની 'નજર' લાગવાની બીક નથી.

સૌંદર્ય સાથે સામ્ય છે. સ્વીટઝરલાંડમાં અનેક પર્વતો દેખાવો અને શહેરો જોવા લાયક છે. એની વિગત માટે કોઇ પણ સારી ગાઈડ બુક લેવી અને એક સ્વીટઝરલાંડનો નકશો પણ લેવાની જરૂર રહે છે. ખાસ કરીને આલ્પ્સના ઉંચા શિખરો અને હાઈન નદીના ધોધ (ફોલ્સ) બહુ જોવા લાયક છે. દરેક જગ્યાએ હોટેલની પૂરતી સગવડ છે અને આનંદ કરવા નીકળેલા મુસાફરોને શાંતિ મળે, આરામ મળે અને યાદ તાજી રહે એવા અનેક પ્રસંગો સ્વીસ પ્રજાએ તૈયાર કરેલા છે. એના મોટાં જંગલોનો નાશ કરવામાં આવતો નથી, એના કુદરતી સૌંદર્યને બગાડયા વગર એની શોભામાં મનુષ્યકૃત યોજના દ્વારા વધારો કરવામાં આવે છે. અમને એમ લાગતું હતું કે આ પ્રદેશમાં શિયાળામાં મજા નહિ આવતી હોય, પણ અમને કહેવામાં આવ્યું કે શિયાળામાં પણ અહીં રમત ગમતો ઘણી થાય છે અને તે જોવા અથવા તેમાં ભાગ લેવા દેશપરદેશથી અનેક સહેલાણીઓ આવે છે. સેંટ બરનાર્ડ પાસ ખાસ જોવા લાયક છે. બર્નીઝ ઓબરલેન્ડનું ઇન્ટર લાકન તો જરૂર મુખ્ય ભાગ ભજવે છે અને ઝુરિચ, બર્ન અને જીનેવ પણ જરૂર જોવા લાયક છે. ત્યાંથી બ્રીગ અને ઝરમાટ પણ જરૂર જવા લાયક છે અને ઝરમાટમાં ગયા પછી ગોરનાર ગ્રાટ જરૂર જવા લાયક છે. એની ઉંચાઈ ૧૦૨૯૦ ફીટ છે અને ત્યાં અસાધારણ દૃશ્ય છે. મારે વખતનો સંકોચ હતો તેથી કેટલીક અગત્યની જગ્યાઓએ હું જઈ શકયો નહિ. જેટલું જોયું તેટલાનું જ વર્ણન લખ્યું છે. ખરી રીતે હવે ઇટાલિમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ.

કોમોના સરોવરને છેલ્લું નીહાળી લીધું. કોમો (como) સરોવર ઇટાલિમાં જ છે પણ, અહીં સુધીનું કુલ સૃષ્ટિસૌંદર્ય

સ્વીટઝરલાંડ જેવું હતું તેથી અમારી નજરે સ્વીટઝરલાંડ આજેજ છોડીએ છીએ એમ લાગતું હતું.

સ્વીટઝરલાંડની વસ્તી ૪૦ લાખની ગણાય છે. આ પ્રજા નાની છે પણ ઘણી ઉદ્યમી છે. એની હોટેલો ઘણી સુંદર અને સારી વ્યવસ્થાવાળી હોય છે. હોટેલનાં સ્થાનો પણ બધી જગ્યાએ મોટા સરોવર ઉપર આવેલાં છે અને તેમની સામે ઘણો સારો બગિચો હોય છે એટલે એકંદરે કુદરતનાં સૌંદર્ય સાથે મનુષ્યકૃત ખૂબિઓનું મિલાવટ બહુ સુંદર દેખાય છે. હોટેલના ભાવ આકરા તો ખરા. લડાઇ પહેલાના ભાવો કરતાં લગભગ બેવડા છે પણ સગવડ ઘણી જળવાય છે. હિંદીઓની સગવડ પણ બહુ સારી રીતે જાળવે છે; જરા પણ ભેદભાવનું નામ નહિ અને આપણે વેજીટેરીઅન તરીકે રહેવાનું જણાવીએ એટલે તે પ્રમાણેની બધી સગવડ ખાસ કરી આપે છે. એનો જૂદો વધારે ચાર્જ કાંઇ આપવો પડતો નથી.

આ સૃષ્ટિસૌંદર્યમાંથી નીકળી હવે મનુષ્યકૃત શોભાઓ અને કળાના નમુનાઓ જોવા જવાનું હતું. જંગલ, પહાડ, નદી, સરોવર, વહેતાં ઝરણાં, ઝાડો, વૃક્ષ તથા ઘનઘટાને બદલે મોટાં શહેરોની ધમાલમાં પડવાનું હતું. એક વાત મને ચોક્કસ લાગી કે જો પ્રથમ ઇટાલિ જોઈ, પછી સ્વીટઝરલાંડ ગયો હોત તો વધારે સારૂં હતું. ઇટાલિમાં સૃષ્ટિસૌંદર્યને સ્થાને સ્થાપત્ય કળાના અને શિલ્પના ઘણા નમુનાઓ જોવાના હોય છે, તે જોયા પછી જો સૃષ્ટિસૌંદર્ય જોવાનું થાય તો વધારે રસ આવે. બીજી વાત એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે સ્વીટઝરલાંડમાં બનતા સુધી અજવાળીઆ પક્ષમાં જવાય તો વધારે સારૂં. તેમાં પણ આઠમથી

પુનમ સુધી વધારે બહાર આવે છે. જો કે ત્યાં અજવાળિયામાં ચંદ્રની જ્યોત્સ્ના હોયજ એમ ધારવાનું નથી, કારણ કે વાદળાંનો ભય તો જરૂર રહેજ; પણ અજવાળિયામાં ચંદ્રજ્યોત્સ્નાનો પ્રકાશ સરોવરમાં પડતો જોવાની તક (ચાન્સ) રહે છે અને સરોવરમાં રાત્રે આનંદસહેલ (એક્સકર્ઝન) થઈ શકે છે. આ બન્ને સૂચના લક્ષમાં રાખવા જેવી છે. હું તો ત્યાં વદ પક્ષમાં ગયો હતો એટલે આ લાભ મને મળી શક્યો નહિ.

ઑગસ્ટની ૧ લી તારિખે બપોરે ૩॥ વાગ્યે કોમોના સ્ટેશનપર આવ્યા.

ત્યાંથી મિલાનનો રસ્તો ૧॥ કલાકનો છે. ગાડી જરા મોડી હતી. ઇટાલીઅન રેલવેનાં ઇંજિનો ઘણાં મોટાં અને ગાડીઓ ચીકાર હોય છે.

મિલાન–Milano.

સાંજે પાંચ વાગ્યા પછી મિલાનનાં સેંટ્રલ સ્ટેશને ઉતરી, સ્ટેશનથી પાંચ મીનિટને રસ્તે 'હોટેલ ડુ નોર્ડ' (Hotel du nord)માં ગયા. આજે રવિવાર હતો એટલે બજારો બધાં બંધ હતાં. બાજુમાં એક નાનો સુંદર બગિચો હતો ત્યાં ફર્યા.

મિલાન શહેરની વસ્તી સાતથી આઠ લાખની છે. શહેર ઘણું મોટું અને મુંબઇ જેવું લાગે છે. અહીંનાં ઘરો ઉપર કાળાશ

નંજીવી અને મુંબઈ જેવું બધે ઝાકઝમાળ લાગે છે. શહેરના રસ્તાઓ પણ સારા છે. ઘરને ત્રણ અથવા ચાર માળો હોય છે. લોંબાર્ડી પરગણાનું ઇટાલિનું આ મુખ્ય શહેર છે. શહેરમાં વેપાર ઘણો સારો છે અને શહેર સુઘડ અને સુંદર દેખાય છે. શહેરમાં ટ્રામ, ટેક્સી તથા ગાડી ઘણી મળે છે અને ભાડાના દર રીતસરના છે. એનું ઈટાલીઅન ભાષામાં નામ Milano મિલાનો છે. એમાં રેશમ વિગેરેનાં ઘણાં કારખાનાં છે અને એમાં ધનવાનો પણ ઘણા વસે છે. ઈટાલિમાં એ કારણે આ શહેરની અગત્ય ઘણી ગણાય છે. એનો ઇતિહાસ પણ ઘણો જૂનો છે.

હોટેલની બહાર મોટો ચોક અને તેની બહાર મોટો દરવાજો છે. આજે સારો–ઉઘાડવાળો દિવસ હોવાથી જમવાનું સાંજે એ ચોગાનમાં હતું. એમાં વીજળી પણ ગોઠવી છે એટલે દરેક ટેબલની નીચેથી પ્લગ દબાવવાથી વીજળી આવે છે અને જમતાં હોઇએ ત્યાં એક સાથે દિવા થઈ જાય છે. ટેબલ લેંપ ઉપરના શેડો પણ ઘણા સરસ હોવાથી આખો દેખાવ રમણીય થઈ રહે છે.

બીજે દીવસે સવારે ઉઠી કુકની સવારની સહેલગાહ લીધી. સર્વથી અગત્યનું સ્થળ અહીં **ડુમોનું દેવળ** છે. Piazza del duomo નામના લતામાં તે આવેલું છે. એ મંદિરનું–દેવળનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. એનું ચિત્ર જોવાથી પણ એનો ખ્યાલ આવી શકે તેમ નથી. એની બરાબર સામે વીક્ટર ઇમેન્યુઅલનું ઘણું સુંદર પુતળું છે. એના દરવાજા લોઢાના છે: એના ઉપર આખું બાઇબલ લોઢાના ઉતાર કામમાં ઉપાડયું છે. એ દરવાજો ઘણી કારિગીરીવાળો છે.

એ કેથીડ્રલની લંબાઈ ૧૬૨ વાર અને પહોળાઈ ૯૬ વાર છે. રસ્તાપરનો મુખભાગ (facade ફેસેડ) ૭૩ વાર છે. એનાથી વધારે મોટાં માત્ર બે દેવળો દુનિયામાં છે એમ ત્યાં કહેવામાં આવ્યું: એક રોમનું સેંટપીટર અને બીજું સ્પેનનું સેવીલ કેથીડ્રલ. એ દેવળની બહારનીજ શોભા એવી સુંદર છે કે દૂરથી જોતાં એ માણસને મોહમુગ્ધ બનાવી દે. જબરા અણીદાર મિનારાઓ (સ્પાયરો) અને સીધા આરકો છે. લંડનનું સેંટપોલનું દેવળ આની પાસે કાંઇ હિસાબમાં નથી. એનાં સ્થાપત્ય અને શિલ્પ અદ્દભુત છે. એમાં વચ્ચે બાવન થાંભલા છે તે પ્રત્યેક એક સળંગ આરસના છે અને ઘણા ઊંચા અને પહોળા છે. દરેકની ઊંચાઇ લગભગ ૮૦ ફીટ જેટલી હશે. રસ્તાપરથી-ઘુમટ (ડોમ)ની ઊંચાઈ ૧૫૫ ફીટ છે. એમાં રસ્તાપરનાં અને અંદરનાં મળીને બે હજાર પુતળાંઓ મૂકયાં છે. અંદર દાખલ થઇ નજર કરે તો માણસ મુગ્ધ થઇ જાય એવી એની સ્વચ્છતા અને એવું શિલ્પકામ છે. હજારો માણસો એક સાથે બેસી શકે એવો એનો અંદરનો રંગમંડપ છે. એ મંદિરને ઈ. સ. ૧૩૮૬ માં બાંધવા માંડેલું. એ આખું આરસનું છે, ઘણું ભવ્ય છે અને અતિ આકર્ષક છે. એની પાસે જઇએ ત્યારે શિલ્પનો નમુનો કેવો હોય તેનો ખ્યાલ આવે છે. કદાચ રાણકપુરનું જૈન મંદિર આથી પણ મોટું હશે પણ આપણી પાસે કાંઇ ફોટા નહિ કે માપ નહિ એટલે કલ્પના ઉપર નિભાવવું પડે. આપણી ખરી કિમતી ચીજોની આપણે પૂરી જાહેરાત પણ કરી શકતા નથી એ ખરા ખેદનો વિષય છે. આપણાં ભવ્ય મંદિરોનાં વર્ણનનાં પુસ્તકો અને ચિત્ર-સંગ્રહ (આલ્બમો) હોય તો આપણા પૂર્વજો આપણને કેવો વારસો આપી ગયા છે તે જરા બતાવી શકાય, દુનિયાને એનો ખ્યાલ પણ

આપી શકાય. આ જમાનામાં એ પ્રકારે જાહેરાત કરવાની જરૂર છે. હજારો મુસાફરો આવે તે દેશને સમૃદ્ધ કરી જાય છે અને આખી દુનીઆમાં પ્રશંસા થતાં ઉત્તેજન મળે છે.

ડુમોનું દેવળ ૧૩૮૬ માં બાંધવા માંડેલું તે કારીગર અને માલીકો વચ્ચેના મતભેદ વિગેરે કારણે વચ્ચે કામ બંધ થયું. આખરે સને ૧૫૦૦ માં પૂરૂં થયું. એમાં જે પુતળાંઓ છે તે અદ્‌ભુત છે. એનું શિલ્પકામ ગોથીક (Gothic) છે, આખું મંદિર આરસનું છે, જોયા વગર એનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે. આવું સુંદર મંદિર યુરોપમાં અત્યાર સુધી એક પણ જોયેલું નહિ એથી એને બહુ બારીકાઈથી જોયું. એના દરવાજાથી માંડીને આખો અંદરનો ભાગ પ્રભાવ પાડે એવો સુંદર છે. Lofty! Majestic! એવા શબ્દો મુખમાંથી નીકળી ગયા વગર રહે નહિ.

એની બહુ નજીકમાં Della Scalla ડેલા સ્કાલા નામનું મોટું ઓપેરા નાટ્યગૃહ છે. એ આખી દુનિયામાં મોટામાં મોટું નાટ્યગૃહ છે અને અત્રેની સરકારને તાબે છે. પણ એ મે માસની આખરે બંધ થાય છે. એમાં નાટક થાય ત્યારે બહુજ સુંદર થાય છે એમ કહેવાય છે. અમને તે જોવાનો લાભ મળ્યો નહિ.

લિઓનાર્ડો ડી'વીન્ચી (Leonardo de Vinchi)નું **સ્મારક (મોન્યુમેન્ટ)** ત્યાર પછી જોયું. ડોમો અને આ મોન્યુમેન્ટના દરવાજા પર જે કોતર કામ લોઢામાં ઉપસાવ્યું છે તે અજબ છે. આખું બાઈબલ ચીતર્યું છે. દરવાજા જાણે આજેજ બનાવ્યા હોય તેવા ચોકખા લાગે છે.

એની બાજુમાં **સાંટા મારીઆ** (Sta Maria delle

Grazic) આવે છે. એમાં લાસ્ટ સપર (Last supper) છેલ્લાં ભોજનનું ચિત્ર ડી' વીન્ચીનું ચીતરેલું જોવાલાયક ગણાય છે. એ ચિત્ર બીસ્માર હાલતમાં છે. એ જગ્યાએ વચ્ચે નેપોલી-અનના સમયમાં ઘોડા બાંધવામાં આવતા હતા. કેટલીકવાર, મોટી જગ્યાઓના શા હવાલ થાય છે તે જાણવા જેવું છે. એક માણ-સને એ જગ્યાએ નીચેથી બારણું કરવાનો વિચાર થયો એટલે આવા અનુપમ ગણાતા ચિત્રનો નીચેનો ભાગ કાપી નાખી બારણું મૂક્યું. પુરાણી ચીજોનો આવી રીતે અજ્ઞાનથી નાશ થાય છે. એ લાસ્ટ સપરનું ચિત્ર એટલે જીસસ ક્રાઇસ્ટને ક્રોસપર ચઢાવ્યા તે પહેલાં તેમણે પોતાના શિષ્યો સાથે જે છેલ્લું સપર-જમણ લીધું તેનું એ ચિત્ર છે. એમાં ખૂબિ એ છે કે એ વખતે એના બધા શિષ્યો હાજર છે. જેનાં મનમાં કપટ હતું તે જુડાસને તેવો ચીતર્યો છે. દૂરથી ભાવ એવો બતાવ્યો છે કે જાણે ભાણા પર પીરસેલી વસ્તુઓ આબેહુબ પડેલી લાગે. ચિત્રકામ સુંદર છે. એ ચિત્રની હજારો નકલ થઇ છે. દરેક ચિત્રશાળા જોવા જઇએ ત્યાં લાસ્ટ સપરનું ચિત્ર તો જરૂર હોયજ.

એની પાસે **બ્રેરા પેલેસ** (Brera palace) છે. એ Piazza de Breraના નામથી ઓળખાય છે. એ મિલાનની સારામાં સારી ચિત્રશાળા (પીકચર ગેલેરી) છે. એમાં બહુ સારાં ચિત્રો છે. લિઓનાર્ડો ડી'વીંચીના શિષ્યોનાં ઘણાં સુંદર ચિત્રો એમાં છે. ખાસ જોવા લાયક ચિત્રો 'સેંટ જોસફ અને વરજીન મેરીનાં લગ્ન'નું છે. એ રાફેલ (Raphael)નું અતિ સુંદર ચિત્રકામ ગણાય છે. **ગીડોરિનિ** (Guidorini)નું 'સેંટપીટર અને સેંટપોલ'નું ચિત્ર પણ સુંદર છે. **આલબાનિ**નું 'ડાન્સીંગ ક્યુપીડ્સ'નું ચિત્ર પણ એટલું

જે વખણાય છે. આમાં એક ઓસી નામના ચિતારાએ વીંચીના લાસ્ટ સપરનાં ચિત્રની નકલ મૂકી છે પણ અસલ પાસે એની કાંઇ કિંમત નથી. આ પીકચર ગેલેરીમાં પાર વગરના ખરો છે. સાત ઓરડા તો એકલા લોમ્બાર્ડ અથવા મિલાન સ્કૂલનાં ચિત્રોનાં છે અને ઘણાં ચિત્રો ખાસ જોવા લાયક છે. દીવસોની ફુરસદ હોય તોજ આ ગેલેરી ધારી ધારીને જોઇ શકાય. ટીશીયન (Titian) નામનો ચિત્રકાર તથા બીજા ઘણા ચિત્રકારો આ લોંબાર્ડી સ્કૂલના થઇ ગયા, તેના જોવા લાયક ચિત્રના નમુના આ ચિત્રશાળામાં છે. અહીં બીજી ઇટાલિયન સ્કૂલોનાં ચિત્રોના પણ ત્રણ ઓરડા છે. કેટલાંક ભીંત ઉપરનાં ચિત્રકામ ફ્રેસ્કો–પણ મજાનાં છે.

અહીં **સુલેહની કમાન** arch of peace (Sampione) બહુ સુંદર છે. એની નીચે થઇને પસાર થઇએ ત્યારે પેરિસની આર્ચ–કમાન–યાદ આવ્યા વગર રહે નહિ. અરિના (arena) આંગણ–સામેથી દેખાય છે. સેંટ એટારજીઓ (St. Eustorgeo)નું દેવળ અને સેંટ એમ્બ્રોજીઓનું દેવળ ઉપર ટપકે જોઇ નાખવા જેવાં છે.

મિલાનમાં મને સૌથી વધારે આકર્ષક સ્થળ એનું કબ્રસ્તાન–સીમેટરી (Cemetery) લાગ્યું. એનું નામ Cimetero Monumentale છે. એ શહેરથી દોઢ માઇલ દૂર છે. જરૂર જોવા જેવું છે. એ ડુમોથી ચઢતું ન હોય તો પણ એની અગત્ય જરા પણ ઓછી નથી. એણે પચાસ એકર જમીન રોકી છે. એનો દાખલ થવાનો દરવાજો ઘણો સુંદર છે. અંદર એકએકથી ચઢીઆતી લગભગ આઠસે કબરો છે. એ નાની મોટી દેરીઓ જેવી હોય છે, દરેકના આકાર જૂદા હોય છે, દરેક કળાથી

વાળો રસ્તો (આરકેડ) બનાવ્યો છે. અમે ઉપર ઊભા ઊભા માણસોને આવતા જતા જોયા તો અજબ દેખાવ લાગ્યો. આવો ભવ્ય આરકેડ કોઈ જગ્યાએ જોવામાં આવ્યો નથી. ત્યાં ગાડી ઘોડા મોટર આવી શકતા નથી પણ હજારો માણસો આવજા કરે છે અને બાજુમાં કાફે હાઉસો વિગેરે છે. એની બાંધણી કેવી રીતે કરી હશે તે સમજવું મુશ્કેલ પડે તેવું છે. એમાં વળી અનેકભાવવાહી ચિત્રકામ કરેલ છે. એ આરકેડ નીચે કલાકો બેસી રહીએ તો પણ કંટાળો આવે તેવું નથી. એક તો મિલાન મોટું શહેર એટલે હજારો લોકોની અવર જવર રહી અને તેમાં ઘાટસર દીપે તેવો આરકેડ એટલે બહુ શોભા જામે છે. મિલાન જનારે આ બજારનો આરકેડ જરૂર જોવા જેવો છે.

પેવીઆ. પછી અમે ખાસ મોટર કરી પેવીઆ (Pavia) ગયા. પેવીઆનો રસ્તાનું સમારકામ ચાલતું હતું તેથી રસ્તો ઘણો ખરાબ હતો એટલે અમને જરા અગવડ પડી. રસ્તો એક મોટી કેનાલ-નહેરની બાજુમાં છે. નહેર ઠેઠ મિલાન સુધી જાય છે અને તેમાં નાનાં વહાણો અને મછવા ચાલે છે. ચલાવવાની સગવડ એટલી કે રસ્તાપર માણસ એક દોરડું હાથમાં રાખી આખા મછવાને પાણીમાં ખેંચી જાય એટલે ગાડા ખરચનો ઘણો બચાવ થાય છે.

પેવીઆમાં સરટોસા ડ' પેવીઆ Certosa di Pavia નું દેવળ અદ્ભુત છે. એમાં લગભગ વીશ ગોખોમાં જે ચિત્રકામ કર્યું છે તે અનુપમ છે. ઘણાં ચિત્રો તો જડાવ–Mosaic–કામનાં છે એટલે આપણને દૂરથી ચિતરેલ લાગે પણ મોઝેઇકના પંચરંગી નાના ટુકડાનાં–એ ચિત્રો બનાવેલાં છે; અજબ કારી·

રાત્રે ૧૦-૪૫ નીકળવાનું હતું. વેગોલી (Wagonslit) કારમાં બેઠા. એ ગાડીમાં દરેક કંમ્પાર્ટમેન્ટમાં બે ઉતારૂને બેસવાની સગવડ હોય છે. અંદરની સગવડો ઘણી અને કાર સલૂન જેવીજ લાગે. એને International Car પણ કહે છે. એમાં રાત્રે સુવાની ઘણી સરસ સગવડ હોય છે. યુરોપમાં બિસ્તરો લઇને મુસાફ્રરી કરવાની હોતીજ નથી. સુવું હોય તો પૈસા આપવા પડે અને પૈસા આપે તો ઓઢવાનાં તથા ઓશીકાં વિગેરે સર્વ મળે અને નહિ તો બેસી રહેવાનું. મતલબ બિસ્તરાનો તો કશો ઉપયોગ ત્યાં છેજ નહિ.

વાગોલી કારનું વર્ણન આગળ કર્યુ છે. એમાં બધી જાતની સગવડ હોય છે અને ટુવાલ કે પીવાના પાણીની કે વાંચવાની નાની લાઇટની સગવડ પણ ભૂલ્યા નથી.

લીઅન કળામાં તેનો સમાવેશ થાય છે છતાં એની શાખા જૂદી હોવાનું કારણ એ છે કે એના ચિતારા મુખનો વિભાગ સારો ચીતરવામાં બહુ કુશળતા બતાવતા હતા. ઇટાલિની કળા આ શહેરમાં ભર યુવાવસ્થામાં આવી એમ કહેવાય છે. જેટલું એ કળાની બાબતમાં અગ્રગણ્ય શહેર છે તેટલુંજ ભાષાસાહિત્યમાં પણ એનું સ્થાન સુંદર છે. ફ્લોરેન્સ આરનો (Arno) નદિને કાંઠે આવેલું છે.

ફ્લોરેન્સમાં મેડિચિ (medici) નામના ડયુકોનું ઘણા વર્ષ રાજ્ય રહ્યું. મેડિચિ કુટુંબે પોપ પણ આપ્યા છે એટલે કે એ પોપ મેડિચિ કુટુંબના થયા છે. ફ્લોરેન્સ ખરેખરૂં એના પંદરમી સદીના ત્રણ મહાન કળાકારો માટે વખણાય છેઃ માઇકલ એન્જેલો (Michael Angelo) લીઓનાર્ડો ડા વીંચી Leonardo da Vinci અને રફેલ Raphael એ ત્રણ ફ્લોરેન્સના ખરા જીવન હતા. બીજા ટાડીઓ અને ઓકાશીઓ વિગેરે પણ ઘણા જાણીતા ચિત્રકારો અને શીલ્પીઓ ત્યાં થયા છે; પણ પંદરમી સદીનું નુર તો ઉપરના ત્રણ ગણાય છે. વળી ઇટાલિમાં ઇ. સ. ૧૪૦૨ માં Renaissance 'નવજીવન' આવ્યું તે વખતે કળાવિભાગમાં જે મોટો ફેરફાર થયો, કળાની નવીન દિશાઓ ખીલી અને જૂના ઝભાઓ ઉતારી નાખ્યા તેને માટે પણ ફ્લોરેન્સને ઘણું માન ઘટે છે. એના ખરા ઉદ્ધારક મેડિચિ અને તેનું કુટુંબ હતું. ફ્લોરેન્સ ઉપર તેમનો દોર ઘણી પેઢી સુધી રહ્યો. શીલ્પકામ અને પુતળાંની કારીગિરીમાં પણ ફ્લોરેન્સે પંદરમી સદીમાં સારો ભાગ ભજવ્યો, પણ અંતે માઇકલ એંજેલો રોમ ગયો અને ત્યાર પછી ફ્લોરેન્સની 'સ્કૂલમાં ખાસ જીવ જેવું રહ્યું

ચામાં તે મશહુર છે. એનો, ચિત્ર અને પુતળાંનો સંગ્રહ ઘણો મોટો છે અને આખી દુનિયામાં વખણાય છે. એની ઉપર ચઢ-વાના ૧૨૬ પગથિયા છે પણ લીફ્ટથી ચઢાય છે. લીફ્ટમાં એક સાથે દશ માણસ બેસે છે પણ આવતાં જતાં એને વખત ઘણો લાગે છે. ફ્લોરેન્સની સ્કૂલનો બરાબર અભ્યાસ કરવો હોય તેને માટે આ લાઇબ્રેરી–ગેલેરી બહુ સુંદર સ્થાન છે. એમાં બધી સ્કૂલોનાં ચિત્રો છે. એમાં પુતળાં પણ બહુ જોવા લાયક છે. ખાસ કરીને રફેલનાં ચિત્રો, રોમાનોનાં ચિત્રો અને રેનોલ્ડનાં ચિત્રો જોવા લાયક છે. આખી લાઇબ્રેરીનું પ્રત્યેક ચિત્ર નીહાળીને જોતાં તો દિવસો લાગે.

વેનીસની સ્કૂલનાં પેઇન્ટીંગો પણ અહીં ઘણાં છે અને બહુ સુંદર છે. બેલીનીનું મેડોનાનું ચિત્ર બહુ સારૂં છે. બોટીસેલીના પાર વગરનાં ચિત્રો બહુ જોવા લાયક છે. લીઓનાર્ડો વીન્ચીનાં પણ સુંદર છે.

મેકીઆવેલી Mechhiavelli અહીં થઇ ગયો અને મોટો ખગોળવેત્તા ગેલીલીઓ Galileo આ ભૂમિનો પુત્ર હતો.

અમે શહેર જોવા ચાલ્યા. સર્વથી પ્રથમ ડુમો (Duomo or Meria dal fiore) નામનું કેથીડ્રલ જોયું. એનું કામ સને ૧૨૯૮ માં શરૂ થયું હતું. એનો ઉપરનો ઘુમટ (ડોમ) ઘણો જબરો ગણાય છે અને પરદેશથી અનેક શિલ્પીઓ એને જોવા માટે ફ્લોરેન્સ ખાસ આવે છે. ઉપર સુધીની નીચેથી ઉંચાઈ ૩૫૬ ફીટ છે. એ દેવળ જોવા લાયક છે. થાંભલા ઘણા જબરા અને ખાસ કરીને એનાં બ્રોંઝનાં બારણાં બહુ જોવા લાયક છે. એની બાજુમાં બેપ્ટીસ્ટ્રી Baptistery અને કેંપેનાઇલ Campanile બન્ને શિલ્પની નજરે જોવા લાયક છે.

રસ્તાના ચોકમાં કેટલાંક ઘણાં સુંદર પુતળાં છે. એ દરેક ધારી ધારીને જોવા લાયક છે. એમાં લડતો લડાયક યોદ્ધો (gladiator) વિગેરે કેટલાંક પુતળાં બહુ સુંદર છે. ફ્લોરેન્સમાં માઇકલ એંજેલોએ ઘણાં કામો આરંભેલાં પણ એને પોપે રોમમાં બોલાવી લીધો તેથી તે કામો અધુરાં રહી ગયાં છે. આવાં અધુરાં કામો પણ જોવામાં આવે છે. એંજેલો પૂતળાં બનાવતો હતો અને ચિત્રકાર તરીકે પણ જબરો હતો. એ ચોકમાં નેપ્ચ્યુનનો ફુવારો બહુ સુંદર છે.

ફ્લોરેન્સમાં ડાન્ટે (Dante)નું ઘર બતાવવામાં આવે છે. એ જૂના જમાનાનું ઘર બહારથી જરા જોઇ જવા જેવું છે.

ફ્લોરેન્સનું ઘણું જોવા યોગ્ય સ્થળ તે તેની યુફિઝિ ગેલેરી છે. એનું નામ Galleria degli Uffizi છે. આખી દુનિ-

ક્યાંથી આવી શકે ? બાકી ધરાયલી પ્રજા એની ખરી કિંમત કરે છે અને એણે કેવી કિંમત કરી છે તે અહીં નજરે જોવાય છે. એ પ્રજા સુંદર ચિત્રકાર કે શિલ્પીને રાજાની પડખે સ્થાન આપે છે, એના મરણ પછી એનાં જીવનચરિતો લખાય છે અને સેંકડો વર્ષો સુધી એને યાદ કરવામાં આવે છે. ચિત્રમાં રંગ કેટલો જોયો તેના આંકડા અહીં મૂકાતા નથી; ભાવવાહી વસ્તુની કિંમત થાય છે. માઇકલ એંજેલોના એક એક ચિત્રના લાખો રૂપિયાની કિંમત થાય છે, તે જોવાની એકવાર આવડત થઇ જાય તો કિંમત કરતાં આવડે.

બપોરે બે ઘોડાની ગાડીઓમાં જવાનું હતું. ઠંડે કોઠે ઘોડા ચાલતા હતા. ત્રણ માઇલનો એક બુલવાર્ડ જેવો રસ્તો આવે છે. તેની પહેલાં મેડિચિ કુટુંબની દાટવાની જગ્યા આવી. એનું પણ અજબ કામ છે. દશ લાખ પાઉન્ડ ખરચ્યા છતાં અધુરૂં રહ્યું છે.

એમાં રાત અને દિવસ (Night & Day)નું સજીવારોપણ (personification) બહુ મજાનું છે, એમાં ખરો ભાવ આણ્યો છે. તેની સામે ઉષા અને સંધ્યા (Dawn & Twilight) પણ ખરેખર જોવા લાયક છે. આ બધાં આરસનાં પુતળાં છે. એ પુતળાં માઇકલ એંજેલોનાં બનાવેલાં છે.

વીલા ડી કોલીને રસ્તે ત્રણ માઇલ ચાલ્યા ત્યાં માઇકલ એંજેલોનો સ્કવેર (ચોગાન) આવ્યો. તેમાં વચ્ચે એંજેલોનું મોટું બાવલું મૂક્યું છે. ત્યાંથી નદી, શહેરોના દેખાવ જોવા લાયક છે. એને promanade પ્રોમાનાડ કહે છે. આ જગ્યાએથી આખા ફ્લોરેન્સનું દૃશ્ય ઘણું રમણીય દેખાય છે. એ દેખાવને ‘ પેનોરામા ’ કહે છે.

વનાર ગાઇડ હુશિયાર હોય તો થોડા વખતમાં ઘણું જોઈ શકાય છે. સંગ્રહને બહુ સુંદર રીતે જાળવ્યો છે.

એની અંદરથી Pitti gallery માં જઇ શકાય છે. તે ઘણી દૂર છે પણ અંદરથીજ રસ્તો કાઢ્યો છે. રસ્તાના કોરીડરમાં સેંકડો ચિત્રો આવે છે તેના ઉપર ચાલતા નજર નાખતા જવી. એમાં રોમના રાજાનાં અને પોપોનાં ચિત્રો ઘણાખરાં આવે છે. Franciscan church of santa crose અને Loggia dei Lanzi પણ જોવા લાયક છે.

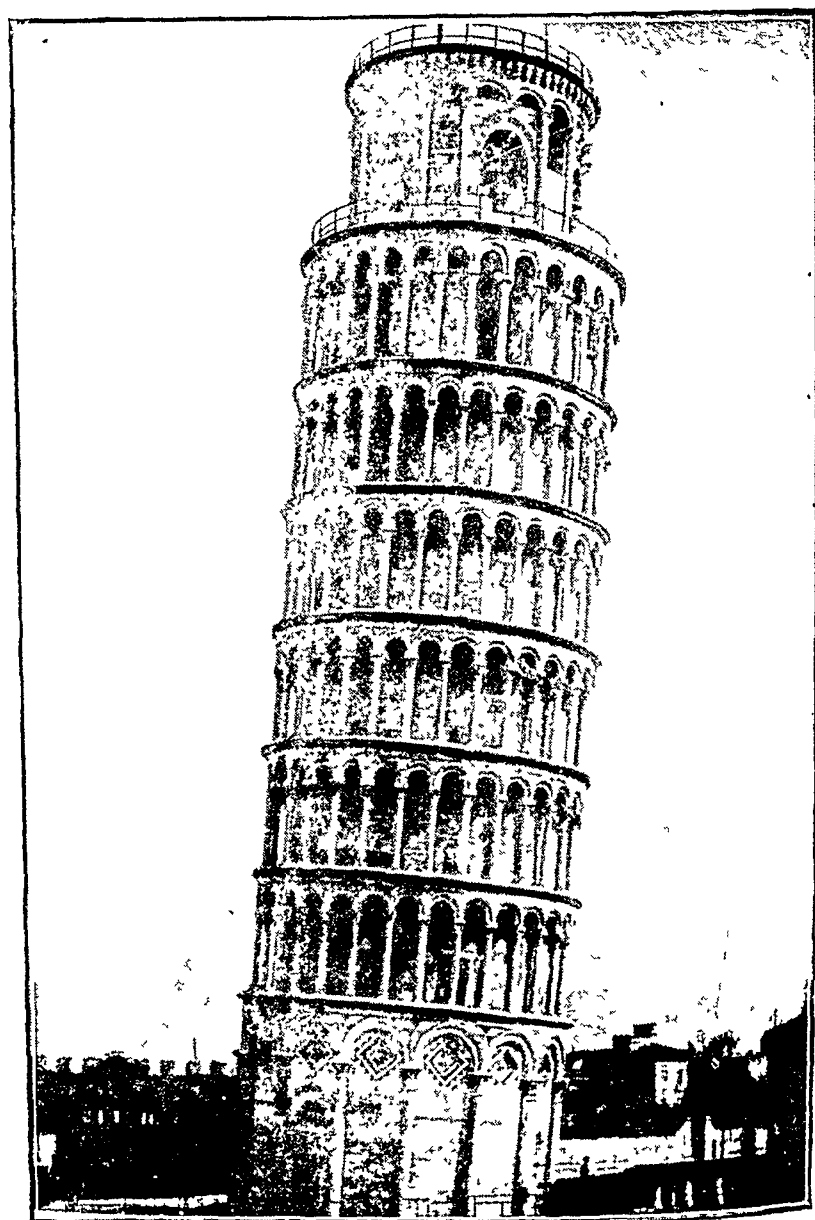
ફ્લોરેન્સ જોતાં એક વાત મગજ પર બરાબર ઠસે છે: આર્ટ-કળા શી ચીજ છે તેનો યુરોપીઅનોને સુંદર ખ્યાલ આવેલો અને તેને જાળવી રાખવા તેમણે ઘણો સારો પ્રયત્ન કરેલો એમાં જરા પણ શક નથી. જે પ્રજા એક પેઇન્ટીંગના ત્રીશ ચાળીશ હજાર પાઉન્ડ આપી શકે તેને કળાની કેવી કદર હશે તે વિચારવા જેવું છે. એ પ્રજાનું ખરૂં ધન કળાવિભાગના પોષણમાં બરાબર વપરાય છે અને ચિત્ર કે શિલ્પ કેવું હોય તે તે સમજે છે. એક માણસ ઉભો હોય તો તેનાં અંગ પ્રત્યંગ કેવાં હોય તેનો અભ્યાસ કરે છે અને anatomy શારીર શાસ્ત્ર તો એટલું સારૂં જાણે કે માપ વગરનું એક અંગ ન હોય. બે ઇંચના શરીર પર ચાર ઇંચિની પાઘડી યુરોપમાં છેજ નહિ. પ્રત્યેક શિલ્પ મનુષ્યને માપીને ઘાટસરતું કર્યું છે. રંગ પૂરવામાં ભાવ એવો લાવે કે દરિયો બતાવવો હોય તો બરાબર બતાવે, જંગલ હોય તો જંગલ. એ જોનારની કલ્પના ઉપર છોડવામાં આવતું નથી પણ ચિત્રમાં બરાબર બતાવવામાં-ઉતારવામાં આવે છે. ચિત્રને દૂરથી જોવામાં આવે છે. જ્યાં ખાવાના વાંધા હોય તે પ્રજાને કળાની કિંમત

ચર્ચ ઓફ સાંટા ઓસ (Santa Croze) મજાનું છે. એમાં માઇકલ એંજેલો, ગેલીલીઓ, મેકીઆવેલીને દાટવામાં આવ્યા છે. એ દરેકનાં પુતળાં પણ છે. ડાન્ટેની જગ્યા છે પણ તેને અહીં દાટેલ નથી. એને રેવેના (Revana)માં દાટવામાં આવેલ છે.

શહેરની વચ્ચે ચોક છે તેની પાસે Piazza della Signoria છે. એમાં ઘણી ઐતિહાસિક બાબતો છે. એમાં Hercules and Bacchus નું પુતળું ખાસ વખણાય છે.

ફ્લોરેન્સનું વર્ણન લખવા બેસીએ તો પાર આવે તેમ નથી. એમાં એટલી કારીગિરીની ચીજો છે કે પ્રત્યેક માટે લખવું મુશ્કેલ પડે. ઇટાલિ આવનારે આ શહેર જોવા જેવું છે અને ખાસ કરીને જેટલો વખત મળે તેટલો તેની ગેલેરી જોવામાં ગાળવા જેવો છે. એ જોવાથી જૂદી જૂદી ચિત્રકળાનો ખરો ખ્યાલ આવશે અને ખ્યાલ નહિ આવે તો અપૂર્વ ચીજો જોવાની તક અને સંતોષ તો જરૂર મળશે.

ફ્લોરેન્સની બાંધણી જૂની પદ્ધતિની પણ સારી છે. અમે જે હોટેલ બેલીઓનીમાં ઉતર્યા હતા તે પણ મજાની છે. ખબર ન હોય, તપાસ ન કરીએ તો કેટલા છેતરાઇએ તેનો અહીં ખ્યાલ આવ્યો. સાંજે આવી હોટેલવાળાને પૂછ્યું તો લીરાના ભાવ પાઉન્ડના ૧૩૮ કહ્યા. અમે છાપામાં ઘણા વધારે વાંચેલા એટલે તુરંત કુકની ઓફીસમાં જઇ ૧૪૬ ના ભાવે પાઉન્ડ વટાવ્યા. અસલ લીરાના ભાવ ઘણા હશે પણ અત્યારે તે પડી ગયા છે, લીરા એટલે અત્યારને ભાવે આપણો દોઢ આનો થાય. લીરાની નોટો આવે છે. સેંટીમના નાના મોટા સીક્કા આવે છે. એક સેંટીમનો સીક્કો ઘણો શોધ્યો પણ મળ્યો નહિ. હાલ એક સેંટીમમાં

લીનીંગ ટાવર (પીઝા. ઇટાલિ). [પૃ ૨૭૭

પ્રતિધ્વનિ (echo) બહુ લાંબો વખત ચાલતો હતો. ત્યાં અવાજનું દશવાર પુનરાવર્તન થતું હતું. મારા મિત્રે પણ ગળાના અવાજ કર્યા. બરાબર લાંબો પડઘો પડતો હતો. એમાં એક કરારા આરસનું પુલપીટ બહુ મજાનું છે. તેની કારીગિરી સુંદર અને ભાવવાહી છે.

પણ પીઝાની સુંદર ચીજ તો એનો **ઢળતો મિનારો** Leaning tower (**લીનીંગ ટાવર**) છે. એને Campanile પણ કહેવાય છે. એ ઘણો આડો ટાવર છે. એના આઠ માળ છે. કુલ પગથીઆ ૨૯૭ છે. ત્રણ માળ સુધી તો માળની સપાટ ભૂમિ પણ આડી છે પણ ચોથા માળથી સપાટ ભાગ સીધો આવે છે. એટલે ટાવર બન્યા પછી નમી ગયો કે બનાવ્યોજ વાંકો તે સમજાતું નથી. જમીનમાંથી ધરતીકંપ સામે બચાવ માટે પણ તેમ કર્યું હોય એમ ધારવામાં આવે છે. કડીઆની દોરી (પ્લમ લાઇન) મૂકીએ તો ૨૫ ડીગ્રી વાંકો છે. તેર ફીટ આડો જાય છે. અતિ આશ્ચર્યકારક ચીજ છે. ઉપરથી આખા શહેરનો અને દૂર આવેલો કરારાનો પર્વત જેમાંથી કરારા આરસ નીકળે છે તેનો વ્યુ–દેખાવ–મજાનો છે. સડક, રેલવે, ખેતરો, અને ગામ બહુ મજાનાં દેખાય છે. આ ટાવર પર ચઢતાં દરેક માળે એક ફેરો મારીએ એટલે બહુ થાક લાગતો નથી. ઉપર સાત મોટા ઘંટા છે તેના દરેકના સુર બહુ ભિન્ન પણ સાંભળવા ગમે તેવા છે અને તેમાં વાજાં વાગે છે. એમાંનો એક ઘંટ વજનમાં ૭ ટન છે એમ કહ્યું. લીનીંગ ટાવર દુનીઆપરની એક અજાયબી છે અને જરૂર જોવા લાયક છે. ગેલીલીઓએ આ ટાવરનો આકાશ ગ્રહચારના અભ્યાસને અંગે ઘણો ઉપયોગ કર્યો હતો એમ કહેવાય છે.

બાપ્ટીસ્ટ્રીની પડખે બાજુમાં એક સુંદર કબ્રસ્તાન cemetery છે. એનું નામ કેંપોસાંટો છે. એને બાંધવામાં પવિત્ર મનાતી જેરૂસાલેમની ૬૩ વહાણ ભરીને ધૂળ લાવવામાં આવી હતી. એ સેમીટરીમાં ઘણાં પુતળાં અને કબરો છે. એના ફ્રેસ્કો બહુ સુંદર છે. એમાં સ્વર્ગ નરક અને લાસ્ટ જજમેન્ટનાં ચિત્રો અતિ સુંદર છે. Triumph of death નું ચિત્ર ખાસ જોવા લાયક છે. એ ગરીબને સતાવતો નથી પણ સત્તાવાહીને કેવો ભય ઉપજાવે છે તે જરૂર જોવા લાયક છે. સૃષ્ટિનાં સર્જન Creation નું ચિત્ર–fresco–પણ બહુ ભાવવાહી છે. બીજા કેટલાંક પુતળાં અને કબરો જોવા લાયક છે.

અહીં ઘણો સખ્ત વર્ષાદ પડયો. અર્ધો કલાક ખોટી થવું પડયું. હિંદુસ્થાનમાં આવે તેવો મારમારનો આ વર્ષાદ હતો.

એક સુંદર પુતળાંઓનું કારખાનું અને તૈયાર પૂતળાંઓ જોયાં. બહુ સારી કારીગિરી પીઝામાં થાય છે. એની કિંમત પણ ઘણી રીતસરની લાગી.

રોમ. Rome-Roma.

હોટેલમાં આવી લંચ લઈ સ્ટેશન આવ્યા. ક્લોક રૂમમાંથી સામાન લઇ લીધો. ૧-૨૨ બપોરે ગાડી ઉપડી. રોમ ક. ૭-૫ રાત્રે આવ્યું.

બોસ્ટન હોટેલ ('Hotel Boston')માં ગયા. સ્ટેશનથી દશ મીનિટને રસ્તે છે. રસ્તો ઘણો સારો છે. વચ્ચે બે ત્રણ ઘણા મજાના ફુવારા આવ્યા.

રોમ શહેરની વસ્તી અત્યારે સવાચાર લાખની ગણાય છે. એને Eternal City 'સર્વકાળનું શહેર' કહે છે. એના સંબંધમાં લખતાં એક કર્ત્તાએ લખ્યું છે કે રોમને એક દિવસમાં બાંધવામાં આવ્યું નહોતું અને રોમ એક દિવસમાં જોઇ શકાય તેવું નથી. Rome was not built in a day & Rome cannot be done in a day. આ હકીકત તદ્દન સાચી છે. રોમ ઘણું પુરાતન અને ઐતિહાસિક શહેર છે અને તેમાં જોવા તથા સમજવા જેવી વસ્તુઓ એટલી બધી છે કે એનો જોતાં પાર આવે તેમ નથી. એની સાથે રોમનો આખો ઇતિહાસ અને યુરોપના ખ્રિસ્તિ ધર્મનો ઇતિહાસ એવી રીતે ગુંથાયેલા છે કે એને જોતાં અને સમજતાં દિવસો નીકળી જાય. ઓછામાં ઓછા ૭ દિવસ રહીએ તો માત્ર બહુ અગત્યની ચીજો રોમમાં

જોઈ શકીએ અને એક માસ પણ અધુરો લાગે એવું રોમ શહેર છે. અમારે ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત રહેવાનું હતું તેમાં જે જોયું અને ગાઇડ વિગેરે પાસેથી સાંભળ્યું તેનો કાંઇક અહેવાલ અત્ર લખી નાખ્યો છે.

રોમ: ઇટાલિની રાજધાનીને **રોમ** કહે છે. ઈટાલીઅન ભાષામાં એ **રોમા** Roma કહેવાય છે. એની વસ્તી સવા ચાર લાખ મનુષ્યની ગણાય છે. એમાં ટ્રામની સગવડ સારી છે. એની ઇટાલીઅન **ભાષા** એવી છે કે આપણે જરા પ્રયત્ન કરીએ તો તુરત આવડી જાય. અમારા વખતમાં શબ્દના ધાતુઓ roots શીખવતા હતા એટલે લેટીન શબ્દો ઘણા આવડે અને અંગ્રેજી ભાષામાં જુજ રૂપાંતર પામતાં ઘણા શબ્દો તો ઈટાલીઅનમાં પરિચિત લાગે તેવું છે. રોમન ભાષા સાંભળવામાં આનંદ આપે તેવી છે.

મુસોલિનિ અત્યારે ઇટાલિમાં મહાન વ્યક્તિ છે. એના જીવન ઉપર ઘણાં આક્રમણ થયાં છે પણ એ પૂર જોસથી આગળ વધ્યે જાય છે. એ અસાધારણ મનોબળ ધરાવનાર વ્યક્તિ સંબંધી કેટલીક હકીકત આગળ આવશે તેથી તેનું નામ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. રોમમાં હોટેલની સગવડ ઘણી સારી છે. અમે બોસ્ટન હોટેલમાં રહ્યા હતા ત્યાં અમને એક બાથરૂમ અને બે સુવા બેસવાના ઓરડા ઉપરાંત એક સ્ટેટરૂમ આપ્યો હતો. તેનું ફરનીચર અને તેની લાઇટ રાજવંશીને પણ શરમાવે તેવાં હતાં. એ હોટેલમાં શેફ (મુખ્ય રસવતીકાર) ઘણો હુશિયાર હતો એટલે જે વસ્તુ વેજીટેરીઅન તરીકે તૈયાર કરવાનું કહીએ તે બહુ

સારી કરી આપતો હતો અને ખાવા પીવાની સગવડ ઘણી સારી હતી.

રોમ શહેર, ટાઇબિર (Tiber) નદી પર આવેલું છે. આખા ઇટાલિમાં તે મોટામાં મોટી નદી છે અને રોમની બરાબર વચ્ચે થઇને પસાર થાય છે. અસલ રોમને **સાત ટેકરીનું શહેર** કહેવામાં આવતું હતું. તે સાતે ટેકરીઓ હાલ દેખાય છે: કેપીટોલાઇન Capitoline, ક્વીરીનાલ Quirinal, વીમીનાલ, Viminal, એક્વીલાઇન Esquiline, પેલેટાઇન Palatine, એવેન્ટાઇન Aventine અને કેલીઅસ Cælius. આ સાતે ટેકરીઓને દૂરથી પણ જોઈ અને એની નજીક પણ ગયા હતા. આ સાતે ટેકરીઓનો અને રોમનો આખો ઇતિહાસ મારા અભ્યાસમાં આવી ગયો હતો એટલે વિસ્મૃત થતા જતા સંસ્કારો તાજા થયા, અભ્યાસનો સુંદર સમય સ્મરણમાં આવ્યો અને ત્રણે દિવસ બહુ મજા પડી. બાળકાળની ચિંતા વગરની નિર્દોષ જીંદગી અને તે વખતે મગજ પર પડેલી છાપો તાજી થઇ અને ઘડિભર બહુ આનંદ અનુભવ્યો. **તે હિ નો દિવસા ગતાઃ** । એ દિવસો તો ખરેખર ગયા !

સદર સાતે ટેકરીઓ ઊંચાઇમાં લગભગ ૧૭૫ ફીટ છે અને હારબંધ આવેલી છે. રોમમાં **પોપનું રાજ્ય** હતું તે સને ૧૮૭૦ માં પૂરું થયું, પણ હજુ પણ પોપની વેટીકન અને રોમનાં દેવળોપર પોપની સત્તા છે, અને તે empirium in emperio 'રાજ્યમાં રાજ્ય'—આંતર સંરાષ્ટ્ર ગણાય છે. તેના ઉપર ઇટાલિના રાજ્યની સત્તા ચાલતી નથી અને તેમાં જે ગુન્હા થાય તેની સજા વિગેરે પણ પોપની કોરટ કરે છે. ખ્રિસ્તીઓના

રોમન કેથોલિક સંપ્રદાયના ઉપરી એ ધર્માધ્યક્ષનું અસલ જેટલું રાજ્ય હવે રહ્યું નથી છતાં એ સત્તા ગણાય છે. એની જમાવટ અને એનો વૈભવ ઘણો જબરો છે, તે આગળ એના સ્થાનાદિ સંબંધી વર્ણન આવશે ત્યારે જણાશે. રોમના આ ધર્મસ્થાન, તેની ગતિની વિવિધતા અને તેના પતનનો ઇતિહાસ વિચારવા લાયક છે; અને તેટલીજ મહત્વની બાબત રોમના પ્રજા સત્તાક રાજ્યના ઇતિહાસની અને સામ્રાજ્યના ઇતિહાસની, તથા તેના પતન અને નાશના ઇતિહાસની વિચારવા યોગ્ય છે. આ લેખ ઐતિહાસિક નથી પણ ધર્મ અને ઇતિહાસની નજરે રોમનો બરાબર અભ્યાસ કરવાથી વિશેષ રસ આવે છે એ જણાવવા પૂરતું આટલું વર્ણન જરૂરી છે.

ગુરૂવારે સવારે (તા. ૫ ઓગસ્ટ) કુકની સહેલગાહમાં જોડાયા. ઇતિહાળકાળથી અમારા જોવાનો આરંભ થયો એટલે કેટલાક અનભિજ્ઞને જે ઉજડ ગામની યાત્રા જેવું લાગે તેવું હતું-કારણકે એ ઐતિહાસિક જગ્યાઓ અત્યારે તો ખંડેર પડી છે-તેમાં મને તો શરૂઆતથી અસાધારણ રસ પડ્યો.

પેન્થીઅન Pantheon.

રોમમાં આ જૂનામાં જૂનું સારી હાલતનું મકાન છે. રોમના પહેલા શહેનશાહ ઓગસ્ટસના જમાઇ એમા એગ્રીપા (Agrippa) એ એને બંધાવ્યું હતું, એટલે એને લગભગ ૨૦૦૦ વર્ષ થયાં છે. એની ભીંત ૨૨ ફીટ જાડી છે અને બારણાં સીસા જેવાં મજબૂત છે. એનો ઘુમટ ૧૫૨ ફીટ ઊંચો છે. એનો અર્થ very sacred-ઘણું પવિત્ર થાય છે. રોમન

લોકો ઘણા દેવોને પૂજતા હતા તેથી એનો અર્થ ઘણા દેવોનું સ્થાન (Temple of all Gods) એમ પણ થાય. એ સ્થાનમાં ત્યાર પછી પાંચમા સૈકામાં ખ્રીસ્તી ધર્મ આવ્યો અને એનું નામ Santa Maria Rotonda સાંટા મારીઆ રોટોંડા પડ્યું છતાં હજુ પણ એ Pantheon પેંથીઅનના નામથીજ સારી રીતે પસિદ્ધ છે. જુના મકાન તરીકે એ જોવા લાયક છે. એમાં વીકટર ઇમેન્યુઅલ ધિ સેકન્ડની કબ્ર ખાસ જોવા જેવી છે. અહીં પ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર રાફેલની કબ્ર ખાસ જોવા લાયક છે. એ સોળમા સૈકાનો મહાન શિલ્પી થઈ ગયો અને રોમને મગરૂરી આપનાર જે સીંક્વીસેન્ટો (Cinquecento: sixteenth century)–સોળમી સદીના ત્રણ મોટા કળાધરો થયા તેમાંનો તે એક હતો. એ ત્રણ વ્યક્તિઓ તે બ્રેમાન્ટે (Bramante) માઇકલ એન્જેલો (Michael Angelo) અને રાફેલ Raphael ગણાય છે. ઇટાલીના પ્રવાસમાં આ ત્રણેનાં નામો બહુ વાર સાંભળ્યાં. પોપ પાંચમા નિકોલાએ, મેડિસિ ડ્યુકોની હરિફાઇમાં કળાને બહુ ઉત્તેજન આપ્યું તે તેના પછી આવનાર બીજા પોલ (Paul II) નામના પોપે વધાર્યું. છેવટે જુલીઅસ સેકન્ડે (Julius II) રોમનો જે ખરો સુવર્ણકાળ કળાને અંગે ઉત્પન્ન કર્યો તેની સાથે સદર ત્રણે વ્યક્તિઓનાં નામ જોડાયલાં રહેશે. એને Renaissance નવજીવનનો સમય કહેવામાં આવે છે. પોપે બીજું ગમે તે કર્યું હોય તેની સાથે આપણને અત્યારે સંબંધ નથી, પણ એણે કળાને બહુ ઉત્તેજન આપ્યું અને અત્યારે જે કારીગિરીના નમુના તરીકે ચિત્રો અને પૂતળાંઓ લભ્ય થઇ શકે છે તેનું ઘણું માન પોપે કળાને આપેલા ઉત્તેજનને આભારી છે. રાફેલની કબ્ર ઉપર ૧૮૮૩ માં પૂતળું કરવામાં આવ્યું હતું.

રસ્તે જતાં મોટા ભવ્ય મકાન સામે Unknown Soldier અજાણ્યા સિપાઇની એક બહુ સુંદર કબ્ર બનાવી છે. છેલ્લી લડાઇનું એ સ્મારક છે. ઇટાલીઅનો એ કબ્રને ઘણું માન આપે છે. આ આખો ચોક અને કબ્ર ખાસ જોવા લાયક છે. નેપ્ચ્યુન દરિયાનો દેવ એનું મંદિર ઘણું પુરાણું અને જોવા લાયક છે. રસ્તામાં ચાલતાં સાત જગ્યાએ મોટાં મોટાં સ્મરણ સ્તંભો આવે છે. એને ઓબેલો Obelisk કહે છે. એ દરેકનો ઇતિહાસ જાણવા લાયક છે. એની ઊંચાઇ ૫૦-૬૦ ફીટથી વધારે હોય છે. એના પર જનાવરનાં ચિત્રો જેવું લાગે છે, પણ પૂછતાં સમજાય છે કે એ ચિત્રો નથી પણ ઇજીપ્શીઅન ભાષામાં લખેલા લેખો છે. ઇજીપ્શીઅન લોકોની અસલ લિપિની એવા પ્રકારની હતી. એ દરેક કોલમ-થાંભલા બહુ ઊંચા અને ભવ્ય લાગે છે. ઇજીપ્તમાંથી એને રોમમાં લઈ આવ્યા છે. અસલના વખતમાં આટલા મોટા થાંભલા રોમમાં આટલે દૂર કેવી રીતે લઇ આવ્યા હશે તેનો ખ્યાલ થવો જરા મુશ્કેલ લાગે છે; પણ વેટીકનમાં ચિત્રો છે તેમાં એવા મોટા ઓબેલોને કેવી રીતે વહાણમાં ચઢાવવા ઉતારવામાં આવતા હતા તેની વિગત નજરે જોઇએ ત્યારે રોમ ઇસ્વીસનની પૂર્વે પણ અનેક કળાનો ભંડાર હતું એમ જરૂર લાગે છે. એનો સમજવા યોગ્ય ઇતિહાસ છે.

રસ્તામાં Marcus Aurelius માર્કસ ઓરેલીયસનું ઘોડા પરનું પૂતળું (Equestrian Statue) બહુ સુંદર છે. ઘોડા પરના જે અમુક પુતળાંઓ વખણાય છે તેમાંનું એક એ છે. એ પુતળાંને બહુ બારિકીથી જોવા લાયક છે. એમાં સારી રીતે બારિકીથી કારીગિરી કરેલી છે. અને ઇસ્વીસનના શકની

શરૂઆતમાં પણ મનુષ્ય અને ઘોડાના શરીરને બારીક અભ્યાસ તે બતાવી આપે છે. આ છેલ્લો રોમન શહેનશાહ મોટો Imperial philosopher તત્વજ્ઞાની સમ્રાટ્ હતો અને બહુ વખણાઇ ગયો. એનું આત્મમંથન વાંચવા યોગ્ય છે, પણ અહીં તે અસ્થાને છે. પહેલા ક્રીશ્ચીઅન રાજા કોન્સ્ટેન્ટાઇનનું આ બાવલું છે એમ ધારવામાં આવતું હતું તેથી તે જળવાઇ રહ્યું.

એની બાજુમાં હાલના ઇટાલીઅન નરવીર મુસોલિનિની ઓફીસ છે. એ જરૂર પડે ત્યારે પોતાની ઓફિસમાંથી હજારો રોમન લોકોને સંબોધીને ભાષણ આપે છે, અને રોમનો તેને સાંભળે છે. એની બાજુની બારીમાંથી એના ઉપર બોંબ ગોળા વડે આક્રમણ થયું હતું તે બતાવવામાં આવે છે. એ જરા પણ ગભરાયો નહોતો.

કેપીટોલ Capitol.

Palatine પેલેટીન.

આ પુરાણા રોમનાં જૂનાં ખંડેરો બહુ જોવા લાયક છે. એને પ્રથમ રોમ્યુલસ અને રીમસે (Romulus & Remus) ઇ. સ. પૂર્વે ૭૫૪ માં બાંધેલાં. એ અસલનું રોમ શહેર હાલ જીર્ણાવસ્થામાં પડયું છે. બાજુમાં મોટું કોલીસીઅમ છે જે હવે પછી જોવાનું છે. આ પેલેટાઇન જોવામાં ગાઇડની ખાસ જરૂર છે. એ સર્વ ઐતિહાસિક સ્થાનો બતાવે છે. ગાઇડ વગર આપણે તો ઉજડ ગામની જાત્રાએ ગયા હોઇએ એમજ લાગે. એના ચાર દરવાજા છે તેને portus કહેવામાં આવે છે. જુની કારી-

ગીરી જીર્ણ સ્થિતિમાં તે પર દેખાય છે. રોમ ઉપર અનેક આક્રમણો થઇ ગયાં છે એટલે અત્યારે જુના રોમનો જે ભાગ દેખાય છે તે તદ્દન નષ્ટપ્રાય સ્થિતિમાં છે. હાલ થોડા વર્ષથી બહુ સંભાળથી ખોદી તેમાંથી જૂનાં ઘરો મહેલો અને ઘણી ચીજો શોધી કાઢેલ છે તે દરેક જોવા લાયક છે અને તે વસ્તુ અમુક વસ્તુજ છે એમ કહેવામાં આવે ત્યારે બહુ કુતુહલ થાય છે.

રોમ પહેલાં monarchy–રાજાસત્તાક રાજ્ય હતું, પછી પ્રજાસત્તાક Republic રાજ્ય થયું, પછી Empire શહેનશાહત બન્યું અને પછી પડયું. એના દરેક પથ્થર અવાજ કરી બોલી રહ્યા છે. શોધનારને ત્યાં ઘણું જાણવા લાયક મળે તેવું છે. પ્રથમ ઓગસ્ટસનો મહેલ આવે છે તે ખોદી કાઢેલો છે. બાજુમાં Tiberius ટાઇબીરિયસનો મહેલ છે. દૂરથી Rostrum રોસ્ટ્રા (વ્યાસપીઠ) દેખાય છે, જેના ઉપર ઊભા રહી Romans! Citizens! Countrymen! એવાં સંબોધનપૂર્વક ભાષણો થતાં હતાં.

પછી House of Livia–Domus Liviae આવે છે. એ શહેનશાહ ટાઇબીરીઅસની મા લીવિયાનો મહેલ છે. બહુ જીર્ણ છે. ઓગસ્ટસનો મહેલ ૧૮૯૮ પછી ખોદી કાઢયો છે. કાળની અસર નીચે મોટી મહેલાતોના શા હાલ થાય છે તે જરૂર જોવા લાયક છે. શહેનશાહ કેલીગ્યુલાનો મહેલ પણ તેવી જ સ્થિતિમાં છે. અહીં કલોડીઅસ, નિરો અને બીજા બે શહેન-શાહો રહેતા હતા.

પછી Palace of Nero આવે છે. આ સ્થાન અસલના રોમનું બરાબર કેંદ્ર (centre) હતું. અહીં નિરોએ વૈભવ

ભોગવ્યો હતો અને રોમ તેની નજરે બરાબર આકર્ષક નહોતું તેથી તેને બાળી નાખ્યું. રોમ બળતું હતું ત્યારે પોતે અગાશી ઉપર બેઠા બેઠા ફીડલ વગાડતો હતો. રોમન લોકોમાં જાનવરની સાઠમારી અને ગ્લેડીએટર–મલ્લોની લડાઈ ઘણી ઘાતકી રીતે થતી હતી. તેઓ એમ માનતા હતા કે એવી રીતે લોકોને કેળવવાથી લડાયક જુસ્સો જાગ્રત રહે છે.

એની બાજુમાં જ પછી સ્ટેડીઅમ (Stadium) ખોદી કાઢ્યું છે. એનું ખોદકામ બહુ હુશિયારીથી કર્યું છે. એ ચોરસ ૧૭૬×૫૨ વાર છે. એમાં અસલ Olympic games થતી હતી. ત્યાં Circus maximus છે તેની ઊંડાઇ લગભગ ૭૫ ફીટ હશે. તેમાં સાડા ત્રણ લાખ માણસો સાઠમારીની રમત જોઈ શકતા હતા. એમાં ઓગસ્ટસ અને નિરોની બેઠકો ક્યાં હતી તે બતાવવામાં આવે છે.

ત્યાર પછી મોટો Triclinium ટ્રીકલીનીયમ–જમવાનો હોલ આવે છે. એ ઘણો વિશાળ પણ તદ્દન જર્જરિત હાલતમાં છે. એની બાજુમાં Nympheum ઉનાળામાં જમવાનો ખંડ છે. રોમન લોકો વચ્ચે ટેબલ પર જમવા નહોતા બેસતા પણ ભીંતને અઢેલીને બેસતા એટલે પીરસનારને સામેથી પીરસવાની સગવડ ઘણી પડતી. આ મકાન અસલ આકારમાં જળવાઈ રહ્યું છે. નિરોના વખતમાં લીફ્ટ હતી તે અહીં જણાય છે. એની પદ્ધતિ જૂની પણ સુંદર હતી.

લીવીઆનું ઘર જોતાં અસલ રોમનાં ઘરો કેવાં હતાં તેનો બરાબર ખ્યાલ આવે છે, વચ્ચે ચોક હોય છે. હિંદુસ્તાનના

ખંડેરોનું એની સાથે સામ્ય ઘણું લાગ્યું. સીઝર કયાંથી નીકળ્યો; એને શુકન કેવાં ખરાબ થયાં, કયાં મરાયો, કયાં પડયો—એ સર્વ સ્થાનો દેખાય છે. સેનેટ હાઉસની જગ્યા પણ દેખાય છે. **વેસ્ટલ વરજીનનું**—મુરલીઓનું પવિત્ર સ્થાન (Temple of cybele) દેખાય છે. તેમનો ન્હાવાનો કુંડ પણ સરસ છે. એક મોટી જગ્યા આવે છે તે **સીઝર** પસાર કરી ગયો. અને પછી કયાં તેનું ખૂન થયું અને Thou too Brutus ! એ બોલ્યો એ જગ્યા પણ બતાવે છે. જે સ્થાને એનો રાજ્યારોહણ સમારંભ થવાનો હતો તે જોઇએ છીએ, ત્યાં પહોંચવા પહેલાં એ ખલાસ થઇ ગયો અને ન જાને જાનકીનાથ ! પ્રભાતે કિં ભવિષ્યતિ-જેવી હકીકત બની ગઈ, રાજ્યના અભિષેકને બદલે લોહીની નદીઓ ચાલી. એ સર્વ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વાતનું સ્થાન બરાબર બતાવાય છે. એની સામે એક બાજુ ભાષણ કરવાનું રોસ્ટ્રા (Rostrum) બીજી બાજી સેનેટ હાઉસ અને સામે વેસ્ટલ વરજીનનું સ્થાન—એ સર્વ જગ્યાઓ દેખવામાં આવતાં મનુષ્યનો સંહાર, જીવનની અસ્થિરતા, કીર્તિના કિલ્લાઓ, કાળની ગહનતા અને લોભની પરિસીમાના હૃદયદ્રાવક પ્રસંગો મગજમાંથી પસાર થાય છે.

કિલ્લાને—પેલેટાઇનને જોતાં બે કલાક થયાં. અનેક વાતો સાંભળી. માથે સૂર્ય પ્રકાશી રહ્યો હતો. ગાઇડ ઘણો હુશિયાર અને માહિતગાર હતો. લંચ લેવાનો સમય થયો હતો. ઇતિહાસની વાતો છોડી હોટેલને માર્ગે પડયા.

બુરઘીસ ગાર્ડન્સ અને સંગ્રહસ્થાન.

Borghese Gardens & Museum.

હાલમાં એને Villa Umberto Primo કહેવામાં આવે છે. સત્તરમા સૈકામાં એને સ્થાપવામાં આવ્યું છે. પ્રીન્સીઅન ગેટ (Princian gate)માં થઇને એમાં જવાય છે. એ ઘણો સુંદર બગિચો અને સંગ્રહસ્થાન છે. દાખલ થતાં વીકટર હ્યુગો નું સુંદર બાવલું છે, બાજુમાં Goethe ગોથેનું બાવલું સારૂં છે. બુરઘીઝ સાથે નેપોલીઅન પહેલાની બહેન પરણી હતી. એ મ્યુઝિયમ ૧૯૦૨ માં પ્રજાકીય થયું. જમીનપર બાવલાં આરસનાં છે અને ઉપર પહેલે માળે ગેલેરી છે. પીકચર ગેલેરીમાં રફેલ, ટીશીઅન (Titian), સોડોમા અને કોરેજીઓનાં ભાવવાહી સુંદર ચિત્રો છે અને રોમમાં વેટીકન પછી બીજે નંબરે આ ગેલેરી આવે છે. બાવલાંમાં બરનીનિ (Bernini) નું Apollo & Daphne નું બાવલું અસાધારણ છે. એમાં અંગ પ્રત્યંગ બહુ સુંદર ગોઠવેલ છે. મનુષ્ય શરીરના ઘાટનો તો એવો સારી રીતે અભ્યાસ કરેલો દેખાય છે કે એનું વર્ણન કરવું મુસ્કેલ છે. બીજાં બાવલાં પણ બહુ જોવા લાયક છે:—

પીકચર ગેલેરીના ૧૧ ઓરડા છે. સોડોમાનું પવિત્ર કુટુંબ (રૂમ ૧ લામાં), ૪ થા રૂમમાં રફેલનું entombment, તેજ રૂમમાં Van Dyck વાનડાઇકનું પાએટા (Pieta), માઇકલ એન્જેલોનું Cructfixion–એ ચિત્રો બહુ સુંદર છે. લગભગ સર્વ ઇટાલીઅન સ્કૂલોને અહીં સ્થાન છે. સંગ્રહસ્થાનમાં સ્ટેચ્યુ અને પેઇન્ટીંગ બહુજ સુંદર છે. અને અભ્યાસ ન કરેલા સાધારણ

માણસને પણ જોતાં બહુ આનંદ થાય તેવી ચીજો એકઠી કરેલી છે. મેડોનાનું ચિત્ર પણ ઘણું ભવ્ય છે. એના મુખ પર નિર્દોષતા છવાઈ રહેલી છે. આખી ગેલેરી બહુ જોવા લાયક છે. અભ્યાસી હોય તે તો અહીં દિવસો પસાર કરી શકે તેવી સુંદર વ્યવસ્થા છે. અનેક ચિતારાઓને આ જૂના ચિત્રોની કોપી કરતાં અમે જોયા. કેટલીક સ્ત્રીઓ પણ પુરાણા ચિત્રોની નકલ કરતી હતી. ખાસ પરવાનગી મેળવી એ કાર્ય કરી શકાય છે, ચિત્રોમાં મુખ્યત્વે બાઇબલની વાતો સર્વત્ર જોવામાં આવી. ડાન્સીંગ સેટર્નનું ચિત્ર અમને બહુ પસંદ પડયું.

ત્યાંથી એક બગિચામાં દાખલ થયા. તેમાં પાણીથી ચાલતું બહુ મજાનું ઘડિયાળ જોવામાં આવ્યું. કવિ શેલી (Shelley) અને કીટ્સ (Keats)નાં ઘરો બહારથી જોયાં. આ બન્ને કવિઓ અંગ્રેજ હતા પણ ઇટાલિના સૌંદર્યપ્રેમથી તે દેશમાં રહેતા હતા.

ઇન્જીનીઅરીંગ સ્કૂલ બહારથી જોઇ. ચોકમાં મોટું ઇજીપ્શીઅન ઓબેલી (ઘણા મોટા એક પથ્થરનો થાંભલો) છે તે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૭૩ નો છે એમ અમારા ગાઇડે કહ્યું. લેટરેનો (Laterano)નું દેવળ ઘણું જુનું ગણાય છે. એને mother & head of all Churches કહેવામાં આવે છે, કારણ કે પહેલાં ક્રીશ્ચીઅન રાજા કોન્સ્ટેન્ટાઇને તેને બંધાવ્યું હતું. તે ઠીક છે. પીન્સીઓ (Pincio)માંથી આખા પુરાતન રોમનો વ્યુ-દેખાવ જોઈ શકાય છે. એ બગિચામાં ગેલીલીઓ વિગેરેનાં પુતળાં જોવા લાયક છે. અસલ આ બગિચો લકલસ (Lucullus)નો હતો. એ ઘણો પ્રસિદ્ધ છે.

સેંટપીટરના દેવળના એક વિભાગ (St. Pietro in

Vincole)માં માઇકલ એંજેલોનું મોઝીસનું આરસનું બાવલું ખાસ જોવા લાયક છે. એ એંજેલોએ એટલું સુંદર ઘડયું કે એના દરેક અંગ ઘાટસર અને સૌંદર્યથી ભરપૂર દેખાય છે. કવિ, શિલ્પી, ચિત્રકાર–એંજેલો એના મોહમાં પડી ગયો, એને બોલાવવા પ્રયત્ન કર્યો અને ઉત્તર ન મળ્યો ત્યારે પોતાની હથોડી (chisel) તેને ડાબા પગ પર લગાવી એમ કહેવાય છે. ડાબા પગ પર હથોડીના ઘા દેખાય છે. સેંટ પીટરનું દેવળ આવતી કાલે જોવાનું છે.

સરગ નીસરણી.

આજે એક ઘણી મજાની, આનંદ આવે તેવી ચીજ છેવટે જોઈ. એનું નામ Scale Santa. Church of Sacred Staircase. એનું નામ 'સરગ નીસરણી' કહેવાય. એ ઘણું નાનું મંદિર છે પણ જરૂર જોવા જેવું છે. અંદર ગયા પછી લગભગ ૩૨ પગથીઆં દેખાય છે. દરેક પગથિયું દશ ઇંચિ ઉંચું હશે. દાદરની પહોળાઈ લગભગ ૩૦ ફીટની. એના પર દરેક પગથીઆં ચઢવા પહેલાં કાંઇ ભણવું પડે અને ઉપર પહોંચતાં તો દિવસો નીકળી જાય. મારા સમજવા પ્રમાણે પોપની રજા વગર તે ઉપર ચઢી શકાતું નથી. કેટલીક બુઢી સ્ત્રીઓ ઉપર ચઢતી હતી, કોઇ ત્રીજે કોઈ પાંચમે છઠે પગથીએ ચઢી હતી અને આંખો બંધ કરી પ્રાર્થના કરતી હતી. આવી અનેક બાબતો ખ્રીસ્તી ધર્મમાં પણ ચાલે છે. આસ્થા હોય તે કબૂલ રાખે, બહારનાને હાસ્યાસ્પદ અથવા વહેમ જેવું લાગે, પણ આવા ક્રિયાવિભાગમાં ઘણીવાર તર્કને અવકાશ હોઇ શકતો નથી. સ્વર્ગ પર ચઢવું હોય તેણે આ મંદિર અવશ્ય ભેટવું જોઇએ. એમ

‘ રોમન કેથોલીકો માને છે અને તેમ પોપ તેમની પાસે મનાવે છે. જે પ્રજાને સુધરેલી માનવામાં આવે છે તેમાં આવા આવા અનેક વહેમો ચાલે છે. કોઈ માંદુ હોય તો મંદિરનું જળ લાવીને છાંટવામાં આવે છે, દાણા છંટાય છે, વિગેરે ઘણી બાબતો છે. પણ અત્ર તે અપ્રસ્તુત છે. આ સ્ટેરકેસ (દાદર) નું ચિત્ર અને તેને અંગે ચાલતી માન્યતાનું અંગ્રેજી વિવરણ મેં લઇ લીધું છે તે જરૂર વાંચવા જેવું છે. આ પ્રમાણે આ સુંદર ઐતિહાસિક શાહેરને આજે પ્રથમ દિવસે જોયું. ઇતિહાસની ઘણી વાત ઇરાદાપૂર્વક લખી નથી. અમારો ગાઇડ ઘણો કાબેલ હતો તેથી તેના વર્ણનમાં મને ઘણી મજા આવતી. રોમમાં તો એટલું જોવાનું છે કે આવા કળા વૈભવવાળા દેશમાં માત્ર જોવામાં જ અમારો વખત ગયો અને અમને કાંઈ ખરીદી કરવાનો જરા પણ સમય મળ્યો નહિ.

રોમમાં બીજો દિવસ (૬–૮–૨૬)

પ્રોટેસ્ટન્ટ અંગ્રેજોનું કબ્રસ્થાન.

English Protestant Cemetory.

અંગ્રેજોએ ઇ. સ. ૧૮૨૫ માં આ સીમેટરી બંધાવી છે. એ બહુ જોવા લાયક છે. ઘણા અંગ્રેજો જેઓ રોમમાં ગુજરી ગયા હોય તેમનું અહીં સ્મારક છે. એમાં બે સ્મારક ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવા છે. શેલી (Shelley) ૧૭૯૨ માં જન્મ્યો, ૧૮૨૦

માં ઘણી નાની વયે દરિયામાં ડૂબી ગયો. એની કબ્ર જરૂર જોવા લાયક છે. એની બાજુમાં એનો મિત્ર Trelamny દટાયો છે.

કીટ્સ (Keats), બીજો અંગ્રેજ કવિ, ક્ષયરોગથી મરણ પામ્યો. તેનું સ્મારક ન કરવું, તેનું નામ ન લખવું એમ તે કહી ગયો હતો તેથી તેની કબ્ર ઉપર લખ્યું છે કે–

"Here lies one whose name lies writ in water."
1821, Young English Poet."

આ કવિ પણ બહુ નાની વયમાં મરણ પામ્યો.

એની કબ્રથી થોડે દૂર એક મિત્રે નીચે પ્રમાણે કવિતા લખી છે. ટુંબપર તો તેનું નામ ન જ લખ્યું પણ દૂર લખ્યું.

Keats! if thy cherished name be "writ in water"
Each drop has fallen from some mourners chick,
A Sacred tribute, such as heroes seek
Though oft in vain–for dazzling deeds of slaughter
Sleep on! not honoured less for Epitaph so week.

બહુ ઊંડો ભાવાર્થ છે. ટુંબ પર લખવાના લેખને 'એપીટાફ' કહેવામાં આવે છે. બીજા ઘણા અંગ્રેજોનાં સ્મારકો છે પણ તે સર્વની નોંધ લેવાની ખાસ જરૂર નથી. આવા નાની વયના, અસાધારણ પ્રતિભાવાળા કવિરત્નની નોંધ જરૂર લેવી જોઇએ.

સીઝરે બાંધેલા શહેરની ભીંતો અને કીલ્લો બાજુમાં છે અને તેની પડખે Pyramid of Cestius છે તે બહુ ઉંચી–પિરામીડના આકારની છે અને બરાબર જળવાઈ રહેલ છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨ ની શાલમાં તે બાંધેલી છે. એ બહુ ઊંચી દેખાય છે, જોવા લાયક છે.

સેંટ પૉલ St. Paul. ચર્ચ (રોમનું).

કોરીન્થીઅન સ્ટાઇલમાં બાંધેલું આ દેવળ ઘણું જબરૂં દેખાય છે. એમાં થાંભલાઓ ઘણા સુશોભિત અને ઊંચા છે. એની કારીગિરીમાં આડી કમાન આવે નહિ અને કોરીન્થીઅન સ્ટાઇલમાં ચિત્ર વિચિત્રતા (ornamentation) વધારે હોય. એની ડાબી બાજુએ Marconi નું વાયરલેસ સ્ટેશન છે. આખી દુનિયામાં મારકોનિના હાથમાં એ એકજ સ્ટેશન રહ્યું છે. મહાન્ વ્યક્તિએ આ અસાધારણ મોટી શોધ કરી તેને એનો કોઇ જીવ જેવો લાભ મળ્યો નથી. સેંટ પોલના દેવળમાં બીશપના ૨૬૫ ચિત્રો છે. એને Medalions કહે છે. એ મંદિરમાં એકજ આરસના ઘણા ઊંચા ૧૮૦ થાંભલા અંદર છે અને ૧૨૦ બહારના ભાગમાં છે.

St. Paul & St. Peter ના આરસનાં બાવલાં બહુ સુંદર અને મોટા કદનાં છે. એ ઉપરાંત અત્યાર સુધી થયેલા બધા પોપનાં અઢી ફીટ ઊંચાં મોઝેઇકનાં ચિત્રો છે. એ ચિતરેલાં નથી પણ મોઝેઇકનાં છે. દૂરથી જોતાં એ ચિતારાએ ચીતરેલાંજ લાગે.

Maryના Coronation નું રાફેલનું ચિત્ર ઘણું પ્રશસ્ય છે અને બહુ વખણાય છે. આ દેવળની નીચેના ભાગમાં સેંટ પૉલની કબ્ર છે. આખું દેવળ ઘણું વિશાળ અને ખાસ જોવા લાયક છે.

ટાઈબર નદીના ઘાટ પર.

ત્યાંથી **ટાઈબર** નદી પર ગયા. ત્યાં **હોરેશીઅસનો પુલ** જોયો. જે પુલ ઉપર હોરેશીઅસની પ્રસિદ્ધ વાર્તાની ઘટના રચા-

ચલી છે અને જેના ઉપર મહુ'મ મહારાજા શ્રી ભાવસિંહજીએ૦ નાટક લખ્યું લખાવ્યું હતું એ હોરેશીઅસનો પુલ જોયો. એ નાટક મેં ધ્રાંગધરામાં જોયું હતું. આજે એ પુલ નજરે જોયો. આ બનાવ ઈ. સ. પૂર્વ ૩૦૦ માં બન્યો હતો.

ટાઇબિરનો પુલ ઘણો મોટો છે પણ એમાં ખાસ નૂતનતા કાંઇ નથી. એની આસપાસ ઘણો ઇતિહાસ છે તે જોવા અમે આવ્યા હતા. ત્યાં એક નશીબ દેવીનું મંદિર છે. (Temple of Fortune). ત્યાં રોમન લોકો ભવિષ્ય જાણવા માટે દેવીને પૂછવા આવતા હતા. આ પુલની બાજુમાં ગટર છે. ઇસ્વીસનની પૂર્વે ગટરનું કામ કેવું થતું હતું તેના પુરાણા નમુના તરીકે જોવા લાયક છે.

બારમા સૈકામાં બાંધેલો ટાવર પણ તે પુલની નજીક બતાવવામાં આવે છે. પુરાણી ચીજ તરીકે ઠીક છે, ખાસ વિશિષ્ટતા તેમાં કાંઈ દેખાઈ નહિ.

જ્યુ લોકોનું દેવળ.

આ સર્વ હકીકત ટાઇબિર નદિના પુલ ઉપર અને આજુ બાજુમાં ફરીને જોઇ. રસ્તે Jewish Synagogue-જ્યુ લોકોનું દેવળ જોયું. જ્યુ લોકોના દેવળના ઉપરના ભાગનો આકાર ખાસ પ્રકારનો હોય છે. જેમ રશિયન દેવળ ઉપર સોનાના ઘુમટ હોય છે તેમ જ્યુ લોકોના ધર્મસ્થાન ઉપર જરા જૂદો પડતો આકાર હોય છે. એ તો ગાડીમાં બેઠા બેઠા જ જોઇ લીધું, કારણ અંદર જઇ કાંઇ ખાસ વિશેષ હકીકત જોવાની હતી નહિ.

ત્યાંથી Museum of Municipality માં ગયા. એનું આખું નામ—

Museo Nazionale Romano Delle Terme Dioclеziane. રોમમાં ગમે તે ઘરના પાયા ખોદે તેમાંથી ઘણી ચીજો પુતળાંઓ વિગેરે નીકળી આવે છે, તે કોની મિલ્કત ગણાય વિગેરેના કાયદા છે. નવી શોધખોળ અથવા અકસ્માત મળી આવતી સર્વ પુરાતની ચીજોનો આ મ્યુઝીઅમમાં સંગ્રહ થાય છે અને દરરોજ કાંઇ કાંઇ નવી નવી ચીજો અને નમુનાઓ આવ્યા કરે છે. આમાં નીચેનાં આરસનાં બાવલાં ખાસ જોવા લાયક છે.

Dying Gaul મરતો ગોલ. બહુ સુંદર.

Dying Athlete મરતો ગ્લેડીઆટોર-બહુ ભાવવાહી છે.

Flora ફ્લોરા.

Amazon. Alexander the Great.

માર્કસ ઓરેલીઅસનું ઘોડા ઉપરનું પુતળું–બ્રોન્ઝનું–નીચે ચોકમાં દેખાય છે. મ્યુઝીઅમમાંથી પણ એનો વ્યુ જરૂર જોવા જેવો છે.

Pugilist resting વાત કરતો દેખાય છે.

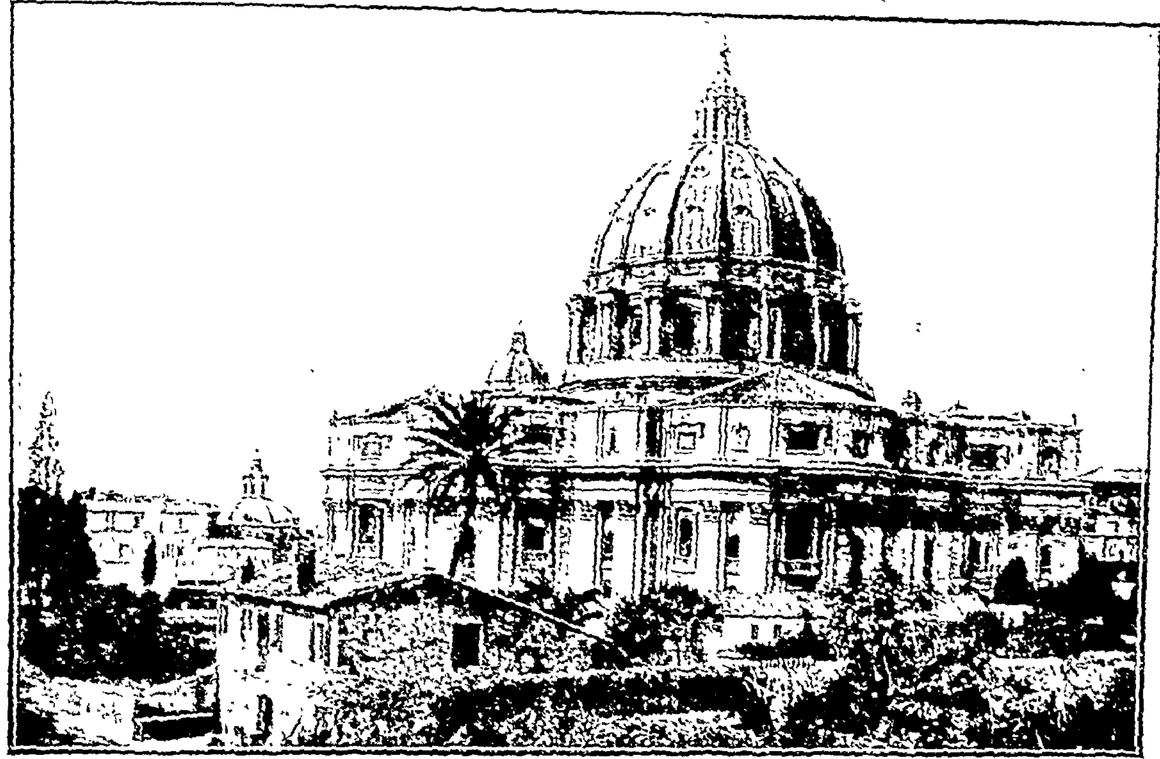
Greek Philosopher બહુ સુંદર દેખાય છે.

Cicero. સીસેરો.

Cœsar. રોમના બધા રાજાઓ 'સીઝર' કહેવાતા અને જુલીઅસ સીઝરનાં પણ ઘણાં પૂતળાં છે.

એક સુંદર આરસના Vas ઉપર ૧૨ ડીવીનિટીઝનાં ચિત્ર છે.

Venus. આ પૂતળું સર્વથી સુંદર છે. એનો ભાવ અજબ છે.

સેંટ પીટર દેવળ (રોમ ઇટાલિ) [પૃ. ૨૯૬.

Mosaic માં પક્ષીઓને ચીતર્યાં છે. તે પણ બહુ ભાવ-વાહી છે.

જ્યુલીઅસ સીઝરનું મોટું પુતળું છે.

માઇકલ એંજેલોનો રૂમ ખાસ જોવા લાયક છે.

આ સંગ્રહસ્થાનમાં પૂતળાંઓ એટલાં બધાં છે કે એનું વર્ણન થઈ શકે નહિ. કેટલાંક તો ખાસ જોવા લાયક છે.

શુક્રવારે બપોરે પ્રથમ St. Maria Dagli Angeli જોયું. એ અસલના મકાનમાં માઇકલ એન્જેલોએ મોટો ફેરફાર કર્યો છે. અસલનું મકાન છઠ્ઠા સૈકાનું છે. એનો ક્રીપ્ટ–અંદરનો નાનો વિભાગ ઘણો સુંદર છે અને ઉપરની કેનોપી (છત) બહુ આકર્ષક છે.

એ મકાનની પછવાડે એક ઘણો ઊંચો સુંદર સ્મરણસ્તંભ (Obelisk) છે. રોમમાં એવા ૧૪ સ્મરણ સ્તંભો છે, તેમાંનો આ એક છે.

Trevi fountains. ટ્રેવી ફુવારા.

આ ચાર મોટા ગંજાવર ફુવારા છે; તે બહુ જોવા લાયક છે. એનું આખું નામ Abbadia delle Tre Fontane છે. અહીં અસલ સેંટ પોલનું ખૂન કરવામાં આવ્યું હતું તેમ કહે છે. તેના ખૂન વખતે તેણે ત્રણ કુદકા માર્યા તેથી ત્રણ ફુવારા ચાલતા થયા એમ વાત કહેવાય છે. લોકો એ ફુવારામાં પૈસા નાખે છે. ભક્તિથી નાખતા હશે એમ લાગ્યું. ફુવારાઓ આર્ટની નજરે ખાસ જોવા લાયક છે.

ત્યાંથી **માઉન્ટ જેનીકયુલમ** (Mt. Janiculum) ગયા. એ લાંબી મુસાફરી હતી. ત્યાંથી રોમનો વ્યુ જોયો. ત્યાં ગેરિબાલ્ડીનું ઘોડાપરનું બ્રોન્ઝનું પૂતળું મજાનું છે. ત્યાંથી સાતે હીલો, રોમ શહેર, ફોરમ વિગેરે દેખાય છે. ત્યાંથી સેંટ પીટરના દેવળનો ઘુમટ બહુ સુંદર દેખાય છે. આખા રોમનો વ્યુ–દેખાવ દૂરથી જોવા લાયક છે.

સેંટ પીટર્સનું દેવળ.

રોમની સુંદર ચીજ St. Peter નું દેવળ જોવા ચાલ્યા. એની સામે બે મોટા ફુવારા છે, એ બહુ સુંદર રીતે વહે છે અને દાખલ થતાંજ મનમાં એક જાતનો સૌંદર્યનો ભાવ પેદા કરે છે. આખા યુરોપમાં આ દેવળ વગર શકે પ્રથમ દરજ્જો ધરાવે છે અને જોતાં કળાની નજરે બહુ આનંદ આપે તેવું છે. એનું લેટીન નામ San Pietro in Veticano છે. એનું પ્રવેશ-દ્વાર બ્રોન્ઝનું છે, બહુ સુંદર છે, ૨૨×૧૪ નું છે અને તેના ઉપર બાઇબલ ઉપસાવીને બતાવ્યું છે. આ સેંટ પીટરનો ઇતિહાસ ઘણો જૂનો છે.

એની લંબાઇ ૨૦૫ વાર એટલે ૬૧૫ ફીટ છે. એ મંદિરમાં દાખલ થયા પછી યુરોપના મોટાં મોટાં દેવળોની લંબાઈ એ સેંટપીટર્સના દેવળના ગર્ભદ્વારથી કેટલી છે તેનો ખ્યાલ આપવા જમીન પર આરસમાં લેખ કોર્યો છે, તેમાં લંડનનું સેંટપૉલ, મીલાનનું ડોમો, સ્પેનનું મોટું ચર્ચ, ફ્રાન્સનું રીમ્સનું દેવળ વિગેરે કયાં પૂરા થાય છે તે બતાવ્યું છે. એણે ૧૮૦૦૦ વાર જગ્યા રોકી છે, એટલું વિશાળ એનું ક્ષેત્રફળ છે.

એના ફ્રેસેડ–બહારનો દર્શન ભાગ ૧૨૩ વાર પહોળો અને ઊંચાઇમાં ૧૪૫ ફીટ છે અને એને આઠ થાંભલા છે તે દરેક આરસના છે. એનો પોરટીકો–આગળનો બહાર પડતો ભાગ ૭૮×૧૪$\frac{1}{2}$ વાર છે, અને ઊંચાઇમાં ૬૬ ફીટ છે.

આ મંદિરની વિશાળતા અને ઊંચાઇનો ખ્યાલ અંદર આગળ વધતાં વધતાંજ આવી શકે તેમ છે. એની વચ્ચે ઊભા રહીએ ત્યારે અંદર પેસતા માણસો દૂરથી કેટલા નાના લાગે છે એ જોઇએ ત્યારે એની વિશાળતાનો ખ્યાલ આવે છે. એનો આકાર ક્રોસનો છે અને માથે વિશાળ ડોમ–ઘુંમટ છે. બ્રેમેન્ટીએ એની છેલ્લી રચના ઘડેલી એમ કહેવાય છે. અંદર પેસતાં બે પવિત્ર જળ (holy water)ના આરસના સુંદર ફુવારા–કુવા આવે છે. સેંટ પીટરનું પુતળું પાંચમા સૈકાનું છે. ડોમની ઊંચાઇ ઘણી છે. એનું ડાયામિટર ૧૧૮ મિટર છે. જે ચાર મીનારા ઉપર તેને ટેકવેલ છે તેની ગોળાઈ circumference ૨૩૪ ફીટ છે તે ઉપરથી તેની વિશાળતાનો ખ્યાલ આવશે. એની ઉપર ઊંચે અક્ષરો લખ્યા છે તે પ્રત્યેક અક્ષર ૬ ફીટ ઊંચાઇમાં છે. નીચેથી જોઇએ તો તે અક્ષર એક ફુટનો લાગે. તેરમા કલેમન્ટો નામના પોપની ટુમ્બ ઘણી ભવ્ય છે. આ મંદિરમાં પેઇન્ટીંગ નથી પણ મોઝેઇક કામનાં ઘણાં પીકચરો છે જે બહુ સુંદર છે. એના મધ્ય ઘુમટ (ડોમ)નું ડાયામિટર ૧૫૦ વારનું છે. એની નીચે ચાલવાથી એ માપી શકાય તેમ છે.

એમાં નીચે એક દેવળ છે જે બહુ ભવ્ય અને જોવા લાયક છે. એમાં પોપ દશમા પાયસ (Pius X)ની ટુમ્બ છે. બેનીડીકટાઇન સોળમાની ટુમ્બ પણ જોવા લાયક છે. આ બન્ને અંદરના ભાગમાં નીચે છે પણ જરૂર જોવા લાયક છે.

પહેલી આઇલ (Aisle)માં માઇકલ એન્જેલોનું Pieta નું ચિત્ર બહુ વખાણવા લાયક છે. રફેલનું Transfiguration નું ચિત્ર પણ બહુ સુંદર છે.

માઇકલ એન્જેલોનું બનાવેલું Leo XI પોપનું બાવલું માસ્ટરપીસ છે, બહુ સુંદર રીતે કોરી કાઢયું છે, આરસનું છે. અંદર પેસતાં જમણી બાજુએ માઇકલ એન્જેલોનું ચિત્રેલું મેડોના મરણ પામેલા ક્રાઇસ્ટને લઇ જતી બતાવે છે તે મોઝેઇકનું ચિત્ર ભારે ખૂબિદાર અને ભાવવાહી છે.

ત્યાં અનેક પોપોનાં પૂતળાં છે. સાતમા આઠમા પાયસ પોપનાં પૂતળાં ઘણાં સુંદર છે.

દશ જૂદી જૂદી ભાષામાં 'કન્ફેશન' કરવાનાં નાનાં ગૃહો મૂકયાં છે તે દરેક જોવા લાયક છે. ભીંતપર અને ખાસ કરીને પછવાડેના ભાગમાં કાચનું કામ બહુ સુંદર કર્યું છે. માથેની કેનોપી-છત અજબ છે.

આખું દેવળ જોતાં ઉદ્દ્ગાર નીકળી જશે કે grand! Majestic! Beautiful! Superb! Magnificent! આવી ચીજ અન્યત્ર જોવા મળવી મુશ્કેલ છે, જરૂર જોવા જેવી છે. શીલ્પનું અને કળાનું કામ કેટલી હદ સુધી થઇ શકે છે તેનો ખ્યાલ કરવાનું આ અજબ સ્થાન છે. આખી મુસાફરીની જેહમતનો બદલો આ એક દેવળ જોતાં વળી રહે છે. એની ઊંચાઇ કે એની વિશિષ્ટતા માટે આખા યુરોપમાં બે મત નથી. એ પોપના તાબામાં છે અને ખ્રિસ્તિ ધર્મના રોમન કેથોલિક સંપ્રદાયનું મુખ્ય સ્થાન છે. એક નવાઇની વાત એ જોઇ કે એમાં ટુંકી બાંહ્યવાળા કપડા (સ્કાર્ફ) પહેરેલી આજની અમેરિકન કે યુરોપની

સ્ત્રીને દાખલ થવા દેતા નથી. જોયા વગર ચાલે નહિ એટલે એમને પોતાના હાથપર રૂમાલ બાંધવા પડે છે.

પોપના હુકમથી માથાના ચોટલા પણ હજુ ઇટાલિ અને જર્મનીમાંથી ગયા નથી; એ Shingling Bobbing કે Eton Crop જેનો પ્રચાર હાલ યુરોપીઅન અમેરિકન સ્ત્રી-સમાજમાં ઘણો થયો છે તેને એણે ફરમાન કાઢી અટકાવ્યો છે એટલે રોમન કેથોલિક સંપ્રદાયવાળા ક્રિશ્ચિઅનો–સ્ત્રીઓ પોતાના બાલને ત્રણમાંથી એકે રીતે કપાવતા નથી, પણ બે વર્ષ પહેલાં હતું તેમ માથે ચોટલા રાખે છે અને બાલને ઓળે છે.

Palace of Justice **ન્યાયમંદિર.**

ભવ્ય મકાન છે. બહારથી જોયું. ઘણું મોટું છે.

<u>કેપુસિનિ</u>

Church of Cappucine. વિચિત્ર!

બધા બીશપનાં હાડકાં અને ખોપરીઓ–૧૬૨૩–૧૮૭૩ સુધીના બધા બીશપોનાં. આ ઘણો ખરાબ દેખાવ લાગ્યો. એમાં હાડકાંનાં તોરણો, હાડકાંના દીવાઓનાં સ્ટેન્ડ, ખોપરીઓના ઢગલા, ભીંતો હાડકાંની અને બધી રચના હાડકાં તથા ખોપરીની. આનો હેતુ પણ સમજાયો નહિ. હાલ પચાસ વર્ષથી કોઈ નવું શરીરનું અંગ ત્યાં દાખલ કરવામાં આવ્યું નથી. પાંચ ઓરડા આ હાડકાં તથા ખોપરીના છે. જોતાં ચીતરી ચઢે તેવું છે. આવો હૃદયદ્રાવક ખેદકારક (Gruesome) બિભત્સ દેખાવ શા માટે રાખ્યો હશે તેનો ખ્યાલ આવ્યો નહિ અને નવાઈ તો એ લાગી કે હજારો માણસ તે દરરોજ જોવા આવે છે.

માઇકલ એંજેલો એ બાંધેલું **સેંટ મેરીઆ** St. Maria degli Angeli નું દેવળ જોયું અને કુકની ઓફીસે પાછા ફર્યા. આજના દેખાવોમાં સેંટપીટર સૌથી સરસ અને કેપુસિનિ સૌથી ખરાબ. છેલ્લાની અસર મગજપર બહુ બેસી ગઈ. એનો ખુલાસો મેળવવા યોગ્ય છે. ગાઇડ બુકમાં એનો કાંઇ ખુલાસો મને મળ્યો નથી.

ત્રીજે દિવસે શનિવારે સવારે વખતસર ઉઠી ૯॥ સવારે કુકની ઓફિસમાં ગયા. ત્યાંથી પ્રથમ—

Quirinal Palace–રાજાનો મહેલ

જોયો. ત્યાંથી સાત ટેકરીમાંની એક ટેકરી દેખાય છે. એ મહેલ બહારથી જોયો. એ મહેલમાં ૨૯૦૦ ઓરડા છે. હાલ તો તે પરદેશી રાજકર્ત્તા વિગેરેના સત્કારમાં વપરાય છે. ત્યાંથી **વેટિકન** જોવા ચાલ્યા.

પોપસ્થાન.

Vetican વેટકન.

રોમનું આ મોટું ધામ છે. સને ૧૩૭૭ પછી બધા પોપ ત્યાં રહે છે. તેનું રાજ્ય હાલ વેટિકન ઉપરજ છે. ૧૮૭૦ થી પોપનું ઇટાલિપરનું રાજ્ય ખલાસ થયું. સેંટ પીટર્સનું દેવળ કાલે જોયું તે આ વેટિકનનો એક વિભાગ છે. દરેક પોપને યુરોપના રાજ્યો અને મહાન પુરૂષો તરફથી સારી ચીજોની ભેટ મળેલી તેનો આમાં સંગ્રહ છે. એણે મોટા ગામ જેટલી જગ્યા રોકી છે અને એક એક વિભાગ (વીંગ) જોતાં દિવસો લાગે એટલી એ

વિશાળ જગ્યા છે. જૂદા જૂદા પોપોએ એના વિભાગો બંધાવ્યા છે અને તે સર્વ હકીકત ગાઇડ સમજાવે છે. આપણે વેટિકનનું વર્ણન પ્રથમથી વાંચીને ગયા હોઇએ તો બહુ મજા આવે છે. હાલ એ સ્થાનમાં ૨૦ મોટા ચોક છે અને એક હજાર ઓરડા છે. મોટા ભાગમાં સુંદર સંગ્રહ અને મોટા મોટા ઓરડાઓ છે અને એક વિભાગમાં પોપની કોર્ટ બેસે છે. ૧૮૭૧ ના એક કાયદાથી પોપને વેટિકનને લેટેરનને અને પોપના વીલાને extraterritoriality નો હક મળ્યો છે એટલે એના ઉપર ઇટાલિની સત્તા ચાલે નહિ. પોપની રાજસત્તાનો વિસ્તાર હવે એટલોજ રહ્યો છે.

પોપની લાઇબ્રેરીમાં ૧૬૦૦૦૦ પુસ્તકો છે. રજા મેળવી પુસ્તકો માંગી શકાય છે એમ કહ્યું. લાઇબ્રેરી હોલ ૩૧૨ મિટર લાંબો છે.

પોપને ભેટ મળેલી ચીજો એટલી બધી છે કે એનું વર્ણન થઈ શકે નહિ. ઘણી ચીજો જોવા લાયક છે. એક સોનાની ચાવી ખાસ જોવા લાયક છે.

'સ્વીસ ગાર્ડ' એ વેટીકનને અંગે ખાસ સંસ્થા છે. પોપની ચોકી કરનાર મોટા ઉમરાવોના છોકરાઓ હોય છે તેને સ્વીસગાર્ડ કહે છે. એ બહુ બળવાન હોય છે. પહેરેગીરનું કામ એવા કનૈયા જેવા યુવાનો કરે છે એ એમની ધર્મભાવના છે. એ સ્વીસગાર્ડે ભેટ કરેલ 'સિંહ' જોવા લાયક છે. સ્વીસગાર્ડના યુવક સ્વયંસેવકોની વય ૨૦–૨૫ વર્ષની હોય છે.

પોપને પહેરવાના 'રાજમુગટ'–ક્રાઉનની કોપીનો ક્રાઉન જોવા લાયક છે.

જીનોઆની લેડીએ આપેલ ભેટ બહુ સુંદર છે.

ફ્રેન્ચ રિપબ્લીક તરફથી મળેલ ચાઇના વાઝ બહુ સુંદર છે.

સીઆમના રાજા તરફથી મળેલો સોનાનો વાઝ ઘણો મજાનો છે.

નેપોલીઅને આપેલ ભેટ તેમજ રશીઅન ઝાર તરફથી આવેલ 'વાઝ' જોવા જેવાં છે. હાથનાં સુંદર ચિત્રો સાથે લખેલું બાઇબલ બહુ મજાનું દેખાય છે. તેને એક ઘણી સારી કેસમાં રાખેલ છે. એવા અનેક બાઇબલો છે. આપણા બારસા (કલ્પસૂત્ર) ના સોનેરી છબીવાળા પાના જેવું લાગે છે. પુસ્તકાકારે છે.

રશીઆના ઝારે પોપ સોળમા લુઇને ભેટ આપેલ 'વાઝ' કારીગિરીનો નમુનો છે. ઝાર તરફથી એક મોટો આરસ ભેટ મળેલ છે. એટલો લાંબો અને પહોળો સુંદર આરસનો ટુકડો અન્યત્ર અલભ્ય છે.

ઓસ્ટ્રીઆના રાજા તરફથી ઇજીપ્શીઅન આલાબસ્ટર મળેલ તે બહુ રોનકદાર છે.

એક જુઇશ બાઇબિલ છે–મોટામાં મોટી બુક છે. એક ફુટ ઊંચી છે.

પોપ તેરમા લુઇને મળેલી અનેક ભેટની ચીજો બહુ ગમે તેવી છે.

એક ક્રોસ બહુ સુંદર રત્નનો બનાવેલ છે. તેમાં જીસસ કાઇસ્ટનું સૂક્ષ્મશરીર (Ghost) રહે છે એમ કહેવામાં આવ્યું.

અગીઆરમા સૈકાનું હાથીદાંતનું કામ બહુ સુંદર છે અને સુંદર રીતે ગોઠવીને જોવું ગમે તેવા આકારમાં રાખ્યુંછે.

પોપને માનનારાંની સહી એક પોપે લીધેલી તે સહીના કાગળોની ચોપડીઓ બાંધી એક રૂમમાં ખડકી રાખી છે; તેમાં ખાસી ૪૦ મીલીઅન–ચાર કરોડ સહીઓ એકઠી કરી છે.

'બોરજીઆના ખંડ વિભાગો.' વેટિકનના આ વિભાગમાં પેઈન્ટીંગ બહુ સુંદર છે. પીન્ટો, રીચલીઓ અને બેટીનું કામ ઘણું સુંદર છે.

વેટિકનમાં ત્યાર પછી ચિત્રસંગ્રહ આવે છે. દરેક ચિત્ર જોવા લાયક છે. કોઈ કોઇનું વર્ણન લખી લીધું છે તે નીચે પ્રમાણે—

એની ભીંતોપર ફ્લોરેન્ટાઇન ચિતારાઓએ બહુ સારૂં ચિત્રકામ કર્યું છે. રાફેલે એમાં ત્રણ રૂમો બનાવ્યા છે. આ ત્રણે ઓરડા બહુ સુંદર છે. ચિત્રકામ જેમ જોઇએ તેમ અભિનવ લાગે છે. માથે છત ઉપરના પેઈન્ટીંગ પણ જોવા લાયક છે. બાઇબલની હકીકતના દેખાવો બહુ સુંદર રીતે ચીતર્યા છે.

ભીંતપર બોટિસેલ્લી વિગેરેનું ચિત્રકામ આદર્શ છે.

માઇકલ એંજેલોએ ભીંત ઉપર અને ખાસ કરીને છત ઉપર Creation (ઉત્પત્તિ), the Fall, (પતન) Hope of redemption (તરણ આશા)નાં અદ્ભુત ભાવવાળી ચિત્રો બનાવ્યાં છે. દરેક ચિત્ર ઘણું લાંબુ પહોળું હોય છે.

રાફેલનું કવિઓના ચિત્રનું અને Meeting of Philosophers (તત્ત્વજ્ઞાનીઓનું મીલન)નું કામ અત્યંત સુંદર છે.

કોન્સ્ટેન્ટાઇન રાજાનો હોલ રાફેલે ચીતર્યો છે. એની છતપર લોરેન્ટનું કામ છે.

સોલ ચેપેલો (નાનાં મંદિરો) ૧૪૭૧ માં સ્થાપવામાં આવ્યાં. એને Sistine chapels કહે છે. સીસટાઇન એટલે સોળ. એમાં માઇકલ એંજેલોનું 'લાસ્ટ જજમેન્ટ'નું ચિત્ર અસાધારણ છે. આ બધાં ચિત્રો જોવા માટે ત્યાં બાંકડા છે. એ ગૃહમંડપ ઘણો મોટો છે. એના દશ વિભાગ માઇકલ એંજેલોએ ચિતર્યા છે અને છ વિભાગો બોટિસેલ્લીએ ચિતર્યા છે. બેસીને જોવા લાયક છે. આખો વિભાગ સમજતાં અરધો કલાક થાય છે પણ સમજવા જેવો છે. આ ચિત્રકામ અસાધારણ છે. બીજી કોઈ જગ્યાએ ભાગ્યેજ જોવા મળે તેવું છે. મંડપની ઊંચાઇ પણ ગંજાવર છે. ગાઈડ આપણને સમજાવે ત્યારે નિશાળના માસ્તર જેવું લાગે છે અને એવા ઘણા વર્ગો એક સાથે ચાલતા જણાય છે.

આ સોળ ચેપલનાં ચિત્રનું વર્ણન પણ કોઇ સારી ચોપડીમાંથી વાંચવા લાયક છે. સૃષ્ટિને કેવી રીતે બનાવી અને છેવટે એડમ અને ઇવ કેમ બન્યા એનું જીવતું ચિત્ર અહિં જોવાનું છે. એમાં કળાકાર કલ્પનામાંથી કેવી કળા ઉપજાવી શકે છે એનો ખ્યાલ કરવા જેવો છે. પ્રથમ વિભાગમાં પ્રભુ (God) પ્રકાશ અને અંધકારને જૂદા પાડે છે; બીજામાં તે સૂર્ય અને ચંદ્ર ઉત્પન્ન કરે છે, તેમાંજ તે પૃથ્વીને વનસ્પતિ ઉત્પન્ન કરવા ફરમાવે છે; ત્રીજા વિભાગમાં જનાવરની ઉત્પત્તિ બતાવી છે; ચોથામાં મનુષ્યની ઉત્પત્તિ બતાવી છે; પાંચમામાં એડમની બાજુમાંથી ઇવની ઉત્પત્તિ બતાવી છે; છઠ્ઠામાં દાનવ–ડેવીલનો દેખાવ આપ્યો છે, સર્પાકારે તે એડમ અને ઇવ સાથે વાતો કરે છે અને ફળ આપે છે; સાતમામાં નોઆ અને આઠમામાં પ્રલયકાળનું પૂર (flood) બતાવ્યું છે. નીચે અનેક Prophets બતાવ્યા છે. જેરેમીઆ

અને સીબીલો મજાના છે. આ આખું ચેપલ બહુ ધારીને–સમજીને કળાની દૃષ્ટિએ ખાસ જોવા લાયક છે. આગળ વધતાં વેટિકનમાં Max Gallery આવે છે,

ઈટાલીના નકશા ભીંત પર ચીતર્યા છે. વિભાગના શહેરના અને બીજા નાના મોટા સેંકડો નકશાઓ છે.

'ગેલેરી ઓફ ટેપેસ્ટ્રી'. અતિ ઊંચા કામની ટેપેસ્ટ્રીઓ બતાવી છે.

આમાં રફેલની ટેપેસ્ટ્રી ખાસ વખણાય છે.

પછી આરસકામનો વિભાગ આવે છે.

અનેક જાતનાં આરસનાં જનાવરો બતાવ્યાં છે.

કેનોરાનાં આરસનાં ત્રણ પુતળાં બહુ આકર્ષક છે.

બેલ્વેડેરનો એપોલો (Appollo) જેનો હાથ તૂટી ગયો છે તે પ્રસિદ્ધ આરસનું બાવલું અહીં છે–બહુ સુંદર છે. એના તૂટેલ હાથનાં સ્થાન અને આકારનો નિર્ણય કરવામાં ઘણા શિલ્પીઓ તર્ક કરી રહ્યા છે. લીઓનાર્ડો વીન્ચીના રૂમમાં બહુ બાવલાંઓ છે. એનો એનેટામીનો–શરીરરચનાનો અભ્યાસ બહુ સુંદર ગણાય છે, એટલે જ્યાં સ્નાયુ વિગેરે વજો બતાવવા હોય તે તે આરસ કામમાં બહુ સારી રીતે બતાવી આપી શકે છે. આ વિભાગમાં પુતળાંઓ એટલાં બધાં છે કે વાત નહિ; ઘણા જોવા લાયક છે અને તેના બનાવનાર વિગેરેની હકીકત આપેલી હોય છે. ગાઈડ પણ એમના વિષે ઘણી જાણવા લાયક હકીકત કહે છે.

Vatican Picture Gallery.

અહિં બહુ સારો ચિત્રસંગ્રહ છે. એ બહારના ભાગમાં, પણ મકાનને લગતો, અલગ વિભાગ છે. જેટલાં છે તેટલાં ચિત્રો ઘણાં સુંદર છે. આમાં રાફેલનું Transfiguration આ આખા સંગ્રહમાં અતિ સુંદર છે.

રાફેલ અને તેના શિષ્યનું કામ ઘણું સુંદર છે.

વેનિશિયન સ્કૂલ માટે એક આખો જૂદો વિભાગ છે.

ત્રીજે દિવસે બપોરે નીચેનાં સ્થળો જોયાં.

કોલોઝિયમ.

Colosseum.

આને અસલ Amphitheatrum Flavium કહેતા હતા. આખી દુનિયામાં એ મોટામાં મોટું થીએટર છે. અને અગાઉ પૃ. ૨૮૫ માં જેનું વર્ણન આવ્યું તે કેપીટોલની બરાબર સામે છે. સને ૮૦માં ટાઇટસે એ પૂરૂં કર્યું. એના ૭ માળ ગોળાકારે છે. ૧૮૮ મીટર ઉંચું છે. એમાં Plebeans સામાજિક આમવર્ગને, સ્ત્રીઓને, સેનેટરોને, લડવૈયાઓને અને નાવીકોને બેસવાની જૂદી જૂદી જગ્યા છે. વચ્ચે Arena (મેદાન) છે. એમાં અસલ gladiators (મલ્લો) ની લડાઇ થતી હતી, જનાવરોની સાઠમારી થતી હતી અને એમાં ગોઠવણ એવી સુઘટ્ટ હતી કે બધા માણસો દશ મીનિટમાં પોતપોતાની જગ્યા પર બેસી જાય અને રમત પૂરી થાય ત્યારે દશ મિનિટમાં આખું ગૃહ ખાલી કરી જાય.

એમ કરવાની યુક્તિ હતી તેથી ૭ માળ સુધીની બધી બેઠકો દશ મીનિટમાં એક સાથે ભરાઇ જતી અને ટીકિટ વગર કોઇ બેસી શકતો નહિ. ફીનો તે વખતે સવાલ નહોતો પણ વ્યવસ્થા ઉત્તમ પ્રકારની હતી. એનો ઉપરનો એક માળ તોડી નાખી તેના કાટથી ચાર દેવળો બાંધ્યા છે છતાં ઉપર એક માળ હતો એમ દેખાઇ આવે છે. એમાં ૪૦ થી ૫૦૦૦૦ પ્રેક્ષકો એક સાથે બેસી શકતા હતા. આ કોલોઝિયમની બહારના ભાગમાં ૨૪ કેદખાનાં હતાં. જવા આવવાનો રસ્તો (passage) પ્રત્યેક વિભાગ માટે જૂદો હતો. એની બાંધણીમાં ખૂબિ એ છે કે એમાં ચુનો વાપર્યો નથી પણ એક પથ્થર ઉપર બીજો પથ્થરજ ગોઠવી દીધો છે. દાખલ થવાના ૮૦ દરવાજા છે. દરેક ચોથી કમાને એક દ્વાદર આવે છે, કમાનની બાજુએ કોરીન્થીઅન જાતના થાંભલા છે. અગાડીના ભાગમાં Vestal Virgins ને બેસવાની જગ્યા હતી. અત્યારે તો રોમન સામ્રાજ્યના સમયમાં શું હતું તે જોવા પૂરતું જ આ ઉપયોગી છે, બાકી અત્યારે એ જળવાઈ રહેલ પુરાતન ખંડેર છે.

નીચે રમવાની જગ્યા (arena)નું માપ ૯૪×૫૯ વાર છે. એના ઉપર અંદરના ભાગમાં જંગલી જનાવરોને રાખવાનાં પાંજરાં હતાં. લોકો એના ઉપર ગાંડા થઈ જતા. કહે છે કે દર વખતે ૫૦૦૦ જંગલી જનાવરોની સાઠમારી તેમાં થતી હતી. અત્યારે આ જબરજસ્ત મકાનનો ⅓ ભાગજ રહ્યો છે, છતાં જે રહ્યો છે તે ઘણો મજબૂત દેખાય છે. એને માટે એમ કહેવાય છે કેઃ—

While stands the colosseum, Rome shall stand,

When falls the colosseum, Rome shall fall,
And when Rome falls, with it shall fall the world.

આ તો સામ્રાજ્યવાદી મનુષ્યોની ધૃષ્ટતાનું એક દૃષ્ટાન્ત માત્ર છે. એ કોલોઝીયમ ચારે બાજુ ફરીને જોવા જેવું છે. અસલના વખતમાં પણ કેવાં મકાનો બની શકતાં હતાં, ઇજનેરી જ્ઞાન કેટલું હતું તેનો ખ્યાલ આવે તેમ છે.

કોન્સ્ટેન્ટાઇનનું પ્રવેશદ્વાર. Arch of Constantine.

રોમમાં પહેલો ક્રીશ્ચીઅન રાજા કોન્સ્ટેન્ટાઈન થયો. તેની વિજય કમાન બાજુમાં છે. તે ત્યાર પછી બતાવવામાં આવે છે.

પછી **એપીઅન વે** Appian way આવે છે. એ ૩૬૭ માઇલ લાંબો રસ્તો છે. એ રોમથી **બ્રીંડીઝી** સુધી જાય છે. એનો બાંધનાર રાજા Apian Claudius હતો. રોમના સામ્રાજ્યના સમયમાં રસ્તા કેટલા મોટા અને કેવા બંધાતા હતા અને તેને કેટલી અગત્ય આપવામાં આવતી હતી તેનો ખ્યાલ આ રસ્તા ઉપરથી આવે છે.

કારાકેલાના હમામખાનાં.

Baths of Caracalla.

આ સ્નાનગૃહો ઈ. સ. ૨૧૨ માં કારાકાલાએ બાંધેલાં છે. લોકોને રમત ગમતો અને હમામખાનાંઓ રાજ્ય તરફથી પૂરાં પાડવામાં આવતાં હતાં. એમાં એણે ૨૦ લાખ આરસનાં પૂતળાં ગોઠવ્યાં હતાં. એને માટે એમ કહેવાતું હતું કે એની પ્રજા બે પ્રકારની છેઃ એક આરસની અને બીજી માંસ (flesh)ની. જેટલી પ્રજા એટલા બીજી બાજુએ એનાં પૂતળાં હતાં. અહીં યજ્ઞ, રમત ગમત,

લાઇબ્રેરી, વિગેરે આનંદનાં અનેક સાધનો ઉપજાવ્યાં હતાં. અત્યારે એ સ્થાનજ જોવાય છે. પૂતળાંનો નાશ થઇ ગયો છે.

સેંટ સેબેસ્ચીઅન ગૃહ.

ત્યાંથી Arch of Drusus, જેને હાલ st. sebastian's Gate કહેવામાં આવે છે તે જોયું. આગળ ચાલતાં, Quo Vadis ચર્ચમાં ક્રાઇસ્ટનાં પગલાં જોયાં; જેવાં આપણે ત્યાં પગલાં હોય છે તેવાંજ. સેંટપીટરને અહીં પકડયો એમ કહેવાય છે. દેવળ સાધારણ છે.

કેટેકોંબ,

પછી Catacombe જોયું. કેટેકોમ્બ ઓફ સેંટ કેલીક્સ્ટસ (Calixtus)માં ગયા. ત્યાં અમને ત્રણ લીરા લઇને હાથમાં મીણ-બત્તીઓ આપી. મીણબત્તી સળગાવી અંદર ગયા. જમીનની અંદર આ જગા કોરી કાઢી છે. એ રોમની બાજુમાં છે. પ્રથમ એક ઇંટનું નાનું ઘર આવે છે. પછી અંદર ઉતરીએ એટલે કેટલુંક ચાલવાનું આવે છે. નવાઇ જેવી રીતે જમીનની અંદર આ દાટવાની જગ્યા બનાવી છે. આખો વખત સેંકડો લોકો હાથમાં મીણબત્તી લઈ નાના રસ્તામાં ચાલે છે. એક પાદરી રસ્તો બતાવે છે. પછી તે ઊભો રહી ભાષણ કરે છે. કોઇ જગ્યાએ હાડકાં પડેલાં છે, કોઈ ભીંતમાં જૂના વખતના ધંટ વિગેરેનાં ચિત્રો છે. આખી એક ફુટ લાંબી અને પાતળી બત્તી હતી તે પૂરી થઈ એટલો વખત જમીનમાં ફર્યા. આમાં કેટલાક પાદરીઓ, અસલ, ધર્મને માટે મરણ પામેલા એમ કહેવાય છે. આને One of those early christian subterranean

burial places (અસલનું જમીનની અંદર આવેલું ખ્રિસ્તિઓનું કબ્રસ્તાન) કહેવામાં આવે છે. ઘણી મહેનત પછી એને શોધી કાઢવામાં આવેલ અને જાળવી રાખેલ છે. આ એક નવીન પ્રકારની ચીજ છે.

'સેનેકાનું ઘર' દૂરથી જોયું.

રોમ-પ્રકીર્ણ.

આવી રીતે **રોમ** જોયું. છેલ્લે રોમનો આખો 'વ્યુ' દૂરથી જોયો. જૂનું રોમ અને નવું રોમ બારીકાઇથી જોયું. દૂરથી એની ભવ્યતા સાથે એનો ઇતિહાસ ચીતરાતો દેખાયો. ત્રણ દિવસમાં અનેક ચીજો જોઈ અને ઘણું જોવાનું બાકી રહ્યું. એની ઘોડા-ગાડી, ટ્રામવે અને ટેકસીનો અહીં જોઇએ તેટલો ઉપયોગ થાય છે અને ભાડાં સાધારણ છે.

રોમમાં લીરાનુ ચલણ છે. હાલ પાઉન્ડના લગભગ ૧૪૬ લીરા આવે છે. એટલે ચલણનો અહીં પણ બેવડો લાભ હતો.

વખતના સંકોચને કારણે Naples **નેપલ્સ** અને **પોંપીઆઈ** ન જઇ શકયા. **વીસુવીયસ** જોવાની તક ન મળી.

રાત્રે ઇન્ટરનેશનલકારમાં બેસી વેનિસ ગયા. એ ગાડીનું વર્ણન આગળ આવશે. તા. ૭-૮-૨૯ રવિવારે સવારે સાત વાગે વેનિસને સ્ટેશને ઉતર્યા ત્યારે ઝરમર વરસાદ આવતો હતો. ઐતિહાસિક શહેર છોડી હવે romantic શહેરમાં આવ્યા.

વેનિસ

Venice. ઇટાલીઅન Venezia.

પશ્ચિમ પ્રદેશમાં પૂર્વના સૌંદર્યનું ભાન કરાવતું, અનેક કવિઓને આશ્રય આપતું, એડ્રીઆટિક સમુદ્રના એક લેગુન (અખાત)માં આવેલું આ શહેર ઇટાલિના એક પ્રાંતની રાજધાની છે. Lagoon or Lagune એટલે એડ્રીઆટિકનો એક છાછરો અખાત. એની વસ્તી ૧૪૮૦૦૦ ની છે. એનામાં વિચિત્ર રમણીયતા છે. એ જળમય પ્રદેશ છે, સમુદ્રના કાંઠા પર છે અને એની શેરીઓ જળની છે. વાંચતાં માનવામાં ન આવે તેવી તેની રચના છે. એમાં જવા આવવાના રસ્તા જળના બનાવેલા છે અથવા જળમાર્ગની બાજુના ભાગમાં ધરો બાંધેલાં છે. રસ્તાઓ લગભગ ૧૫૦ છે. એને કેનાલ કહેવામાં આવે છે, પણ એ રસ્તાનું કામ બજાવે છે. શહેરમાં એક ભાગમાંથી બીજા ભાગમાં જવા માટે આ રસ્તાઓમાં એક વિચિત્ર જાતની ગોન્ડોલા (Gondola) નામે બોટો વાપરવામાં આવે છે. એ બોટો આપણી બલામડીથી સહજ મોટી હોય છે, માત્ર હલેસાંથી ચાલે છે અને એક જ ખલાસી એને ચલાવી શકે છે. અંદર પાંચ છ માણસ બેસે છે. કેનાલના રસ્તાપર આવ જા કરવાનું એ સાધન છે અને એમાં બેસવાની ભારે મજા આવે છે અને તદ્દન નવીન જાતનોજ અનુભવ થાય છે. એના ટેરીફના ભાવો સરકારે મુકરર

કરેલા છે એટલે ટેકસી અથવા વીકટોરીઆ બીજા શહેરોમાં જે કાર્ય કરે છે તે અહીં ગોંડોલા કરે છે. એ ઉપરાંત એક grand canal or canalazza છે જે ઘણી મોટી છે. એમાં સ્ટીમરો ચાલે છે. સ્ટીમરનાં ભાડાં અને ભાવ મુકરર કરેલા હોય છે. સ્ટીમરો વખતસર જાય આવે છે. એ આપણી લોકલ ટ્રેન સર્વિસ સાથે બરાબર સરખાવી શકાય તેવી છે. એમાં એક સાથે ૨૦૦–૩૦૦ માણસો બેસે. એક માઇલે અરધો માઇલે સ્ટેશન આવે. ત્યાં ટીકિટ લઈ માણસો ચઢવા માટે હાજર હોય, ઉતરનારા પ્રથમ ઉતરી જાય, પછી નવા અંદર આવે અને બધું કામ એક મીનિટમાં પતી જાય એટલે સ્ટીમર ચાલવા માંડે. ગ્રાંડ કેનાલમાં એના દશેક સ્ટેશનો છે અને લિડો (Lido) જવાનું પણ એ મુખ્ય સાધન છે. લિડોનું વર્ણન હવે પછી આવશે.

વેનિસના આ નવાઇ જેવા રસ્તા કેવા હશે તેનો ખ્યાલ મગજમાં આવતો નહોતો. વેનિસના સ્ટેશને ઉતરીને તુરતજ સામાન ગોંડોલામાં મૂકયો. ગોંડોલાની બહારના ભાગમાં એક બાજુ બરછીનો આકાર હોય છે તેમાં છ વિભાગ પાડયા છે તે વેનિસ પ્રાંતના છ વિભાગનું દૃશ્ય છે એમ અમને કહેવામાં આવ્યું. પછી અમારી ગોંડોલા એક માણસે હલેસાથી ચલાવી. નાની નાની અનેક કેનાલો પસાર કરી. બન્ને બાજુ ઘરો અને વચ્ચે ૩૦–૩૫ ફીટ પહોળી કેનાલ. આ જળમાર્ગો અને બાજુએ ઊંચા ઘરો–તે આપણાં હિંદુસ્તાનનાં ઘર જેવાંજ–ઈંટ ચુનાનાં અને દેખાવ પણ પૌર્વાત્ય શહેરનો. ફેર માત્ર રસ્તા જળમય લાગે એટલોજ છે. લગભગ પોણા કલાકે grand canal પર આવ્યા. વચ્ચે એક મોટી કેનાલ પણ આવી. બાકીની કેનાલ

તો નાની હતી. જળમાર્ગોમાં સ્થાનપર પહોંચવા માટે આડા અવળા આંટાફેરા ગોંડોલાએ ખૂબ માર્યા. આખરે લગભગ ૫૦ મીનિટે **હોટેલ રેજીના** (Hotel Regina)માં પહોંચ્યા. આ કેનાલો જોવાની મજા એટલા માટે આવી કે અમારે માટે એ તદ્દન નવીન હતી. નાની કેનાલો ૩૦ ફીટ પહોળી લગભગ હોય તે ગંદી ખરી, ઓટ વખતે તેમાં વાસ આવે.

વેનિસમાં ૧૫૦ કેનાલ છે. તેના ઉપર ૩૭૮ પુલો છે. જવાઆવવાના, માણસો ચાલી શકે તેવા ચાર પાંચ ફીટના રસ્તાઓ છે અને કેનાલ આવે ત્યાં પુલ ઓળંગવાનો હોય છે. મુખ્ય વ્યવહાર નાની કેનાલોમાં ગોંડાલાથીજ ચાલે છે. ગોંડોલા જોવા લાયક છે. એનો રંગ કાળો હોય છે.

એ ઉપરાંત નાની મોટરથી ચાલતી સ્ટીમલોંચો ભાડે મળે છે પણ તેના ભાડા આકરા છે. એક કલાકના ૫૦ લીરા (લગભગ પાંચ રૂપિયા) લે છે. મોટી કેનાલમાં સ્ટીમરથી વ્યવહાર ચાલે છે.

વેનિસનો ઇતિહાસ જૂનો છે. એની કળા ઉપર પૌર્વાત્ય છાપ દેખાઇ આવે છે. એનાં ઘરોની બાંધણીમાં આપણા જેવા છાપરા વિગેરે સર્વ દેખાય છે. લીઓપાર્ડી, વીવેરીનિ વિગેરે એના ખાસ કલાકારો પંદરમા સૈકામાં થયા.

અમારી હોટેલ ગ્રાંડ કેનાલ પર આવેલી હતી. ન સમજાય તેવી ભાષા બોલતો ગોંડાલાનો હાંકનાર ડોસો અમને ત્યાં લઇ આવ્યો. સામાન બોટમાં સાથેજ હતો. હોટેલમાં ગયા પછી નિરાંત થઇ પણ અહીં અમારા સંબંધી પત્રવ્યવહારમાં કુકની ઓફિસની કાંઇ ગેરસમજ થયેલી એટલે અમને રૂમો મળતાં બે કલાકનો વખત લાગ્યો. અમે બ્રેકફાસ્ટ (નાસ્તો) લીધો. મોટી કેનાલના

નાકા ઉપર હોટેલ આવેલી એટલે સુંદર લાગતી હતી. દરિયો જોઇએ ત્યારે ઘણો આનંદ આવતો હતો. આખો દિવસ મોટી સ્ટીમરો આવજા કરતી હતી. અને ગોંડોલાઓનો તો પાર નહોતો.

લિડો.

આજે રવિવાર હતો એટલે અમે લિડો જઇ આવવાનો વિચાર કર્યો. લંચ લઇ સ્ટીમરનો રસ્તો શોધી કાઢયો. એક સ્ટીમરમાં ટીકિટ લઇ બેઠા. જવા આવવાની ટીકિટનો દર માત્ર લીરો–૧॥. અમે બેઠા ત્યારે લગભગ બસો ઉતારુઓ સ્ટીમરમાં હશે. સ્ટીમર અરધા પોણા માઇલને અંતરે આવેલા છ સ્ટેશને ઊભી રહી. પછી બે માઇલ લગભગ આગળ વધી એટલે લિડો (Lido) આવ્યું. આ ઘણી ફેશનેબલ જગ્યા છે. એને માટે છાપામાં ઘણું વાંચ્યું હતું. એમાં પાર વગરની હોટેલો છે. ત્યાં સ્ટીમરમાંથી ઉતરીએ એટલે પાયર–બંદર–પર જવા માટે ટ્રામો અથવા ઘોડાગાડી મળે છે. અમે ઘોડાગાડી કરી.

રસ્તો ઘણો સુંદર, બન્ને બાજુએ બહુ સુંદર દુકાનો અને હોટેલો આવી રહેલી. હોટેલો બહુ ઊંચા પ્રકારની હોય એમ લાગ્યું. આજે વરસાદ હતો. ઝાડની ઘટા તળે અમે આગળ વધ્યા. એક મોટું કાફે–રેસ્ટોરાં આવે છે તેમાં પછી જવાનું રાખ્યું. આગળ ન્હાવાના કેબીનો જોયાં. પાંચ હજાર કેબીનો હશે. તેમાં કપડાં બદલી ન્હાવાનાં કપડાં પહેરી સામે દરિયામાં લોકો ન્હાય છે. હજારો સ્ત્રી પુરુષો ન્હાય છે તેના ફોટા છાપામાં જોયા હતા. આજે વરસાદ અને ઠંડીને લઇને ન્હાવાનું બંધ હતું. જગ્યા જોઇ એટલે ખ્યાલ આવી ગયો. આ ન્હાવાના કેબીનો અને મોટી હોટેલો ઓકટોબરમાં બંધ થાય છે. સ્ત્રીઓ અહીં

ઘણાં જરૂરી કપડાંજ પહેરે છે. બધા દેશની સ્ત્રીઓ અને મુસાફરો અહીં મોજ કરવા આવે છે.

ન્હાવાની જગ્યા સર્વને માટે ખુલ્લી છે. કેબીનનું ભાડું બેસે છે. કાફેમાં ચા કાફી પીવા જવા માટે પણ દાખલ થવાની ફી આપવી પડે છે. એ કાફે બહુ સુંદર છે. અંદર ફેન્સી ચીજોની પચાસ દુકાનો બે હારમાં છે. પછી એક સાથે ૫૦૦ માણસ ચા પી શકે એવો મોટો હોલ છે. આખો દિવસ ઇટાલીઅન બેન્ડ વાગ્યા કરે છે. ઇટાલીનું સંગીત ઘણું વખણાય છે. ખાસ કરીને વાયોલીન તેઓનું શ્રેષ્ઠ વાજિંત્ર ગણાય છે. એ હોલની અગાડી દરિયાની ઉપર મોટો પ્રોમાનેડ છે. એની ઉપર પણ સેંકડો માણસો ચા કાફી પીએ છે અને દરિયો નિહાળે છે. આજે તો વરસાદ હતો એટલે એ ભાગ ખાલી હતો પણ ત્યાંથી વરસાદ અને દરિયો જોવાની મજા હતી. ચા પીધા પછી કેટલુંક જોયું. દુકાનમાં ચીજોના ભાવ જોયા તો બહુ આકરા લાગ્યા. ગાડીમાં બેસી બંદરપર આવ્યા. સ્ટીમરમાં બેસી કાંઠે ઉતરી રસ્તો શોધવા લાગ્યા, પણ હોટેલ જલ્દી જડે નહિ અને ભાષા આવડે નહિ. થોડા આડા અવળા રખડ્યા પછી આખરે હોટેલનો રસ્તો જડ્યો. લિડોમાં એક એક્સેલ્સીયર હોટેલ છે તે ખાસ જોવા જેવી છે. એ સર્વથી વધારે 'ફેશનેબલ' કહેવાય છે. ત્યાં એક કોન્સર્ટ હોલ છે તેમાં કોન્સર્ટ સારાં થાય છે એમ અમને કહેવામાં આવ્યું. રાત્રે ડીનર લઈ સુઈ રહ્યા.

કુકની ઓફિસ પીઆઝા ડી' લીઓન્સીનિમાં છે. ત્યાં એકઠા થયા. સવારે તો બધું ચાલીને જોવાનું હતું. આજની અમારી પાર્ટી મોટી હતી. લગભગ ૭૦ સ્ત્રી પુરૂષો હશે. બાજુમાં-

સેંટ માર્કનું દેવળ.

St. Mark Cathedral & Piazza.

જોવા લાયક છે. એની સામેનો આખો સ્કવેર ઘણો વિશાળ છે. વચ્ચે બહુ મોટો ચોક છે તેમાં કબુતરને ચણ નાંખવામાં આવે છે. ત્રણ બાજુ લગભગ ૬૦ દુકાનો છે તેમાં ફેન્સી માલ પૂરતા દામે મળે છે અને કેટલીક ઓફિસો પણ છે. દુકાનની શોભા ઘણી સારી અને દુકાનની બહારની બારીમાં માલ બતાવવાની રીત યુરોપના જેવી. ભાવ કોઈ જગ્યાએ એક નહિ. આઠસો લીરાનો ભાવ કહી પાંચસેએ આપે એટલે આપણા જેવા ભાષાના અજાણ્યા માણસોને તકલીફ પડે. લગભગ દરેક દુકાને અંગ્રેજી બોલનારા હોય છે. આ સ્કવેર જેવો મોટો સ્કવેર ઇટાલિમાં એકે નથી અને અસલ વેનિસ ઘણું વિશાળ અને મોટા વેપાર કરનારૂં શહેર હશે તેની એ પ્રતીતિ કરાવે તેટલો એનો વિસ્તાર છે. એની લંબાઇ ૧૯૨ વાર છે અને પહોળાઇ ૯૦ વાર છે. એની પૂર્વ બાજુએ સેંટમાર્કનું દેવળ ઘણું વિશાળ છે. અજવાળીઆમાં આ સ્કવેર બહુ સુંદર દેખાય છે.

'સેંટ માર્ક' વેનિસનો રક્ષકદેવ કહેવાય છે. નવમા અને દશમા સૈકામાં આ દેવળ બાંધ્યું અને અલેકઝાંડ્રીઆથી આણેલાં સેંટમાર્કનાં હાડકાનું તેમાં સ્થાપન કરવામાં આવ્યું છે—એમ અમને ગાઇડે કહ્યું. એક ભયંકર આગ પછી અગીઆરમાં સૈકામાં એને તદ્દન ફરીવાર byzantine બાઇઝેન્ટાઇન સ્ટાઇલપર બાંધવામાં આવ્યું છે. એમાં પાંચસો થાંભલા આરસનાં છે અને એનું મોઝેઇક કામ સુંદર છે. રસ્તા ઉપર ચાર સોનેરી ઘોડા છે તે બહુ સુંદર છે. અંદરનો ભાગ પણ મજાનો છે. એની ફરસબંધી સુંદર

છે. આખું મંદિર બહુ જોવા લાયક છે પણ સેંટ પીટરનું રોમનું મંદિર જોયા પછી કાંઈ વિશેષતા લાગતી નથી. એનું સુંદર ચિત્ર-કામ અને બાંધણી જોવા લાયક છે. એની બાપ્ટીસ્ટરી અને એમાંનો ઓલ્ટરપીસ ખાસ સુંદર છે. એમાં કેટલાંક આરસનાં પુતળાં પણ જોવાલાયક છે.

એની બહારના ભાગમાં સેંટ માર્કનો લાયન (Lion સિંહ) જોવા જેવો છે અને સેંટ થીઓડોર (વેનીસના અસલના રિપબ્લી-કના પેટ્રન સેઈન્ટ)નું પુતળું પણ મજાનું છે, ત્યાંથી લેગ્યુન–દરિયો, ગ્રાંડ કેનાલ સામે દેખાય છે. એ પીઆઝાનો ભાગ પણ ઘણો સુંદર લાગે છે અને આખો દિવસ હજારો માણસો ત્યાં આવજા કરતા દેખાય છે. એ વિભાગ ખાલી, મનુષ્ય વગરનો–નિર્જન ભાગ્યેજ દેખાય છે.

ડોગીસ મહાલ.

બાજુમાં Palace of Doges (Palazzo Ducale) બહુ ભવ્ય છે. ફી લઈને દાખલ કરવામાં આવે છે. પ્રથમ Giant Staircase આવે છે. તેને માથે માર્સ અને નેપ્ચ્યુનનાં આરસનાં બહુ જબરાં રાક્ષસી કદનાં બાવલાં આવેલાં છે–તે પરથી તેનું એ નામ પાડયું જણાય છે. અંદર વળી grand staircase મોટો દાદરો આવે છે. અસલ ત્યાંથી ઉમરાવ વર્ગજ અંદર દાખલ થઇ શકતો હતો તે પરથી એ નામ પડયું જણાય છે. અહીં ડોગીસ અને ત્યાર પછીના રાજાઓના કાઉન્સીલ હોલો છે, કોરટ છે અને નીચે કેદખાનામાંથી કેદીઓને ઉપર લઇ આવવામાં આવતા હતા તે બતાવે છે. બીજા માળ ઉપર પ્રજા-સત્તાક રાજ્યની ઓફિસના રૂમો છે. મહેલમાં અનેક સુંદરચિત્રો

છે. વેનિસની સ્કૂલનો અહીં ખ્યાલ આવે છે. અહીં દશની અને ત્રણની કાઉન્સીલના રૂમો છે તે ખાસ જોવા લાયક છે.

પછી કેદખાનાં બતાવવામાં આવે છે. ત્યારપછી Bridge of sighs–નિસાસાનો પુલ આવે છે. સદર કેદખાનામાં રાજદ્વારી કેદીઓને પૂરવામાં આવતા હતા અને તેમને ત્રાસ આપવામાં આવતો હતો. જૂના વખતમાં કેવી આપત્તિઓ હતી તેટલા પૂરતુંજ એ જોવા લાયક છે. મનમાં ગ્લાનિ થવા સિવાય વિશેષ લાભ આ કેદખાનાને કે સદર પુલને જોતાં થતો નથી.

બપોરની સહેલગાહ ગોંડોલોમાં કરવાની હતી. ગોંડોલા કુક તરફથી કરવામાં આવી હતી. દરેક ગોંડોલામાં પાંચ પાંચ સહેલાણીઓને બેસાડવામાં આવતા હતા. પોતાની ગોંડોલાનો નંબર યાદ રાખવાનો, કારણ કે ચાર પાંચ વખત બેસવાનું અને ઉતરવાનું હતું. સેંટ માર્કની સામેના કાંઠા (લેગ્યુન) પરથી અમે ગોંડોલામાં બેઠા.

<u>સેંટા મારીઆ</u> Santa Maria delia saluta.

એક બેટપર દરિયાની વચ્ચે ગ્રાંડ કેનાલમાં 'સાંટા મારીઆ' નું દેવળ જોયું. વેનિસમાં અગાઉ મોટી મરકી થઈ હતી ત્યારે આ દેવળ બાંધવામાં આવ્યું હતુ. ખાસ કરીને એની બાજુના ભાગમાં બહુ સુંદર આરસનાં પુતળાં છે. અને હોલ પણ ઘણો વિશાળ છે. એનું સ્થાન ઘણું સુંદર અને શાંત છે. ગ્રાંડ કેનાલ પર એ આવેલ છે અને સુંદર દેખાય છે. દૂરથી અમારી હોટેલમાંથી પણ તે દેખાતું હતું, કારણ કે તે બરાબર સામે આવેલું હતું. એમાં ટીન્ટોરેટો (Tintoretto) અને ટીશીયન (Titian) નામના ચિત્રકારોનું અસાધારણ ચિત્રકામ જોવા લાયક છે. જમીનપરની ફરસબંધી ખાસ જોવા લાયક છે.

Church of Frari

ફારીનું દેવળ સુંદર છે. એમાં ટીશીયનનું મોન્યુમેન્ટ બહુ જોવાલાયક છે. અહીં કબ્ર છે.

Church of Jesuits.

જેઝયુઇટોનું દેવળ આરસના નકશી કામનો નમુનો છે અને ખાસ જોવાલાયક છે.

એ ઉપરાંત s. s. Giovanni બતાવવામાં આવે છે.

'રીઆલટો બ્રીજ' (Rialto Bridge) બાયરને સુપ્રસિદ્ધ કરેલો છે, ત્યાં ગોંડોલા જાય છે. તેની બાજુમાં એક ઘર છે તેને શાઇલોક (Shylock)-મરચન્ટ ઓફ વેનિસના ઘર તરીકે બતાવવામાં આવે છે. વાસ્તવીક રીતે શાયલોક શેક્સપીઅરની કલ્પનાનું પાત્ર છે; એટલે વેનિસના ગમે તે ઘરને શાયલોકનું ઘર કહી શકાય ! !

વેનિસમાં આ ઉપરાંત યુનિવર્સિટિ અને ગેલેરી જોવા લાયક છે. અહીંથી સ્ટીમરમાં ઘણી જગ્યાએ મોજ (એક્સકર્ઝન) કરવા જઇ શકાય છે.

<u>વેનિસ માટે પ્રકીર્ણ.</u>

વેનિસમાં ગોંડોલામાં ફરવાનું પાર્ટી સાથે થાય છે ત્યારે ઘણી મજા આવે છે. ઠેકાણે ઠેકાણે ચઢવા ઉતરવામાં વખત ઘણો જાય છે પણ જોવાની મજા બહુ આવે છે. અમારી ગોંડોલામાં ગાઇડ અમારી સાથે બેઠો હતો એટલે અમને એણે ઘણી માહિતી આપી.

સાંજના 'પાઉલી કંપનીનું આરસ અને વીજળીના કામનું કારખાનું' બતાવ્યું. સવારે 'લેસ વર્ક' બતાવ્યું. લેસ વર્ક છોડીઓ

હાથે કરે છે. બહુ મજાનું કામ કરે છે. લખનૌમાં જેવા ફ્રોક ખેસ વિગેરે બને જ તેવું, પણ વધારે બારીક કામ દોરાથી અહીં કરે છે.

કાચનું કામ તો કમાલ હતું. કાચનાં ઝુમર, કાચનાં વોલસેટ, કાચના દ્રાક્ષમંડપો—અનેક જાતની કાચની શોભાઓ જોઈ. વસ્તુ મોકલવાની અને કસ્ટમ્સની અગવડ બતાવી, તેનો સીધો મુંબઈ મોકલવાનો ઉપાય તેણે બતાવ્યો. પેક તો એવું કરે કે ગમે તેવું કાચકામ હોય તો પણ વાંધો નહિ અને ભાંગતોડના વીમા ઉતરે. આ કાચ કામ જોતાં બહુ આનંદ થયો. દ્રાક્ષના વેલામાં વીજળીનું કામ એવું દીપે કે વાત નહિ અને તેમાં પાછી અનેકવિધ વિવિધતા દેખાડી. ઉપરાંત બીજાં ઘણી જાતનાં કાચકામો બતાવ્યાં. ભાવ એક, પણ કમીશન આપે ખરા.

આજે રાત્રે એક મોટરબોટ ભાડે કરી દરિયામાં ખૂબ ફર્યા. ફરીવાર લિડો જઇ આવ્યા. બીજાં બંદરોની દીપાવલી જોઇ. એક બેટ ફરતો તો આખો ફેરો (ચક્કર–પ્રદક્ષિણા) મારી આવ્યા. મોટી સ્ટીમર બાજુમાંથી પસાર થાય ત્યારે મોટરબોટ કેટલી ઉછળે છે અને પાણીમાં કેવા મોટા ડુંગરા ટેકરા થાય છે તેનો ખ્યાલ થયો. લિડોમાં ઉતરી ત્યાંની લાઇટ અને હોટેલો જોયા. રાત્રે ત્યાં માણસો ફુટપાથ ઉપર ખૂબ ફરે છે અને આનંદ કરે છે. પીજામા સુટ પહેરીને સ્ત્રીઓ ફરે એ દેખાવ ત્યાં જ જોયો. આપણી નજરે એમાં ઘણી વિચિત્રતા લાગે.

બીજે દિવસે અમારે સ્વતઃ વેનિસ જોવાનું હતું. મારી ટુર અહીં પૂરી થતી હતી અને મારી સાથે મારા મિત્ર મી. નંદલાલ હતા તે અહીંથી પેરિસ જવાના હતા. મેં કુકની ઓફિસમાં જઇ બરલીન બોન એન્ટવર્પની ટુર મુકરર કરી. તેઓએ પણ આજને

આજ રીઝર્વ મળશે કે નહિ, તેની શંકા બતાવી. મારે કાંઇ ખાસ કાર્ય નહોતું અને એકલા ફરવાનું ગમે તેમ પણ નહોતું.

કેટલીક ચીજો જોઈ, કાંઈ ખરીદી. રીઝર્વબર્થ ન મળે તો ૨૬ કલાકની મુસાફરી કરવામાં અડચણ પડે અને ખાસ કરીને એકલા જવાનું હતું એટલે પૂરતાં સાધનની જરૂર હતી. સાડાત્રણ વાગ્યે ખબર મળ્યા કે રીઝર્વબર્થ મળે છે. કાંઇક ખરીદી કરી, ચાલવાની તૈયારી કરી અને ગોંડોલામાં બેસી સાંજે ૭ વાગે વેનિસના સ્ટેશનપર આવ્યો.

વેનિસ શહેર એક વખત જરૂર જોવા લાયક છે. એની ખૂબિ તદ્દન ન્યારી છે, એના જળમાર્ગો અભિનવ છે, એની ગોંડોલા નૂતન છે, એની કળા આનંદ ઉપજાવે તેવી છે અને એની વિવિધતા આશ્ચર્યચકિત કરે તેવી છે.

વખતના સંકોચને કારણે મારે **વી**એના, મ્યુનીચ, લાઇપઝીગ, બેડન અને હેમ્બર્ગ—એટલાં શહેરો છોડી દેવા પડયાં. એ દરેક સ્થળે મારે સ્કોલરોને મળવાનું હતું. મને ટાઇમ નહોતો અને પ્રોફેસરો ઉન્હાળાની રજાને કારણે બહાર ફરવા નીકળી ગયા હતા.

જો તા. ૨૭ મી ઓગસ્ટની સ્ટીમર ન પકડું તો એક માસ વધારે થતો હતો અને જોવાનું તો આમ પણ ઘણું રહી જતું હતું: રોમની નજીક નેપલ્સ અને વીસુવિયસ છોડયા, ઉપરાંત **સ્વીડન, નોર્વે, કોન્સ્ટાન્ટીનોપલ** અને **કેરો એલેકઝાન્ડ્રીઆ** પણ છોડી દેવાં પડયાં હતાં. બને તો ફરીવાર આવવાનું થાય ત્યારે આ શહેરો જોવાની અભિલાષા રાખી ટુંકી નવી ટુર ગોઠવી દીધી.

જર્મની.

સાંજે ૭-૨૦ વેનીસ છોડયું. વાગોલી કારમાં જગ્યા મેળવવા માટે કુકને મહેનત પડી, પણ સાંજે પાંચ વાગે ખબર આપી, કે વાગોલી કાર મળી છે એટલે એકદમ તૈયારી કરી. જમવાનું પતાવ્યું અને હોટેલનું બીલ કાંઇ હોય તો તે આપી પાદરશીખ (ટીપીંગ) કરી. હોટેલમાંથી ચાલતી વખતે આપણા રૂમના એટેં-ડન્ટને, લીફ્ટમેનને, પોરટીઅરને, સામાન અને ભાણા ઉપરના વેટરને 'ટીપ' કરવાનો રિવાજ પડી ગયો છે એટલે બેવડો માર પડે છે. એક તો હોટેલવાળા દશ ટકા 'સરવીસ'ના (ખીદમતના) લે છે તે તો કુકના બીલમાં આવી જાય અને પાછી ફરી વખત ટીપ આપવાની તો રહેછેજ. આ ટીપનો રિવાજ ઘણો વિચિત્ર છે. પણ આપણે તો તીર્થયાત્રા વિગેરેમાં ટેવાઇ ગએલા એટલે 'શીખ' આપીએ તેવી આ ટીપ હોય છે. વળી અમારે તો વેજીટેરીઅન તરીકે ખાસ ગોઠવણો કરાવવાની રહી એટલે 'ટીપ' કરવાની પણ તેટલીજ જરૂર. વેજીટેરીએન તરીકે આપણે જે માંગીએ તે કરી આપે તેનું કાંઈ જૂદું બીલ આપવું પડતું નથી એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે.

મારા મિત્ર આજે બપોરે પારિસ ગયા એટલે હું એકલોજ હતો. પણ હવે મુસાફરીમાં એકલો રહેવામાં પણ આનંદ લઈ શકું તેમ હતું એટલે કશી ચિંતા નહોતી.

સાંજે સાડા છ વાગે ' ગોંડોલા 'માં સામાન મૂકાવી હું બેઠો. એક માણુસ આખી ગોંડોલો ચલાવે. સુકાન વગર દિશાઓ પણ ફેરવે. અનેક શેરીઓ–જળમય રસ્તાઓ છોડી આખરે સ્ટેશને આવ્યો. સ્ટેશને પહોંચતા પોણો કલાક લગભગ થાય છે. ગોંડોલાનું વર્ણન અગાઉ કર્યું છે એટલે ફરીવાર લખવાની જરૂર નથી. સ્ટેશને આવી ફર્સ્ટકલાસમાં બેસી ગયો. વાગોલી કાર તો મને રાત્રે દશ વાગે વેરોના સ્ટેશને મળવાની હતી, ગાડીમાં બેસી વાંચવા માંડ્યું ત્યાં ગાડી ઉપડી. વેનિસ શહેરની ભવ્ય રચના અને સમુદ્ર કિનારો છેલ્લા છેલ્લા જોઇ લીધા. આજે સૂર્ય પ્રકાશી નીકળ્યો હતો એટલે હવાનો વાંધો નહોતો.

લગભગ સાડા આઠ વાગ્યા પછી સૂર્ય અસ્ત થયો. દશ વાગ્યે વેરોના ઉતરી ગયો. કલાક પછી ગાડી આવી. વાગોલી કાર (Wagons-lit) ઇન્ટરનેશનલ છે. આખા કોંટીનન્ટ (યુરોપ) પર તે જાય છે અને જ્યાં જવું હોય ત્યાંની ગાડીમાં બેસવાનું હોય છે. પછી ટ્રેનો બદલાય પણ આપણે જે ડબામાં બેઠા હોઇએ તે ઠેઠ સુધી જાય. એ ડબાના દરેક ખાનામાં બે બર્થ હોય છેઃ એક ઉપર અને એક નીચે. ડબા સલૂન જેવા મોટા હોય છે અને સગવડનો પાર નહિ.

સુવા માટે મોટી તળાઈ હોય છે, તે પર ઓછાડ પાથરેલો હોય છે, ઓઢવા માટે ઋતુ પ્રમાણે હોય છે પણ સુતરાઉ કવ્ર-રીંગ અને રગ તો જરૂર હોય છે. કપડાં મૂકવાની પૂરતી ખીંટીઓ, ઘડિયાળ ટાંગવાની નાની હુક, પછવાડે પોતાને રાખવો હોય તો સુતા સુતા વાંચી શકાય અને સાથેના પેસેંજરને નડે નહિ તેવો વંચારાનો દીવો, ઉપર વાળાને પણ એવીજ સગવડ, વચ્ચે બે

"લાઇટ પણ રાત્રે તે બંધ કર્યા પછી નાઈટ લાઇટ, અંદર મ્હોઢું ધોવાનું ગરમ ઠંડા પાણીનું સુંદર ટબ, ચાર ટુવાલ, સાબુ, પાણી પીવાનો કાચનો કળશો, પાણી ભરેલું, બે ગ્લાસ પાણી પીવા માટે, નીચે સુંદર ગલીચો અને માથેનાં બે ઓશીકાં તદ્દન સુકોમળ; વાંચવા માટે ફોલ્ડીંગ ટેબલ, ઉપર ચઢવા માટે સુંદર નાનો દાદરો, ડ્રેસીંગ ગાઉન મૂકવા માટે ઝોળો અને આ સર્વ ઘણી થોડી જગ્યામાં એવી આકર્ષક રીતે ગોઠવેલા હોય છે કે વાત નહિ, પણ સુવાનો ચાર્જ ઘણો જબરો અને તે પણ ફર્સ્ટ કલાસના ભાડા ઉપરાંત સમજવો. આવી કારમાં ઉંઘીએ ત્યારે એક રાત ઉંઘવાનું કેટલું મોંઘું પડે છે તેનો ખ્યાલ આવે. બારણું બંધ કરીને બેઠા પછી કોઇ વસ્તુનો ખપ હોયતો રીંગ કરવાથી એટેં-ડન્ટ આવે અને તેને ઓરડર આપી દેવાય. સવાર થાય કે તળાઇ ઉલટાવી નાખી તેનીજ બેઠક (સીટ) બનાવી દે અને ઓશીકા વિગેરે લઇ જાય. બેસવાની જગ્યા પર તદ્દન મખમલ જડેલો અને તેનીજ ઉલટી બાજુએ અંદર તળાઇ સમાઇ જાય. ચેનથી મુસાફરી કરવાની બનતી સગવડ કરી છે.

રાત્રે કાંઇ નવો બનાવ બન્યો નહિ. સવાર થતાં પ્રદેશ જોયો તો જાણે સ્વીટઝરલાંડની સીનેરી દેખાઇ. પર્વતો લીલા કુંજાર જેવા અને માથે બરફ અને ચારે તરફ વનરાજી ખીલેલી, ખેતરો વાવેલાં અને જળમય અને લીલો જીવતો પ્રદેશ જોઇ આનંદ થયો.

દશ વાગ્યે સવારે **મ્યુનીચ** આવ્યું. એને Munach૭ કહે છે. સ્ટેશને કલાક રોકાઇ બીજી ગાડીમાં બેસવાનું હતું એટલે સામાન સોંપી સ્ટેશન નજીક ગામ-શહેર જોયું. મ્યુનીચ ઘણું

મોટું શહેર છે. એના સ્ટેશને ૧૬ પ્લાટફોર્મ છે. અહીંથી થોડા અંતરે પહેલાં જર્મન સરહદ શરૂ થાય છે. રાત્રે અમારા પાસપોર્ટ લઈ ગયા હતા અને સામાન માટે તો મ્હોઢેથી પૂછી ગયા હતા. પરદેશીઓને વધારે પડતી સામાનની અગવડ સરહદ ઉપર પણ પડતી નથી પણ સામાન ઘણો હોય અને રજીસ્ટર કરાવ્યો હોય તો ગુંથણાં ઘણાં થાય છે. મને આ સર્વ બાબતની અગાઉથી ખબર હતી એટલે સામાન તો મેં કોઇ વખત રજીસ્ટર કરાવ્યોજ નહિ. અહીંની રેલવેમાં એક બીજો રિવાજ એ છે કે સામાન રજીસ્ટર કરાવે તો બધાના પૈસા ભરવા પડે, કાંઇ અમુક ભાર માફ મળે નહિ; અને ટ્રેનના ટાઇમ પહેલા પોણા કલાકે સામાન લગેજમાં નાખવો જોઇએ. આ બધી અગવડ જેની પાસે ઘણો સામાન હોય તેને થાય છે. મેં તો એક સુટ કેસ અને કોથળો રાખેલો અને નાની હેંડ બેગ એટલે કાંઇ અગવડ પડીજ નહિ. મજુર દરેક સ્ટેશને મળે છે પણ અહીં પોતાનો સામાન ઉપાડવામાં જરા પણ શરમ જેવું ગણાતું નથી. ગમે તેવી ઉંચી સ્થિતિનો માણસ પોતાનો સામાન હાથે ઉંચકી તુરત ચાલ્યો જાય છે. મજુરીના દર સાધારણ છે. મુંબઇથી વધારે તો માત્ર ઇંગ્લાંડમાં લાગ્યા. અહીં તો જે આપીએ તે લઇ સલામ કરી આભાર માની ચાલ્યા જાય છે.

મ્યુનીચ શહેર ઘણું રળીઆમણું, ટ્રામો ઘણી સુંદર, સ્ટેશન-પર હોટેલોનો પાર નહિ અને વખત હોય તો જરૂર એક દિવસ રોકાવા જેવું છે. મારે વખત નહોતો પણ ઉપર ઉપરથી જોઇ સ્ટેશને વખતસર આવી બર્લિનની ગાડીમાં બેસી ગયો.

જર્મનીનો આખો પ્રદેશ લીલો અને ફળદ્રુપ દેખાયો. ઝાડી

પણ પુષ્કળ છે. એની ખરી ખૂબી જમીનના ચાસો પાડવામાં છે. જમીન પર જાણે લીલો મખમલ પાથર્યો હોય એવી માઇલો સુધી લીલોતરી દેખાય, પણ તેમાં વર્ણભેદ ઘણા પડે; ચતુષ્કોણ અને સમ ચતુષ્કોણોનો તો પાર નહિ. જૂદાં જૂદાં વાવેતરો એટલાં કે ડુંગરા ટેકરાને પણ વાવ્યા વગર છોડયા નથી. ચારે તરફ નહેરો અને પુલોનો પાર નહિ અને આખો પ્રદેશ ઘણો સુંદર લાગે. મ્યુનીચ મૂકયા પછી પર્વતો ન આવે પણ નાની ટેકરીઓ અવાર નવાર આવ્યા કરે. ઝાડનાં ઝુંડો તો એટલાં કે જાુઇ (જાુહુ) જેવાં એક સરખાં દેખાવનાં વનો સેંકડો જોયાં હશે. ખેતર ન હોય તો વન હોય અને તેનો પણ લાકડા વિગેરે માટે બરોબર ઉપયોગ કરે છે. લડાઇમાં જર્મનીને જરા પણ નુકસાન થયું હોય તેમ લાગતું નથી, તેની જમીને એક પણ બંદુક કે તોપનો અવાજ સાંભળ્યો નથી અને ચાર વર્ષ સુધી ચારે તરફ ઘેરો હતો છતાં તે પોતાના પગ ઉપર નભી રહેલ તે તેનાં કુદરતી સૌંદર્ય અને તેને ખીલવવાના ઉદ્યોગને આભારી હતું એમ એની જમીન અને જમીન ઉપર કરેલ મહેનત જોતાં જણાઇ આવે છે. પાણી તો આખા પ્રદેશમાં વહ્યાંજ કરે છે અને નદીઓ કે નહેરો (કેનાલો) આવે તે પણ જબરી અને તેમાં પૂરતા જોસથી પાણી વહ્યાં કરે. ઇટાલિના ખેડુતો ઉદ્યમી લાગ્યા પણ જર્મનીની રચના, કુદરત, ઉદ્યોગ અને સૌંદર્યને પહોંચે તેવું જમીન જોતાં જણાયું નહિ.

તારના થાંભલા ફ્રાન્સ, સ્વીટઝરલાંડ, ઇટાલી, અને જર્મનીમાં લાકડાના છે. જ્યાં લાકડાં ઘણાં હોય ત્યાં લોઢાના શા માટે જોઇએ ? ઈંગ્લાંડમાં પણ તારના થાંભલા લાકડાનાજ છે પણ

ગરીબ હિંદને તે પાંચ હજાર માઇલથી લોઢાના મંગાવવા પડે છે. જાણે હિંદમાં લાકડું થતુંજ ન હોય એ ધોરણે આપણો બધો વહીવટ ચાલે છે. અને રેલ્સ નીચે સ્લીપરો—સલેપાટો—પણ લાકડાનાજ સર્વત્ર હોય છે ત્યારે આપણે ત્યાં હવે લોઢાના ઘણી જગ્યાએ નાંખવા માંડયા છે. એનું કારણ સમજી શકાય તેવું છે.

આખો હરિયાળો પ્રદેશ જોતી ગાડી આગળ ચાલી. બપોરે વાદળાં થયાં. વરસાદ પડયો તેથી પ્રદેશ વધારે સુંદર દેખાતો ગયો.

ઘણાં સ્ટેશનો આવ્યાં પણ ટ્રેન તો બહુ ઓછે સ્ટેશને ઊભી રહે. ખાવાનો ટાઇમ થાય એટલે રેસ્ટોરાં કાર જોડાઇ જાય. બધા ડબા વટાવી તેમાં જવાનું. ત્યાંની સગવડ પણ સારી અને વેજીટેરીઅનને જોઇતી જરૂરી ચીજો મળી શકે. ચાર પાંચ વાગે ચા પણ તેમાંજ લેવાની. અહીં સ્ટેશને સ્ટેશને ચાની હોટેલો હોતી નથી. માત્ર મોટે સ્ટેશને ફ્રુટ મળી શકે. છાપાં દરેક સ્ટેશને મળે અને મારા જેવાને અંગરેજી છાપાં જોઇએ તે પણ મળે.

હું લંડન આવ્યો ત્યારથી નિયમિત 'લંડન ટાઇમ્સ' વાંચતો હતો અને મુસાફરીમાં પણ તે મળ્યા કરે છે. છાપા અહીં લાખોની સંખ્યામાં નીકળે છે અને તેની વ્યવસ્થા તેમજ વેચવાની પદ્ધતિ જોવા લાયક છે. પણ તેવી ઘણી બાબતો પર જૂદા ઉલ્લેખ કરીશ.

જર્મનીનાં સુંદર ખેતરો અને જંગલો જોતાં ૮–૪૦ રાત્રે ગાડી બર્લિન પહોંચી. ૨૬ કલાકની મુસાફરીમાં ૯૦૦ ઉપરાંત માઇલ પસાર કર્યા. ફુરસદે ઘણું વાંચ્યું. ટ્રેન એટલી ઝડપે ચાલતી હતી કે કાંઇ લખી શકાયું નહિ. જોવાનું પણ ઘણું હતું.

બર્લિન.

બર્લિનના ઉત્તર દક્ષિણ છ સ્ટેશનો છે. બર્લિન જર્મનીના હૃદયસ્થાને છે. બરાબર વચ્ચે આવેલું છે. એને હેંબર્ગ સાથે નદીથી જોડ્યું છે અને ત્યાંથી માલ આવે છે. હું બર્લિનના 'આઉન્ટ' સ્ટેશને ઉતર્યો. તે પણ ઘણું મોટું છે. સામાન, પોરટરને આપીએ, તે લીફ્ટમાં આખી લોરી મૂકી નીચે લઇ આવે. કુકનો એજન્ટ સામે તેડવા આવ્યો હતો, તેની સાથે 'હોટેલ બ્રિસ્ટલ'માં ગયો.

હોટેલ બ્રિસ્ટલ મોટું રાજસ્થાન છે. બર્લિનનો સૌથી મોટો રસ્તો 'લીંડન વેન્યુ' Linden Venue ના નામનો ચાર માઇલ જેટલો લાંબો છે તેની પર આ હોટલ આવેલી છે. એ ઘણી મોટી અને સગવડવાળી છે. એના દરેક રૂમમાં બહુ સગવડ, ડાઇનીંગ હોલ ઘણો વિશાળ અને એના પ્રત્યેક માણસો ઘણા મળતાવડા લાગ્યા. ત્યાં ખાસ લખ્યું છે કે "અમારી હોટેલમાં ઘર જેટલી સગવડ ન જણાય તો તુરત ફરિયાદ કરવી અને ફરિયાદનો તુરત અમલ થશે." દરેક હોલમાં બે ટેલીફોન હોય છે. ફરનીચર, બાથ, લાઇટ વિગેરેની સગવડ રાજમહેલ જેવી હોય છે. લખવાનું ટેબલ, કોચ, ડબલ બારણાં, ખુરશીઓ વિગેરે પૂરતાં હોય છે. કબાટમાં કપડાં ટાંગવાની જગ્યા, જૂનાં કપડાં માટે થેલો, વિગેરે વિગેરે પૂરતી સગવડ છે. શાહી, ખડીઓ, હોલ્ડર, નોટપેપર બધું તૈયાર હોય છે. બર્લિનમાં શું જોવા લાયક છે તેની મોટી ચિત્રોવાળી બુક, ટેલીફોન બુક—બધું રૂમમાંજ હોય છે અને નીચે સ્મોકીંગ રૂમ તો એવો મોટો છે કે તેમાં એક સાથે ત્રણસો માણસ આસાનીથી બેસી શકે.

અહીં સુવાના પલંગ ઉપર અરધી ગાદી જેવી નરમ ઓઢ- વાની ચીજ હોય છે. અરધી રેશમી રજાઇ કહેવાય. એ પાથરી રાખેલી હોય છે અને એ જર્મનીનો ખાસ રિવાજ છે; પણ પડખે જાહેરખબર મૂકી છે કે આ પદ્ધતિએ સુવું ફાવે નહિ તેણે તુરત 'વેટર'ને બોલાવવો એટલે અનુકૂળ પદ્ધતિ પ્રમાણે સુવાનું ઓઢવાનું ગોઠવી જશે.

એ ઉપરાંત એક ઘણી મજાની સગવડ જોઇ. એક પીળું લેબલ હતું, તેમાં લખ્યું હતું કે—

Hotel Bristol

Do not Disturb

પછવાડે લખ્યું હતું કે—

NOTICE.

Guests not wishing to be disturbed for a while by employees are requested to hang this notice on the outside latch of the inner door, and to replace it after use.

Also advise telephone department.

એટલે તમારે ખાસ લખવું વાંચવું હોય અથવા વિચાર કરવો હોય તો બહાર નોટિસ મૂકવી. નોટિસ એટલે પીળું લેબલ. એ લેબલ બહાર ટાંગ્યું હોય તો કોઇ 'અડચણ' કરતું નથી. બહારનું બારણું ડબલ હોય છે.

સુવાના પલંગ ઉપર નીચે પ્રમાણે નોટિસ મૂકી છે:—

All the comforts of your home, is what we wish

to give you during your stay at the "Bristol." If you do not like the way this bed is made up, please ask the chamber-maid to change it. You may have it with round bolster and with blankets instead of quilt or in any other manner desired.

આ હકીકત, મુસાફરોની સગવડો જાળવવા કેટલી ઝીણવટથી અહીંના કારીગરો ચોકસાઇ રાખે છે, તે બતાવવા લખી છે. પૈસા ચાંપીને લેછે પણ હસાવીને લેછે. પૈસા આપવા છતાં સગવડ ન મળે, એવું અત્રે નથી; તેમજ પૈસા છૂટી પડયા એવું કહેવાનો અત્ર અવકાશ નથી. માત્ર તમને યોગ્ય માણસને ફરિયાદ કરતાં આવડવું જોઇએ અને તમારા હકકો સમજતા આવડવું જોઇએ. ત્રણ દિવસ ભૂખ્યા રહો તો કોઇ ભાવ પૂછે નહિ, પણ ચાલુ રિવાજથી એક ચીજ વધારાની માગો તો ભાણા ઉપર બીલ આવે, તેમાં સહી કરો તો ચાલતી વખત બીલ ચુકાવવાનું અને નહિ તો ખાતા ખાતા પૈસા આપી દેવાના. પૈસાની બાબતમાં શરમ નહિ, પણ સગવડ કરવામાં પાછી પાની નહિ.

ચાલવાના રસ્તા ઉપર કે રૂમમાં, દાદરો કે લીફ્ટમાં, જમવાની જગ્યાએ કે બાથરૂમમાં—સર્વત્ર ભારે કિંમતની જાજમો બીછાવેલી છે, ઊંચામાં ઊંચી જાતનું ફરનીચર છે, ગરમ ઠંડા અને શાવર બાથ છે, બારી આડા પૂરતા પડદા છે અને કપડાં મૂકવા માટે કપાટ છે. રાત્રે વાંચવા માટે બાજુમાં શેડવાળી લાઇટ છે અને બાજુમાં ઘડિયાળ રાખવાનું ટેબલ છે તે પર તે રહે છે. ખાનામાં એક વાસણ રાખવામાં આવે છે જેનો ઉપયોગ રાત્રે લઘુશંકા માટે થઇ શકે છે.

બર્લિન.

જરમનીનું મુખ્ય શહેર, કૈસરની રાજધાની, વિદ્વાનોનું ધામ આ શહેર સ્પ્રી (Spree) નામની નદીપર આવેલું છે.

જર્મનીના હાલના પ્રજાસત્તાક રાજ્યનું પણ એ મુખ્ય શહેર છે અને ઘણું આકર્ષક છે. અત્યારે એની વસ્તી આડત્રીશ લાખની ગણાય છે. પેરિસથી તો એ ચઢે નહિ પણ કેટલીક બાબતમાં એ વધારે સુંદર છેઃ એના રસ્તા ઘણા સારા, એના બગિચા ઘણા આકર્ષક અને એની બજારો તદ્દન સીધી અને બજારમાં પણ બગિચાઓ છે. સ્વચ્છતા મને સર્વથી વધારે જર્મનીમાં લાગી. આ વાત એના મુખ્ય શહેરથી માંડીને નાના ગામડાંને પણ લાગુ પડે છે. આખા શહેરને માત્ર નીરખવા માટે પણ એક દિવસ જોઈએ અને બધાં મુખ્ય સ્થળો જોતાં આઠ દિવસ તો ઓછામાં ઓછા થાય. સરસ્વતીના ધામ સમા એ શહેરમાં અનેક પ્રકારનાં સંગ્રહસ્થાનો-મ્યુઝીઅમો છે જેનો અભ્યાસ તો શું થાય પણ ઉપરચોટીઆ નજર નાખતાં પણ દિવસો થાય. થોડા વખતમાં જરૂરી ચીજો જોઈ લેવાની પદ્ધતિ મેં રાખી હતી એટલે શું શું જોયું તેનું ઉપર ટપકેનું વર્ણન કરી જઉં છું.

અંડર ડેન લીંડન Under den Linden અથવા લીંડન વેન્યુ એ ઘણો મોટો રસ્તો છે. એનાં ત્રણ જૂદાં જૂદાં નામો છે પણ એને લીંડન વેન્યુ કહે છે તો ઓળખાય છે. એ આખા રસ્તામાં મોટાં બેવડાં ઝાડો છે અને તે રસ્તાની વચ્ચે છે. બન્ને બાજુ જવા આવવાના ઘણા સુંદર રસ્તા છે. વચ્ચે Frederick the Great નું મોટું બાવલું આવે છે તે ઘણું સુંદર છે.

જરા આગળ જતાં **નેપ્ચ્યુનનો ફુવારો** Fountain of Neptune આવે છે. એ ઘણો વિશાળ છે. નેપ્ચ્યુન-સમુદ્રના દેવનું એ પુતળું ખાસ જોવાલાયક છે, બ્રોંઝનું બનાવેલું છે અને ઘણું જબરૂં છે. પોસ્ટઓફીસ અને સિટિ હોલ (ટાઉન હોલ) પણ બહુ વિશાળ છે. આગળ જતાં Statue of Perolina પેરોલીનાનું પુતળું આવે છે તે પણ સુંદર છે. એ બર્લિનની અધિષ્ઠાત્રી દેવી છે અને તેનું સ્થાન રસ્તા ઉપર કરી આજુ-બાજુ સુંદર બગિચા બનાવવામાં આવ્યા છે. જરા બાજુના રસ્તા ઉપર જતાં બર્લિનનો જૂનો વિભાગ આવે છે. એમાં પણ સરખાઇ તો ઘણી છે પણ એ લીંડનના રસ્તા જેવો સારો સુઘડ રસ્તો ન ગણાય. એમાં જથાબંધ વેચનાર શાકભાજીવાળાની અને પ્રોવીઝનની દુકાનો આવે છે. બજારો ઘણી મોટી છે. બર્લિનમાં ટ્રામ ઘણી છે અને બહુ સુંદર છે. સ્વીટઝરલાંડ જેવી નાની ટ્રામો છે. અહીં બસનો બહુ ઉપયોગ થતો નથી, પણ હજુ તે થતી અને વધતી જાય છે. જવા આવવા માટે ટ્રામ અને ટેક્સી વધારે વપરાય છે.

સ્પ્રી નદી એ વિભાગમાં વહી એક સુંદર મંદીરને ટાપુ બનાવે છે. એ મંદીરનું નામ dom કહેવાય છે. Spree નદી આગળ જતાં **હેવલને** મળે છે જે એલ્બ Elbe ને મળે છે અને તે આખરે ઉત્તર સમુદ્ર Northern Sea માં દરિયામાં પડે છે. પણ એ હાવેલ નદી વચ્ચે અનેક સરોવરમાંથી પસાર થાય છે અને પોતાનાં જળમાં વધારો કરે છે. સ્વીટઝરલાંડનાં સરોવરો જોયાં પછી આ સરોવરો જોવાનું કાંઈ ખાસ મન થાય નહિ પણ કહે છે કે એ સરોવરો પણ સારાં છે.

હેમ્બર્ગથી નાની સ્ટીમરમાં આવવું હોય તો એ નદીઓ, દ્વારા બર્લિન આવી શકાય છે અને માલ તો મોટા પ્રમાણમાં એ રીતે લાવવામાં આવે છે.

અહીંનું **સ્ટૉક એક્સચેંજ** સાધારણ રીતે સારૂં છે. એ Bourse કહેવાય છે. એમાં કામકાજ દરરોજ ૧૨ થી ૨ વાગ્યા સુધીજ ચાલે છે. બે વાગે એ બંધ થઈ જાય છે. એ પણ સ્પ્રી નદીના કાંઠા નજીક છે.

ડોમનું દેવળ અંદર જઈને જોયું. રોમનું સેંટ પીટર અને મિલાનનું ડોમો જોયા પછી આમાં કાંઇ ખાસ વિશેષતા ન લાગી. છેલ્લા કૈસરે (વીલીયમ ધી સેકન્ડે) એ બંધાવેલું છે, એમાં બે હજાર માણસો માટે બેઠકો (સીટ્સ) છે, એમાં કૈસર અને તેના કુટુંબને બેસવા માટે પચીશ ફીટ ઊંચી ગેલેરી છે અને એના ખાસ ઉમરાવોને બેસવા નજીકમાં સહજ નીચી ગેલેરી છે. એ કૈસરની ગેલેરી પર જવાનો ઘણો સુંદર દાદર તદ્દન આરસનો છે અને ઉપર પોર્ટીકોમાં બાઇબલમાંની વાતોનાં બહુ સુંદર ચિત્રો કરાવ્યાં છે. આ પાંચે પેઇન્ટીંગો બહુ જોવા લાયક હતાં.

દેવળમાં અંદરના ભાગમાં માર્ટીન લ્યુથરનું સુંદર બાવલું છે. સાથે કાલ્વીન અને બીજા બે રિફોર્મરોનાં-સુધારકોનાં પુતળાં છે. બાજુમાં Love પ્રેમ, Truth સત્ય અને Hope આશા-નાં બહુ સુંદર આરસનાં પુતળાં છે. એનાં ચિત્રો મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો પણ મળ્યાં નહિ. ઘણાંજ જોવા લાયક અને પ્રત્યેક ભાવ બહુ સારી રીતે ઘટાવેલાં છે. આશાને જોઇએ તો તેના ઉપર આશા દેખાઈ આવે. અને પ્રેમ બરાબર પ્રેમ બતાવે. આ મંદિર ઇટાલીઅન સ્ટાઇલપર બાંધેલું છે. એની બાજુમાં **વીલ્હેમ**

કૈસરે પોતાના શબને દાટવા માટે બહુ મજાની સ્તુપ–કબ્ર બંધાવી રાખી હતી અને તે મોજુદ છે પણ એની આશા સફળ થઇ નહિ. હાલ તો એને ડેનમાર્કમાં અમુક જગ્યામાંજ રહેવું પડે છે. બાજુના મ્યુઝોલિયમમાં કેટલાક રાજા અને શહેનશાહનાં અવશેષો લાવીને મૂકયાં છે. પ્રીન્સ બિસ્માર્કનું સ્મારક પણ અહીં રાખ્યું છે. એને બીજી જગ્યાએ દૂર દેશમાં દાટેલ છે. અહીંથી **રાજ-મહેલ** જોવા ગયો. શિયાળામાં કૈસર એ મહેલમાં રહેતા હતા. એ મહેલ ઉપર વર્ણવેલાં તે નેપ્ચ્યુનનાં પુતળાંની સામેજ છે. બહુ સુંદર છે. અંદર પેસતાં મોટો ચોક આવે છે. એ ચોકમાં એક ઘણું ભવ્ય પુતળું છે. તેનું નામ Sieg fried Dragon personified કહેવાય છે.

મહેલમાં પેસતાં ઉપર ચઢવાનો આરસનો દાદર છે તેનો ઉપયોગ હાલ થતો નથી. બાજુમાં બે માળ સુધી ઘોડાઓને ચઢવાનો સ્લોપ–ઢોળાવ કરેલો છે. ત્યાંથી ઉપર જવાય છે. કૈસર જ્યારે અહીં હોય ત્યારે તેની ચોકી કરવા ઘોડાઓ–સ્વીસ ગાર્ડ્સ ઉપર જતા અને ઘોડા ચઢી શકે તેવી યુક્તિથી એ વળાટ ખાતો ગોળ ભાગવાળો ઢોળાવ બનાવ્યો છે. એ યુક્તિવાળા ઢોળાવ ઉપર થઇને બે માળ સુધી ઉપર ઘોડા ચઢી શકતા હતા.

ઉપર ચઢી ગયા પછી પગમાં pantoffel પહેરવાં પડે છે એટલે આપણા બુટ ઉપર એક જાતનાં મોટાં felt shoes ચઢાવવાં પડે છે. એની સેંકડો જોડી ત્યાં પડેલી હોય છે. એ સ્લીપર જેવાં પણ ઘણાં મોટાં હોય છે અને તે પગમાં પહેરી પગ ઘસતાં ચાલવું પડે છે. જો પગ ઘસીએ નહિ તો પેન્ટોફેલ નીકળી જાય અને બધા પગ ઘસતાં ચાલતાં હોય એટલે આપણે

કાંઇ શરમાવાનું નહિ. એનો હેતુ એ છે કે માળની લાકડાની ફરસબંધી (ફ્લોરની ફ્લોરીંગ) બહુજ સારી રીતે ઘસીને-ઓપ દેખાય તેવી રાખી છે, તેના ઉપર જોડાં-બુટ સાથે ચાલવાથી તે ઘસાય તો તેમાં લિસોટા પડી જાય અને જો ઉપર ફેલ્ટ ઘસાય તો વધારે ચળકાટ મારે. આ તદ્દન નવીન રિવાજ જોવામાં આવ્યો. હું પણ પગ ઘસતો ઘસતો અરધો કલાક ચાલ્યો અને આખો મહેલ જોયો. બીજાને પગ ઘસતાં ચાલતાં જોઈ હસવું આવે, પણ આપણા પણ એજ હાલ એટલે મનમાં સમજી જવું પડે. એકંદરે ઘણી રમુજ આવે એવો આ પગ ઘસવાનો દેખાવ છે.

પ્રથમ એક નાનું ચેપલ—ગૃહમંદિર આવે છે તે ખાનગી પ્રાર્થના માટે રાજમંદિર છે. અંદરનો મહેલ જુદા જુદા રાજા અને શહેનશાહોએ બંધાવેલો છે. ફ્રેડરીક ધી ગ્રેટનો બંધાવેલો રૂમ મજાનો છે. એ રાજકારણે એક પ્રીન્સેસને પરણેલ, પણ એની ખરી સ્ત્રી એક ઈટાલીઅન નામે બારબેરિના (Barberina) હતી. એનો ત્યાં એપાર્ટમેન્ટ છે. ફ્રેડ્રીક વીલીયમનો રૂમ ઘણો સુંદર છે.

છેલ્લા કૈસરની પહેલા શહેનશાહો, તે પહેલા રાજા, તે પહેલા ઇલેક્ટરો અને તે પહેલા ડ્યુકો—તેમનાં પેઈન્ટીંગો અહીં છે.

છેલ્લા કૈસર અને કૈસરીન—શહેનશાહ બાનુ વાપરતા હતા તે રૂમો—એપાર્ટમેન્ટો આવે છે જે બહુ સુંદર કારીગિરીવાળા છે. એમાં ભીંત ઉપર ચામડાની ટેપેસ્ટ્રી બહુ સુંદર છે. ચામડા ઉપર સોનેરી ઉઠાવવાળું કામ કર્યું છે તે મનહર છે. એક મોટો કોન્ફરન્સ રૂમ છે, ત્યાં કૈસર, મંત્રી અને અમાત્યો સાથે ચર્ચા કરતા. એક રાજાને બેસવાનો રૂમ છે. રાણીનો રૂમ, મીજબાનીનો રૂમ, ટી રૂમ, નકશાઓનો રૂમ—એમ અનેક ઓરડાઓ છે. પેઇન્ટીંગનો

તો પાર નથી. લાઇબ્રેરી હોલમાં સુંદર પુસ્તકોનો સંગ્રહ છે અને તે જાળવી રાખ્યો છે.

આખો મહેલ ખાસ જોવાલાયક છે. ચાલીને જોતાં અરધો કલાક લગભગ થાય છે. પણ તે બધો વખત આનંદ આવે છે. પગ ઘસતાં પાછા આવી 'પેન્ટોફ્લ' કાઢી નીચે આવ્યો અને આર્સીનલ (શસ્ત્રાગાર) જોવા ગયો.

શસ્ત્રાગાર Arsenal માં પેસતાં શરૂઆતમાં એક ખરૂં એરોપ્લેન મૂકયું છે. એ એરોપ્લેન ઘણી જગ્યા રોકે છે. એ શરૂઆતનું એરોપ્લેન છે. એનો બનાવનાર Hoptman Boelka હતો એમ મને તે વખતે કહેવામાં આવ્યું. પછી પંદરમી સદીની તોપો આવી. શરૂઆતમાં તેમાંથી મોટા પથ્થરો ઉડાવતા હતા તે પથ્થરો જોયા. સેંકડો તોપો પંદરમા, સોળમા, સત્તરમા અને અઢારમા સૈકાની જોઇ. બંદુકોનો પણ પાર નહિ. ૧૮૭૦ ની લડાઈ વખતે ફ્રેન્ચો પાસેથી મેળવેલા સેંકડો-હજારો એનર્સ-વાવટાઓ લડાઇનાં વિજયચિહ્નો તરીકે ઉપર લટકાવેલા હતા. ફ્રેન્ચો પાસેથી પડાવેલી તરવારોનું બહુ મજાનું એક ઝુમર લટકાવ્યું છે. એમાં તરવારો સિવાય કોઇ પણ ચીજ વાપરી નથી. ૧૯૧૪ ની છેલ્લી લડાઇમાં પણ જર્મનોએ હજારો ધજાઓ મેળવેલી પણ વરસાઇલના તહનામાથી ઘણીખરી પાછી આપી દેવી પડેલી.

૧૮૭૦ ની લડાઇ વખતે, ફ્રેન્ચો સામે જનરલ મોટકીએ કેવી વ્યૂહરચના કરી હતી અને ચારે તરફથી ફ્રેન્ચોને કેવી રીતે ઘેરી લીધા હતા તેનો આબેહૂબ દેખાવ એક મોટા ટેબલ ઉપર ગોઠવ્યો છે.

શસ્ત્રો અને અસ્ત્રો તો એટલાં જૂનાં જમાનાનાં એકઠાં

કર્યાં છે કે તેનું વર્ણન થાય નહિ. ડાબી બાજુએ ડુંગર ઉપરથી ઉડવાનું પહેલું બલુન કેવું બનાવ્યું તેનો ચિતાર આપ્યો છે. બોંબ કેવા બનાવ્યા તેની નકલો મૂકી છે. સર્વથી નવાઈ જેવી ચીજ ઝેપેલીનનો નમુનો–મોડલ છે. એ આકાશમાં ઉડવાના મહાન સંહારક સાધનને કોઈ બીજી પ્રજા નીપજાવી શકી નથી. એની ગોઠવણુ બહુ નાના આકારમાં બતાવી છે. વરસાઈલના તહનામાથી બધાં ઝેપેલીનો ભાંગી નાખ્યાં, એક નમુના માટે અમેરિકાને આપ્યું અને ભવિષ્યમાં ઝેપેલીન ન બનાવવાનું જર્મન પ્રજાએ લખી આપ્યું છે. હાલ દુનિયામાં એકજ ઝેપેલીન અમેરિકાના યુ. સ્ટેટ્સમાં છે, બાકી બધાં ભાંગી નાખવામાં આવ્યાં છે.

ક્રૂપના જગપ્રસિદ્ધ કારખાનાએ, ૧૨૦ માઈલ પર્યંત દૂર ગોળા છોડે એવી જે જંગી તોપો બનાવી હતી તેનો નમુનો અને તેની યંત્રકળાના નમુના અહીં મૂક્યા છે. જે પ્રોફેસરે એ યંત્રકળાની શોધ કરેલી તેને લડાઈના ક્ષેત્રમાં એ તોપ ચલાવવા માટે બોલાવ્યો હતો. કાન ફાડી નાખે તેવો તેનો અવાજ થતો હતો. એ પ્રોફેસર હાલ ગુજરી ગયેલ છે. જર્મન પ્રજાને લગભગ નિઃશસ્ત્ર કરી નાખી છે. ફરજીઆત લશ્કરી નોકરી તહનામાથી બંધ કરી છે અને દશ વીસ વર્ષ પછી જર્મનીમાં લડનાર કોઈ રહેશે નહિ એવી ગણતરી છે. જે પ્રજાનો એકે એક યુવાન લડી શકતો હતો તે થોડા વર્ષમાં લડાયક જુસ્સો ગુમાવી દેશે એમ યુરોપના કારસ્થાનીઓએ માન્યું છે.

લડાઈ વખતે દારૂગોળો લઈ જનારા ઘોડા અને ગાડીઓના નમુના ઘણા મૂક્યા છે. આ બધા નાના આકારમાં (miniature from માં) છે.

તો પાર નથી. લાઇબ્રેરી હોલમાં સુંદર પુસ્તકોનો સંગ્રહ છે અને તે જાળવી રાખ્યો છે.

આખો મહેલ ખાસ જોવાલાયક છે. ચાલીને જોતાં અરધો કલાક લગભગ થાય છે. પણ તે બધો વખત આનંદ આવે છે. પગ ઘસતાં પાછા આવી 'પેન્ટોફ્લ' કાઢી નીચે આવ્યો અને આર્સીનલ (શસ્ત્રાગાર) જોવા ગયો.

શસ્ત્રાગાર Arsenal માં પેસતાં શરૂઆતમાં એક ખરૂં એરોપ્લેન મૂક્યું છે. એ એરોપ્લેન ઘણી જગ્યા રોકે છે. એ શરૂઆતનું એરોપ્લેન છે. એનો બનાવનાર Hoptman Boelka હતો એમ મને તે વખતે કહેવામાં આવ્યું. પછી પંદરમી સદીની તોપો આવી. શરૂઆતમાં તેમાંથી મોટા પથ્થરો ઉડાવતા હતા તે પથ્થરો જોયા. સેંકડો તોપો પંદરમા, સોળમા, સત્તરમા અને અઢારમા સૈકાની જોઇ. બંદુકોનો પણ પાર નહિ. ૧૮૭૦ ની લડાઈ વખતે ફ્રેન્ચો પાસેથી મેળવેલા સેંકડો–હજારો બેનર્સ–વાવટાઓ લડાઇનાં વિજયચિહ્નો તરીકે ઉપર લટકાવેલા હતા. ફ્રેન્ચો પાસેથી પડાવેલી તરવારોનું બહુ મજાનું એક ઝુમર લટકાવ્યું છે. એમાં તરવારો સિવાય કોઇ પણ ચીજ વાપરી નથી. ૧૯૧૪ ની છેલ્લી લડાઇમાં પણ જર્મનોએ હજારો ધજાઓ મેળવેલી પણ વરસાઇલના તહનામાથી ઘણીખરી પાછી આપી દેવી પડેલી.

૧૮૭૦ ની લડાઇ વખતે, ફ્રેન્ચો સામે જનરલ મોટકીએ કેવી વ્યૂહરચના કરી હતી અને ચારે તરફથી ફ્રેન્ચોને કેવી રીતે ઘેરી લીધા હતા તેનો આબેહૂબ દેખાવ એક મોટા ટેબલ ઉપર ગોઠવ્યો છે.

શસ્ત્રો અને અસ્ત્રો તો એટલાં જૂનાં જમાનાનાં એકઠાં

કર્યા છે કે તેનું વર્ણન થાય નહિ. ડાબી બાજુએ ડુંગર ઉપરથી ઉડવાનું પહેલું બલુન કેવું બનાવ્યું તેનો ચિતાર આપ્યો છે. બોંબ કેવા બનાવ્યા તેની નકલો મૂકી છે. સર્વથી નવાઈ જેવી ચીજ ઝેપેલીનનો નમુનો–મોડલ છે. એ આકાશમાં ઉડવાના મહાન સંહારક સાધનને કોઇ બીજી પ્રજા નીપજાવી શકી નથી. એની ગોઠવણ બહુ નાના આકારમાં બતાવી છે. વરસાઇલના તહનામાથી બધાં ઝેપેલીનો ભાંગી નાખ્યાં, એક નમુના માટે અમેરિકાને આપ્યું અને ભવિષ્યમાં ઝેપેલીન ન બનાવવાનું જર્મન પ્રજાએ લખી આપ્યું છે. હાલ દુનિયામાં એકજ ઝેપેલીન અમેરિકાના યુ. સ્ટેટ્સમાં છે, બાકી બધાં ભાંગી નાખવામાં આવ્યાં છે.

ક્રૂપના જગપ્રસિદ્ધ કારખાનાએ, ૧૨૦ માઇલ પર્યંત દૂર ગોળા છોડે એવી જે જંગી તોપો બનાવી હતી તેનો નમુનો અને તેની યંત્રકળાના નમુના અહીં મૂક્યા છે. જે પ્રોફેસરે એ યંત્રકળાની શોધ કરેલી તેને લડાઇના ક્ષેત્રમાં એ તોપ ચલાવવા માટે બોલાવ્યો હતો. કાન ફાડી નાખે તેવો તેનો અવાજ થતો હતો. એ પ્રોફેસર હાલ ગુજરી ગયેલ છે. જર્મન પ્રજાને લગભગ નિઃશસ્ત્ર કરી નાખી છે. ફરજીઆત લશ્કરી નોકરી તહનામાથી બંધ કરી છે અને દશ વીસ વર્ષ પછી જર્મનીમાં લડનાર કોઇ રહેશે નહિ એવી ગણતરી છે. જે પ્રજાનો એકે એક યુવાન લડી શકતો હતો તે થોડા વર્ષમાં લડાયક જુસ્સો ગુમાવી દેશે એમ યુરોપના કારસ્થાનીઓએ માન્યું છે.

લડાઇ વખતે દારૂગોળો લઇ જનારા ઘોડા અને ગાડીઓના નમુના ઘણા મૂક્યા છે. આ બધા નાના આકારમાં (miniature from માં) છે.

ઉપરના માળને Hall of Glory કહેવામાં આવે છે. ત્યાં નીચેના personifications (અવ્યક્તના વ્યક્તરૂપો) મને ઘણા ગમ્યા. એ સર્વ આરસના છે અને પ્રત્યેક હકીકતને બરાબર અનુલક્ષે છે. એના ફોટા શોધ્યા પણ મળ્યા નથી.

Victory–વિજય. History–ઇતિહાસ.
War–લડાઇ. Fame–કીર્તિ.
Defence–બચાવ.

જર્મની જે લડાઇઓ અગાઉ લડ્યું હતું તેમાંની ઘણીનાં ચિત્રો આ હોલમાં મૂકયાં છે. દરેક ચિત્ર લગભગ ૪૦ ફીટ લાંબુ અને ૩૦ ફીટ પહોળું હશે. દરેક લડાઇની સાલ અને વિગત નીચે આપેલી હોય છે.

જર્મનીના શહેનશાહો અને રાજાઓનાં બ્રોંઝનાં પુતળાં દરેક થાંભલે મૂકયાં છે. ફ્રેડરીક ધી ગ્રેટનું પુતળું ખાસ જોવા લાયક છે.

ત્યાર પછી બંદુકો અને મનુષ્યનાં તથા ઘોડાનાં બખતરનો મોટો સંગ્રહ છે. દરેક રેજીમેન્ટના યુનિફોર્મનો દેખાવ છે. અનેક જાતનાં ભાલાંનો મોટો સંગ્રહ છે. ફ્રેડરીક ધી ગ્રેટ જે ધોળા ઘોડા પર બેસતો હતો તે ઘોડાને સ્ટફ કરી જાળવી રાખ્યો છે. ફ્રેડરીકનું બખતર જાળવી રાખ્યું છે. લડાઇના ચાંદોનો મોટો સંગ્રહ કર્યો છે. મહાન અમાત્ય બિસ્માર્કનાં પોશાક અને બખતર જાળવી રાખ્યાં છે. દરેક પ્રજાના લશ્કરીનો દેખાવ–યુનિફોર્મનો દેખાવ અહીં છે તેમાં હિંદને પણ સ્થાન મળ્યું જોઇ જરા ગમત આવી.

આવા શસ્ત્રાગારો રાખવામાં મૂળ હેતુ શો હશે તે કહી શકાય એમ નથી. પ્રજાનો લડાયક જુસ્સો જળવાઈ રહે તે પણ એક ઉદ્દેશ હોય, અથવા મ્યુઝીઅમ-સંગ્રહસ્થાનો માટે જર્મનપ્રજા ઘણી શોખીન છે તેથી પુરાતની બાબતના અને ચીજોના સંગ્રહને અર્થે આ ચીજો જાળવી રાખી હશે. લડાઇનો અભ્યાસ કરનારને માટે આ ચીજો બહુ ઉપયોગી ગણાય તેવી છે.

બર્લિન માટે સામાન્ય.

બર્લિન ઘણું મોટું છે અને ખાસ કરીને તેમાં મ્યુઝીઅમો તો એટલાં છે કે એને એક રીતે City of museams 'સંગ્રહ-સ્થાનોનું શહેર' કહી શકાય. તેથી બપોરે આખું બર્લિન એકંદર જોઇ લેવું અને પછી બને તેટલાં સંગ્રહસ્થાનો જોવાનો વિચાર કર્યો.

બર્લિન શહેર શોભામાં લંડનથી ઘણું ચઢી જાય તેવું છે. માત્ર ચાલતો વ્યવહાર (ટ્રાફીક) લંડનથી ઘણો ઓછો છે. લંડનની પોલીસ જેવી અહીંની પોલીસ ભપકાદાર નહીં, પણ સારી છે. લંડનની પોલીસ દુનિયામાં અજબ ગણાય છે. બર્લિનની દરેક શેરીમાં ઝાડ પાન ઘણાં, મોટા રસ્તાઓ ઉપર ઝાડો ઘણાં, પારિસના બુલવાર્ડ જેવા રસ્તાઓ અને સામાન્ય શોભા બહુ સારી. મોટા મોટા બે સ્ટોરો છે અને બાકી વેપાર સાધારણ રીતે સારો ચાલે છે.

એક મોટી મારકેટ છે એને Gendarmen મારકેટ કહે છે. આગળ જતાં ફ્રેન્ચ અને જર્મન કેથીડ્રલો આવે છે. વચ્ચે મોટો બાગ છે. બન્ને દેવળો એક સરખા એક નમુનાનાં બાંધેલાં છે. રોયલ કોમેડીનું થીએટર ઘણું મોટું છે. હાલ બંધ છે. પછી

વિક્ટોરીઆ પાર્ક આવે છે તે ઘણો મોટો છે. એથનોગ્રાફી (Ethnography) મનુષ્ય ઇતિહાસનું મ્યુઝીઅમ બહુ સુંદર છે. મકાન જોઈ લીધું. વોર મિનીસ્ટ્રિની મોટી ઓફિસોનાં મહાલયો આવે છે. અમેરિકન એલચીખાતું ઘણી જબરી જગ્યા રોકે છે અને મકાન પણ ઘણું વિશાળ છે. **એમ્બસીનો** આખો **લતો** બહુ સરસ છે. દરેક રાજ્યના મકાન પર તે રાજ્યની ધજા ચઢાવવાનું સાધન હોય છે, તે તે રાજ્યના પ્રસંગપર તેનો વાવટો ચઢે છે. પરરાજ્યના એલચીનું શરીર પવિત્ર ગણાય છે અને લડાઇ જાહેર થયા પછી તેને સરહદપર સલામત મૂકી આવવામાં આવે છે.

ચાન્સેલરને–વડા પ્રધાનને–રહેવાની જગ્યા ઘણી વિશાળ છે. પ્રધાનપદ પરથી ઉતરે કે એ જગ્યા ખાલી કરવી પડે છે. હાલનો ચાન્સેલર તેમાં રહે છે. પ્રેસીડેન્ટના સ્થાન પર હાલ સુવિખ્યાત જનરલ હીંડનબર્ગ છે. તે ઘણો લોકપ્રિય છે. સ્પષ્ટવક્તા ગણાય છે અને લોકોમાં તેનું માન સારૂં છે. ઈંગ્લીશ એમ્બસીની જગા પણ ઘણી વિશાળ અને સુંદર છે.

પાર્લામેન્ટ (Reichtag)નું મકાન ઘણું વિશાળ છે. હાલ પાર્લામેન્ટ રજા હોવાથી બેસતી નથી. સામે પ્રીન્સ બિસ્માર્કનું જબરજસ્ત સ્મારક છે.

ત્યાર પછી War memorial of France આવે છે. ૧૮૭૦ માં ફ્રાન્સપર વિજય મેળવ્યો તેનું સ્મારક સરિયામ રસ્તા પર કર્યું છે. તેને Column of Victory **'વિજયસ્તંભ'** કહે છે, એ ફ્રાન્સ પાસેથી મેળવેલ શસ્ત્રોને ગાળી તેમાંથી બનાવેલ છે. એના ઉપર Victory વિજય દેવતાનું આબેહુબ બાવલું મૂક્યું છે અને એ સ્તંભ લગભગ ૧૦૦ ફીટ ઊંચો હશે. ફ્રાન્સને

એ સ્તંભ ઘણો સાલે છે પણ તે દૂર કરાવી શકાતો નથી. ફ્રાન્સનું એમાં અપમાન છે. પણ ૧૮૭૦ માં પારિસમાં જઇ સુલેહના કરાર પર સહીઓ લીધી તે વાતની કોઇથી ના કહી શકાય તેમ નથી.

એ વિજય મેળવનાર Moltke **મોટકે**નું બાવલું તેની સામે છે. તે બહુ ઓછું બોલનાર પણ વ્યુહરચના અને ગણતરીમાં ઘણો કુશળ સેનાધિપતિ હતો અને તેનું બાવલું પણ, તેને ઘણોજ ઠાવકો, ચૂપ રહેનારો, મુદ્દામ રીતે કામ કરનાર હોય, તેવોજ બતાવે છે.

એની સામેના રસ્તાને avenue of victory '**વિજય વાટિકા** કહે છે. એમાં રસ્તા ઉપર રાજાનાં પુતળાંઓ મૂકયાં છે. અને બીજી બાજુ શારીરિક બળના નમુના રૂપે મલ્લોની કસરતો આરસનાં પુતળાંમાં બતાવી છે. આ આખો વિજયમાર્ગ જરૂર જોવા લાયક છે. એ રસ્તો બગીચામય અને પુતળાંમય બનાવ્યો છે અને ઘણો સુંદર દેખાય છે.

આગળ **ચાર્લટન બર્ગ એવેન્યુ** આવે છે: એ ત્રણ માઇલ લાંબો સીધો રસ્તો છે અને બન્ને બાજુ ઝાડો છે એટલે પારિસના બુઆં ડી બુલવાર્ડ જેવો જ એ રસ્તો લાગે છે. બર્લિનની-બાંધણી એવી છે કે એક રસ્તાપર છ માઇલ લાંબી નજર પડી શકે. બર્લિનમાં ભૂલાં પડવાનો ભય બહુ નથી કારણ કે રસ્તા સીધા છે, ભુલ ભૂલામણી જેવું કાંઈ નથી.

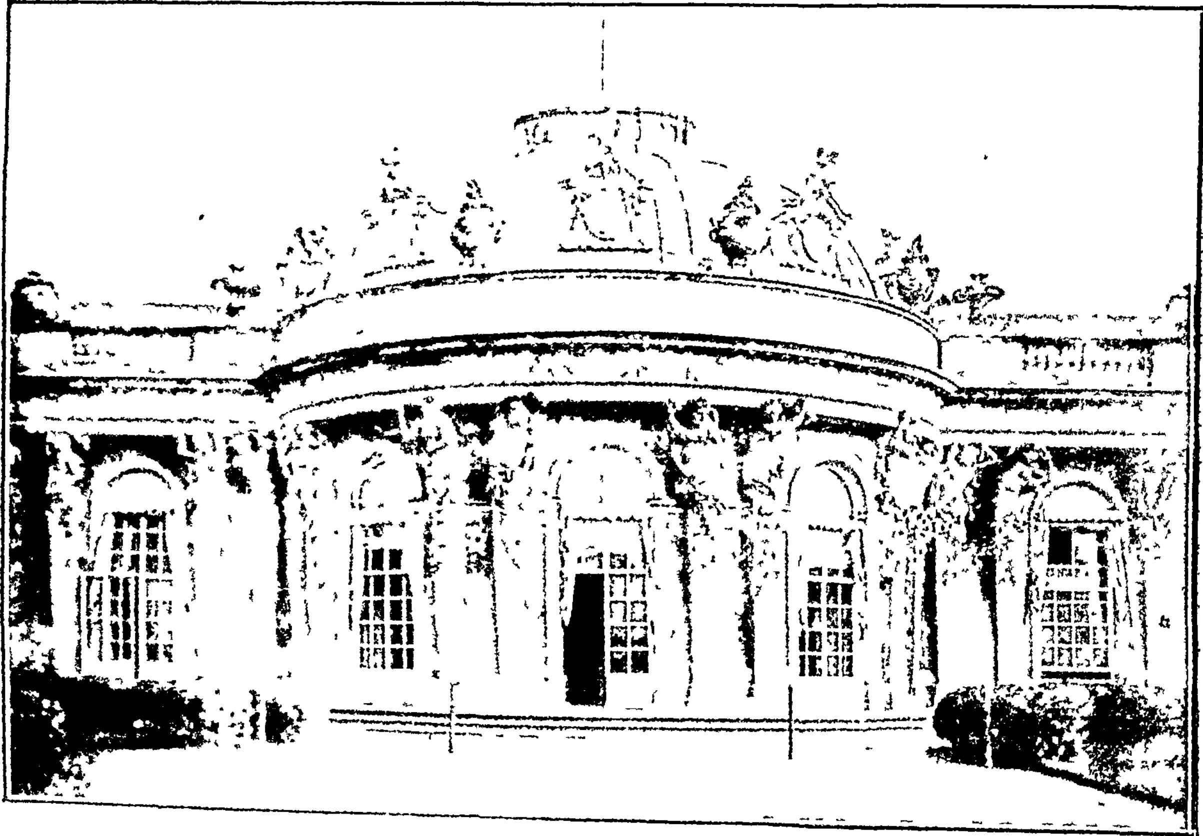
આગળ જતાં **બર્લીન સ્ટ્રીટ** આવે છે તે પણ ઘણો વિશાળ છે.

છેલ્લા કૈસરના પિતા ફ્રેડરીકનું બાવલું રસ્તામાં આવે છે તે

ઊપર પણ નજર નાખવા જેવું છે. છેવટે એક મોટું **વાયરલેસ સ્ટેશન** બનાવ્યું છે તેનો આકાર સીધો, એફીલ ટાવર જેવો, છે. એ ૧૦૦ મિટર એટલે ૩૨૫ ફીટ ઊંચું છે. એમાં વચ્ચે રેસ્ટોરાં કર્યું છે અને ઉપર પણ રેસ્ટોરાં કર્યું છે. લીફ્ટ ચઢવા ઉતરવાની તૈયાર છે અને ૪૦ ઉપરાંત દાદરાથી પણ ચઢી શકાય છે. હજુએ ચાલુ થયું નથી પણ શરૂ થયા પછી દરેક મુસાફરને જોવા લાયક થશે. એની ઉપરથી આખું બર્લિન બરાબર જોઇ શકાશે.

પછી માઇલો સુધી grande veldi–green forest **'લીલું જંગલ'** આવે છે. હજારો ઝાડથી એ ભરપૂર છે. એ ઝાડો સદા પાંદડાવાળાં રહે છે. ઘણા ખરા pine પાઇનનાં ઝાડો છે. એ ફોરેસ્ટમાં વચ્ચે એક લેક–સરોવર છે. જર્મનીમાં સરોવર તો ઠેકાણે ઠેકાણે છે. ખૂદ બર્લિનમાં પણ બે ત્રણ સરોવરો છે.

એક તદ્દન નવા ઉઘડેલાં રેસ્ટોરામાં ચા પીધી. ત્યાં અનેક જર્મન માણસોને જોયાં. જર્મનો બહુ ચા પીતા નથી. કોફી કોકો વધારે લે છે. નવું રેસ્ટોરાં થાય ત્યાં હાજરી વધારે હોય છે. જે શાંતિ ઇંગ્લાંડમાં જોઇએ છીએ તે અહીં નથી. અહીં ગડબડ વાતચીત ઘણી. જર્મનીમાં જ્યારથી સોનાના ધોરણ પર ચલણ થયું અને માર્કને સોનાના ગણ્યા ત્યારથી મોંઘવારી ઘણી થઈ ગઈ છે અને કરો એટલા બધા નાખ્યા છે કે લોકોને બહુ ભારે પડે છે. જ્યારે માર્કના ભાવો ગગડ્યા ત્યારે બધા પૈસાદારો લગભગ ગરીબ થઈ ગયા. મકાનનું ભાડું ઠરાવેલું આવે તેમાં એક ચાનો કપ મળે નહિ એવી દશા થઈ ગયેલી. હવે તો સ્થિતિ એક સરખી ચાલ્યા કરે છે. સોનાના આકારમાં ભાવ બોલાય એટલે જીવ જેવી વધઘટ થતી નથી.

સાં સુસી મહેલ (પોટ્સડામ. જર્મની). [પૃ. ૩૪૫.

પોટ્સડામ.

બર્લિનથી આજે (તા. ૧૩-૮) પોટ્સડામ જવા નીકળ્યો. પોટ્સડામ બર્લિનથી લગભગ ૨૦-૨૫ માઇલ દૂર છે. ત્યાં રેલવે રસ્તે જતાં ફાસ્ટ ટ્રેનમાં અરધો કલાક થાય છે. નદી માર્ગે સ્ટીમર પણ જાય છે તેને દોઢ કલાક થાય છે. મોટરમાં જવું વધારે અનુકૂળ છે, પણ ખરચાળ ઘણું છે. પોટ્સડામ એ ફ્રેડરીક ધિ ગ્રેટના વખતથી જર્મન શહેનશાહોને રહેવાની ઉનાળાની જગ્યા છે. એ તદ્દન જૂદુંજ શહેર છે. એની વસતી પાંસઠ હજારની છે. સ્પ્રી નદી હાવરને મળે તેનું એક મોટું સરોવર થાય છે જેના કાંઠા ઉપર એ પોટ્સડામ શહેર આવેલું છે. એ ઘણું રળિયામણું લાગે છે. Brandenburg નામના તાલુકાની એ રાજધાની છે.

સવારે ૯-૪૫ હોટેલમાંથી મોટરમાં બેઠા. એક હિન્દી મિત્રની ખાસ ભલામણથી અરધે રસ્તેથી ચાલુ બોટમાં બેસવું એવી ગોઠવણ કુકના માણસ સાથે કરી લીધી. પોટ્સડામનો આખો રસ્તો ઘણો સુંદર છે. બન્ને બાજુએ પુષ્કળ ઝાડો અને સરખી કાપેલી વનઘટા અને સીમામાર્ગો આવે છે. સડક બહુ સારી, મુંબઇ જેવી અને સુંવાળી હોય છે એટલે મોટર ચાલી જાય. આખું જર્મની રળિયામણું છે, પણ બર્લિન તો ભવ્ય છે. અરધો કલાક રસ્તે ગાડી ચાલી ત્યાં Wann See Bahn **વાનસરોવર** આવ્યું. see એટલે જર્મન ભાષામાં સરોવર અને દરિયો બન્ને અર્થ થાય છે અને સરોવર નાના દરિયા જેવુંજ હોય છે.

અહીંથી અમે સ્ટીમરમાં બેઠા. દૂર દૂર ઘણાં હમામખાનાં-બાથો દેખાયાં. એને Strand કહે છે. કેટલાક ખાનગી કુટુંબના

બાથો હોય છે. ઉન્હાળામાં તેમાં ઘણા લોકો ન્હાય છે. બંદરપર સેંકડો નાની નાની યાટો (yachts) પડી હતી તે કલબની હતી. લોકો તેમાં બેસી ફરવા જાય. સ્ટીમરનું ભાડું આપી બેઠા. એ સરોવરને Havre નદી મળે છે. સ્ટીમર બરાબર ૧૧ વાગે ઉપડી. દૂર તેમજ નજીક છ બંદરે ઊભી રહી. પેસેંજરો બેસવા તૈયાર હોય, તેઓ ઉતરી રહે કે બેસી જાય એટલે એક બે મીનિટમાં સ્ટીમર ઉપડે. સરોવરમાં લગભગ દશેક માઇલ સ્ટીમરમાં ગયા પછી પોટ્સડામ દેખાયું. દૂરથી **વિલ્યમ** ટાવર દેખાય છે. સરોવરની ચારે તરફ લીલોતરી ઘણી, પણ સ્કોટલાંડ કે સ્વીટઝરલાંડનાં સરોવરોની પેઠે અહીં બાજુપર મોટા ડુંગરો નથી. જર્મનીમાં–બર્લિન પાસે મોટા ડુંગરો નથી. નીચે મ્યુનીચ પાસે ડુંગરો ઘણા છે. સામેથી આવતી જતી બોટો મળ્યા કરે. સરોવર ઘણું વિશાળ છે.

સરોવરમાંથી નદીમાં આવ્યા. સરોવર પૂરૂં થયું અને બન્ને બાજુએ સેંકડો મહાલયો દેખાયાં. પોટ્સડામ ઘણું શોભાયમાન અને સુઘડ શહેર છે. કાંઠે ઘણા બાથો છે અને લોકો તેમાં ન્હાય છે. નાનાં બાળકો માટે જૂદા બાથ છે.

૧૨–૧૫ મીનિટે સ્ટીમરમાંથી ઉતરી મોટરમાં બેઠા, મોટા આલીશન મકાનો–મહાલયોનું ગંજાવર શહેર દેખાયું. પ્રથમ **ગેરીસન ચર્ચ** Garrison Church જોયું. લશ્કરી દેવળ ખાસ જોવા જેવું લાગ્યું. અત્યારસુધીમાં એટલાં દેવળો જોયાં હતાં કે ખાસ વિશેષતા ન હોય તો હવે દેવળમાં જોવા જેવું લાગતું નહોતું, પણ આમાં ઘણી વિશેષતા દેખાઇ. એક તો એમાં ફ્રેડરીક ધી ગ્રેટનું કોફીન હતું અને બાજુમાં તેના પિતાનું કોફીન હતું. નેપોલિયને જ્યારે જર્મની જીત્યું ત્યારે એણે આ

કોરીન ઉઘડાવી તેમાંની તરવાર કેડે બાંધી લઈ ગયો; તે વાત સને ૧૮૧૦ માં બની. પણ ૧૮૧૪ માં જ્યારે પ્રુશીઅન સરદાર બ્લુચરની મદદથી વેલીંગ્ટને નેપોલીઅનને હરાવ્યો, ત્યારે જર્મનો એ તરવાર પાછી લાવ્યા. તરવાર લેતી વખતે બધાની હેટ–ટોપીઓ નેપોલીઅને ઉતરાવી હતી અને કહ્યું હતું કે ફ્રેડરીક ધિ ગ્રેટ હોત તો નેપોલીઅન જર્મનીમાં કદિ આવવાનો વિચાર કરી શકત નહિ.

એ દેવળમાં કૈસરને માળ પર ઊંચે બેસવાની જગ્યા છે. શહેનશાહબાનુ માટે નીચે જગ્યા છે. આખા દેવળમાં લડાઇમાં મેળવેલા સેંકડો વિજયધ્વજો ટાંકયા છે. એ ચર્ચનો આખો દેખાવ લશ્કરી છે. પુલપીટની પડખે ઘડિ–સેન્ડ કલોક રાખી છે. ફ્રેડરીક ધિ ગ્રેટનો હુકમ હતો કે પાદરીએ બહુ લાંબુ ભાષણ ન કરવું–તેનું વખત માટે ધ્યાન રહે માટે બાજુમાં ઘડિ મૂકી છે.

આખું મંદિર આરસનું છે. આરસ ઘણી ઊંચી જાતનો છે. સામે ફ્રેડરીક ધિ ગ્રેટનું ભવ્ય બાવલું છે. ચર્ચ જોતાં લશ્કરી ચર્ચ કેવું હોય તેનો આબેહુબ ખ્યાલ આવે તેમ છે.

હોટેલ **આઈન્સીડલર** Hotel Einsiedler ઐતિહાસિક છે. એ ૧૭૨૧ માં સ્થપાયેલી છે અને અહીં બધા રાજાઓ આવી ગયેલા. એના હોલમાં કેટલાંક સ્મરણચિન્હો પણ મૂકયાં છે. લંચ લઇ નાનો પેલેસ જોવા ગયા. ત્યાં વચ્ચે એક **દળવાની ઘંટી** આવે છે. એનો અવાજ ઘણો થતો હતો તે ફ્રેડરીક ધિ ગ્રેટને ગમે નહિ એટલે એણે માલેકને મીલ બંધ કરવા કહ્યું. માલેક મગજનો ફાટેલો હતો. એણે કહ્યું કે બર્લિનમાં જ્યાં સુધી કાયદાની કોરટો છે ત્યાં સુધી કોઇની મગદૂર નથી કે તેને અટકાવી

ધારણ કરનારી શક્તિનાં પ્રતિબિંબો આરસનાં છે. મારો ગાઈડ નીચેનાં નામો કહી શક્યો.

Goddess of War-Minerva—લડાઇની દેવી (હું ' મીનરવા ' એટલે સરસ્વતી દેવી સમજતો. ચીત્ર જોતાં તેમાં ભૂલ હતી. મીનરવા એ લડાઇની દેવી જેવીજ લાગે છે.)

Diana. Goddess of Hunting—મૃગયા દેવી.

Venus. Goddess of Beauty—સૌંદર્યદેવી.

Hermes. God of Commerce & Youth—વ્યાપાર અને યૌવનનો દેવ. (આ બહુ સુંદર છે. એના પગને પાંખો બનાવી છે અને આડો સુતો છે પણ આંખો ચકળ વકળ થતી બતાવી છે.

Amphititi. Goddess of Water—જળદેવી.

Hephestus. God of Fire & of ron-smiths-અગ્નિદેવ અને લુહારનો દેવ.

Juno. Wife of God Jupiter—બૃહસ્પતિદેવની પત્ની.

આ સર્વ આરસનાં પુતળાં છે. ઘણાં સુંદર છે. એના ફોટા મળ્યા નથી. દરેક આકાર અભ્યાસ કરી સમજવા યોગ્ય છે. એના પ્રત્યેક અંગ મનોહર અને ભાવવાળી છે.

ફુવારામાં સોનેરી અને લાલ રંગની હજારો માછલીઓ છે.

આખો બગિચો ઘણો જોવાલાયક છે.

બાજુમાં પૂર્વ દિશાએ ' પીકચર ગેલેરી ' છે તેમાં Dicks & Rouben ડીક્સ અને રૂબેનનાં ઘણાં પેઈન્ટીંગ બહુ સુંદર

છે. રૂબેન્‌ હમેશા સ્ત્રી ચિત્રમાં પોતાની સ્ત્રીનું મોડેલ લેતો એટલે એની મેડોના કે કોઇ પણ સુંદર સ્ત્રીપાત્ર એની સ્ત્રી હતી. ફ્રેડરીક ધિ ગ્રેટ અને બારબેરિનાના કેટલાક ચિત્રો બહુ સુંદર છે. ચિત્રકારોએ આખા બાઇબલને અનેક રીતે ચીતર્યું છે. સુંદર ચિત્ર એટલે બાઇબલનો કોઇ પણ પ્રસંગ લઇ તે પર ભવ્ય કલ્પના સમજવી એટલે એમાં ડ્રેસ અને ભાવ પણ પુરાતનકાળનાજ આવે.

(Luis XVI) હતો તે સ્ત્રી જેવો હતો. એ ત્રણે જર્મનીના દુશ્મનો સ્ત્રીરૂપે જર્મન રાજમુગટને પોતાના હાથવડે ઊંચે ધારણ કરી ઊભા રહેલ છે એમ તેમાં બતાવી જર્મનીએ પોતાના બધા દુશ્મનોની મશ્કરી કરી છે.

જમીનતળીયું ઘણું ઊંચું છે. રૂમોમાં શણગારનો પાર નથી. નંબરવાર ઓરડાઓ નીચે પ્રમાણેઃ—

૧. શયનગૃહ—રૂપાનો રૂમ છે. એમાં રૂપું જ ચીતર્યું છે. અને કુલ રૂપું વાપર્યું છે પણ બધું સ્ટાઇલથી. એ sleeping room કહેવાતો હતો.

૨. પ્રવૃત્તિગૃહ–Working room—ઘણો રોનકદાર.

૩. સંગીતગૃહ–Music room—ખરેખર pictures-que છે. એનો ફોટો લીધેલો છે. દરેક રૂમમાં ઝુમર માઉન્ટન ક્રીસ્ટલનાં છે, ઘણા નિર્મળ દેખાય છે અને બહુ સારી રીતે જાળવી રાખ્યા છે.

૪. આતિથ્યગૃહ–Reception room—એમાં ખુરશીઓ બહુ સારી છે. દરેક રૂમમાં પીક્ચરો સારામાં સારા કળાવિધાયકો પાસે કરાવી મૂક્યાં છે.

૫. પર્વણીગૃહ–Festival room—એમાં Mosaicનું એક ચિત્ર અને બીજા ઘણાં પેઇન્ટીંગો છે. રૂમ મોટો છે. અહીં મોટા પ્રસંગો થતા હતા.

૬. ભોજનગૃહ–Big Banquet Hall—ઘણો લાંબો અને વિશાળ. સીલીંગપર ‘સવાર,’ ‘બપોર’ અને ‘સાંજ’નાં ત્રણ ચિત્રો બહુ જેવાલાયક છે, એમાં સવાર–પ્રભાત વિગેરેનાં રૂપકો છે.

૭. પ્રવાલગૃહ–Shell room—પોટ્સડામની આ ખાસ નવીનતા છે. એની ભીંત ઉપર છીપલી છીપલાં Mother of pearls એવી રીતે ગોઠવ્યાં છે કે એનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. એ રૂમમાં ચાલતા ફુવારા આરસના છે, બાકી બધે છીપલીઓ છે, પણ એની ગોઠવણ અજાયબીમાં નાખે તેવી છે. પૂરી લાઇટ થઇ હોય ત્યારે એ દેવભુવન જેવું લાગે છે. એની ભીંતો અને છત ઉપર પણ કારીગિરીથી છીપ ગોઠવી છે. એ રૂમમાં દશેક મીનિટ ઊભા રહી જોવા જેવું છે. એનું વર્ણન કરવું તો અશક્ય છે પણ પીક્ચર જોવાથી કાંઇ ખ્યાલ આવશે. રૂમ ઘણો મોટો છે.

૮. આતિથ્યગૃહ–Reception room—સારૂં છે. એમાં તુર્કસ્થાનના સુલતાનને કેદ કર્યાનું ભવ્ય ચિત્ર છે તે ખાસ જોવા જેવું છે. બીજા ઘણાં ચિત્રો છે.

૯. આતિથ્યગૃહ–Reception room–એમાં પેઇન્ટીંગો ઘણાં સારાં છે.

૧૦. મખમલગૃહ–Velvet room—એમાં ટેપેસ્ટ્રી (પડદા) આખી મલમલની છે.

૧૧. સંગીતગૃહ–Music room—નાં. ૩ પ્રમાણે. એમાં પીઆનો સુંદર છે.

૧૨. Saloon–અજબ છે. ‘Gorgeous’ એવો શબ્દ મુખમાંથી નીકળી પડે. એમાં સૂર્યનાં કિરણોનો દેખાવ છે. એની ફરસબંદી ઘણી સુંદર છે. એમા ફુલ કામ Mosaic નું કરેલું છે. ફરનીચર બધું જોવાલાયક છે અને ફાયરપ્લેસ (અગ્નિસ્થાન) અજબ છે.

આ સર્વ વર્ણન નવા મહેલના નીચેના માળનું થયું.

ફ્રેડરીકનું બાવલું. આ ફ્રેડરીક તે છેલ્લા કૈસર વીલીયમ ધી સેકન્ડનો પિતા થાય.

૧૫મી સદી. ડચ સ્કૂલનાં ચિત્રોમાં લીનન ઉપર ઓઇલ કલર વાપરતા હતા. આ સ્કૂલ ઇ. સ. ૧૪૦૦ થી શરૂ થઇ.

મીડલ રહાઇન પીરીઅડ. ડચની પેઠે તેમાં પણ લીનન ઉપર ઓઇલકલરથી ચિત્રો દોરેલાં હોય છે.

વેન આઇક–Van Eyck Belgian school.

Flemish school એટલે Belgian school–ઉચ્ચાર–બેલીયન સ્કૂલ.

ફ્લેમીશ ચિતારા જીવનના ભાવ બરાબર ઉતારનાર હતા. ઇટાલીઅનો મુખાકૃતિ પર સારૂં કામ કરતા હતા.

ઇટાલીઅનો એક મનુષ્ય ચીતરે; ફ્લેમીશ ઘણેભાગે બહુ ચીતરે.

Last Judgment.

આ ચિત્ર ઘણું જોયું. એમાં સ્વર્ગ નર્કનો ખ્યાલ આવે છે. ચિત્રમાં ઊંચે જીસસ ક્રાઇસ્ટ બેસી ન્યાય આપે છે.

જર્મન સ્કૂલ. પંદરમી સદી.

હોલબીન–Holbein. Durer–ડુરર.

Cranoch—ક્રેનો.

એનું વીનસ અને એમોર–સૌંદર્ય અને પ્રેમ બહુ પ્રસિદ્ધ છે.

Cologne German school.

સોળમી સદી—

Dutch school (Roterdam & Amasterdam)
Utrecht & Hock.

Ruben અને તેનો ચેલો (pupil) Van Dyck.

વાન ડાઇકમાં ઇટાલીઅન સ્કૂલની અસર છે. એ સોળ અને સત્તરમી સદીમાં આવે છે.

રૂબેનનાં અહીં ઘણાં ચિત્રકામો છે. એની સ્ત્રીની મુખાકૃતિ એણે દરેક જગ્યાએ ચીતરી છે. એની મોડેલ તે હતી.

De nos (Antwerp).

Rembrandt 17th Century.

૧૮મી સદી.

ડચ સ્કૂલ.

ઇટાલીઅન સ્કૂલ.

માઇકલ એંજેલો.

કેરેસીઓ Carraccio (Venice school).

આ સ્કૂલ જરા Modern અર્વાચીન છે.

Tintoretto. Tizian.

Crivelli (Venice school).

Vittori carpaccio. કેરેસીઓ (Venice school)

Florence school.

Della Porta (ચહેરાનો દેખાવ બહુ સુંદર–face expression Living school).

Venice school looks for details—વેનિસની શાખા વિગત ઉપર ધ્યાન આપે છે.

Florence school for face & light—ફ્લોરેન્સની શાખા મુખાકૃતિ અને પ્રકાશ ઉપર ધ્યાન આપે છે.

Leda (Jupiters daughter) with a swan (in which form Jupiter approaches her)—

લીડા (જ્યુપીટરની પુત્રી) હંસ સાથે-જે રૂપમાં જ્યુપીટર તેની પાસે આવે છે.

રાફેલ—Raphael. (Florence school).

Verona—વેરોના સ્કૂલ.

એમણે ફ્લોરેન્સ સ્કૂલ કરતાં જરા વહેલું શરૂ કર્યું.

Milan school. It is gorgeous.

It is also called Lombardi school.

મિલાન શાખા ભપકાદાર છે. એને લોમ્બાર્ડી શાખા પણ કહેવામાં આવે છે.

વીન્ચીનું ફ્લોરાનું (wax statue) મીણનું પુતળું.
Flora is goddess of flowers—ફ્લોરા એ ફુલદેવી છે.

Vinchi (Florence)

Ascention of Christ.

Roselli & Botticelli—બોટીસેલ્લી બન્ને—Florence school.—ફ્લોરેન્સ સ્કૂલના છે.

નેશનલ ગેલેરી.

અહીં ૧૮મી સદીના ઘણા સુંદર ચિત્રો છે.

(Neptune & Amphitrite) વરૂણ અને જળદેવી માં બહુ સુંદરભાવ મૂકયો છે.

Ascention of Christ by Arnold—આર્નોલ્ડનું ક્રાઇસ્ટનું સ્વર્ગારોહણ.

આરનોલ્ડના ઘણાં ચિત્રો જોવાલાયક છે.

Island of Happiness—સુખદ્વિપનું અજબ કામ છે.

Scurry નું centaur—સેંટૅાર એટલે અર્ધ ઘોડા, અર્ધ મનુષ્યદેવ–કિન્નર.

આ આખી ગેલેરીમાં પાંચસે ઉપર જોવાલાયક ચિત્રો છે.

શિલ્પ માટે નીચેનું ધ્યાનમાં રાખવું—

Greek school ના ત્રણ વિભાગ છે.

એ દરેકમાં થાંભલા સીધા મોટા હોય છે.

Jonian—શિલ્પ તદ્દન સાદું. જોનીઅન.

Dorian શિલ્પમાં ઓરનામેન્ટલ નકશીકામ. થોડું.

Corinthian માં ઓરનામેન્ટલ નકશીકામ. ઘણું.

એમાં કમાન–આર્ચ કે એવું કાંઇ હોય નહિ.

Gothic style માં કમાન ખરી પણ /\ આવી અણીદાર. ગોળ નહિ.

Bisantine અથવા Romanasque style માં કમાન ગોળ.

શિલ્પની આટલી વાત જરૂર ધ્યાનમાં રાખવી. વધારે વાંચી માહીતગાર થવું. તો યુરોપનાં દેવળો સમજાશે. શિલ્પનું સાધારણ જ્ઞાન યુરોપના મોટા દેવળનાં કામો સમજવા માટે જરૂર છે. (જુઓ પૃ. ૫ ઉપોદ્‌ઘાત.)

ચિત્રપ્રદર્શન સમજવા હોય તો બાઇબલ વાંચવું. યુરોપમાં જ્યાં ત્યાં ચિતારાઓએ આખું બાઇબલજ ચીતર્યું છે. દરેક વાર્તાને બોલાવી છે. બહુ બહુ રીતે ચીતરી છે. એમાં ક્રાઇસ્ટ અને મેરી (મેડાના)ના ચિત્રોનો પાર નથી. ક્રાઇસ્ટના જન્મથી માંડી ક્રાઇસ્ટનું ક્રુસીફીકશન અને એસેન્શન બહુ ચીતર્યું છે. લગભગ દરેક નામાંકિત ચિતારાએ એમાં પોતાની શક્તિ અજમાવી છે.

બપોરે ડો. ક્લેસીનોફને મળ્યો. તેની સાથે બહુ વાતચીત થઇ. એ મોટા ઉમરાવનો પુત્ર છે. એનું વય માત્ર ૩૫ વર્ષનું છે. એણે 'જૈનીઝમ'ના ઉપર ઘણું મોટું પુસ્તક લખ્યું છે. કર્મગ્રંથ ઉપરથી કર્મની ફીલોસોફી ઉપર લેખ લખી ph. Dની ડીગ્રી લીધી છે અને બહુ ઉત્સાહી અને ઉદ્યોગી છે. આવતા સોમવારે એ ભાષણો કરવા અમેરિકા જનાર છે તેથી બહુ વખત ન લીધો. સાથે ચા પીધી અને પછી કેટલીક વાતો કરી. એનું જ્ઞાન બહુ સુંદર છે અને એનો અભ્યાસ વિવેચનશીલ (critical) અને વિવેકસરનો છે. એની સાથે ધર્મસંબંધી કેટલીક વાતો થઇ.

મારે ડો. બ્યુલરનું લખેલું હેમચંદ્રનું જીવન ચરિત જે હાલ મળતું નથી તે પુસ્તક મેળવવા એક મોટા બુકસેલરને ત્યાં જવાનું થયું. ત્યાં ઘણું જોયું. સાંજે જમી બ્રીસ્ટલ હોટેલમાં સુઇ રહ્યો. અહીં એક મી. **વખારીયા** નામના પારસી ગૃહસ્થને મળવાનું થયું. તેણે ઉદ્યોગહુન્નરની ઘણી ચીજો બર્લિનમાં જોઈ હતી. તેની સાથે હિંદુસ્થાને હવે ઉદ્યોગનો અભ્યાસ યુરોપ પાસેથી કેવી રીતે કરવો જોઇએ તે સંબંધી ઘણી વાતચીત થઈ. હું એક કેસમાં તેમની સામે હતો, છતાં પરદેશમાં દેશી માણસ મળે ત્યારે અરસ્પરસ કેટલો આનંદ થાય છે તેનો ખ્યાલ આવ્યો. ભરુચ જીલ્લામાં રૂની મોટી ફેક્ટરીઓના એ માલિક છે અને ઉદ્યોગથી પોતે કેટલા વધી શક્યા છે અને જર્મનો કેટલા ઉદ્યોગી છે તેનો એમણે બહુ સુંદર ખ્યાલ આપ્યો. હિંદુસ્તાનની જરૂરીઆત અત્યારે ઉદ્યોગની કેળવણીની છે તેનાપર એમણે બહુ ભાર મૂક્યો. અત્યારની હિંદુસ્થાનની શિક્ષણપદ્ધતિ સંબંધી પણ તેમની સાથે સારી ચર્ચા થઈ. જર્મની સાંચાકામમાં અને વિજ્ઞાનના અભ્યા-

સમાં કેટલું આગળ વધ્યું છે તેનાં એમણે જાતિઅનુભવ ઉપરથી ઘણા દાખલા આપ્યા.

જર્મની લડાઇથી નીચોવાઇ ગયું છે છતાં બર્લિનનાં વૈભવ અને સુઘડતા છક કરી નાંખે તેવાં છે. ત્યાં બેકારી (unemployment) નો પ્રશ્ન નહિ જેવો છે. એની સુંદર સંસ્થાઓ અને એના લોકોનો ઉદ્યમ દુનિયાને આશ્ચર્યમાં નાંખે તેવાં છે. બર્લિન પારિસથી ઉતરે તેવું નથી. એમાં મોજમજાનાં સ્થાનો પણ ઘણાં છે અને એકંદરે લોકો ઉદ્યોગી વધારે છે. આખું શહેર ઘણું રળિયામણું છે અને રસ્તા મોટા અને સીધા છે.

બર્લિનમાં જ્યારે **માર્કસના ભાવની** ઉથલપાથલ થઇ ત્યારે બહુ ઘુંચવણ ઉત્પન્ન થઇ હતી. મારો ગાઇડ કહેતો હતો કે તેને એક અઠવાડિયું ભાડું મોડું મળ્યું તે એટલી ઓછી રકમ મળી કે બીરનો એક ગ્લાસ તેમાંથી મળે નહિ. કેટલીકવાર રોટલીના એક મીલીઆર્ડ માર્ક બેસતા હતા. પછી રીસ્ટાગે (જર્મન પાર્લામેન્ટે) સોનાના ધોરણ ઉપર માર્કસ કાઢયા ત્યારથી બધું બંધ બેસતું થઇ ગયું છે. અત્યારે જર્મની ઘણું મોંઘું પડે છે. એક પાઉન્ડના ૨૦અને સહેજ ઉપર (લગભગ ૨૦·૪) માર્ક મળે છે અને એક એક માર્કની ૧૦૦ ફેનીગ (pfennig) થાય છે. લોકો એને પેની કહે છે. ૫–૧૦–૫૦ ફેનીગના પીતળના સીક્કા અને ૧–૨–૩ માર્કના નીકલના સીક્કા મળે છે. બાકી રીશટાગની નોટો મળે. મેં સોનાના દશ અથવા વીશ માર્કનો સીક્કો મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો પણ મળી શકયો નહિ. ચલણ સોનાના ધોરણ ઉપર છે, પણ સોનુ લોકોમાં ફરતું નથી.

હોટેલમાં **ઇંગ્લીશ છાપા** બધા વેચાતા મળી શકતા હતા

તેમને સ્ટેશનોએ પણ છાપા મળે એટલે દુનિયામાં બનતા બનાવોથી હું માહીતગાર રહી શકતો હતો. જર્મની કે ઇટાલિમાં બધી જગ્યાએ અંગ્રેજી છાપા મળે છે. ડેલીમેલની કોન્ટીનેન્ટલ આવૃત્તિ પેરિસથી છપાઇ બધે જાય છે અને "ટાઇમ્સ", "સ્ટાન્ડર્ડ" વિગેરે ઉપયોગી છાપાઓ યુરોપમાં સર્વત્ર મળે છે. અમેરિકનો Newyork Herald પત્ર ઘણું ખરૂં વાંચે છે, જે પારિસમાં છપાઈ આખા યુરોપમાં પ્રસરે છે.

બર્લિનના રસ્તાઓ બહુ સારા છે. કોઈ પણ શેરી (strasse) ઝાડપાન વગરની નથી. રસ્તા પથ્થરના ચોરસાના અથવા ડામરના હોય છે. ટ્રામ આખા શહેરમાં છે. બસનો વહેવાર બહુ નથી પણ વધતો જાય છે. ટેકસી ઘણી મળે છે પણ લંડનની પેઠે મોંઘી ઘણી.

<u>બર્લિનથી કોલન.</u>

ચોથે દિવસે (તા. ૧૫ ઓગસ્ટ રવિવારે) સવારે ૮ વાગે બર્લિન છોડયું. સ્ટેશનરપર જરૂરી સર્વ સગવડ કુકનો માણસ કરી આપવાનો હતો, ટ્રેન ટાઇમસર હતી. ગાડી ઘણી ફાસ્ટ હતી. ટ્રેનમાંથી દેખાવ બહુ સુંદર, નજરે પડતો હતો. ચારેતરફ ફળદ્રુપ ખેતરો અને વચ્ચે વચ્ચે ઝાડના ધીચ જંગલો આવે. બર્લિનમાં ગ્રીન ફોરેસ્ટ (Grinwalde) છે. આગળ જતાં એક બ્લેક ફોરેસ્ટ આવે છે. હું ત્યાં (બ્લેક ફોરેસ્ટમાં) જઇ શકયો નહિ પણ વચ્ચે અનેક જંગલો આવે છે તે ગાડીમાંથી જોયાં. જંગલમાં વચ્ચે મોટર ચાલી શકે તેવા રસ્તા હોય છે અને તદ્દન નીરવ શાંતિ હોય છે. જંગલો રાખવાની જરૂર વરસાદને અંગે છે પણ તેનો ઉપયોગ પણ કેમ કરી શકાય. તેનો હિસાબ જંગલખાતું

અને તેનો અભ્યાસ forestry આપે છે. જર્મન પ્રજા એ
વિષયમાં ઘણી કાબેલ ગણાય છે. એણે બધો આધાર પોતાના
દેશ ઉપર રાખ્યો છે. એને ચારે તરફથી વ્યવહાર બંધ થયો હોય
તો પણ એ વર્ષો સુધી પોતાના દેશના પાક ઉપર નિર્વાહ કરી શકે
એવો ફળદ્રુપ દેશ છે. આખી લડાઈ દરમ્યાન જર્મનીમાં રેશન
(ration) મિતાહારનું ધોરણ હતું. જે લોકો લડવા ગયા ન
હોય તેને અમુક માપનું દૂધ અને બ્રેડ મળે. કહે છે કે માંસ તો
સાત દિવસે બહુ થોડું મળતું. બાકી લડનારાઓને જોઈએ તેટલો
ખોરાક આપવામાં આવતો હતો. આખો જર્મનપ્રદેશ ઘણો ફળદ્રુપ
દેખાયો. ઢોળાવવાળી જમીન પણ ઠેકાણે ઠેકાણે ખેતીના ઉપયોગમાં
લીધી છે. આપણને તો એ hanging gardens લાગે. અહીં
પણ ખેતીવાડીનું કામ બધું ઘોડા પાસે લેવામાં આવે છે. ઘોડા
જબરા હોય છે પણ ફ્રાન્સ અને ઈંગ્લાંડ જેવા મજબૂત ન લાગ્યા.

નહેરની સગવડ ઘણી અને નાના ગામડામાં પણ વીજ
ળીની ટ્રામ, ગેસ, ગટર અને ટેલીફોન તો ખરાજ. જર્મનીનો અ
પ્રદેશ બહુ સુંદર અને તદ્દન લીલો લાગ્યો. અને બાકીનો ભાગ પ
તેવોજ છે એમ કહેવામાં આવ્યું. પૂછતાં ખબર પડી કે આ
લીલોતરી ઉન્હાળામાંજ ખીલી નીકળે છે. સપ્ટેંબર બેસશે કે
ખલાસ. ફ્રાન્સનો દક્ષિણ પ્રદેશ (Riviera નો વિભાગ)
ઇટાલિજ લીલા રહે છે. શિયાળામાંતો પાણી અને બરફ
કાંઈ દેખાય નહિ. ઝાડોનાં માત્ર ઠુંઠાંજ હોય છે. એક
પાંદડું નજરે પડે નહિ.

રાઇન (Rhine) નદી મોટી દરિયા જેવી છે.
ઝરલાંડમાંથી નીકળી આખા પશ્ચિમ જર્મન પ્રદેશમાં પ

હોલંડ આગળ નોર્થસીને મળે છે. એ નદીમાં મોટી સ્ટીમરો જઇ શકે છે. એની બન્ને બાજુનો પ્રદેશ બહુ રમણીય, જોવા લાયક અને લીલોતરીથી ભરેલો છે. એના ઉપર ઘણા મોટાં શહેર આવેલાં છે. ઘણા માણસો સ્ટીમરમાં બેસી એમાં માઇલો સુધી મુસાફરી કરી શકે છે. સૃષ્ટિસૌંદર્ય અને ફળદ્રુપતાને માટે 'ર્‌હાઇનલેન્ડ' સુવિખ્યાત છે.

કોલન (Cologne) અથવા Koln-German ર્‌હાઇન નદીપર આવેલું જર્મનના ઉત્તર-પશ્ચિમ વિભાગનું ઘણું મોટું શહેર છે. તેની વસ્તી ૮ લાખ માણસની છે. નદી ત્યાં ઘણી મોટી છે. એ શહેરમાં મારે ગાડી બદલવાની હતી. હું એકલોજ હતો એટલે કલાક રૂમમાં સામાન મૂકી નજીકમાં શહેર જોવા ચાલ્યો. સ્ટેશન નજીક ઘણું મોટું કેથીડ્રલ હતું. અંદર જઈ જોયું. મિલાનના ડોમો કેથીડ્રલથી સહજ નાનું પણ ઘણું ઊંચું હતું. આ દેવળ જોતાં મજા આવી. એમાં થાંભલાનો પાર નથી. ઊંચા ૧૨૫ ફીટ હશે. રસ્તાપરનાં બારણાં સાધારણ હતાં પણ તેની આસપાસ ઘણું સુંદર નકશીકામ જોઈ નજીક સેવોય હોટેલ હતી તેમાં ચા પી પાછો ટ્રેનમાં બેસી ગયો. આવતી વખત કોલન જરૂર જોવું એવો વિચાર કર્યો.

ર્‌હાઇનના કાંઠા ઉપર ટ્રેન ચાલી. પોણા કલાકમાં બોન આવ્યું. 'હોટેલ ગોલ્ડન સ્ટર્ન' Hotel Golden Stern (સ્ટર્ન એટલે સ્ટાર-તારો)માં ઉતર્યો.

બોન

સવારે ઊઠી નિત્યકર્મથી પરવારી ડો. જેકોબીને મળવા ગયો. એમની ઉમર ૭૬ વર્ષની છે. એમની સાથે મારે પત્રવ્યવહાર હતો અને તેઓ ૧૯૧૨ માં મુંબઇ આવેલા ત્યારે મળેલો હતો એટલે તેમને ત્યાં જવામાં મને સંકોચ નહોતો અને મેં તેમને પ્રથમથી લખી પણ જણાવ્યું હતું.

તેમની સાથે મારે બહુ વાતો થઇ. એમના જ્ઞાનનું શું વર્ણન લખું ? આટલી મોટી ઉમરે વાંચેલું ઘણું ઉપસ્થિત છે અને એમણે એટલું વાંચ્યું છે કે જે વિષયપર વાતો થાય તેનાં સંસ્કૃત નામો પણ બધા યાદ અને ઘરમાં લાઇબ્રેરી પણ એટલી વિશાળ કે તુરત પુસ્તકો લઈ આવે અને ચાલતી વાત સાથે સંબંધ ધરાવતાં ટાંચણો કાઢી આપે.

ડો. જેકોબી.

એ જ્ઞાનના ભંડાર અથંગ અભ્યાસીનો કાંઇક પરિચય કરાવવો અસ્થાને નહિ ગણાય. એ સંસ્કૃત ભાષાના મોટા સ્કોલર છે. એમણે હિંદુસ્થાનની વિવિધ ફીલોસોફીનો અભ્યાસ કર્યો છે. છંદ, અલંકાર અને વેદ ઉપર તેઓ પ્રમાણભૂત ગણાય છે. જૈનીઝમના એ મોટા સ્કોલર છે. બોનની (Bonn) યુનિવર્સિટિમાં એમણે ઘણાં વર્ષ પ્રોફેસર તરીકે કામ કર્યું ત્યારપછી એ સાઠ વર્ષની વયે વાનપ્રસ્થ થયેલ છે પણ હજુ પણ એમનો અભ્યાસ ચાલુ છે. સને ૧૮૭૫ માં તેઓ પુસ્તકોની શોધખોળ કરવા ડો. બ્યુલર સાથે હિંદુસ્થાન આવ્યા હતા. મને કહે કે " તમારા જન્મ પહેલા હું હિંદમાં આવ્યો હતો અને બહુ જગ્યાએ ફર્યો હતો." એ

હોલંડ આગળ નોર્થસીને મળે છે. એ નદીમાં મોટી સ્ટીમરો જઇ શકે છે. એની બન્ને બાજુનો પ્રદેશ બહુ રમણીય, જોવા લાયક અને લીલોતરીથી ભરેલો છે. એના ઉપર ઘણા મોટાં શહેર આવેલાં છે. ઘણા માણસો સ્ટીમરમાં બેસી એમાં માઇલો સુધી મુસાફરી કરી શકે છે. સૃષ્ટિસૌંદર્ય અને ફળદ્રુપતાને માટે 'હાઇનલેન્ડ' સુવિખ્યાત છે.

કોલન (Cologne) અથવા Koln–German હાઇન નદીપર આવેલું જર્મનના ઉત્તર–પશ્ચિમ વિભાગનું ઘણું મોટું શહેર છે. તેની વસ્તી ૮ લાખ માણસની છે. નદી ત્યાં ઘણી મોટી છે. એ શહેરમાં મારે ગાડી બદલવાની હતી. હું એકલોજ હતો એટલે કલોક રૂમમાં સામાન મૂકી નજીકમાં શહેર જોવા ચાલ્યો. સ્ટેશન નજીક ઘણું મોટું કેથીડ્રલ હતું. અંદર જઈ જોયું. મિલાનના ડોમો કેથીડ્રલથી સહજ નાનું પણ ઘણું ઊંચું હતું. આ દેવળ જોતાં મજા આવી. એમાં થાંભલાનો પાર નથી. ઊંચા ૧૨૫ ફીટ હશે. રસ્તાપરનાં બારણાં સાધારણ હતાં પણ તેની આસપાસ ઘણું સુંદર નકશીકામ જોઈ નજીક સેવોય હોટેલ હતી તેમાં ચા પી પાછો ટ્રેનમાં બેસી ગયો. આવતી વખત કોલન જરૂર જોવું એવો વિચાર કર્યો.

રહાઇનના કાંઠા ઉપર ટ્રેન ચાલી. પોણા કલાકમાં બોન આવ્યું. 'હોટેલ ગોલ્ડન સ્ટર્ન' Hotel Golden Stern (સ્ટર્ન એટલે સ્ટાર–તારો)માં ઉતર્યો.

બોન

સવારે ઊઠી નિત્યકર્મથી પરવારી ડૉ. જેકોબીને મળવા ગયો. એમની ઉમર ૭૬ વર્ષની છે. એમની સાથે મારે પત્રવ્યવહાર હતો અને તેઓ ૧૯૧૨ માં મુંબઇ આવેલા ત્યારે મળેલો હતો એટલે તેમને ત્યાં જવામાં મને સંકોચ નહોતો અને મેં તેમને પ્રથમથી લખી પણ જણાવ્યું હતું.

તેમની સાથે મારે બહુ વાતો થઇ. એમના જ્ઞાનનું શું વર્ણન લખું ? આટલી મોટી ઉમરે વાંચેલું ઘણું ઉપસ્થિત છે અને એમણે એટલું વાંચ્યું છે કે જે વિષયપર વાતો થાય તેનાં સંસ્કૃત નામો પણ બધા યાદ અને ઘરમાં લાઇબ્રેરી પણ એટલી વિશાળ કે તુરત પુસ્તકો લઈ આવે અને ચાલતી વાત સાથે સંબંધ ધરાવતાં ટાંચણો કાઢી આપે.

ડૉ. જેકોબી.

એ જ્ઞાનના ભંડાર અથંગ અભ્યાસીનો કાંઇક પરિચય કરાવવો અસ્થાને નહિ ગણાય. એ સંસ્કૃત ભાષાના મોટા સ્કોલર છે. એમણે હિંદુસ્થાનની વિવિધ ફીલોસોફીનો અભ્યાસ કર્યો છે. છંદ, અલંકાર અને વેદ ઉપર તેઓ પ્રમાણભૂત ગણાય છે. જૈનીઝમના એ મોટા સ્કોલર છે. બોનની (Bonn) યુનિવર્સિટિમાં એમણે ઘણાં વર્ષ પ્રોફેસર તરીકે કામ કર્યું ત્યારપછી એ સાઠ વર્ષની વયે વાનપ્રસ્થ થયેલ છે પણ હજુ પણ એમનો અભ્યાસ ચાલુ છે. સને ૧૮૭૫ માં તેઓ પુસ્તકોની શોધખોળ કરવા ડૉ. બ્યુલર સાથે હિંદુસ્થાન આવ્યા હતા. મને કહે કે "તમારા જન્મ પહેલા હું હિંદમાં આવ્યો હતો અને બહુ જગ્યાએ ફર્યો હતો." એ

વખતના એમના રિપોર્ટો-વૃત્તાંતો-મોજુદ છે. એ વખતે ઘણી અમુલ્ય ચીજો એ જર્મની લઈ ગયા. જર્મનીને હિંદસંબંધી પુસ્તક અને લેખોનો સંગ્રહ ઘણો મોટો ગણાય છે. ત્યાં કેટલીક તો અલભ્ય ચીજો મળે છે. Leipzig અને Berlinમાં મોટામાં મોટી લાઇબ્રેરીઓ છે. બર્લિનની લાઇબ્રેરીમાં ૨૦ લાખ પુસ્તકો છે તેમાં હિંદના અનેક ધર્મોનાં હજારો પુસ્તક-પાનાંઓ છે. જૈનધર્મનાં પુસ્તકો પણ ત્યાં ઘણાં છે એમ જણાયું. લીપઝીગમાં પણ ઘણી મોટી લાઇબ્રેરી છે. જર્મનીમાં રિટાયર્-નિવૃત્ત થાય ત્યારે પગાર હોય તેટલુંજ પેન્શન મળે છે અને તેના ઉપર તે સંતોષ માને છે. એમણે એક નાનો બંગલો ખરીદ્યો છે. બંગલાની પાછળ સુંદર બગિચો છે અને બગિચાની રચના અને તેમાં ઉત્પન્ન થતાં ફળોનાં તેઓ ખૂબ વખાણ કરે છે. એ સાંભળતાં અને ખાસ કરીને એનાં આલુ (plums) ખાતાં મને ઘણો રસ પડયો. બીજી વખત ૧૯૧૩ માં તેઓ હિંદમાં આવેલા, તે વખતે મારે તેમનો પ્રથમ પરિચય થયો. તે પહેલાં મારે તેમની સાથે પત્રવ્યવહાર ચાલતો હતો. એ સંબંધ હજુ સુધી ચાલુ હતો.

એમની સાથે થયેલી બધી વાત લખવી મુશ્કેલ છે. ફક્ત મુદ્દાની વાત લખું છું. પ્રથમ શરૂઆત 'જ્યોતિષ'ના વિષયથી થઇ.

તે પર તેમણે સૂર્યસિદ્ધાન્ત ગ્રંથ કાઢયો. ઇન્ડીઅન યુફીમેરીસ (Euphemeres)નાં પુસ્તકો બતાવ્યાં. એ વિષયનો એમણે બહુ ઊંડો અભ્યાસ કર્યો છે. છેલ્લી બુકો દીવાનબહાદુર સ્વામી કન્નુ પીલાઇની છે તેમાં ઈ. સ. ૭૦૦થી ૨૦૦૦ સુધીની અંગ્રેજી તારિખ સાથે ગુજરાતી તારિખ વાર નક્ષત્ર ગ્રહણ વિગેરે ટેબલના

—કોઠાના—આકારમાં આપ્યાં છે. એમનો અભ્યાસ આટલો વિશાળ છે છતાં ધ્યાનમાં રાખવા જેવું મને એ લાગ્યું કે એઓ ફળાદેશમાં જરા પણ માનતા નથી.

પછી 'અપભ્રંશ ભાષા' પર વાત નીકળી. પોતે બે કથાઓ છપાવી છે તે બતાવી. અત્યારે જે આગમો વિગેરે છપાય છે તેના પર અભિપ્રાય આપતાં કહ્યું કે એ સારાં છપાય છે. એ પુસ્તકના આકારમાં છપાય તો વધારે સારૂં. એમ પણ કહ્યું અપભ્રંશનો આપણી પાસે જે સંગ્રહ છે તે ૧૨ મા સૈકા પછીનો છે. તે પહેલામાં માત્ર શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના ૨૦૦ શ્લોક લભ્ય છે. અપભ્રંશમાં લખાયલું આદિપુરાણ મળે તો ઘણું સારૂં અજવાળું પડે એમ કહ્યું. તે ગ્રંથ સાતમા સૈકાનો છે. એમના ઘણા ગ્રંથો જોયા. એમની લાઇબ્રેરી ઘણી સુંદર છે અને તેમાંથી ખપ પડે તે ગ્રંથ તેઓ તુરત હાથમાં લઇ શકે છે. અમે ડ્રોઇંગ રૂમમાં બેઠા હતા છતાં આટલી ઉમરે જરા પણ પ્રમાદ વગર અમારી વાત દરમ્યાન કેટલીએ વાર પુસ્તકો બીજા રૂમમાંથી લઇ આવ્યા હશે.

અમે વાત કરતા હતા ત્યાં ડૉ. કીરફેલ (kirfel) આવ્યા. એ હાલમાં બોન યુનિવર્સિટીમાં ઓરીએન્ટલ ફીલોસોફીના પ્રોફેસર છે અને ડૉ. જેકોબીના શિષ્ય થાય. એમનું વય માત્ર ૩૫ વર્ષનું છે. એમણે 'ઇંડીયન કૉસ્મોલોજી' પર ઘણું મોટું જર્મન ભાષામાં પુસ્તક લખ્યું છે. તેમાં પૃથ્વી કેવી છે તે સંબંધી હિંદના ગ્રંથોમાંની વાતોનો બહુ મોટો સંગ્રહ કર્યો છે. એમાં હિંદુ અને બુદ્ધિસ્ટિક કૉસ્મોલોજી પર ૨૫૦ પૃષ્ટ અને જૈનકૉસ્મોલોજી પર ૧૨૦ પૃષ્ટ રોકયાં છે. એ દળદાર પુસ્તક હું લેતો આવ્યો છું પણ જર્મન ભાષાનો અભ્યાસ ન કરૂં ત્યાં સુધી માત્ર

તેમાં આવતાં વિશેષ નામોજ વાંચી શકું. એ પુસ્તક જોવા જેવું છે.

ડૅા. કીરફેલ સાથે ખૂબ વાતો થઇ. એ બહુ ઉત્સાહી છે. જર્મન પ્રોફેસરો ૧૪–૧૫ કલાક કામ કરે છે તે ડૅા. ચોકોબી અને ડૅા. કીરફેલના બોલવાથીજ સમજાઇ જતું હતું. ડૅા. કીરફેલ મને હ્રાઇનનો કાંઠો જોવા લઈ ગયા. નદી મોટી દરિયા જેવી છે. તેમાં મોટી સ્ટીમરો ચાલે છે. બોન પાસે તેનો પટ ઘણો વિશાળ છે અને પુલ (બ્રીજ) પણ ઘણો જબરો છે.

પછી તેમણે મને બોનની યુનિવર્સિટિ બતાવી. એની લાઇબ્રેરી લગભગ અરધો માઇલ લાંબી છે, પાંચ માળ છે. પુસ્તકોના નામવાર અને કર્ત્તાવાર કાર્ડલીસ્ટો છે. એની ગોઠવણ જોઇ હું તો સ્તબ્ધ થઇ ગયો. યુનિવર્સિટિ પણ જોઈ. ટર્મને એ લોકો 'સીએસ્ટા' કહે છે. બધા વિષયો યુનિવર્સિટિમાં શીખવાય છે. પરદેશથી આવે તેને ખર્ચ ત્રણસે માર્ક દરમાસે આવે. હોસ્ટેલ જેવું ત્યાં કાંઇ છેજ નહિ. ખાવા પીવાં રહેવાની સગવડ જાતે કરી લેવાની. ખાનગી ઘરોમાં રહેવાની સગવડ થઇ શકે છે.

ઇજનેરી અને ઉદ્યોગી લાઇન બધી યુનિવર્સિટિમાં ઉત્તમ છે. ત્યાં હિંદના વિદ્યાર્થી ઘણા છે અને તેમને ખાસ પ્રેમથી શીખવવામાં આવે છે. દાખલ થવાની મુસ્કેલી પડતી નથી. જવું હોય તેમણે જુનમાં જવું. ત્રણ માસ રજાના છે તેમાં જર્મન ભાષા પર કાબુ આવી જાય, રીતભાત સમજાય, શિયાળો એકદમ આવે તે લાગે નહિ. બધી કોલેજો નવેંબરની પહેલી તારિખે શરૂ થાય છે.

એ પ્રો. કીરફેલ ચાર માઇલ દૂર આવેલ Godesberg ગોડેસ્બર્ગ નામના શહેરમાં રહે છે. એમનાં ઇજનથી અમે બપોરે ગોડેસ્બર્ગ ગયા. ડૉ. યાકોબી સાથે આવ્યા. ટ્રામમાં ગયા. ટ્રામ દર પા પા કલાકે જાય છે. ટ્રેન પણ જાય છે. એ હાઇનથી જરા દૂર આવેલ છે. એની વસ્તી નવથી દશ હજારની છે છતાં ત્યાં ઘણી સુંદર બજાર, બહુ સારા રસ્તાઓ અને વીજળી, ગેસ, ગટર, ટેલીફોન, રેલવે અને ટ્રામની સગવડ હતી. અસલ ત્યાં બહુ શ્રીમંત લોકો રહેતા. લડાઇ પછીની ઉથલપાથલમાં ઘણા ગરીબ થઇ ગયા છે, છતાં ભાંગ્યું તોએ ભરૂચ છે.

ત્યાં એક તખ્તેશ્વરની ટેકરી જેવો ડુંગર છે. ૪૦૦ ફીટ ઊંચી ટેકરી છે. એ ટેકરી ઉપર લીલોતરી ઉગાડી ડુંગર જેવા રસ્તા કર્યા છે. અમે ઉપર ગયા. ડૉક્ટર યાકોબી પણ સાથે ઉપર ચઢી ગયા. પાછા ફરતાં મને બગલમાં લઈ દોડયા. ઢોળાવ આકરો અને જમીન ખડબચડી હતી. યુવાન માણસને પણ બીક લાગે એવે રસ્તે દોડતા બસે ત્રણસે ફીટ ઉતરી ગયા. મને બીક લાગતી હતી કે ડોસા પડી જશે તો કાળકહેણી રહી જશે; પણ એમની આ ઉમરે અજબ તંદુરસ્તી જોતાં મારો ભય અસ્થાને હતો. એમના શરીરનું જોમ અને એમની શક્તિ હું કદી ભૂલી શકીશ નહિ.

ત્યાંથી અમે ડૉ. કીરફેલને ઘેર ગયા. એ બહુ સાદાઇથી પણ બહુ ઉત્તમ જીવન ગાળે છે. એમની પત્ની ઘણી વિદ્વાન અને બહુ સૌંદર્યવતી હતી. એના પતિને એના દરેક કાર્યમાં એ બહુ સહાય કરે છે. થોડું થોડું અંગરેજી બોલે. અમને સર્વેને એણે ફ્રુટ ગ્મૂસ ખવરાવ્યા. ડૉ. યાકોબીએ પણ સારી રીતે ફ્રુટ

બાધા. બપોરે ત્રણ વાગે નીકળ્યા હતા તે આવી રીતે આનંદમાં કલાકો ગાળી અમે આઠ વાગે 'બોન' પાછા ફર્યા. ડૉક્ટર યાકોબી મને હોટેલમાં મૂકી પોતાને ઘરે ગયા.

ડો. ડીરફેલને ત્યાં એક 'પ્રો. લેલે' નામના હિન્દી વિદ્યાર્થી રહે છે. એ ત્યાં ગૃહ્યસૂત્રનો સંસ્કૃત અભ્યાસ કરવા આવેલ છે. વડોદરા રાજ્યને ખર્ચે ત્યાં રહે છે. 'બોન' યુનિ-વર્સિટિમાં દાખલ થયેલ છે. પ્રો. કીરફેલને દર માસના ૧૮૦ માર્ક (લગભગ ૯ પાઉંડ) આપે છે. એ ઘણા વિદ્વાન માણસ છે. એની પાસેથી જર્મનીના અભ્યાસ સંબંધી ઘણી હકીકતો મને મળી.

ડૉ. જેકોબી સાથે ચર્ચા.

આ વિદ્વત્પરિચયમાં મારે વધારે વખત ગાળવો હતો. મારી મુસાફરીના તે મુખ્ય ઉદ્દેશમાંનો એક હતો તેથી બીજે દિવસ (તા. ૧૭ મંગળ) પણ બોન રહ્યો. ગઇ કાલના ધોરણે આજે સવારે ૯ વાગે ડો. યાકોબીને ઘેર ગયો. આજે ઉપમિતિભવપ્રપંચાના કાળ-નિર્ણય પરજ વાત શરૂ થઇ. એમણે હરિભદ્રસૂરિની સમરાઇચ્ચ કહાની પ્રસ્તાવના મને ગઈ કાલે છાપેલી આપી હતી અને તે મેં રાત્રે વાંચી રાખી ચર્ચા કરવાના મુદ્દા નોંધી રાખ્યા હતા. વાતો આજે તો બહુ થઇ.

હરિભદ્રસૂરિએ દિઙ્નાગના 'ન્યાયપ્રવેશ' પર ટીકા લખી છે; એટલે હરિભદ્રસૂરિ દિઙ્નાગ પછી થયા એ પ્રથમ વાત. ધર્મકીર્તિ બૌધ ન્યાયવેત્તા થયા તેના ઉપર અનેકાંતજયપતાકામાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ એનું નામ આપીને તેના ઉપર ટીકા કરી છે.

હવે હુએનસંગ અને ઇટસીંગ નામે બે ચાઇનીઝ મુસાફરો હિંદમાં આવેલા તેમાં હુએનસંગનો સમય ૬૩૦-૬૪૪ સને છે. તે હર્ષવર્ધન રાજાના વખતમાં હિંદમાં આવેલ હતા. એ ધર્મકીર્તિનું નામ લખતો નથી પણ ઇટસીંગ જે ત્યારપછી આવ્યો તે ધર્મકીર્તિનું નામ લખે છે. દિઙ્નાગનું નામ બન્ને લખે છે એટલે ધર્મકીર્તિનો સમય એ બન્ને ચીનાઈ મુસાફરો વચ્ચે આવે છે. ધર્મકીર્તિના ગ્રંથોમાં દિઙ્નાગનું નામ છે. વાસવદત્તામાં દિઙ્નાગનું નામ છે. વાચસ્પતિમિશ્રે ન્યાયવાર્તિકતાત્પર્યટીકા લખી છે તે ઉદ્યોતકાર અને દિઙ્નાગ બન્નેનું ટાંચણ કરે છે. શરૂઆતમાં પણ નામ લખે છે. આ સર્વ ઉપરથી હરિભદ્રસૂરિના સમયનો નિર્ણય થાય છે.

હરિભદ્રસૂરિએ ન્યાયની પરિભાષા વાપરી છે તે છઠ્ઠા સૈકા પહેલાં કદિ વપરાતી નહોતી.

સિદ્ધસેન દિવાકર પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની જે વ્યાખ્યા કરે છે તેને લઇને તે ધર્મકીર્ત્તિ પછી આવે છે. આ મોટી ચર્ચાનો વિષય છે. એની દલીલ આખી મેં લખી લીધી છે.

એમના મત પ્રમાણે ન્યાયના stages ક્રમ નીચે પ્રમાણે છે.

ન્યાયસૂત્ર.

ન્યાયભાષ્ય-વાત્સાયનનું.

ન્યાયવાર્તિક-ઉદ્યોતકારનું.

ધર્મકીર્ત્તિ.

ન્યાયવાર્ત્તિકતાત્પર્યટીકા-વાચસ્પતિમિશ્રની.

ઉદયનની કુસુમાંજલિ.

અને ન્યાયતાત્પર્યપર 'વિશુદ્ધિ' ટીકા.

તત્વચિંતામણિના લેખક ગંગેશ્વર.

તેમના મત પ્રમાણે સિદ્ધસેન દિવાકર ધર્મકીર્તિ પછી અને હરિભદ્રની પહેલા આવે છે.

કારણકે સંમતિ ટીકાનાં અવતરણો હરિભદ્રસૂરિએ કરેલાં છે.

અપભ્રંશ માટે કથાવલિ જોવી. તેમાં ત્રિષષ્ઠિ, પરિશિષ્ટ, આઠનિન્હવ અને યુગપ્રધાનનાં ચરિત્રો છે.

યુગપ્રધાનમાં સિદ્ધસેન અને હરિભદ્ર છેલ્લા આવે છે. આ ક્રમ વિચારવા યોગ્ય છે.

જૈન ન્યાય મોડો આવે છે. ન્યાયની પરિભાષા આગમમાં છેજ નહિ. એ પ્રથમ દાખલ કરનાર દિવાકર. એમના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ અને અનુમાન પ્રમાણની વ્યાખ્યાઓ સાથે ઉમાસ્વાતિની વ્યાખ્યા સરખાવવાથી અને ખાસ કરીને **अभ्रान्त** અને **स्वार्थ** શબ્દોનાં ઉપયોગથી ઉપરની બાબત સ્પષ્ટ થશે. એમનો અભિપ્રાય એમણે મને ઘણા વિસ્તારથી કહી બતાવ્યો અને સિદ્ધસેન દિવાકરની ચાલુ મનાતી તારિખ કેટલી ખોટી છે તે સંબંધી કારણો સહિત પોતાનું મંતવ્ય બતાવ્યું. આ સંબંધમાં મેં અલગ લેખ લખ્યો છે.

માઘની તારિખ ઈ. સ. ૬૦૦–૬૫૦–મુકરર થઈ ગઈ છે. તેના સંબંધમાં ડો. કીલ્હોર્નનું એક ચોપાનીઉં મને આપ્યું. એ પેંફ્લેટ અલભ્ય જણાયું એટલે આખું મેં લખી લીધું છે. આ ચર્ચા બીજાને રસ પડે તેમ નથી' તેથી અહિં વિશેષ લખતો

તરીથી છવાયલી છે. ઉપર ચઢતાં જઇએ તેમ નદી અને દૂરના પ્રદેશ વધારે વધારે દેખાતા જાય.

ઉપર ગયા ત્યાં સેંકડો સ્ત્રી પુરૂષો ફરતા હતા; કોઈ ચા કોફી લેતા હતા. જોવાનું દૂરનું દશ્ય ઘણું મજાનું હતું. ત્યાંથી સાતે ટેકરીઓ દેખાતી હતી. એક ટેકરીપર અગાઉ જ્વાળામુખી હતો તેને દૂરથી જોયો. લોકોનો આનંદ જોયો. લડાઇ પછી જર્મનીનો ધાણ નીકળી ગયો હશે અને બધા દબાઈ ગયા હશે એમ મનમાં લાગતું હતું તેને બદલે જીવન દેખાયું. સામે વાજામાં સંગીત ચાલતું હતું.

મને ડો. યાકોબીએ સાથે રહીને બધું બતાવ્યું. એમના સંગીતનો અભ્યાસ ઘણો વૈજ્ઞાનિક છે. એમણે ' ધ્વન્યાલોક ' ગ્રંથ છપાવ્યો છે અને આખું અલંકારશાસ્ત્ર તો મ્હોઢે છે. ઈટાલીઅન, ઈંગ્લીશ, જર્મન, ફ્રેન્ચ સ્કૂલો મ્યુઝીકમાં તદ્દન જૂદી છે તેનો તફાવત સ્પષ્ટ કર્યો. હિંદુસ્થાનના છંદશાસ્ત્રનું એમનું જ્ઞાન તો અજબ, એટલે એની સાથેનો તફાવત પણ એમણે ખુલાસાવાર કહ્યો.

જર્મનીનો આખો ફળદ્રુપ પ્રદેશ જોઈ અને ચારે તરફ નાના નાના ગામોની માંડણી જોઇને આનંદ થયો, સાથે આપણને એ સ્થિતિએ પહોંચતાં બહુ વખત લાગશે એ વિચારથી સહજ ગ્લાનિ પણ થઇ.

ત્યાં ટેકરી ઉપર ઘણું જોયું. પાછા ઘણે લાંબે રસ્તે ચાલીને નીચે ઉતર્યા. ડો. યાકોબી સાથેજ ચાલતા હતા. હેમચંદ્રાચાર્યના અલંકારપર વાત થઈ ત્યારે અલંકારશાસ્ત્રની શતકવાર બધી વાત કરી નાખી. છેવટે જગન્નાથ કવિએ સત્તરમા સૈકામાં રસગંગાધર લખ્યો તેની પણ વાત કરી. અલંકારચૂડામણિમાં તે વખત

સુધી રસ અને અલંકારનું જ્ઞાન હતું તેનો સંગ્રહ છે એમ વાત કરી. મેં કહ્યું કે શાંતરસને હેમચંદ્રાચાર્યે દાખલ કર્યો એટલે તુરત એની અગાઉ કોણે કોણે એને રસ ગણાવેલ અને શામાટે નહિ ગણેલ, તે પર અનેક વાતો કરી.

એમનું જ્ઞાન તો કોઇ અજબ ! છંદશાસ્ત્રની પણ એટલીજ વાતો! હિંદુઓમાં પુરાણ વેદ વિગેરેના પારંગામી ! અને આટલી વયે હજુ સર્વ વાંચન ઉપસ્થિત ! એમના અગાધ જ્ઞાનનો મને તો આખો વખત વિચારજ આવ્યા કરતો હતો.

ટેકરી પરથી નીચે આવી નદી કાંઠેથી જરા દૂરના રેસ્ટોરાંમાં યથારૂચિ ચા કોફી અમે ચારેએ લીધા. ત્યાંથી પાછા ઘણું ચાલ્યા. રસ્તે પ્રો. લેલેએ શું વાંચવું જોઇએ તે પર વાતો ચાલી એટલે તેને અનેક સૂચનાઓ કરી. મારી પાસે કેટલાંક પુસ્તકોની માહીતગારી લીધી. આજે અમે પાંચ સાત માઇલ ચાલ્યા હશું.

ડો. કીરફેલ સામે કાંઠે તેમના ગામ 'ગોડેસ્બર્ગ' ગયા. બહુ પ્રેમથી મળી છૂટા પડયા. હું અને ડો. યાકોબી ટ્રામમાં બેસીને બોન આવ્યા. મને હોટેલ પર મૂકી ગયા. છેવટે છૂટા પડતાં મેં આર્યપદ્ધતિ પ્રમાણે નમન કર્યું. બહુ આભાર માન્યો. પોતાને ઘણો આનંદ થયો. એમને મારાપર વાત્સલ્ય હતું અને એ એમના પ્રત્યેક વર્તનમાં જણાઇ આવતું હતું. સવારના ત્રણ કલાક ઉપરાંત બપોરે ૨ા વાગેથી તે રાતના આઠ વાગ્યા સુધી આજે અમે સાથે રહ્યા.

બોનમાં હોટેલની સામે સવારે બજાર ભરાય છે. ફ્રુટ શાક બધું મળે. બપોરે ૧ વાગે બંધ. દોઢ વાગ્યે જોઇએ તો શાખનું

એક તરણું ન હોય અને જમીન ધોવાઇને સાફ થયેલી હોય. ટુંક વખતમાં બધી દુકાનો ઉપડી જાય અને ચોક ચોખ્ખો થઈ જાય. બજારની જગ્યા વીકટર સ્કવેરથી અડધી હશે.

કોલન–Cologne.

બુધવારે સવારે નવ વાગ્યે બોન છોડયું. બોનમાં બે દિવસ ઘણો આનંદ થયો. વિદ્વત્પરિચય, સત્સમાગમમાં જે મજા આવે તે ઓર છે. અનેક દેખાવો કે મકાનો જોઇએ તેના આનંદ કરતાં સુંદર ચર્ચા અને માનસિક ખેલોનો આનંદ જૂદીજ જાતનો છે, અવર્ણ્ય છે, એની મજા અનુભવવાથીજ સમજાય છે, એનો રસ બીજાને કહી શકાતો નથી, પણ મનમાં જે શાંતિ થાય છે તેનો પ્રકારજ જૂદો છે.

આખી મુસાફરીમાં આ બે દિવસ તદ્દન જૂદી જાતના અને આખી જીંદગી બરાબર યાદ રહે તેવા ગાળ્યા.

પોણા કલાકમાં કોલન આવ્યું. સ્ટેશનપર કલોકરૂમ (cloak room) હોય છે ત્યાં સામાન મૂકીએ તેની રસીદ મળે છે. એક દાગિનાના ૨૦ ફેનીગ (બેઆના લગભગ) લે છે. મજુરને રસીદ આપી તેનો નંબર લખી લીધો. તેણે કહ્યું કે ૧૨–૧૫ મીનિટે 5b પ્લાટફોર્મ ઉપર આવજો. ભાષા સમજીએ નહિ પણ અનુમાનથી સમજાય. મજુર ચોરી જશે એવો ભય તો નહિજ. નજીકમાં કુકની ઓફિસે જઈ કહ્યું કે બે કલાકમાં

કોલન બતાવે તેવો ગાઇડ આપો. તેઓની ઓરગેનાઇઝડ ટુર શરૂ થતી હોય તો તેમાં દાખલ થઈ જવા કહ્યું, પૈસા બહુ નહિ લાગે અને વખતસર પાછા આવી શકાશે. જો હું ખાસ મોટર અને ખાસ ગાઈડ લેત તો પાંચ પાઉન્ડ થાત તેને બદલે ત્રણ માર્ક (ત્રણ શીલીંગ)માં પતી ગયું. ગાડીમાં બેઠો.

કોલન.

જર્મનો એનો સ્પેલીંગ kuln પણ કરે છે. એ પશ્ચિમ બાજુનું મોટામાં મોટું શહેર છે. એની વસ્તી લગભગ આઠ લાખની ગણાય છે. રોમન રાજ્યના વખતનું એ શહેર છે. એમાં બાવન દેવળો છે. રહાઇન નદી ઘણી વિશાળ છે, તેના ઉપર તે શહેર આવેલું છે અને ઘણું વસ્તીવાળું અને સુંદર શહેર છે.

લડાઈ પૂરી થયા પછી ફ્રેન્ચ, અમેરિકન અને અંગ્રેજોએ એને તેમજ બોનને પણ કબજે રાખ્યું હતું. ચાલુ વર્ષના જાન્યુઆરીમાં એનો કબજો છોડયો. સ્ટેશનપર મોટી Excelsior હોટેલ છે તે હોટેલમાં અમેરિકન લશ્કરનો પડાવ હતો. ઓફિસરો બંગલામાં રહેતા હતા.

૧॥ કલાક મોટી સારાબેન્ક ગાડીમાં આખા કોલનમાં ફર્યા. ગાઇડ સ્પેનીશ અને અંગરેજી બોલતો હતો. ઘણા દેવળો બહારથી જોયા. દરેક એમ્બસીનાં (એલચીખાતાનાં) મકાનો જોયાં. મ્યુઝીઅમો–સંગ્રહસ્થાનો અહીંનાં વખણાય છે. અંદર જઇને વિગતવાર જોવાનો વખત નહોતો પણ નામો સાંભળ્યાં. હિંદુસ્થાનનું ખાસ મ્યુઝીઅમ અહીં છે અને ગાઇડે કહ્યું કે તે જરૂર જોવા લાયક છે.

જર્મનીની પદ્ધતિ પ્રમાણે શહેર ઘણું ચોખ્ખું અને એના

રસ્તાઓ સફાઇદાર છે. જર્મનીમાં ઘણા રસ્તાઓ પથ્થરના ગોઠવેલા છે. મોટી ઈંટ જેવા પથ્થરો ગોઠવેલા એટલે એ રસ્તાઓને સમારકામ વારંવાર કરવું ન પડે, બાકી કોલસાના ટારના રસ્તા જેવા એ સુંવાળા રસ્તા નહિ. કેટલાક મોટા રસ્તા ટારના પણ હોય છે. કોલનમાં ચાર માઇલનો એક બુવાં આવે છે, તે બહુ મજાનો લાગે છે. બન્ને બાજુએ ઝાડો મજાનાં લાગે છે, ઓગસ્ટની આખર આવી એટલે પાંદડાં પીળાં પડવા લાગ્યાં છે. થોડા દિવસ પછી માત્ર ઠુંઠાંજ રહેશે. યુરોપમાં ઉન્હાળામાં મજા છે. શિયાળામાં ઠંડી એવી પડે કે વાત નહિ. તેમાં જેમ પૂર્વ તરફ જઇએ તેમ ઠંડી વધારે એટલે ફ્રાન્સ કરતાં શિયાળામાં જર્મની વધારે ઠંડું થાય છે.

કોલનનું જબરજસ્ત કેથીડ્રૂલ ફરીવાર જોયું. એ દેવળ પણ એકવાર જોવાલાયક છે. એના બાજુના શિખરો અને બહારનો દેખાવ ભવ્ય દરવાજા અને મંડપની વિશાળતા ખાસ આકર્ષક છે. ઇટાલિ ન ગયા હોય તેને તો એ આશ્ચર્યમાં નાખે તેવું છે. એની સામે ચિત્રો મળે છે. એ સ્ટેશન ઉપરજ છે.

કોલોનને જોઇ બરાબર ૧૨-૧૫ વખતસર સ્ટેશને આવ્યો. પોર્ટર સામાન કલોક રૂમમાંથી લઇ પ્લાટફોર્મ ઉપર હાજર હતો. ટ્રેન આવી તેમાં બેસી ગયો.

બેલ્જિયમ.

રસ્તે **લીજનો કિલ્લો** આવ્યો. (Liege) એનો ખરો ઉચ્ચાર **'લાયેજ'** છે. એની ફરતા સાત પર્વત છે અને સાત નદી છે. કુદરતી બચાવ ઉદેપુરની પેઠે એનો પણ ઘણો મજબૂત છે. જર્મનોની બધી ગણતરી ઉંચી વાળનાર આ શહેર ટ્રેનમાં બેઠા બેઠા જોયું, ઘણું સ્વચ્છ લાગ્યું. નદી અને ડુંગરમાં અનેક વળાકાર લેતી ગાડી આગળ વધતી ચાલી. બહુ મોટા શહેરે જ ગાડી ઊભી રહે. બહુ ફાસ્ટ ચાલતી હતી.

બ્રસેલ્સનું સ્ટેશન ઘણું જબરૂં. સ્ટેશનો ત્યાં ત્રણ છે. દરેક પર પ્લાટફોર્મ ઘણા. મારે ઉતરવાનું હતું તે સ્ટેશને પોરટર કરી હું **એન્ટવર્પ**ની ગાડીમાં બેસી ગયો.

એન્ટવર્પ અહીંથી દૂર છે, કેટલીક bloc ગાડીઓ હોય છે તે બ્રસેલ્સથી ઉપડી એન્ટવર્પજ ઊભી રહે. તેને પહોંચતાં ૫૦ મીનિટ થાય છે. બ્લોક ગાડીમાં બેઠો. એના ફર્સ્ટ ક્લાસ કમ્પાર્ટમેન્ટ બહુ સુંદર, કેટલીક સીટો તદ્દન સીંગલ અને પુલમેનકાર જેવી. સાત વાગ્યે સાંજે **એન્ટવર્પ** પહોંચ્યો. ત્યાં તો મિત્રો ઘણા હતા એટલે ઘર જેવુંજ હતું.

એન્ટવર્પ Antwerp.

પાસપોર્ટ રસ્તે બતાવવો પડે. સરહદપર બહુ ઘુંચવણ નહિ. બ્રીટિશ પાસપોર્ટનું માન પણ સારૂં હશે એમ લાગ્યું. મારો

સામાન મારે કોઈ જગ્યાએ બતાવવો પડ્યો નથી. માત્ર એક જગ્યાએ એક વખત પેટી ઉઘાડવી પડી હતી.

એન્ટવર્પનો કાચનો વેપાર મોટો છે. લોઢાનાં કારખાનાં ઘણાં છે. એની નદી મોટામાં મોટી સ્ટીમરને કાંઠે લાવી શકે છે. એના ડોકસ ૬ માઈલ લાંબા છે. આખો દિવસ ડોકસપર ધમાલ ચાલતીજ હોય. વ્યાપારની ધમાલની બાબતમાં જર્મનીના હેમ્બર્ગ પછી બીજે નંબરે આ બંદર આવે છે. બેલ્જીઅમનું 'ઓસ્ટેન્ડ' બંદર પણ ઘણું જબરૂં છે.

એનું નામ બેલીઆ ભાષામાં 'Antwerpen' છે, જર્મનમાં એને આંવારે કહે છે. અંગ્રેજી નામ Antwerp છે. એની વસ્તી ૧૬૦૦૦૦ ની છે. શહેર ઘણું શોભિતું અને પૂરતી સગવડવાળું છે.

એના **ડોકસ** જરૂર જોવા લાયક છે. એની ધમાલ એટલી બધી છે કે વાત નહિ. અમે ગયા ત્યારે એક સ્ટીમરમાંથી મકાઈ ખાલી કરતા હતા. મકાઇ એના હેચમાં છૂટી ભરેલી. સપાટાબંધ ક્રેનથી એક મોટું વાસણ ઉપર લઈ આવે અને ઢગલો કરે તેના કોથળા ભરાઈ જાય અને તુરત ધક્કેલી બંદર પર નાખી આપે. કામ એવું સપાટાબંધ ચાલતું હતું કે આપણને તો વાત માન્યામાં પણ ન આવે. એ લોકો નકામી મહેનત કરતા નથી અને જ્યાં સંચાકામથી કામ થાય ત્યાં મનુષ્યની શકિતનો વ્યય કરતા નથી.

આખા છ માઈલના ડક્કાપર અનેક સ્ટીમરોમાં કામ ચાલ્યા કરતું હતુંઃ કોઈ ભરાતી હતી, કોઇ ખાલી થતી હતી. સામે કાંઠે દર દશ મીનિટે પેસજરો લઇ સ્ટીમર જતી હતી.

નદી મોટી દરિયા જેવી છે અને તેનો લાભ બેલ્જીઅન લોકો પૂરતો લે છે. જર્મનીમાં ઘણો માલ બેલ્જીઅમથી જાય છે. હિંદુસ્તાનથી કરોડોનો માલ બેલ્જીઅમ સીધો જાય છે.

બંદરના ડોકસની બાજુમાં એન્ટવર્પમાં એક ટાવર છે. એમાં જૂની વસ્તુઓ-હથિયારો અને બેલ્જીઅમનાં સુંદર કારીગિરી અને ઐતિહાસિક બાબતોનો સારો સંગ્રહ છે. એમાં અંદર દાખલ થવાની ફી કાંઇ નથી. જૂના પુરાણા રીતરિવાજો કેવા હોય છે અને ફરતા ફરતા દેશ કેવો થતો જાય છે તે જરા અહીં જોઇ લેવા જેવું છે. જુના સીક્કાઓ જોવામાં આવ્યા.

Innovation ઇનોવેશીઓ નામનો ઘણો ગંજાવર સ્ટોર છે. ત્યાં ઘણી ચીજો જોઇ. કાંઈ ખરીદી કરી.

એક દેવળ મોટું છે. બહારથી જોયું. દેવળો અત્યાર સુધીમાં એટલાં જોયાં અને ખાસ કરીને ડોમો અને સેંટ પીટર જોયાં હતાં એટલે હવે આમાં કાંઇ નવીનતા ન લાગી.

બ્રસેલ્સ. વોટરલૂ.

બીજે દિવસે બ્લોક ટ્રેનમાં બેસીને બ્રસેલ્સ ગયા. સ્ટેશન પરથી બુલવાર્ડ છ માઇલનો આવે છે તેમાં અમારે વોટરલૂ (Waterloo) જવું હતું. બ્રસેલ્સની આટલું નજીક વોટરલૂ છે એની મને ખબરજ નહોતી. આવું જગપ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક સ્થાન જોયા વગર કેમ જવાય?

મારા મિત્રને સાથે લઇ બ્રસેલ્સને સ્ટેશને ખાસ મોટર કરી, કુકની ટુરમાં વખત લાગશે એ ભયે આ નવો રસ્તો લીધો. એ મોટરવાળો ઘણો લુચ્ચો નીવડયો. પ્રથમ તો ઠરાવ પ્રમાણે

અમને બુલવાર્ડને રસ્તે તેણે ન લીધા, બહારો બહાર ચાલ્યો. લગભગ ચારેક માઇલ જઇને કહે મારી મોટરમાં અંદરનું મશીન ભાંગી ગયું. કહે કે ૩૬ ફ્રાંક આપો. અમે લડવા લાગ્યા, પણ જંગલમાં લડવું કામનું શું? એ તદ્દન જૂઠોજ હતો એમ અમને શંકા હતી. માથાકુટ ઘણી કરી મારા મિત્રે દયા ખાઇ પૈસા આપવા હા પાડી. હું બેલ્જીઅન ભાષા સમજું નહિ, પેલો અંગરેજી સમજે નહિ.

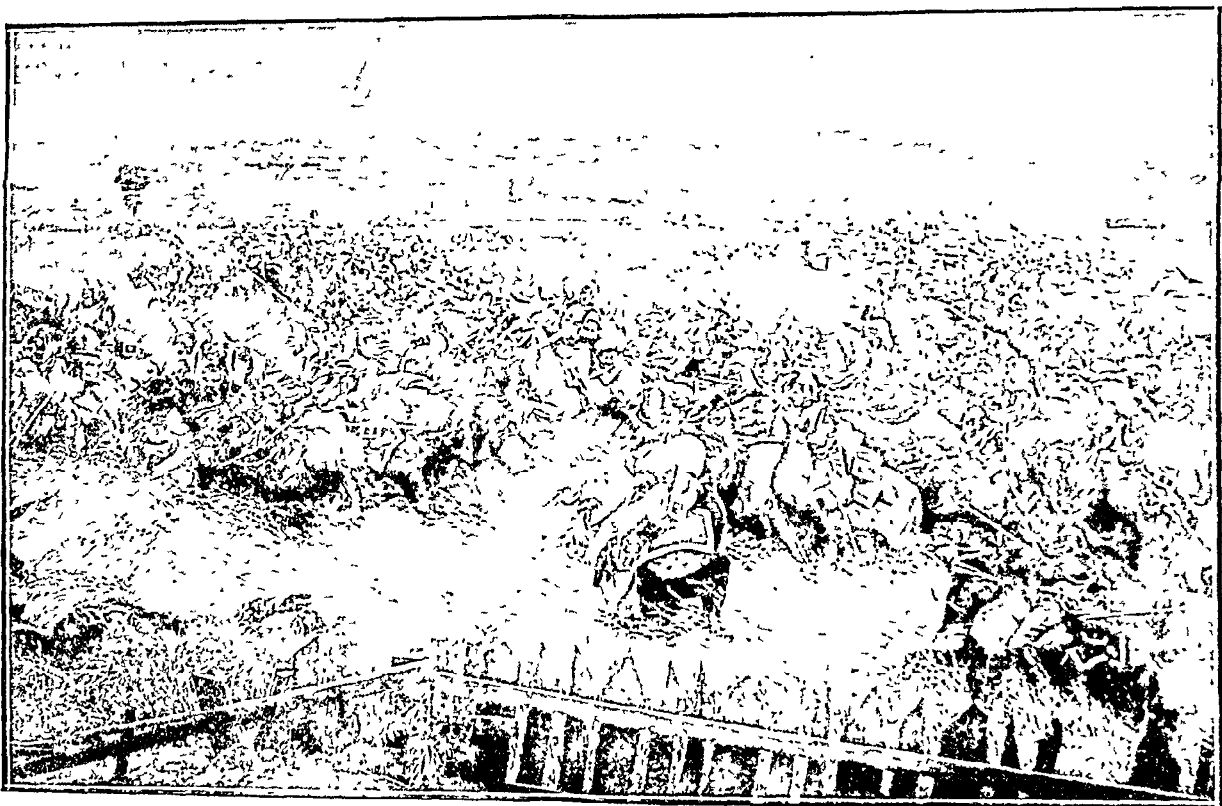
ત્યાં પડખે ટ્રામ નીકળી તેમાં બેસી વોટરલૂ ગયા. પરદેશીને કુકની ટુર કેટલી ઉપયોગી છે તેનો છેવટે સારો ખ્યાલ આવ્યો.

વૉટરલૂનું મેદાન જબરજસ્ત છે. લાખો સિપાઇ સમાઇ શકે એવું એ યુરોપનું પાણીપત છે. મેં કુરૂક્ષેત્ર જોયું હતું એટલે એને આની સાથે સરખાવી શક્યો.

ટ્રામમાંથી ઉતરી ત્રણેક મીનિટ ચાલીએ ત્યાં હોટેલોની હારમાળા આવે છે. અહીં સેંકડો ટુરિસ્ટો આવે છે તેની સગવડ માટે આ હોટેલો છે. અમે તો પ્રથમ દૃશ્ય જોવા ગયા.

એક સુંદર ગોળાકાર વોલ્ટ (ઘુમ્મટ) છે તેમાં ફી આપી જવાનું. અંદર ગયા પછી ગાઇડ બુકો અને ચીત્રો મળે. એમાં સામા ગુંબજના ૧૨ ભાગ પાડયા છે. દરેક ભાગમાં શી હકીકત છે તે બુકમાં જોઈ લેવાની. સરવે વોલ્ટમાં ચિત્ર છે. એની પરસ્પેક્ટીવ એવી સુંદર છે કે ખેતર આકાશ લશ્કર બધું જાણે માઇલો સુધી લંબાયું હોય એમ લાગે. એની ઉંચાઈ તો માત્ર ૨૫ ફીટ હશે અને ગોળ આકારમાં બહારથી જોઇએ તો ધાંસલેટની ટાંકી જેવું લાગે.

નેપોલીઅન ધોળા ઘોડા પર સ્વાર છે. તેનું લશ્કર કાળા પોશાકમાં કુચ કરે છે. અંગરેજો સામેથી આવે છે. અનેક

ઘોડા મરી ગયા છે. અમુક સરદાર પડયો. અંગરેજ લશ્કર ભાગ્યું. વેલીંગ્ટન પાછું બોલાવી લાવે છે. એની ધીરજ અને અડગતા દેખાય છે. અનેક માણસો અને ઘોડાઓ મરેલા પડેલા દેખાય છે. સામેથી ખેતરોમાંથી ઝુંપડાની તળેથી સખ્ત દારૂગોળા ઉડે છે. અંગરેજો સામા ધ્વનિ કરે છે. ત્યાં દૂરથી બ્લુચરનું લશ્કર દેખાય છે. નેપોલીઅનની ગણતરી પોતાના રીઝર્વ લશ્કરની હતી તે ખોટી પડે છે. મોટી સંખ્યામાં બ્લુચરને જુએ છે. જર્મન લશ્કરથી એ હરી જાય છે. અંગરેજો નાસવાની અણી ઉપર હતા ત્યાં વખતસરની મદદ આવી પહોંચે છે. ઘોડાઓની કતલનો પાર નથી. સ્કવેરમાં બ્યુહરચનાઓ જોવા જેવી છે. રીઝર્વ લશ્કરને ક્યાં અને કેમ રાખવું તે જોવાય છે.

આવી રીતે બાર દેખાવો જોવાના છે. એ પ્રત્યેકનું વિગતવાર વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. એનાં ચિત્રો જોવા લાયક છે. ચિત્ર એવી સુંદર રીતે કાઢયું છે કે એણે ઘણી ઓછી જગ્યા રોકી છે છતાં માઇલો સુધી દેખાય છે. આકાશનો દેખાવ, ખેતરોનો દેખાવ, ઝુંપડાંનો દેખાવ, દારૂગોળાના ધુમાડા અને ઝાડોની હાર આખા રણક્ષેત્રનો અને જંગનો ખ્યાલ આપે છે. મેં એ સર્વ ચિત્રો લીધાં છે પણ અસલ ઘુમ્મટની અંદરના ચિત્રકામ સાથે એની સરખામણી થઈ શકે તેવું નથી.

નીચે '**સુવીનીર**' મળે છે. સુવીનીર એટલે અમુક સ્થાને જઈ આવ્યા તેની યાદગિરીમાં ખરીદેલી ચીજો. બોનાપાર્ટ પીતળનો, ટેકરી ઉપર બોનાપાર્ટ, ફોટા વિગેરે અનેક રીતે બોનાપાર્ટ ત્યાં મળે છે. ચિત્રો અને કાર્ડો તથા આલ્બમો પણ મળે છે. ઇચ્છા પ્રમાણે લઇ બહાર આવ્યા પછી લડાઇની યાદગિરીમાં એક સ્મરણસ્તંભ માટીનો કર્યો છે તે પર જવાનું છે. એનાં

"૨૨૬ (બસે છવીસ) પગથીઆં છે. ધૂળ પથ્થરનો એ બનાવી કાઢેલો ટેકરો છે. પગથીઆં સારાં છે. ઉપર ગયા પછી મોટું સ્મરણસ્તંભનું ચોરસ છે તેના ઉપર વાઘ ચિતર્યો છે. બાજુએ તારીખ લખી છે. '૧૮ મી જુન ૧૮૧૫' એમ મારા સ્મરણમાં છે. મેં કોઇ જગ્યાએ તે તારિખ લખી લીધી છે.

ઉપર બેસતાં આખા રણક્ષેત્રનું દૃશ્ય નજરે પડે છે. જે કુવામાં અનેક લડનારાને નાખી દીધા એનું નામ corpes' well કહેવાય છે. બાજુનું ઐતિહાસિક cathedral છે. ઉપર ફુરસદ હોય તો અરધો કલાક બેસી આ મહાસંહારક વિભૂતિઓ પર વિચાર કરવા જેવું છે. આવા દુનિયાના મહાસંહાર કરનાર શક્તિવાળા પુરૂષોનું સમાજવ્યવસ્થામાં શું સ્થાન હશે તેનો ખ્યાલ કરતાં અનેક જાતની લાગણીઓ થવાનો સંભવ છે.

નીચે આવી હોટેલનો ઇચ્છા પ્રમાણે લાભ લઇ અમે સ્પેશિયલ મોટર ત્યાંથી કરી. મોટર બહુ સારી મળી ગઇ.

બ્રસેલ્સમાં પૅલેસ ઑફ જસ્ટીસ, વૉર મેમોરીયલ, મોટો ખરીદવાનો રસ્તો (Shopping Locality) વગેરે જોતાં ત્યાંના રાજાનો મહેલ બહારથી જોતાં અને આવડા મોટા શહેરની સ્વચ્છતા જોતા આગળ વધ્યા.

બ્રસેલ્સમાં મ્યુઝીઅમ અને બોટાનીકલ ગાર્ડન બહુ જોવા લાયક છે.

બ્રસેલ્સની વસ્તી નવથી દશ લાખની ગણાય છે અને તે બેલ્જીઅમની રાજધાની છે. બેલ્જીઅમમાં ફ્રાંકનું ચલણ છે પણ તેના ફ્રાંક ફ્રાંસના ફ્રાંકથી જૂદા. હાલમાં તેનો ભાવ પાઉંડના ૧૭૦-૭૫ લગભગ રહેતો હતો.

'સંસ્મરણ'માં આવેલાં શહેર, નદી, પર્વતો, સ્થાનો અને વિષયો વિગેરેની અક્ષરાનુક્રમે

અનુક્રમણિકા.

